

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het land van herkomst : perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010

Bouras, N.

Citation

Bouras, N. (2012, November 27). *Het land van herkomst : perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010*. Verloren BV, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/20180>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/20180>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20180> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Bouras, Nadia

Title: Het land van herkomst : perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010

Date: 2012-11-27

Het land van herkomst

Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010

NADIA BOURAS

Het land van herkomst

Het drukken van deze uitgave werd financieel ondersteund door de Stichting Professor van Winter-Fonds.

Op het omslag: voorzijde, Familie Bouras, Ait Baamrane 1986; achterzijde, Fatima Taouil met dochter, Amsterdam 1980 (HBM/IISG) en Anti-Amicales affiche (zie p. 135) (IISG).

Dit proefschrift heeft geen eigen ISBN.
Het ISBN van de handelsuitgave is 978-90-8704-323-0.

© 2012 Nadia Bouras & Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Opmaak: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort
Brochage: Van Strien, Dordrecht

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Het land van herkomst

Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op dinsdag 27 november 2012 klokke 13.45 uur

door

NADIA BOURAS

geboren te Amsterdam
in 1981

Promotiecommissie

Promotor Prof.dr. M. Schrover

Overige leden Prof.dr. L. Buskens

Prof.dr. H. Entzinger (Erasmus Universiteit Rotterdam)

Prof.dr. H. Ghorashi (Vrije Universiteit Amsterdam)

Dankwoord

Dit onderzoek is tot stand gekomen dankzij de inbreng van heel veel mensen, die ik daar op deze plaats voor wil bedanken. Op de eerste plaats is dat Marlou Schrover. Als kritisch begeleider met veel kennis van ons onderzoeksveld en bovenal als warm en geduldig mens wist zij mij steeds het nodige vertrouwen te geven een volgende stap te zetten in mijn onderzoek. Ik gun iedere aio zo'n promotor.

De afdeling economische en sociale geschiedenis van de Universiteit Leiden is een fijne en inspirerende plek om onderzoek te doen, en dat is grotendeels te danken aan de plezierige collega's. Speciaal wil ik Leo Lucassen noemen. Ik heb in de laatste fase van mijn onderzoek veel gehad aan zijn wijze raad en bemoedigende woorden ('een proefschrift schrijven is geen rocket science!'). Ik wil in het bijzonder mijn directe collega's Corrie van Eijl, Charlotte Laarman en Tycho Walaardt bedanken voor hun morele steun in de afgelopen jaren. Corrie is met haar scherpzinnigheid en nuchtere mentaliteit zeer behulpzaam geweest. Met Charlotte en Tycho, mijn kamergenoten en paranimfen, heb ik lief en leed gedeeld. De gezelligheid tijdens onze binnenlandse en buitenlandse uitstapjes maakte het soms stressvolle aio-bestaan een stuk aangenamer.

Voor hun kritische opmerkingen bij een eerdere versie van mijn proefschrift dank ik Aniek Smit, Herman Obdeijn, Ineke van der Valk en Annemarie Cottaar. Met hun deskundig commentaar hebben zij mij op sommige punten behoed van slordige fouten. Vooral Annemarie Cottaar, met in haar kielzog Wim Willems, is erg belangrijk geweest in de afgelopen jaren. Aan onze samenwerking in 2009 bewaar ik zeer plezierige herinneringen. Meeschrijven aan een boek over de Marokkanen van het eerste uur en het gedeelde enthousiasme voor dit onderwerp hebben mij enorm geholpen tijdens het schrijven van mijn proefschrift. Dat geldt ook voor de vele gesprekken die we voerden. In de eindfase was Anja van Leusden van Uitgeverij Verloren erg behulpzaam. Ik ben haar dankbaar voor de plezierige samenwerking.

Dit onderzoek zou er nooit zijn geweest zonder mijn respondenten. Ik heb veel geleerd van al die mannen en vrouwen die ik de afgelopen jaren mocht ontmoeten en interviewen. Zoals zij, ieder op een geheel eigen wijze, met hun migratieverleden en toekomst omgaan. Ik ben dankbaar voor hun gastvrijheid, hartelijkheid en hun openhartigheid. Met sommigen heb ik door de jaren heen een warme band opgebouwd, die ik zal blijven koesteren.

Tenslotte wil ik mijn familie en vrienden bedanken voor hun steun, troost en aanmoediging die ik bij hen vond en vind. Allereerst dank ik mijn ouders. Met hun verhalen vormden ze een bron van inspiratie en plezier in mijn onderzoek, en met hun

onvoorwaardelijke steun en aanmoediging waren ze van begin tot eind onmisbaar. Aan hen en al die andere Marokkaanse mannen en vrouwen draag ik dit boek op. Mijn zussen, Khadija en Latifa, mogen hier niet ontbreken. Zonder hun vriendschap, morele steun en motivatie had ik het nooit gered. Al is mijn nichtje Sophia nog zo jong, haar vrolijke persoonlijkheid en aanwezigheid zorgden ervoor dat ik extra hard werkte. Ik kan hier onmogelijk al mijn vrienden bedanken, daarom noem ik alleen Fenna Ulichki en Khadija Arib. Onze etentjes, borrels en diepe gesprekken over het leven gaven me extra zin en motivatie op momenten dat het even tegenzat. Als laatste wil ik mijn man Jamal Msalmi bedanken. Ik kon en kan altijd rekenen op zijn steun en onvoorwaardelijke liefde en enthousiasme. Regelmatig wist hij mij af te leiden met zijn verrassingen. Met onze verhuizing, mijn zwangerschap en de afronding van mijn proefschrift waren de laatste twee jaar niet altijd even makkelijk, maar ik heb het met niemand anders willen meemaken.

Inhoud

Dankwoord	5
Lijst van tabellen, schema's en grafieken	10
1 Inleiding	11
Marokkaanse migranten in een transnationale context	11
Probleemstelling	12
Problematisering van banden met het land van herkomst	13
Onderzoeksgroep	16
Historiografisch overzicht	18
Bronnen en methode	21
Opzet van dit boek	26
2 Theorieën omtrent transnationalisme, lacunes en operationalisering	28
Transnationalisme, de 'marginal man' en diaspora	29
Transnationalisme als proces	30
Nieuw, duurzaam en gestuurd	31
Verschillen tussen categorieën migranten	33
Veranderingen door de tijd heen	35
Gevolgen van verschuiving in betekenissen	35
Transnationalisme in relatie tot gender, etniciteit en klasse	36
Operationalisering van transnationalisme	37
3 Marokkanen in Nederland	40
Migratie naar Nederland	41
Spontane migratie	43
Herkomst en vestiging	52
Marokko als emigratieland	54
Permanente vestiging in Nederland	56
4 Nederlandse perspectieven op verbondenheid met het land van herkomst 1960-2010	59
Marokkaanse arbeiders in Nederland voor de werving en buiten de werving om	60
Wervingsovereenkomst	64
Kinderbijslag	68

De jaren 1970: de terugkeergedachte	70
Stichtingen Bijstand Buitenlandse Werknemers	71
Steuncomités	73
Invloed van herkomstlanden	79
De jaren 1980: 'Integratie met behoud van eigen cultuur'	84
Migrantenorganisaties en subsidies	85
Onderwijs in de Eigen Taal en Cultuur	88
Lokaal stemrecht	94
De jaren 1990-2010: roep om aanpassing	97
Personen- en familierecht	100
Op naar naturalisatiedag	101
Conclusie	105
5 Marokkaanse perspectieven op verbondenheid met het herkomstland, 1960-2010	108
Herkomstlanden en hun emigranten	109
Het Marokkaanse emigratiebeleid	111
Het tijdperk Hassan II (1961-1999)	114
Amicales	115
Een ministerie voor Marokkanen in het buitenland	118
De Stichting Hassan II voor Marokkanen in het buitenland	120
Het tijdperk Mohamed VI (1999-heden)	122
Adviesraad voor Marokkanen in het buitenland	124
Conclusie	126
6 Organisaties en hun banden met Marokko, 1974-2010	128
<i>Deel I Organisaties en hun banden met Marokko, 1974-1994</i>	128
De oprichting van de Amicales in Nederland	129
Besmet imago	133
Strijd tegen de Amicales	137
De oprichting van het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland	140
Het KMAN: meer dan een arbeidersorganisatie	143
Kerk-Marokkanen	145
Vrees voor vervolging	149
De strijd tussen Amicales en KMAN	156
Strijd om de Sahara	162
Einde van een tijdperk	163
<i>Deel II Organisaties en hun banden met Marokko, 1994-2010</i>	166
Unie van Marokkaanse Moskeeororganisaties in Nederland	166
Hernieuwde strijd	170
Een moskee in Rotterdam?	176
Hernieuwde oriëntatie op het land van herkomst	180
Organisaties van Marokkaanse vrouwen	184
Conclusie	186

7	Individuele banden met Marokko, 1960-1973	189
	Contact met familie in Marokko	189
	Naar Marokko	192
	Geldovermakingen	194
	Bouchetta's	197
	Conclusie	199
8	Individuele banden met Marokko, 1973-1985	201
	Gezinshereniging	202
	Vestiging in Nederland	207
	Heimwee naar Marokko	209
	Meervoudige huishoudens	210
	De nasleep van de economische crisis	215
	Vrouwen aan zet	219
	Conclusie	222
9	Individuele banden met Marokko, 1985-2010	225
	Permanent verblijf in Nederland	225
	Huis in Marokko	226
	Op vakantie naar Marokko	229
	Vernederlandsing	233
	Marokkanisering	234
	Eigen taal eerst	236
	Marokkaanse televisie	237
	Marokkaanse wereld in Nederland	240
	Teruggaan of blijven	241
	Conclusie	244
10	Conclusie	247
	De aanloop: het wetenschappelijke debat	247
	Het eerste luik: het overheidsbeleid	248
	Het tweede luik: de organisaties	252
	Het derde luik: de persoonlijke banden	253
	Implicaties	256
	Summary	259
	Noten	262
	Geraadpleegde bronnen	282
	Literatuurlijst	284
	Register van namen en plaatsen	295
	Curriculum vitae	301

Lijst van tabellen, schema's en grafieken

Tabel 1	Marokkanen in Nederland, 1972-2011	16
Tabel 2	Aantal gerekruteerde buitenlandse arbeiders per jaar in de periode 1969-1976, naar land van herkomst	42
Tabel 3	Geldige arbeidsvergunningen	43
Tabel 4	Samenstelling van de mediterrane immigrantenpopulatie in Nederland, Utrecht, Den Haag, Amsterdam en Rotterdam in 1971, in percentages	54
Tabel 5	Nederlandse perspectieven op banden met het land van herkomst, 1960-2010	250
Tabel 6	Marokkaanse perspectieven op banden met het land van herkomst, 1960-2010	251
Grafiek 1	Aantal Marokkanen in Nederland (geboren in Marokko), 1972-2010	17
Schema 1	Respondenten	23
Schema 2	Factoren die de aard van banden beïnvloeden, op basis van de literatuur	38
Schema 3	Indicatoren voor banden met het herkomstland	39
Schema 4	Percepties van de aard van de immigratie en immigrantenverblijf en beleidsperspectieven inzake het Nederlandse integratiebeleid (1960-2010). Toevoegingen aan het originele schema zijn in vet weergegeven	60

I Inleiding

Marokkaanse migranten in een transnationale context

Op 2 november 2009, precies vijf jaar na de moord op cineast en publicist Theo van Gogh door Mohammed B., een Nederlandse man van Marokkaanse herkomst, organiseerde jongerencentrum *Argan* in Amsterdam een politieke bijeenkomst.¹ Ter nagedachtenis aan Van Gogh debatteerden politici en publicisten over de integratie van Marokkanen in de Nederlandse samenleving. De deelnemers aan de discussie deelden de opvatting dat Nederland in de greep leek te zijn van angst voor ‘islamisering’ en naarstig op zoek was naar de ‘nationale identiteit’ die in toenemende mate ondermijnd zou worden door de ‘massa-immigratie’ uit niet-westerse landen. Deze politieke en sociale werkelijkheid, zo werd geredeneerd, vond haar oorsprong in de nasleep van de aanslagen op 11 september 2001 en tegenstellingen intensiveerden als gevolg van de groei van de rechtse Partij voor de Vrijheid (pvv) van Geert Wilders. Fenna Ulichki, een lokale politica van GroenLinks en één van de debaters, uitte haar zorgen over de aanhoudende politieke en maatschappelijke debatten over integratie waarin personen op basis van hun etniciteit of religie worden uitgesloten. Zij signaleerde dat de culturele en religieuze identiteit van migranten, in het bijzonder Marokkanen, in toenemende mate wordt geduid als oorzaak voor sociale achterstand. ‘Wie zijn religieuze en culturele identiteit wil koesteren, moet tegenwoordig stevig in zijn schoenen staan’.

Enkele dagen eerder, bij de presentatie van zijn integratienota, stelde toenmalig minister van Integratie Eberhard van der Laan dat hij ‘een onbehaaglijk gevoel krijgt van Marokkanen en Turken die in achterstandswijken huizen huren en in de landen van herkomst huizen laten bouwen’.² Zijn impliciete boodschap was dat achterstand een keuze is en dat migranten en hun kinderen moeten kiezen voor het land waarin ze zich gevestigd hebben. Volgens de minister was een sterke verbondenheid met het land van herkomst in strijd met een geslaagde integratie in de Nederlandse samenleving.

Deze twee voorbeelden raken aan de kern van deze dissertatie. Aan de ene kant problematiseren politici in de laatste jaren de banden van migranten met hun herkomstland, vanuit de veronderstelling dat een sterke oriëntatie op het vaderland een geslaagde integratie in de Nederlandse samenleving in de weg staat. Aan de andere kant constateren wetenschappers dat migranten banden onderhouden met hun herkomstland, zelfs wanneer ze volledig geïntegreerd zijn in het vestigingsland. Ze leren de taal, werken, krijgen (klein)kinderen en kopen een huis in het vestigingsland, ter-

wijl ze tegelijkertijd hechten aan de banden met het herkomstland. Ze kopen en bouwen er huizen, doen investeringen, sturen geld en goederen naar familie en blijven op de hoogte van politieke en sociale ontwikkelingen.

Lange tijd heeft migratieonderzoek, in Nederland en daarbuiten, migranten bestudeerd in relatie tot hun positie in het land van vestiging. Er was weinig aandacht voor het herkomstland van de migrant, behalve in de gevallen waarbij buitenlandse arbeiders werden geportretteerd als ‘gevangenen tussen twee culturen’.³ De laatste jaren heeft een nieuwe benadering binnen migratieonderzoek terrein gewonnen. In wetenschappelijke kringen vinden debatten plaats over een wereld die steeds verder globaliseert, individualiseert en vermulticulturaliseert.⁴ In deze wereld bestaat *de* nationale identiteit niet en ontstaat het beeld van migranten als iconen van hybriditeit.⁵ Migranten, zo wordt gesteld, zijn ‘transnationaal’ en bewegen zich in twee werelden tegelijk.⁶ De transnationalisme-benadering in migratiestudies heeft de aandacht verlegd van volledige assimilatie van migranten in het vestigingsland naar meervoudige identiteiten en grensoverschrijdende banden van migranten.⁷

Terwijl academici migranten beschouwen als transnationale burgers, groeit bij politici de zorg over de gevolgen van banden met het herkomstland voor het integratieproces van migranten. De banden van migranten met het herkomstland zijn als onderwerp van politiek debat geen recent fenomeen. De Nederlandse overheid voerde vanaf de jaren 1970 decennialang een actief beleid waarbij migrantengroepen werden gestimuleerd om banden te onderhouden met hun herkomstland. Ze kregen geld van de overheid voor hun eigen feesten en organisaties en het koesteren van rituelen en tradities. In de jaren 1990 trad als gevolg van teleurstellende resultaten van het multiculturalistische beleid een kentering op: het koesteren van de eigen identiteit en cultuur, voorheen gezien als oplossing voor maatschappelijke achterstand en springplank voor integratie, werd nu beschouwd als oorzaak voor diezelfde achterstand. De banden met het herkomstland en een sterke binding met de eigen cultuur worden sindsdien niet meer aangemoedigd, maar bestreden. In een essay in het *NRC Handelsblad* vatte schrijver en journalist Anil Ramdas het Nederlandse minderhedenbeleid treffend samen: ‘Vroeger werd heimwee gesubsidieerd, nu wil de overheid de herinnering aan het herkomstland uitroeien’.⁸ Opvallend is de verschuiving van het integratiebeleid, waarbij banden werden aangemoedigd, naar het integratieproces, dat een mislukking wordt genoemd, en waarbij de banden als kenmerk en als oorzaak van de mislukking worden gezien.

Probleemstelling

In dit boek zoek ik antwoord op de vraag hoe perspectieven op verbondenheid met Marokko zich tussen 1960 en 2010 ontwikkeld hebben en waarom zich verschuivingen voordeden. Deze hoofdvraag vormt de basis voor een aantal deelvragen. Wat zijn de verschuivende perspectieven op transnationalisme in het wetenschappelijke en politieke discours? Wat is de rol van het Nederlandse en Marokkaanse overheidsbeleid in het ontstaan en continueren van banden met het herkomstland? Welke banden onderhouden Marokkanen in Nederland met hun herkomstland, in heden en verleden?

En welke factoren hebben invloed op de aard van die banden? Ik concentreer me op de mensen die werkelijk zijn gemigreerd, en niet hun in Nederland geboren kinderen of kleinkinderen. Ik vermijd opzettelijke de termen eerste, tweede en derde generatie, omdat ze migranten maken van mensen die nooit migreerden of een associatie oproepen van erfelijk vreemdelingschap. Doel van dit onderzoek is tweeledig. In de eerste plaats wil ik de verschuivingen in het Nederlandse en Marokkaanse beleid verklaren, en die in verband brengen met die in wetenschappelijke debatten. Er is een sterke verwevenheid tussen beleid en onderzoek, maar niet alles uit het wetenschappelijke debat vindt een rechtstreekse weerslag in het beleid. Hier gaat het om de selectiviteit van die vertaalslag. In de tweede plaats wil ik de veranderingen in de banden die Marokkanen onderhielden door de tijd heen bestuderen, de verschillen tussen mannen en vrouwen verklaren en de factoren identificeren die de aard van transnationale betrokkenheid beïnvloeden. Onder die factoren vallen in ieder geval gender, klasse en etniciteit. Daarnaast zijn beleid (van overheden en (zelf)organisaties), opleidingsniveau, positie op de arbeidsmarkt, status, leeftijd, verblijfsduur en rechtspositie belangrijk. Dit boek beoogt een beeld te geven van de verschuivende perspectieven op de verbondenheid van Marokkanen met hun land van herkomst. Hoewel dit boek in eerste instantie geen systematische vergelijkende aanpak ambieert, wordt waar mogelijk over de grens en naar andere groepen gekeken.

Voortbouwend op onderzoek van Al-Ali, Black en Koser definieer ik 'transnationalisme' als politieke, economische en sociaal-culturele banden die migranten onderhouden met hun herkomstland.⁹ In dit onderzoek wordt onderscheid gemaakt tussen banden gericht op het herkomstland en banden gericht op het vestigingsland. Bij het eerste gaat het om banden die letterlijk grensoverschrijdend zijn, zoals het overmaken van geld en het bezoeken van het herkomstland. Bij banden gericht op het vestigingsland speelt het herkomstland op de achtergrond een rol. Hier gaat het niet om feitelijke banden, maar zijn de banden symbolisch van aard of indirect. Voorbeelden hiervan zijn het participeren in organisaties die gericht zijn op het herkomstland of het mobiliseren van politieke steun of oppositie in het vestigingsland voor of tegen het regime van het herkomstland. De precieze operationalisering van het begrip 'transnationalisme' volgt in het volgende hoofdstuk.

Mijn keuze voor een onderzoeksperiode van vijf decennia maakt het mogelijk om continuïteit en verandering in de perspectieven op transnationale betrokkenheid van Marokkanen te identificeren, deze in politiek-historische context te plaatsen en daarmee te duiden en een kritische afstand te nemen van actuele perspectieven op verbondenheid met het herkomstland. Veel bestaande studies over transnationalisme beperken zich tot de korte termijn en besteden weinig aandacht aan gender- en klasverschillen. In deze dissertatie wordt de historische dimensie, de internationale context (Marokko en Nederland) en de gender- en klassesdimensie gecombineerd.

Problematisering van banden met het land van herkomst

In het hedendaagse politieke debat en in het gepolitiseerde publieke debat wordt een specifieke en doorgaans negatieve betekenis toegeschreven aan de betrekkingen van

migranten met hun herkomstland. Dit geldt in het bijzonder voor de banden van migranten uit niet-westerse landen. Die banden worden aangewezen als een belangrijke factor in het verklaren van het vermeende probleem van de falende integratie. In academische debatten wordt transnationalisme doorgaans neutraal of positief geduid, en als kenmerkend voor de moderne migranten. In het politieke (en publieke) debat wordt impliciet uitgegaan van drie veronderstellingen: 1) de integratie van Marokkanen is mislukt; 2) het onderhouden van banden met Marokko is een belangrijke verklaring voor die mislukking. Een sterke oriëntatie op het herkomstland wordt gezien als oorzaak van een gebrekkige sociale mobiliteit (investeren in het herkomstland in plaats van in het vestigingsland) en een gebrekkige kennis van de Nederlandse taal; 3) banden met het herkomstland zijn het gevolg van de keuzes die individuele migranten maken en niet van institutionele factoren, waaronder beleid.

Waarom en wanneer wordt de verbondenheid met het herkomstland gedefinieerd als een probleem? Migrantengedrag wordt altijd banden onderhouden met hun herkomstland en niet in alle gevallen worden die banden als problematisch aangeduid. Probleematisering is het proces waarbij actoren (academici, politici, journalisten en anderen) een situatie analyseren, een probleem definiëren, en het verbreden door er andere problemen bij aan te haken.¹⁰ Transnationalisme kan geproblematiseerd worden door (impliciet) verbanden te leggen met loyaliteit, integratie of nationale veiligheid. Door integratie aan te duiden als iets dat van nationaal belang is, en het falen als een feit te presenteren wordt het streven naar een restrictief integratie- en migratiebeleid gerechtvaardigd.¹¹ Het gebruik van termen met een (semi)wetenschappelijke uitstraling speelt vaak een belangrijke rol in de legitimering van een betoog.¹² Nieuwe concepten of categorisering worden geïntroduceerd, niet alleen om beleid een zweem van wetenschappelijkheid te geven, maar ook om te benadrukken dat het gaat om een nieuw probleem, waarbij een nieuwe term past en een nieuwe oplossing. Die nieuwe termen worden vervolgens tot in het onmogelijke opgerekt zodat er steeds meer onder wordt verstaan.¹³ Deze constatering geldt voor het begrip 'transnationalisme', zij het, zoals ik zal laten zien, niet helemaal zoals volgens de literatuur voorspeld wordt.

Probleematisering dient altijd een doel: aanwijzing van de oorzaak en veroorzaker van het probleem, en bijgevolg aangeven waar de oplossing gezocht moet worden.¹⁴ Er zijn drie mogelijke verklaringen voor de problematisering van banden, die hier als hypothese dienen. Ten eerste lenen ideeën over het bestaan van banden met het herkomstland zich bij uitstek voor allerlei vage speculaties en verdachtmakingen. Banden worden als een politieke dreiging neergezet, waarbij het vooral gaat om soevereiniteit: een vreemde overheid die invloed probeert uit te oefenen in 'ons' land. Dat is opvallend omdat er vooral aandacht is voor banden op het persoonlijke, en niet op het institutionele niveau. Ten tweede kunnen banden als een economische dreiging worden gepresenteerd, zoals verwoord in het citaat van Van der Laan, waarmee dit hoofdstuk begon. Bij banden met het land van herkomst geldt de impliciete aanname dat langs die weg geld wegvloeit naar het herkomstland, met als gevolg een zwakke economische positie van migranten in Nederland. 'Hun' armoede is 'ons' probleem. Daarmee is problematisering gerelateerd aan klasse, dat wil zeggen de sociaal-economische positie van de betrokkenen. Ten derde kunnen banden als een culturele dreiging worden gepresenteerd. Met hun primaire gerichtheid op de eigen cultuur en re-

ligie, zouden migranten niet loyaal zijn aan de Nederlandse cultuur, wat dat ook mag zijn.

Problematisering van banden maakt het afschuiven van verantwoordelijkheid mogelijk: banden onderhouden met het herkomstland, en dus bijgevolg een falende integratie, wordt gezien als een keuze van migranten. De Nederlandse overheid of samenleving hoeft in dat geval niets te doen: het zijn de migranten die hun best moeten doen om te integreren door de banden met het herkomstland te verbreken. Banden lijken echter niet kwantificeerbaar: het is onduidelijk wanneer de banden zo los zijn dat ze de integratie niet langer belemmeren. Zelfs als migranten geen banden (meer) hebben met hun land van herkomst, kan hen verweten worden dat ze een oriëntatie op hun herkomstland hebben. Dat banden met het herkomstland bestaan, is door migranten (en anderen) moeilijk te ontkennen. Evenmin kunnen migranten 'bewijzen' dat ze geen banden onderhouden met hun land van herkomst. Voor het problematiseren van de banden is dit een voordeel: het verwijt kan eindeloos worden herhaald zonder te worden bewezen. Gebrekkige integratie wordt als oorzaak en gevolg aangevoerd, waardoor een cirkelredenering ontstaat.

Onderdeel van problematisering is gewoonlijk dat een legitimatie gezocht wordt door de inzet van wetenschappers of resultaten van wetenschappelijk onderzoek.¹⁵ Bij de problematisering van banden met het herkomstland gebeurt dat nauwelijks (de wetenschappers zijn juist min of meer neutraal). Onderdeel van de legitimering in het politieke en publieke domein is veelvuldig de introductie van nieuwe termen. Dat gebeurt bij dit debat niet, terwijl er in het wetenschappelijke domein wel een term – transnationalisme – voorhanden is. In politieke debatten wordt de term transnationalisme niet gebruikt. Kranten gebruikten de term transnationalisme de afgelopen twintig jaar, volgens de digitale krantenbank LexisNexis, 17 keer, en in de meeste gevallen als citaat uit het werk van wetenschappers. Toch kan de introductie van de term en de wetenschappelijke discussie daarom heen niet losgezien worden van het politieke en publieke debat. Argumenten uit het wetenschappelijke debat – over het waarom van banden en de gevolgen van banden – worden wel degelijk overgenomen in het politieke en publieke debat. Onderzoekers van transnationalisme laten zich beïnvloeden door politieke debatten, en onderzoeken het verband tussen transnationalisme en integratie. De verbondenheid van migranten met het herkomstland wordt, afhankelijk van de onderzoeksgroep, beschouwd als teken van kosmopolitisme of als teken van behoudzucht. Dat laatste zou leiden tot een gebrekkige integratie in het vestigingsland. Paul Scheffer stelde bijvoorbeeld in *Het land van aankomst* dat: 'zich staande houden op het slappe koord dat is gespannen tussen het land van herkomst en het land van aankomst vraagt veel inspanning. De verleiding is immers groot om of geheel en al af te rekenen met wat men heeft achtergelaten of om juist te blijven vasthouden aan oude herinneringen en zich af te zetten tegen de nieuwe omgeving'.¹⁶ Beide lijken in zijn verhaal een probleem.

De problematisering van banden met het herkomstland, in het politieke en publieke domein, is relatief nieuw. Aanvankelijk werden banden, zoals gezegd, als positief beoordeeld en via beleid aangemoedigd. Ook toen had die duiding een functie, bijvoorbeeld het in standhouden van het idee van terugkeer. In deze dissertatie verklaar ik waarom die radicale omslag in beleid en denken plaatsvond.

Onderzoeksgroep

Marokkaanse migranten in Nederland zijn om zes redenen interessant als onderzoeksgroep. In de eerste plaats worden Marokkanen beschouwd als een slecht geïntegreerde groep in de Nederlandse samenleving. Een groot aantal publicaties richt zich op hun zwakke sociaal-economische positie, en veronderstelt een causaal verband tussen hun sterke oriëntatie op het herkomstland en wat wordt genoemd hun mislukte integratie.¹⁷

In de tweede plaats is de Marokkaanse gemeenschap, na de Turkse en Surinaamse, de grootste migrantengemeenschap in Nederland. In 2011 woonden er meer dan 355.000 Marokkanen in Nederland (tabel 1).¹⁸ In 1972 verbleven ruim 20.000 mensen van Marokkaanse herkomst in Nederland; in 1980 was hun aantal toegenomen tot bijna 70.000, om verder te stijgen tot ruim 160.000 in 1990 en ruim 355.000 in 2011. In de periode tussen 1972 en 2011 steeg het aantal eerste generatie vrouwen van 1,5 procent van het totale aantal in 1972 naar 27 procent in 1980, om verder te stijgen naar 29 procent in 1990. In 2011 behoorde minder dan de helft tot de zogenaamde eerste generatie (48 procent), waarvan 22 procent bestond uit vrouwen.¹⁹ Marokkanen zijn niet alleen één van de omvangrijkste migrantengroepen, hun banden met het herkomstland worden ook het meest geproblematiseerd. Het lange verblijf van Marokkanen in Nederland maakt het mogelijk om hun banden met hun herkomstland over een langere periode te bestuderen.

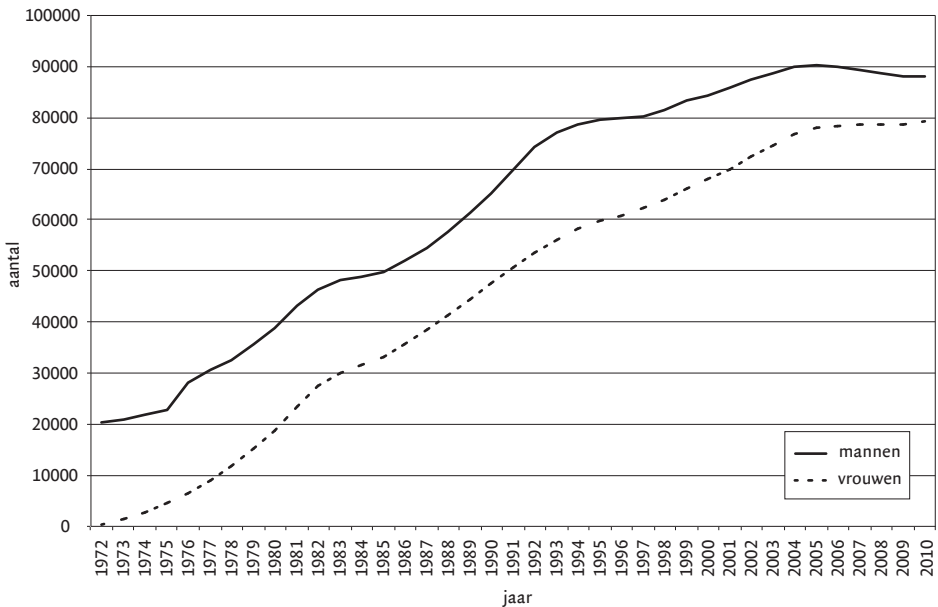
In de derde plaats wordt vaak, ten onrechte, verondersteld dat er sprake is van homogeniteit binnen de Marokkaanse gemeenschap in Nederland. In werkelijkheid zijn er, vanzelfsprekend, verschillen binnen de groep naar etniciteit, klasse en gender. Ook de verschillende herkomstgebieden en migratiemotieven spelen een rol. De diversiteit van de Marokkaanse groep maakt het mogelijk om het belang van het maken van verschil te onderzoeken.

De vierde reden is de initiële scheve sekseratio binnen de Marokkaanse gemeenschap, waarbij vrouwen sterk in de minderheid waren. In de eerste periode van de Marokkaanse migratie naar Nederland (1960-1973) arriveerden vooral mannen. In de tweede periode (1973-1985) veranderde de Marokkaanse migratie naar Nederland volledig. Als gevolg van de wereldwijde oliecrisis in 1973, het restrictieve toelatingsbeleid en de politieke instabiliteit in Marokko besloten veel Marokkanen in Nederland te blijven en hun gezinnen te laten overkomen. De gezinshereniging zorgde voor een meer evenwichtige sekseratio (grafiek 1). In deze periode was ook sprake van grootschalige

TABEL 1 MAROKKANEN IN NEDERLAND, 1972-2011

	1972	1980	1990	2011
Eerste generatie (m)	20.340	38.651	65.129	88.002
Eerste generatie (v)	333	18.851	47.433	79.605
Tweede generatie (m)	556	6.133	25.774	95.347
Tweede generatie (v)	531	5.829	25.112	92.929
Totaal	21.760	69.464	163.458	355.883

GRAFIEK 1 AANTAL MAROKKANEN IN NEDERLAND (GEBOREN IN MAROKKO), 1972-2010

werkloosheid. Binnen het kader van dit onderzoek is het relevant om te bezien hoe de komst van gezinnen, de werkloosheid en het permanente verblijf in Nederland de banden met het land van herkomst veranderd hebben.

In de vijfde plaats bestaat in hedendaagse publieke en politieke debatten het dominante beeld dat personen, vooral vrouwen, uit islamitische culturen een achtergestelde positie innemen.²⁰ In dezelfde debatten wordt een sterke oriëntatie op het land of de cultuur van herkomst gezien als verklaring voor een gebrekkige emancipatie van vooral vrouwen, waarbij emancipatie bovendien gelijk gesteld wordt aan integratie.

Tenslotte zijn volgens de Marokkaanse staat alle Marokkanen buiten Marokko onderdanen van dat land. Dat geldt ook voor de jongere generaties die niet in Marokko zijn geboren. Marokkaanse migranten (en hun kinderen) kunnen geen afstand doen van hun Marokkaanse nationaliteit. In dit onderzoek ga ik uitgebreid in op de rol van de Marokkaanse overheid op de verbondenheid van Marokkanen met hun herkomstland.

De Marokkanen in Nederland verschillen op bepaalde punten van andere grote naoorlogse migrantengroepen. Een belangrijk verschil is dat Marokkanen hun nationaliteit niet op kunnen geven en de leden van andere grote migrantengroepen in Nederland merendeels wel. Logischerwijs zijn er overeenkomsten met andere groepen gastarbeiders en vooral met Turkse migranten. De Spanjaarden en Italianen, die ook als gastarbeiders kwamen, kwamen eerder en keerden voor een groot deel terug toen de politieke en economische situatie in hun herkomstland verbeterde, en de werkgelegenheid in Nederland terugliep. Marokkanen en Turken bleven meer in Nederland omdat een dergelijke verbetering zich in hun landen niet voordeed. Marokkanen hebben met de andere gastarbeidermigrantengroepen de aanvankelijke scheve sekseratio binnen

de gemeenschap gemeen. Zowel bij Marokkanen als bij Turken viel de gezinshereniging samen met het moment dat werkloosheid in Nederland toenam. Een belangrijk verschil tussen Turken en Marokkanen in Nederland is dat de transnationale politieke activiteiten van Turken via Turkse organisaties in Nederland langdurig in verbinding staan met politieke partijen in Turkije.²¹

Moskeeën en andere Turkse organisaties in Nederland zijn gelieerd aan Diyanet, het ministerie van Godsdienstzaken in Turkije. Marokkanen kennen geen vergelijkbare verbinding. Marokkanen in Nederland zijn minder georganiseerd dan Turken en Surinamers. Marokkaanse organisaties kennen minder onderlinge verbondenheid dan Turkse organisaties, en minder federaties, koepels en lidorganisaties.²² Linkse Marokkanen in Nederland, die zich keerden tegen het regime in hun herkomstland kregen steun van linkse Nederlanders, zoals linkse Turken steun kregen in hun strijd tegen de Grijeze Wolven, linkse Spanjaarden in hun strijd tegen het Franco-regime, Portugezen tegen het Salazarregime, en Grieken tegen het kolonelsregime. Marokkanen hadden aanvankelijk minder dan de andere groepen een eigen geschoolde elite die zich met dit linkse verzet verbond. De hedendaagse betrokkenheid van Turken bij Turkije wordt beïnvloed door het Turks-Koerdische conflict en is in ieder geval vanuit de Koerden sterk politiek van karakter. Bij de Marokkanen is minder sprake van een vergelijkbare oriëntatie. Er is wel sprake van een heroriëntatie van Berbers ten aanzien van Marokko, maar die is eerder cultureel, en niet vergelijkbaar met de Koerdische houding ten aanzien van Turkije. Recentelijk is de houding van veel (jonge) Turken in Nederland ten aanzien van Turkije enigszins veranderd in verband met de opbloei van de Turkse economie en discussie over een mogelijke toetreding van Turkije tot de EU. Sommige Turken zien meer mogelijkheden voor een toekomst in Turkije, halen banden aan en beleggen in Turkije.²³ Bij de Marokkanen is er wel een heroriëntatie, maar is die anders dan bij de Turken.

In het bovenstaande zijn grofweg enkele overeenkomsten en verschillen met andere naoorlogse migrantengroepen opgesomd. In het theoretische hoofdstuk wordt systematisch ingegaan op de factoren die invloed hebben op banden en daarmee ook op de verschillen tussen groepen. In de hoofdstukken die volgen wordt steeds waar mogelijk en relevant met andere groepen vergeleken.

Historiografisch overzicht

In de periode vanaf 1965 groeide in Nederland, als gevolg van de zichtbaarheid van migranten in de samenleving, de belangstelling voor Marokkanen en andere migrantengroepen. Halverwege de jaren 1970 begonnen sociologen en antropologen zich te interesseren voor Marokkaanse migranten en hun integratie in de Nederlandse samenleving. Dit had zowel gevolgen voor de onderzoeksmethoden als voor de groepen en onderwerpen die aan de orde kwamen. Er werd veel gewerkt met interviews en veldonderzoek. Dergelijke studies bieden een inkijk in de leefwereld van Marokkaanse arbeiders in Nederland in een periode waarin de Nederlandse overheid nog ontkende dat Nederland een immigratieland was, en waarin buitenlandse arbeiders beschouwd werden als ‘gastarbeiders’. De socioloog Shadid was één van de eerste on-

derzoekers die uitgebreid publiceerde over Marokkaanse arbeiders.²⁴ Hij beschreef in 1979 de sociale, economische en culturele situatie van Marokkaanse arbeiders. In deze studie besteedde hij ook aandacht aan de wijze waarop de Nederlandse samenleving de Marokkaanse mannen tegemoet trad en de manier waarop de arbeiders hun eigen situatie beoordeelden. Met zijn onderzoek bevestigde Shadid het beeld van Marokkaanse arbeiders in Nederland uit eerdere studies. Het ging in zijn onderzoek namelijk om mannen die hoofdzakelijk (60 procent) uit rurale gebieden afkomstig waren, een laag opleidingsniveau hadden en laaggeschoolde arbeid verrichtten, woonachtig waren in vervallen pensions en de wens koesterden om ooit terug te keren naar het land van herkomst.

Dit laatste punt vormde één van de centrale aandachtspunten in het onderzoek van Van den Berg-Eldering, eveneens uit 1979.²⁵ Lang voordat de term transnationalisme aan populariteit won, benadrukte Van den Berg-Eldering de banden van Marokkanen met hun land van herkomst en de problematische kanten daarvan. Niet alleen was de onderzoekster geïnteresseerd in de blijvende dan wel tijdelijke vestiging van Marokkanen in Nederland, ook gaf zij in haar onderzoek antwoord op de vraag in hoeverre Marokkaanse gezinnen hun eigen cultuur behielden en in hoeverre zij een minderheidspositie (zouden gaan) innemen in de Nederlandse samenleving. Van den Berg-Eldering had geen aanwijzingen dat de Marokkaanse migranten, die besloten hun gezin naar Nederland te laten komen, ook werkelijk de bedoeling hadden om zich permanent in Nederland te vestigen. Toch was het, in haar optiek, zeer aannemelijk dat een langdurig verblijf in Nederland er aan zat te komen. De Marokkaanse gezinnen die zich in Nederland vestigden waren, volgens de auteur, nauwelijks voorbereid op een leven in de westerse samenleving. Hierdoor, zo redeneerde de onderzoekster, was het aannemelijk dat Marokkanen in Nederland een minderheidspositie zouden gaan innemen. De geringe contacten met Nederlanders en de sterke oriëntatie op het herkomstland werkten dit in de hand.

Deze studie brak met de trend van de jaren 1970 waarin publicaties alleen of voornamelijk over Marokkaanse mannen gingen.²⁶ Gezien de gepresenteerde aanbevelingen was de studie van Van den Berg-Eldering duidelijk gericht op beleidsmakers. Dit werd in het decennium dat volgde voortgezet door onderzoekers, die in opdracht van de overheid aanbevelingen presenteerden om de positie van, wat vanaf dat moment werd genoemd, de etnische minderheidsgroepen te verbeteren.²⁷ Deze studies hadden betrekking op de problematische kanten van het migrantenbestaan, zoals wonen, gezondheid, discriminatie, onderwijs en werkloosheid.²⁸ Opvallend is dat vanaf de jaren 1980 Marokkanen en Turken in één adem werden genoemd.²⁹ In deze lijn passen publicaties die zich richtten op de gevolgen van migratie en de daaruit voortkomende multiculturele samenleving.³⁰ Een enkele studie had aandacht voor de eigen initiatieven van Marokkaanse arbeiders.³¹ In de jaren 1980 verschenen ook publicaties van Marokkanen zelf.³² Deze publicaties geven een beeld van hoe de betrokkenen dachten over hun migratie en hun aanpassing aan de Nederlandse samenleving.

Met de komst van gezinnen naar Nederland veranderden de demografische kenmerken van de Marokkaanse gemeenschap in Nederland, en daarmee ook de literatuur. We zien een verschuiving naar andere sociale of maatschappelijke problemen. Niet langer was de pensionproblematiek, die typerend was voor de eerste fase van

gastarbeid, een heet hangijzer, maar eerder de concentratie- en segregatieproblematiek op de woningmarkt. Door de toenemende werkloosheid onder Marokkaanse arbeiders, werd de nadruk niet langer gelegd op de ongelijke positie op de arbeidsmarkt, maar op de sociaal-culturele positie en de religieuze identiteit van Marokkanen.³³ Verder is de integratieproblematiek niet langer gericht op alleen de arbeidsmigrant, maar op alle leden van het arbeidersgezin.³⁴ Er kwam meer aandacht voor het geloof van de migranten. Marokkaanse migranten werden in de literatuur en in politieke en publieke debatten steeds vaker moslims genoemd.³⁵ Toen de migrantengemeenschappen in omvang groeiden, kwam er meer belangstelling voor organisaties van migranten.³⁶ Groei van de Marokkaanse gemeenschap betekende, zoals we bij alle migrantengemeenschappen in het verleden zagen, aandacht voor verschillen binnen de gemeenschap. Dit had vooral betrekking op de emancipatie van de Berbers, zowel in Nederland als in Marokko.³⁷

Vanaf de jaren 1990 werden de schijnwerpers steeds vaker gericht op de echtgenotes en de kinderen van de Marokkaanse gastarbeiders. In de jaren 1970 en 1980 verschenen internationale publicaties die probeerden te duiden of migratie leidde tot positieverbetering of positieverslechtering van vrouwen met een niet-westerse achtergrond.³⁸ In navolging van deze studies richtten de meeste publicaties over Marokkaanse vrouwen in Nederland zich op hun rechtspositie, bijvoorbeeld de problematiek rond scheiden volgens Marokkaans recht en de positie op de arbeidsmarkt.³⁹ Daarnaast waren er publicaties die betrekking hadden op de hulpverlening aan Marokkaanse vrouwen en hun sociale positie in de Nederlandse samenleving.⁴⁰ Pas recentelijk zijn er studies verschenen over de migratie-ervaringen van Marokkaanse vrouwen die afrekenen met het stereotiepe beeld van Marokkaanse vrouwen als passieve volgmigranten.⁴¹

Met het opgroeien van de in Nederland geboren kinderen kwamen er studies over identiteitsvorming en versterkte het discours over 'leven in tweede werelden'. Deze onderzoeken benadrukken de dubbele identiteiten van Marokkaanse jongeren: enerzijds was dat hun leven binnenshuis, waar de islamitische en Marokkaanse cultuur de boventoon voerde, en anderzijds hun leven buitenshuis waar hun Marokkaanse opvoeding soms in conflict kwam met Nederlandse normen. Deze verweven werelden en loyaliteiten zijn uitvoering beschreven en zijn nog altijd een belangrijk onderzoeksthema.⁴² Recente studies benadrukken de ervaringen van gastarbeiderskinderen, waarbij aan hun migratie-erfenis een belangrijke rol wordt toegedicht.⁴³ Meer recente studies over Marokkanen wijzen op identiteitsvorming bij Marokkaanse jongeren, waarbij de aandacht lijkt uit te gaan naar hun islamitische identiteit. Dit is een trend die reeds in de jaren 1990 is ingezet als gevolg van de islamisering van het integratiedebat en die na 11 september 2001 verankerd is in de historiografie over Marokkanen in Nederland.⁴⁴

De vele wetenschappelijke publicaties van de afgelopen jaren over Marokkanen in Nederland vielen samen met een groot aantal artikelen en reportages in de media, maatschappelijke en politieke discussies over jonge en oude Marokkanen, in de meeste gevallen figurerend in een negatieve rol. Centraal staan de moeizame inburgering in de Nederlandse samenleving en de grote verschillen binnen 'de Marokkaanse gemeenschap'. Ze proberen antwoord te geven op de vraag hoe komt het dat de één

succesvolle ondernemer, sporter of politicus is, terwijl de ander vooral uitblinkt in crimineel gedrag. Een journaliste constateerde: 'De Marokkaanse werkelijkheid in Nederland is weerbarstig, grillig en veelvormig. Marokkanen irriteren, fascineren en intrigeren Nederland. De behoefte aan duiding is groot'.⁴⁵

Mijn dissertatie is op drie belangrijke punten een aanvulling op de bestaande literatuur. Ten eerste, hoewel de wetenschappelijke interesse voor Marokkanen in Nederland van meet af aan groot was, verschenen er tot nog toe mondjesmaat historische studies over Marokkanen in Nederland.⁴⁶ Veruit de meeste onderzoeken hebben betrekking op het heden (op het moment van schrijven) of op een heel korte periode. De literatuur is probleemgericht of -gestuurd. Bovendien zijn de meeste studies in opdracht van de overheid uitgevoerd; er worden beleidsaanbevelingen gedaan of het beleid wordt als uitgangspunt genomen.

Ten tweede gaat de literatuur slechts in beperkte mate in op de rol die de overheid in het land van herkomst speelt in het leven van Marokkaanse migranten (en hun nakomelingen). Recentelijk is daar verandering in gekomen.⁴⁷ Het onderzoek van Hein de Haas laat zien dat de houding van de Marokkaanse overheid ten opzichte van haar emigranten door de tijd heen veranderde van een sterke nadruk op controle naar een groeiende waardering voor Marokkanen in het buitenland, die in toenemende mate werden geduid als belangrijke actoren in de nationale (economische) ontwikkeling en modernisering van het land van herkomst.⁴⁸ Minder aandacht is er voor de vraag hoe herkomst- en vestigingslanden de transnationale betrokkenheid van migranten beïnvloeden. Dit laatste vraagstuk ligt wel nadrukkelijk ten grondslag aan dit onderzoek.

Ten derde is er in de bestaande literatuur nauwelijks aandacht voor verschillen tussen mannen en vrouwen: veel studies gaan of over mannen of over vrouwen, en niet over beide. Klassenverschillen worden genegeerd en de zogenaamde gemeenschap wordt gepresenteerd als collectief behorend tot de laagste sociale klasse.

Samenvattend is de meerwaarde van dit boek ten opzichte van eerdere studies het langetermijnperspectief – uitgaande van de veronderstelling dat transnationalisme een proces is –, aandacht voor het overheidsbeleid in zowel het land van herkomst als dat van vestiging – uitgaande van de veronderstelling dat beide landen een rol spelen in het vormgeven van de banden – en aandacht voor de verschillen naar klasse, gender en etniciteit (regionale herkomst) – ingaand tegen veronderstellingen omtrent homogeniteit binnen de groep.

Bronnen en methode

In dit onderzoek maak ik gebruik van zes typen bronnen: kranten- en tijdschriftartikelen, documentaires, parlementaire stukken, diepte-interviews, het beleidsarchief van het ministerie van Justitie⁴⁹ en materiaal van migrantenorganisaties.

Het materiaal van migrantenorganisaties is afkomstig uit privécollecties van betrokkenen bij het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland en de Marokkaanse Vrouwen Vereniging in Nederland. Ik was aangewezen op deze collecties, omdat noch het archief van het KMAN, noch het archief van de MvVN geïnteriseerd zijn. Het archief van het KMAN bevindt zich grotendeels bij het Internationaal Instituut

voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam, terwijl het archief van de mvvn zich niet bevindt op één locatie. Ik had geen beschikking over de archieven van de Amicales en de Unie van Marokkaanse Moskeeorganisaties in Nederland (UMMON). Het bestaan van deze archieven is mij niet bekend. Ter aanvulling hierop heb ik diepte-interviews afgenomen met sleutelfiguren van deze organisaties (negen van de in totaal 42 interviews).

Ik heb gekozen voor diepte-interviews om zo een beeld te krijgen van wat het onderhouden van banden met het herkomstland in de praktijk betekende.⁵⁰ Diepte-interviews bieden ruimte voor de beleving en opvattingen van respondenten. Vrijwel alle mensen werden individueel geïnterviewd. Ik heb ook twee echtparen geïnterviewd. Ondanks dat hier nadelen aan kleven, bijvoorbeeld omdat mensen ervaringen verborgen willen houden voor hun partner, leiden zulke interviews wel tot een completer beeld van de ervaringen binnen gezinnen en wisselwerking tussen partners. De verhalen van de respondenten zijn aangevuld met foto's uit privécollecties en met foto's uit de collectie van het Historisch Beeldarchief Migranten (HBM).⁵¹

Dit onderzoek hanteert een kwalitatieve en actorgerichte onderzoeksstrategie, omdat tot op heden weinig empirische studies zijn verschenen over de banden van Marokkanen met hun herkomstland. Deze strategie leent zich het beste om de vraag te beantwoorden welke motieven Marokkaanse mannen en vrouwen hadden om banden te onderhouden met hun herkomstland. Door de ervaringen van mannen en vrouwen over een langere periode te vergelijken, kan ik ingaan op genderverschillen. Voor de diepte-interviews heb ik gebruik gemaakt van een halfgestructureerde vragenlijst. Voor de samenstelling van de vragenlijst waren vier thema's richtinggevend: 1) de familiegeschiedenis, 2) de migratiegeschiedenis, 3) de vestigingsgeschiedenis en tenslotte 4) de ontwikkeling van de banden met Marokko. Ik heb mijn respondenten ook expliciet de kans gegeven om in te gaan op de rol van politiek en media in discussies over integratie en de verbondenheid met het herkomstland.

Voor dit onderzoek interviewde ik 42 respondenten; 20 mannen en 22 vrouwen.⁵² Ik heb mijn respondenten, behalve op sekse, geselecteerd op basis van hun herkomstgebied, hun sociaal-economische positie en hun betrokkenheid bij eigen organisaties. Verbondenheid met het herkomstland werd door mannen en vrouwen anders ervaren en ingevuld. Het herkomstgebied (stad of platteland) bepaalde eveneens hoe migranten banden met het herkomstland invulden. De sociaal-economische positie bepaalde of migranten banden met het herkomstland *konden* onderhouden. Betrokkenheid bij migrantenorganisaties was belangrijk, omdat daar geïnstitutionaliseerde banden met het herkomstland raken aan de persoonlijke banden, en dat is een kernelement van mijn onderzoek. Verder was belangrijk of de respondenten woonden in buurten waar ook andere migranten woonden uit hetzelfde herkomstland. Relaties met Marokkanen in de buurt hadden invloed op banden met het herkomstland. Op de onderbouwing van deze selectiecriteria wordt in het volgende hoofdstuk nader ingegaan. De respondenten zijn allen in de periode tussen 1960 en 1983 naar Nederland gemigreerd. In onderstaand schema is van alle respondenten het geboortjaar, de geboorteplaats en het jaar van aankomst opgenomen plus in enkele gevallen aanvullende informatie. Aan de hand van de levensverhalen analyseerde ik welke banden onderhouden werden en welke factoren de banden met

SCHEMA 1 RESPONDENTEN

	Naam	Geb. jr.	Herkomstgebied	Jr. v. aankomst	Bijzonderheden
1	Salah Abdellaoui (m)	1945	Berkane/stad	1971	Voormalig lid Amicales
2	Houssein Abourasse (m)	1936	Ait Baamrane/ platteland	1965	
3	Lahoussine Ait Chitt (m)	1949	Amizmiz/platteland	1969	Interview afgenomen door A. Cottaar
4	Farida Aked (v)	1951	Nador/platteland	1984	
5	Brahim Amounan (m)	1946	Ait Baamrane/ platteland	1965	
6	R'kia Amounan (v)	1961	Ait Baamrane/ platteland	1982	
7	Khadija Arib (v)	1960	Casablanca/stad	1975	Voormalig voorzitter en oprichter MVMN/TK-lid PvdA
8	Mohamed Aroug (m)	1930	Casablanca/stad	1965	
9	Zineb Ayoubi (v)	1959	Beni Guemil/ platteland	1980	
10	Ahmed Belhaj (m)	1946	Beni Said/ platteland	1966	
11	Saadia Benali (v)	1953	Al Hoceima/ platteland	1982	
12	Driss Benkiran (m)	1947	Meknes/stad	1969	
13	Yamina Berrezouk (v)	1957	Sidi Boubaker/stad	1976	
14	Khadija Boufiane (v)	1949	Midar/platteland	1981	
15	Rachida Bouhali (v)	1958	Casablanca/stad	1980	
16	Driss Boujoufi (m)	1945	Nador/platteland	1966	Migrantenraad/UMMON
17	Brahim Bouras (m)	1947	Ait Baamrane/ platteland		
18	Zohra B. (v)	1947	Beni Said/platteland	1986	Op verzoek geanonimiseerd
19	Mohammed Echarroui (m)	1950	Montagzirt Zaraqat/ platteland	1970	UMMON
20	Brahim Elatik (m)	1933	Agerssif/platteland	1965	
21	Fatima Faiz (v)	1958	Fes/stad	1974	
22	Hoessein Hajji (m)	1945	Ouarzazate/ platteland	1969	
23	Haja Idrissi (v)	1939	Massa/platteland	1971	
24	Fatima Ijounen (v)	1949	Tetouan/stad	1975	
25	Naima el Kaddouri (v)	1958	Fes/stad	1978	
26	Hafida Kenzari (v)	1959	El Jadida/stad	1977	
27	Khadija el Y. (v)	1953	Casablanca/stad	1969	Op verzoek geanonimiseerd

	Naam	Geb. jr.	Herkomstgebied	Jr. v. aankomst	Bijzonderheden
28	Mohamed Kitani (m)	1944	Fes/stad	1965	
29	Fatna el K. (v)	1947	Nador/platteland	1983	Op verzoek geanonimiseerd
30	Hafida Laarif (v)	1960	Al Hoceima/platteland	1979	
31	Abdou Menebhi (m)	1952	Larache/stad	1975	Voormalig voorzitter KMAN/huidig voorzitter EMCEMO
32	Hoceine Mnine (m)	1943	Touareg/Salé/stad	1966	
33	Rhimou Moujahid (v)	1959	Tanger/stad	1977	
34	Mahjoub ben Moussa (m)	1947	Meknes/stad	1977	Televisiemaker 'Oom Hdidwan'
35	Aicha Mrabet (v)	1959	Tetouan/stad	1980	
36	Mohammed Rabbae (m)	1941	Berrechid/stad	1966	Voormalig directeur SBW, NCB, voormalig TK-lid GroenLinks
37	Mustapha Slaby (m)	1942	Ftouaka/stad	1966	
38	Fatima Taouil (v)	1959	Casablanca/stad	1978	
39	Mohamed Tamsamani (m)	1946	Tamsamane/platteland	1966	
40	Abdeslam Ulichki (m)	1939	Tetouan/stad	1965	Voormalig lid Amicales/moskeebestuur
41	Fenna Ulichki (v)	1969	Tetouan/stad	1971	Voormalig voorzitter MVVN/Raadslid GroenLinks Amsterdam
42	Ineke van der Valk (v)	1953	Zoeterwoude		Oprichter BAK-Jordaan, ondersteuning KMAN, voormalig voorzitter Marokko Komitee

het herkomstland mogelijk maakten. Op basis van de interviews wordt het veelal abstracte wetenschappelijke debat over transnationalisme en het politiek geladen debat over verbondenheid met het herkomstland in verband gebracht met hoe mensen op een individueel en dagelijks niveau hun banden met hun land van herkomst invullen en duiden.

Voor de werving van de respondenten heb ik in eerste instantie geput uit mijn eigen contacten (waaronder familiecontacten; vier respondenten zijn afkomstig van mijn familiekring) en contacten die ik had opgedaan in het kader van mijn eerdere onderzoek voor een publicatie met Annemarie Cottaar.⁵³ De overige respondenten zijn gevonden via de sneeuwbalmethode. De interviews zijn afgenomen tussen 2007 en 2011. Alle gesprekken zijn opgenomen en uitgetypt. Een groot deel van de interviews is afgenomen in het Marokkaans-Arabisch. De citaten in het Nederlands, die hieronder volgen, zijn mijn vertalingen. De meeste interviews vonden bij de mensen thuis plaats, en duurden gemiddeld 2 uur.

Voor dit onderzoek heb ik 950 krantenknipsels geanalyseerd, die systematisch verzameld zijn in een groot aantal landelijke en regionale kranten.⁵⁴ Artikelen uit niet-gedigitaliseerde landelijke kranten werden verzameld rondom momenten van intensief debat, in de Tweede Kamer en daarbuiten, die raakten aan banden van Marokkanen met hun land van herkomst. De gedigitaliseerde kranten werden gebruikt om debatten te traceren in niet-gedigitaliseerde kranten. In de beginjaren van de Marokkaanse migratie bestond driekwart van de krantenberichten uit artikeltjes van slechts enkele regels, waarin de aankomst van Marokkaanse arbeiders werd gemeld of hun aantal in een bepaalde plaats. Talrijk zijn ook de korte berichten over Marokkanen die in Nederland een dodelijk verkeersongeval kregen. In 1965 werd bijvoorbeeld de 32-jarige Izam Ben Ahmed Ben Belkazem bij het oversteken van een weg in Huis ter Heijde geschept door een trekker met oplegger. Hij was slechts twee weken in Nederland, werkte bij de Solafabriek en liet in Marokko een vrouw en drie kinderen achter.⁵⁵ Deze berichten verklaren de initiatieven voor cursussen verkeersveiligheid, maar geven weinig informatie over banden met het land van herkomst. In de jaren erna verschenen er talloze berichten over incidenten in het uitgaanscircuit. Die werden midden jaren 1960 gevolgd door talrijke en uitgebreide berichten over de zogenaamde pensionproblematiek. Deze berichten waren aanleiding tot bemoeienis van Nederlandse vrijwilligersorganisaties. In de jaren 1970 waren er de grote acties voor de zogenaamde kerk-Marokkanen, die via bezetting van kerken en hongerstakingen probeerden te voorkomen dat ze werden uitgezet naar Marokko. Kranten schreven uitgebreid over deze acties en de gevaren die de uit te zetten Marokkanen in Marokko wachtten. In de jaren 1970 en 1980 gingen de krantenberichten voorts over de vele momenten van confrontatie tussen rivaliserende Marokkaanse organisaties (KMAN en Amicales) en de invloed die de Marokkaanse overheid via organisaties op Marokkanen in Nederland probeerde uit te oefenen. Begin jaren 1980 stond de aanloop naar de eerste lokale verkiezingen (in 1986) in Nederland waarbij buitenlanders mochten stemmen centraal. In de jaren 1980 en 1990 was er in de pers veel belangstelling voor vrouwen en kinderen die door hun man of vader in Marokko werden achtergelaten of tegen hun wil naar Marokko werden gebracht. Particulieren, organisaties, politici en de Nederlandse overheid probeerden de achtergelate vrouwen en kinderen terug te krijgen naar Nederland, terwijl de Marokkaanse overheid meende dat het ging om een binnenlandse aangelegenheid (Marokkaanse onderdanen in Marokko). Analyse van de krantenberichten laat zien welke banden in de kranten belangrijk werden gemaakt en hoe er een wisselwerking plaatsvond tussen de krantenberichten en het overheidsbeleid, en de weerslag daar weer van op de betekenis die aan banden werd gehecht.

Verder maak ik gebruik van materiaal uit het tijdschrift *Motief*, dat in de periode tussen 1975 en 1980 werd uitgegeven. *Motief* was een van de tijdschriften die werden uitgegeven door de Sektie Publikaties Buitenlanders (SPB), onderdeel van het Nederlands Centrum Buitenlanders (NCB), en gesubsidieerd door het ministerie van Cultuur Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM). *Motief* verscheen maandelijks en was bedoeld voor beleidsmakers, de Stichtingen Bijstand Buitenlandse Werknemers en actie- en werkgroepen die zich bezighielden met het welzijn van buitenlandse arbeiders. *Motief* is een bij uitstek geschikte bron voor dit onderzoek, omdat het een inkijk biedt in de wereld van het welzijnswerk en in wetenschappelijke onderzoeken over migranten.

Die kruisbestuiving tussen beleid en wetenschap maakt *Motief* een rijke bron die interessante inzichten oplevert over de ideeën van en over migranten en hun banden met het herkomstland. De SPB gaf ook het maandelijkse *Buitenlanders Bulletin* uit (1976-1994) gericht op vrijwilligers en beroepskrachten die werkten met of voor buitenlanders. Voor dit onderzoek is ook uit deze bron geput.

Door gebruik te maken van het kranten- en tijdschriftmateriaal heb ik geprobeerd de veranderde duiding van banden met het herkomstland door de tijd heen in kaart te brengen. Migrantten hoeven niet dezelfde argumenten te gebruiken als journalisten, academici of beleidsmakers. Waar het in dit onderzoek om gaat is dat er binnen het politieke of publieke discours een min of meer samenhangend verhaal wordt verteld over de problemen, oorzaken en implicaties voor verbondenheid met het herkomstland.

Voor de analyse van het Nederlandse politieke discours omtrent banden met het herkomstland (beschreven in hoofdstuk 4) zijn de vier beleidsframes, zoals toegepast door de sociologen Snel en Scholten, richtinggevend: de terugkeergedachte (jaren 1960 en 1970), integratie met behoud van de eigen cultuur (jaren 1980), sociaal-economische participatie (jaren 1990) en roep om aanpassing (jaren 2000).⁵⁶ De veranderde Nederlandse perspectieven op banden met Marokko heb ik gereconstrueerd aan de hand van krantenartikelen, overheidsrapporten, beleidsstukken, kamerhandelingen en stukken afkomstig van het beleidsarchief van het ministerie van Justitie. Dit archief bevat nota's, krantenknipsels en correspondentie tussen verschillende ministeries en werkgevers, en ook correspondentie met de Marokkaanse overheid betreffende de toelating en het verblijf van Marokkaanse migrantten.

In het Marokkaanse politieke discours zijn twee periodes te onderscheiden: de periode tussen 1960 en 1990 en de periode tussen 1990 en 2010. Tot 1989 ontmoedigde de Marokkaanse overheid de integratie van Marokkanen in het buitenland uit angst voor de ontwikkeling van een politieke oppositie en uit angst voor lossere banden met Marokko. In deze periode werden vooral sociaal-culturele banden aangemoedigd. In de periode na 1990 werd de integratie van Marokkanen juist aangemoedigd en gezien als voorwaarde voor meer geldovermakingen. De analyse van de veranderde Marokkaanse perspectieven op verbondenheid met Marokko is primair gebaseerd op literatuuronderzoek.

Opzet van dit boek

Dit boek beoogt een zo compleet mogelijk beeld te geven van de verschuivende perspectieven op de verbondenheid van Marokkanen met hun land van herkomst. Het inhoudelijke gedeelte van dit boek is onderverdeeld in acht hoofdstukken. Hoofdstuk 2 biedt het theoretische kader van de studie, en geeft bovendien een overzicht van de veranderde wetenschappelijke duiding van het concept transnationalisme. In hoofdstuk 3 wordt, bij wijze van introductie op het onderwerp, kort de Marokkaanse migratie naar Nederland geschetst. De hoofdstukken 4 en 5 vormen het eerste luik van een drieluik. Het centrale thema van hoofdstuk 4 en 5 zijn de veranderde perspectieven van respectievelijk de Nederlandse en Marokkaanse overheid op de banden van Ma-

rokkaanse migranten met het herkomstland. In deze hoofdstukken laat ik zien dat de Marokkaanse en Nederlandse overheid steeds wisselende motieven hadden om de banden van Marokkanen wel of niet aan te moedigen. Hoofdstuk 6 tot en met 9 gaan over de banden zelf op empirisch niveau. Het zesde hoofdstuk is het tweede luik en gaat over de collectieve en institutionele banden van Marokkaanse organisaties met hun herkomstland. De hoofdstukken 7 tot en met 9 vormen het derde luik en brengen volgens een chronologische lijn de ontwikkeling van de individuele banden van Marokkaanse migranten met hun herkomstland tussen 1960 en 2010 in kaart. Ik onderscheid binnen die ontwikkeling drie fasen, die ieder het onderwerp vormen van een hoofdstuk. Hoofdstuk 7 bespreekt de banden met Marokko tussen 1960 en 1973. Deze periode werd gekenmerkt door de migratie van voornamelijk mannen naar Nederland. De economische recessie die volgde op de oliecrisis van 1973 leidde tot een drastische daling van het aantal geworven arbeiders. Daarmee kwam geen einde aan de migratie uit Marokko. De periode tussen 1973 en 1985, het onderwerp van hoofdstuk 8, kenmerkte zich door de komst van vrouwen en kinderen van Marokkaanse arbeiders in het kader van de gezinshereniging, en een veranderde houding ten opzichte van het land van herkomst. In hoofdstuk 9 staat de periode tussen 1985 en 2010 centraal. Dit waren de jaren van permanente vestiging in Nederland en gezinsvormende migratie (waarbij kinderen van 'gastarbeiders' trouwen met een partner uit het land van herkomst). Gelet op de focus van dit boek zal de gezinsvorming buiten beschouwing blijven. Hoofdstuk 10 geeft tot slot antwoord op de centrale onderzoeksvraag en bespreekt de implicaties van het onderzoek.

2 Theorieën omtrent transnationalisme, lacunes en operationalisering

Veel migranten leven nu met een gevoel van ontheemding. Hen wordt, door de Nederlandse samenleving, de binding met de eigen cultuur ontzegd. Hun identiteit wordt dus ontkend. Door de pijn van ontheemding zoeken zij controle, zekerheid, in de eerste plaats bij de mensen die zij het beste kennen en het meeste vertrouwen. Als succesvolle, participerende transnationale burgers kunnen migranten een brugfunctie vervullen. Tussen culturen, landen en religies. Tussen traditie en moderniteit. En ook van de huidige nationale, naar binnen gerichte mentaliteit naar een open, op de wereld gerichte houding waarin respect voor diversiteit in mondiale verbanden centraal staat.¹

In een opiniestuk in *NRC Handelsblad* van het laatste weekend van januari 2007, betoogden Halleh Ghorashi, Ruud Lubbers en Naema Tahir, alle drie leden van Worldconnectors – een collectief van prominenten uit de politiek, media, overheid, wetenschap, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties dat zich inzet voor een duurzame, diverse en vreedzame wereld – dat het Nederlandse integratie- en migratiebeleid op de helling moest. In de visie van de Worldconnectors moet de overheid migranten omarmen als transnationale burgers, hun meervoudige identiteiten en bindingen accepteren en een positieve houding ontwikkelen ten aanzien van transnationaal burgerschap. De term ‘transnationalisme’, die in academische kringen vanaf de jaren 1990 enorm aan populariteit won, vindt nauwelijks weerklank in politieke en publieke debatten. Om de vraag te kunnen beantwoorden waarom dat zo is, moeten de verschuivingen in het gebruik van de term ‘transnationalisme’ in academische debatten in kaart worden gebracht. Dat is de insteek van dit hoofdstuk.

De literatuur over transnationalisme is het laatste decennium verveelvoudigd. In dit hoofdstuk zal ik die literatuur gedeeltelijk bespreken. Niet alle publicaties, in binnen- en buitenland, passeren de revue. Hier ligt de nadruk op een meer theoretische benadering van het concept transnationalisme en daardoor vallen de beschrijvende studies buiten het perspectief van dit hoofdstuk. In de literatuur bestaat geen overeenstemming over de betekenis van transnationalisme. Sommige onderzoekers zien transnationalisme als een onderdeel van globalisering; anderen stellen dat het een nieuw begrip is voor een oud fenomeen.² De laatste auteurs beschouwen transnationalisme als een nieuwe manier van kijken naar sociale verschijnselen. Sommigen zien transnationalisme als het gevolg van de globalisering; anderen stellen dat de verbondenheid met het land van herkomst zal afnemen naarmate migranten integreren in het land van vestiging. Behalve om de banden gaat het bij transnationalisme dus ook om de

gevolgen van die banden, waarbij in de literatuur dikwijls alleen de negatieve gevolgen belicht worden. Het gaat dan om de vraag in hoeverre langdurige en intensieve banden met het herkomstland gevolgen hebben voor integratie. Dat verbondenheid met het herkomstland integratie zou vertragen wordt overigens meer verondersteld dan bewezen. Bovendien is er voor de positieve gevolgen van transnationalisme nauwelijks aandacht in de literatuur.

Transnationalisme, de 'marginal man' en diaspora

Het begrip 'transnationalisme' werd geïntroduceerd in de jaren 1970 om de internationale betrekkingen van niet-staatelijke actoren, zoals niet-gouvernementele organisaties en multinationals, te omschrijven.³ Pas in de jaren 1980 werd het als concept gebruikt om de migratie- en vestigingsprocessen te duiden die volgden na het restrictieve toelatingsbeleid in Europa in het begin van de jaren 1970. Het was in deze periode dat onderzoek uitwees dat migranten en hun gezinnen zich op grote schaal vestigden in Europa en de Verenigde Staten en tegelijkertijd hechte banden onderhielden met hun herkomstland. Dat deze migranten noch terugkeerden naar hun land van herkomst, noch volledig assimileerden was voor sommige onderzoekers een aanwijzing dat transnationalisme een belemmering vormde voor integratie.⁴

In de jaren 1990 groeide het concept in populariteit door het werk van Glick-Schiller, Basch en Szanton-Blanc.⁵ Deze Amerikaanse onderzoekers betoogden dat migranten in toenemende mate betrokken zijn bij grensoverschrijdende economische, politieke, sociale en culturele banden. Ze stelden dat de 'nieuwe' sociale werkelijkheid een nieuw licht werpt op de migratiepopulatie. Hun conclusie is dan ook:

Their lives cut across national boundaries and bring two societies into a single social field [...] We argue that a new conceptualisation is needed in order to come to terms with the experiences and consciousness of this new migrant population. We call this new conceptualisation 'transnationalism', and describe the new type of migrants as transmigrants.⁶

De term 'transnationalisme' was relatief nieuw, maar het leven in twee werelden werd reeds door andere auteurs voor hen beschreven en geïnterpreteerd. De Amerikaanse socioloog Robert Park introduceerde in 1928 de zogenaamde 'marginal man'.⁷ De 'marginal man' leefde in twee werelden en zou daarom nooit een geslaagde integratie kunnen doormaken. Hij was namelijk:

A cultural hybrid, a man living and sharing intimately in the cultural life and traditions of two distinct peoples; never quite willing to break, even if he were permitted to do so, with his past and his traditions, and not quite accepted, because of racial prejudice, in the new society in which he now sought to find a place. He was a man on the margin of two cultures and two societies, which never completely interpenetrated and fused.⁸

De 'marginal man' bleef populair tot in de jaren 1980.⁹ De term, die Park vooral gebruikte voor het beschrijven van Joodse migranten in de Verenigde Staten, was duidelijk niet positief bedoeld. De 'transnational man' van Glick-Schiller, Basch en Szanton-Blanc had aanvankelijk wel een min of meer positieve connotatie en wekte de

associatie op met kosmopolitisme. Het was een connotatie die reeds spoedig door het publieke en politieke debat werd veranderd, zoals ik verderop zal laten zien. De vervanging van de 'marginal man' door de 'transnational man' in academische debatten had te maken met de nieuwe positieve betekenis die aan de banden van migranten met hun herkomstland werd gehecht.

Studies over transnationalisme zijn verwant aan studies over diaspora. Voordat het begrip 'transnationalisme' aan populariteit won, was de term 'diaspora' al enige tijd in omloop.¹⁰ De invulling van beide concepten komt in grote mate overeen, al ligt de nadruk bij transnationalisme meer op de economische en sociaal-culturele aspecten en bij diaspora meer op de politieke dimensie van grensoverschrijdende banden. Diaspora's worden wel gezien als een specifieke vorm van transnationale gemeenschappen. Het kenmerkende van een diaspora is dat er sprake is van een collectiviteit, waarbinnen politieke banden zich zowel op het land van herkomst als op het land van vestiging richten.¹¹ Sommige herkomstlanden gebruiken de term 'diaspora' als ze refereren aan hun emigranten. Dat doen ze om politieke loyaliteit te bevorderen onder hun buitenlandse onderdanen.¹²

Transnationalisme als proces

Sinds de introductie van transnationalisme in migratiestudies is er een stortvloed aan publicaties verschenen. Vooral in antropologische, sociologische en politieke studies, in Nederland en daarbuiten, is de belangstelling voor het onderwerp groot. De transnationalisme-benadering verlegde de aandacht van een preoccupatie met assimilatie in de ontvangende samenleving naar meervoudige identiteiten en banden van migranten. Hoewel Nederlandse migratieonderzoeken zich met name richten op de integratie van migranten in de Nederlandse samenleving, verschenen ook hier de afgelopen jaren meerdere publicaties die de transnationale banden van specifieke migrantengroepen in Nederland beschrijven.¹³ Belangrijke conclusie van deze studies is dat integreren in het vestigingsland en een oriëntatie op het herkomstland niet per definitie tegenstrijdige sociale processen zijn. In politieke en publieke debatten is de dominante opvatting echter dat banden met het herkomstland een bedreiging vormen voor de integratie van migranten in het vestigingsland.¹⁴

Het concept 'transnationalisme' wordt in meerdere wetenschappelijke disciplines toegepast om verschillende en uiteenlopende processen en ontwikkelingen te beschrijven, waardoor onduidelijk wordt wat transnationalisme nu werkelijk inhoudt.¹⁵ Sommige onderzoekers concentreren zich op de factoren die transnationalisme over een langere periode en gedurende opeenvolgende generaties mogelijk maken. Daarbij worden de omvang en de mate van institutionalisering van transnationale banden in beschouwing genomen.¹⁶ Andere onderzoekers geven meer betekenis aan feitelijke banden. De onderzoekers Portes, Guarnizo en Landolt stellen bijvoorbeeld dat bij de bestudering van transnationale banden de nadruk zou moeten liggen op individuen en hun netwerken, waarbij de omringende collectieve gemeenschap en instituties worden betrokken.¹⁷

Bij Portes c.s. gaat het om migranten die uit economische motieven regelmatig hun thuisland verlaten om elders handel te drijven. Met deze smalle omschrijving

van transnationalisme sluiten zij alledaagse banden van 'gewone' migranten uit, zoals het sturen van geld naar achtergebleven familieleden of de aanschaf van een huis in het herkomstland. Volgens Portes c.s. vinden deze alledaagse banden niet plaats binnen een professionele context. Bovendien zouden ze niet nieuw, onderscheidend en periodiek zijn.

Welke banden (sociale, politieke of economische) migranten ontwikkelen, en met welke intensiteit en frequentie dat gebeurt, is onder meer afhankelijk van de aard van hun migratie.¹⁸ Migranten die uit politieke motieven hun land hebben verlaten onderhouden over het algemeen andere banden met hun herkomstland dan arbeidsmigranten. Bij de eerste groep migranten ligt de nadruk op politieke banden, terwijl arbeidsmigranten economische en sociaal-culturele banden onderhouden. De banden van politieke vluchtelingen zijn formeler van aard en vinden plaats binnen geïnstitutionaliseerde structuren, terwijl de banden van arbeidsmigranten meer ad hoc en informeel zijn.

Nieuw, duurzaam en gestuurd

In de literatuur over transnationalisme domineren drie thema's: het nieuwe van het verschijnsel, de duurzaamheid van banden met het herkomstland en de rol van herkomst- en vestigingslanden in de sturing van banden. De vraag in hoeverre transnationalisme een nieuw verschijnsel is, houdt de wetenschappelijke gemoederen al lang bezig.¹⁹ Oude en nieuwe onderzoeken benadrukken dat internationale migratie altijd tot banden met achterblijvers leidde en dat transnationalisme dus niets nieuws is onder de zon.²⁰ Desalniettemin betogen veel auteurs dat het hedendaagse transnationalisme fundamenteel verschilt met het transnationalisme uit vroeger tijden vanwege technologische ontwikkelingen en snelle en goedkope transportmogelijkheden.²¹ Technologische ontwikkelingen maken communicatie makkelijker en goedkoper, wat resulteert in een grotere frequentie, snelheid en regelmaat in contacten dan vijftig jaar geleden mogelijk was.²² Andere onderzoekers betwijfelen of transnationalisme wijdverbreid is, en suggereren dat transnationale betrokkenheid afneemt naarmate de tijd verstrijkt, en verwachten dat het nauwelijks van betekenis zal zijn voor nieuwe generaties.²³

Het tijdsverloop speelt een belangrijke rol bij de vraag in hoeverre transnationalisme een duurzaam verschijnsel is. Neemt transnationale betrokkenheid af bij een langer verblijf in het vestigingsland? Met andere woorden: zal met een verdere integratie en de opkomst van nieuwe generaties de oriëntatie op het land van herkomst afnemen? In de literatuur over transnationalisme is er over het algemeen weinig aandacht voor jongeren.²⁴ Sommige auteurs stellen dat zelfs wanneer kinderen geboren zijn in het land waar hun ouders zich gevestigd hebben en nooit het land van herkomst bezocht hebben, ze opgroeien in gezinnen waar mensen, goederen en culturele en religieuze gebruiken van elders aanwezig zijn en daarmee hebben ze een band met het herkomstland.²⁵ Recente literatuur buigt zich over de specifieke vraag in hoeverre kinderen sociaal-culturele, economische en politieke banden onderhouden met het land waar hun ouders geboren zijn.²⁶ Enerzijds benadrukken deze stu-

dies dat transnationale banden niet van wezenlijk belang zullen zijn in het leven van migrantenkinderen. Degenen die wel transnationale banden aangaan, zullen dat niet op dezelfde wijze en met dezelfde intensiteit doen als hun ouders.²⁷ Anderzijds, zo betogen dezelfde studies, zullen de behoefte en de mogelijkheid om de blik te richten op het herkomstland veranderen afhankelijk van de levensfase waarbinnen de kinderen zich bevinden. Het is bijvoorbeeld denkbaar dat bij het aangaan van een huwelijk met een partner uit het land van herkomst of bij gezinsuitbreiding kinderen van migranten de behoefte krijgen om banden aan te halen met het herkomstland.²⁸ De socioloog Gowricharn stelt dat de meetbaarheid van duurzame transnationale betrokkenheid afhankelijk is van de definitie van transnationalisme.²⁹ Als transnationalisme omschreven wordt als de banden van een individu met het land van herkomst dan zal de betrokkenheid vermoedelijk afnemen. Naarmate de migrantengemeenschap in het land van vestiging zich uitbreidt, zal de culturele overdracht evenredig toenemen, met als resultaat dat een onafhankelijke culturele gemeenschap zal ontstaan die waarschijnlijk banden zal aangaan met gemeenschappen met een gedeelde afkomst in andere landen. Transnationale betrokkenheid krijgt hierdoor een nieuwe invulling die volgens Gowricharn typerend is voor de zogenaamde tweede generatie, en wezenlijk anders is dan het transnationalisme van de (arbeids)migranten. De voorbarige conclusie dat transnationalisme met de tijd zal afnemen is volgens Gowricharn gedeeltelijk het gevolg van het beperkte perspectief op slechts twee landen: het land van herkomst en het land van vestiging.³⁰

Bij de rol van staten gaat het om de gevolgen van transnationalisme voor het integratieproces van migranten. Centraal in deze discussie staat de vraag of grensoverschrijdende oriëntaties en betrekkingen de grenzen van de verzorgingsstaat ondermijnen en de sociale cohesie bedreigen.³¹ De veronderstelling hierbij is dat door technologische vooruitgang en globalisering staten onder druk komen te staan en hun soevereiniteit verliezen.³² Het voortdurend pendelen tussen het herkomstland en het vestigingsland zou ertoe leiden dat migranten zich niet primair verhouden tot het land waarin ze wonen. Sommige auteurs kwalificeren deze ontwikkeling als positief: migranten creëren een transnationale sociale 'ruimte' die zich bevindt tussen hun land van herkomst en hun land van vestiging.³³

De rol van de staat wordt ook op een andere manier belicht. Recente studies benadrukken namelijk dat niet alleen migranten belangrijke actoren zijn bij het creëren en onderhouden van transnationale banden, maar dat zowel herkomstlanden als vestigingslanden met hun beleid transnationale betrokkenheid sturen.³⁴ Overheden kunnen niet alleen de grenzen bewaken of verruimen van transnationale 'ruimtes', maar ook banden bevorderen door het bijvoorbeeld onmogelijk te maken om de oorspronkelijke nationaliteit op te geven.³⁵ Een cruciaal aspect is het belang dat landen van herkomst en vestiging hebben bij een sterke binding met het herkomstland. Vestigingslanden kunnen baat hebben bij het in stand houden van banden met het herkomstland, omdat hiermee de mogelijkheid van terugkeer in stand wordt gehouden. Herkomstlanden kunnen belang hebben bij het bevorderen van banden met emigranten omdat hun geldovermakingen een bron van inkomsten zijn.³⁶

Verschillen tussen categorieën migranten

Onderzoek van Snel, Engbersen en Leerkes onder migranten in Nederland heeft aangetoond dat verbondenheid met het herkomstland een vanzelfsprekend onderdeel is van het leven van alle migranten.³⁷ Er zijn echter wel verschillen tussen groepen. De auteurs onderzochten drie categorieën migranten: etnische minderheden (Marokkanen en Antillianen), vluchtelingen (uit Irak en voormalig Joegoslavië) en *expats* (uit de Verenigde Staten en Japan). Aan deze categorisering ligt de veronderstelling ten grondslag dat het verband tussen transnationalisme en integratie kan verschillen per herkomstland en per sociale klasse.³⁸ Sommige onderzoeken laten zien dat voor migranten met een middenklassepositie in het vestigingsland de oriëntatie op de eigen cultuur of het herkomstland een symbolische waarde heeft, zonder dat dit hun integratie afremt.³⁹ Voor migranten met een zwakke sociale positie in het vestigingsland kan betrokkenheid op het herkomstland echter leiden tot verdere marginalisering in het vestigingsland.⁴⁰

Het onderzoek van Snel c.s. laat zien dat alle migrantengroepen intensief contact onderhouden met familie en vrienden in het herkomstland, culturele bijeenkomsten bezoeken in Nederland, in meer of mindere mate op de hoogte zijn van politieke ontwikkelingen in het herkomstland en geld en goederen naar familie sturen. De belangrijkste conclusie van hun onderzoek is dat transnationale betrokkenheid bij alle migranten in gelijke mate voorkomt, ongeacht opleidingsniveau of sociaal-economische positie.⁴¹ Verschillen hebben betrekking op de aard van de migratie naar Nederland. Vluchtelingen (uit Irak en voormalig Joegoslavië) onderhouden meer politieke banden en hoogopgeleide arbeidsmigrantengroepen onderhouden meer economische banden. Marokkanen, Irakezen en migranten uit voormalig Joegoslavië sturen vaker geld naar hun familie in het herkomstland dan Amerikanen, Irakezen en Japanners. De reden hiervoor is dat achterblijvers in Amerika, Irak en Japan minder afhankelijk zijn van financiële steun.

Als alle typen transnationale banden bij elkaar genomen worden, dan blijkt dat Joegoslaven en Amerikanen het sterkst betrokken zijn bij hun herkomstland. Japanners en Marokkanen, maar vooral Irakezen en Antillianen onderhouden verhoudingsgewijs minder banden met het herkomstland. De onderzoekers concluderen hieruit dat er geen eenduidig verband bestaat tussen de mate van integratie en de mate van verbondenheid met het herkomstland.⁴² Het is dus onjuist dat Marokkanen en Antillianen, migranten met een vermeende zwakke integratiepositie, transnationaler zijn dan migrantengroepen met een sterke economische en sociale positie. Het onderzoek van Snel c.s. bewijst het tegendeel: migranten met een sterke economische en sociale positie hebben een veel sterkere oriëntatie op het herkomstland.⁴³

De conclusie dat er geen verband bestaat tussen transnationalisme en integratie is niet nieuw. Veel opvallender is dat de onderzoekers niet opmerken dat verbondenheid met het herkomstland vooral wordt aangemerkt als een probleem wanneer het gaat over migranten uit niet-westerse landen. Banden van westerse migranten worden in tegenstelling tot banden van niet-westerse migranten nauwelijks geproblematiseerd en minder geduid in termen van weigering tot integratie. Toch worden verschillen tussen migrantengroepen geconstrueerd in politieke debatten, waar transnationalis-

me gekoppeld wordt aan discussies over loyaliteit. De banden van Amerikanen met hun herkomstland worden niet beschouwd als teken van disloyaliteit, terwijl de banden van Marokkanen met Marokko wel als zodanig worden ervaren.

Dat niet alleen het migratiemotief transnationaal gedrag beïnvloedt, wordt bevestigd door onderzoek naar de transnationale activiteiten van Burundese asielzoekers in Nederland.⁴⁴ Dat onderzoek laat zien dat verblijfstatus, politieke status, technologische mogelijkheden, economisch en sociaal kapitaal allemaal belangrijke factoren zijn. Net als Marokkaanse migranten sturen Burundese asielzoekers geld naar achtergebleven familieleden, bellen naar familie, reizen geregeld naar het herkomstland en onderhouden contacten met landgenoten via religieuze en politieke organisaties in Nederland. Net als de Marokkanen van het eerste uur kunnen Burundese asielzoekers zonder verblijfstatus niet reizen naar hun herkomstland. Wie weinig te besteden heeft, is niet in staat geld over te maken. En net als de Marokkaanse politiek dissidenten in de jaren 1970, kunnen Burundese politieke vluchtelingen niet vrij reizen naar hun herkomstland.

Verschillen tussen migrantengroepen met betrekking tot hun verbondenheid met het land van herkomst hebben voorts ook te maken met de sociale, economische en politieke context in het vestigingsland. Dat impliceert dat migrantenpopulaties in Nederland en omringende landen niet inwisselbaar zijn. De houding van het vestigingsland ten aanzien van migranten of hun herkomstland en de aanwezigheid van een migrantenstructuur zijn bepalend voor de aard en intensiteit van transnationale verbondenheid. Als gevolg hiervan ontwikkelt het transnationalisme van Marokkanen in Nederland zich op een andere manier dan het transnationalisme van Marokkanen elders in Europa. Als voormalige kolonisator neemt Frankrijk bijvoorbeeld een andere houding aan ten aanzien van Marokko dan Nederland.⁴⁵ De invloed van het vestigingsland op de wijze waarop migranten invulling geven aan hun transnationale betrokkenheid is aangetoond door Halleh Ghorashi in haar onderzoek naar Iraanse vrouwen in Nederland en de Verenigde Staten.⁴⁶ Het gaat in dit onderzoek om vrouwen met dezelfde politieke achtergrond die hun herkomstland ontvluchtten in de nadagen van de revolutie van 1979. Vanwege het ontbreken van een Iraanse gemeenschap in Nederland en het negatieve discours over migranten voelen vrouwen zich minder thuis in Nederland dan hun landgenotes in de Verenigde Staten waar wel sprake is van een Iraanse gemeenschap.

Er zijn ook verschillen tussen de transnationale verbondenheid van Marokkanen in Nederland en die van Marokkanen in Spanje en Italië. De migratie naar Italië en Spanje kwam later op gang en bestond voornamelijk uit vrouwen. Dat betekende dat de vrouwen die zich zelfstandig vestigden in Zuid-Europa kostwinnaar werden en hun families in Marokko financieel ondersteunden.⁴⁷ Hun landgenotes in Nederland, die zich in het kader van de gezinshereniging aansloten bij hun echtgenoten, migreerden niet primair om economische motieven en hadden daardoor een bescheiden bijdrage in de financiële ondersteuning van de familie in Marokko.

Veranderingen door de tijd heen

Er zijn in de vele publicaties over transnationalisme drie punten die tot op heden onderbelicht zijn gebleven. In de eerste plaats is er nauwelijks aandacht voor verandering in de aard van de banden door de tijd heen. Transnationalisme kan na verloop van tijd een meer symbolische invulling krijgen, terwijl banden zich kunnen verplaatsen van het individuele niveau (steun aan familieleden) naar het collectieve niveau (steun aan gemeenschappen of organisaties). Ontwikkelingen in het herkomst- of het vestigingsland kunnen deze overgang bespoedigen, vertragen of omkeren. Regimeveranderingen kunnen leiden tot hernieuwde oriëntaties op het herkomstland. Politieke veranderingen of gebeurtenissen buiten het herkomst- en vestigingsland kunnen gevolgen hebben voor veranderingen in oriëntaties op het land van herkomst. De terroristische aanslagen in New York en Washington in 2001 leidden niet alleen tot een toename van anti-islam retoriek in Nederland, en daarmee tot een heroriëntatie op (de cultuur van) het herkomstland, maar ook tot een toenemende belangstelling van onderzoekers voor transnationale religieuze banden van migranten.⁴⁸ Bij veranderingen in de tijd is voorts de omvang en de samenstelling van de migrantengemeenschap van belang. Bij een kleine gemeenschap is de oriëntatie op het herkomstland over het algemeen sterk.⁴⁹ De oprichting van eigen organisaties, scholen en kranten – wat allemaal slechts mogelijk is bij een gemeenschap van redelijk grote omvang en daarmee voldoende financiële en organisatorische draagkracht – leidt tot een sterkere oriëntatie op de eigen cultuur en gemeenschap, waardoor het herkomstland naar de achtergrond verdwijnt.

Gevolgen van verschuiving in betekenissen

Op de tweede plaats is er tot op heden weinig aandacht voor de eerdergenoemde politieke lading die het begrip transnationalisme heeft gekregen. Banden met het herkomstland hebben een negatieve connotatie in het politieke discours en worden gezien als een obstakel voor integratie. Onderzoek ligt in het verlengde van die veronderstelling en bestudeert in hoeverre transnationalisme integratie belemmert.⁵⁰

Een belangrijke vraag die aansluit bij problematisering van banden is de (verschuivende) betekenis die landen (van herkomst en vestiging) aan transnationalisme geven. Banden met het herkomstland worden in politieke en publieke debatten positief of negatief geduid, afhankelijk van de groep die de banden onderhoudt. De banden van Marokkanen worden doorgaans negatief uitgelegd, terwijl de banden van Amerikanen geen onderwerp van politiek debat zijn. Het perspectief op verbondenheid met het herkomstland kan overigens verschuiven, zoals in dit onderzoek zal blijken. Afhankelijk van de betekenis die aan transnationalisme wordt toegekend (positief of negatief), kunnen landen de banden van migranten aanmoedigen of problematiseren.

Er vond in de literatuur, zoals gezegd, een verschuiving plaats van ‘marginal man’ naar diaspora en vervolgens naar de ‘transnational man’. Met de verschuiving in termen, is ook de connotatie veranderd; in academische kringen had ‘marginal man’ een negatieve connotatie, en de ‘transnational man’ heeft een positieve connotatie.

Diaspora heeft een politieke connotatie en verwijst naar een collectief, terwijl transnationalisme een meer culturele en persoonlijke connotatie heeft. De implicatie is dat transnationale betrokkenheid een zelfopgelegde keuze is, terwijl bij diaspora betrokkenheid een gedwongen keuze is. Alle drie de termen verwijzen min of meer naar hetzelfde, maar ze werden wel als nieuwe concepten gepresenteerd. In de academische literatuur werd transnationalisme geïntroduceerd als een nieuw fenomeen. Onderzoekers namen bewust en expliciet afstand van nauw verwante begrippen, zoals diaspora en 'marginal man', om het 'nieuwe' van het verschijnsel te benadrukken, en daarmee in zeker zin ook het problematische.

De verschillende betekenissen die aan verbondenheid met het herkomstland worden toegeschreven kunnen tot gevolg hebben dat migranten zich in- of uitgesloten voelen. Een afwijzing van banden met het herkomstland door het vestigingsland kan leiden tot gevoelens van uitsluiting bij migranten, en daarmee de oriëntatie op het herkomstland vergroten en de identificatie met leden van dezelfde etnische groep versterken.⁵¹ Migrant die een minderheidspositie innemen in het vestigingsland zijn geneigd vast te houden aan de eigen culturele en religieuze identiteit als ze geconfronteerd worden met discriminatie of achterstelling.⁵² De behoefte om de eigen culturele identiteit te koesteren wordt hiermee groter.⁵³ Anderzijds kunnen ervaringen van acceptatie en waardering in het vestigingsland gevoelens van uitsluiting wegnemen.⁵⁴

Transnationalisme in relatie tot gender, etniciteit en klasse

In de vele studies over transnationalisme is nauwelijks aandacht voor de vraag in hoeverre gender de invulling van banden met het herkomstland beïnvloedt.⁵⁵ Mannen en vrouwen krijgen vanuit de samenlevingen in het herkomstland en het vestigingsland verwachtingen en rollen opgelegd, die in sterke mate bepalen welke invulling ze geven aan hun banden met het herkomstland.⁵⁶ De onderzoeken die een genderperspectief hanteren laten zien dat banden met het herkomstland voor mannen en vrouwen verschillende betekenissen hebben.⁵⁷ De banden die mannen onderhouden krijgen vorm in het zichtbare, georganiseerde publieke domein, terwijl de banden van vrouwen in het minder zichtbare, informele privé-domein plaatsvinden.⁵⁸ Door de grotere zichtbaarheid zijn de banden van mannen meer onderwerp van onderzoek en worden ze vaker geproblematiseerd in politieke en publieke discussies. Banden van vrouwen worden in de wetenschappelijke literatuur anders geduid: meerdere studies hebben aandacht voor transnationaal moederschap, dat wil zeggen de zorgtaken van vrouwen over lange afstanden.⁵⁹ Transnationaal vaderschap is geen onderwerp van onderzoek, terwijl bijvoorbeeld gastarbeiders ook zorgden voor hun achtergebleven gezinnen.

Meerdere studies tonen aan dat migratie over het algemeen leidt tot statusverlies en een neerwaartse sociale mobiliteit bij mannen, terwijl het leidt tot meer vrijheid en positieverbetering bij vrouwen.⁶⁰ De posities van mannen en vrouwen in het vestigingsland hebben gevolgen voor de invulling van banden met het herkomstland. Mannen zullen hun statusverlies compenseren door banden met het herkomstland te versterken of te benadrukken en vrouwen zullen hun nieuwe vrijheid of nieuwe sta-

tus proberen vast te houden door banden met het herkomstland te verminderen of te vermijden.⁶¹

De aard van transnationale verbondenheid kan voorts verklaard worden door de klassepositie van migranten.⁶² De klassepositie heeft vooral betrekking op de bestedingsmogelijkheden van migranten. Het onderhouden van banden is een kostbare bezigheid: migranten met meer middelen kunnen een bredere invulling geven aan transnationalisme dan migranten met minder bestedingsmogelijkheden. Vrouwen, die in het kader van gezinshereniging hun mannen nareidsen, hadden aanvankelijk minder te besteden aan hun transnationale banden dan vrouwen die primair uit economische motieven migreerden. Vrouwen die in het kader van gezinshereniging naar Nederland kwamen mochten van overheidswege niet direct werken. De klassepositie van gezinsherenigers werd vrijwel altijd afgemeten aan of bepaald door die van hun echtgenoot. Als vrouwen over een eigen inkomen beschikken zullen ze meer banden onderhouden met het herkomstland, is mijn veronderstelling.

Tenslotte zijn er verschillen die betrekking hebben op etniciteit. De mate van uitsluiting van bepaalde groepen in het herkomstland kan invloed hebben op gevoelens van verbondenheid met dat land. Migrantengroepen die in hun herkomstland een minderheidspositie bekleedden en gediscrimineerd werden, geven een andere invulling aan hun transnationale banden dan de migranten voor wie dat niet gold.⁶³ Banden met de discriminerende staat zullen minder voorkomen dan banden met achtergebleven familie, is mijn hypothese. Anderzijds kunnen migrantengroepen die uitgesloten en achtergesteld werden, vanuit hun vestigingsland strijden voor positieverbetering. Dat gold bijvoorbeeld voor Berberorganisaties, die zoals we zullen zien in Nederland strenden voor de verbetering van de positie van de Berbertaal- en cultuur.⁶⁴

Operationalisering van transnationalisme

In veel onderzoeken over transnationalisme is onduidelijk wat centraal staat: de *migrantengroepen* of de *banden*? Aangezien ik antwoord zoek op de vraag *welke* banden *wanneer* en *hoe* onderhouden worden, beschouw ik de banden als de analyse-eenheid. Het gaat daarbij om banden in het sociaal-culturele, politieke en economische domein. De meeste studies over transnationalisme behandelen deze drie domeinen gezamenlijk of apart van elkaar. In werkelijkheid is er veel overlap. Daarom kies ik in mijn onderzoek niet voor een strikte indeling in de voornoemde drie domeinen, maar bestudeer ik op chronologische wijze de drie perioden van de Marokkaanse migratie naar Nederland en de daarbij behorende banden met het herkomstland. Omdat ik in mijn onderzoek geïnteresseerd ben in de vraag *wie* banden onderhoudt en *waarom*, richt ik mij op individuele migranten. Hoe banden werden ingevuld werd beïnvloed door overheden en migrantenorganisaties, terwijl de organisaties ook weer een geïnstitutionaliseerde invulling van die banden waren. Via migrantenorganisaties worden collectieve banden georganiseerd en onderhouden. Tegenover het transnationalisme van 'onderop' is er ook sprake van transnationalisme van 'bovenaf' dat wordt bepaald door het overheidsbeleid van zowel het vestigingsland als het herkomstland ten aanzien van de migrantenpopulatie. Deze benadering geeft antwoord op de vraag wat de rol is van het vestigings-

en herkomstland bij het creëren en versterken van banden met het herkomstland. Ik benader transnationalisme dus op individueel niveau (migranten), op collectief niveau (migrantenorganisaties) en op staatsniveau (overheden en staatsinstituten).

In schema 2 vat ik, op basis van de literatuur, de factoren samen die de aard en continuïteit van de banden beïnvloeden en de verwachte richting van die banden. In dit schema zijn bovendien factoren opgenomen die wel van invloed zijn, maar die in de literatuur nog niet veel aandacht hebben gekregen. In schema 3 geef ik de banden met het herkomstland weer. Deze schema's dienen als leidraad voor de hoofdstukken die volgen. De factoren die opgesomd worden in schema 2 geven ook een antwoord op de vraag in hoeverre dit verhaal over Marokkanen en hun banden opgaat voor andere migrantengroepen in Nederland. Het schema kan immers ook voor die groepen worden ingevuld.

SCHEMA 2 FACTOREN DIE DE AARD VAN BANDEN BEÏNVLOEDEN, OP BASIS VAN DE LITERAATUUR

Factoren	Veronderstelde richting van banden
Omvang en samenstelling migrantengemeenschap	Kleine gemeenschap (m) → sterke oriëntatie op herkomstland Grote gemeenschap (m/v) → sterke oriëntatie op vestigingsland
Verblijfsduur	Langer verblijf → afname banden
Aard van migratie	Vluchtelingen → meer politieke banden in formele sfeer Arbeidsmigranten → meer sociaal-culturele en economische banden in informele sfeer
Verblijfsstatus	Illegale status en geringe rechten → sterkere oriëntatie op land van herkomst, maar ook geen mogelijkheid tot reizen naar herkomstland
Technologische mogelijkheden	Telefoon en internet → grotere frequentie, snelheid en regelmaat in contacten
Transportmogelijkheden	Vliegen → grotere frequentie, snelheid en regelmaat in contacten
Levenscyclus	Jong en ongehuwd → minder banden Gehuwd en gezin → meer banden
Positie in vestigingsland	Marginale positie → sterke oriëntatie op herkomstland
Duiding van banden	Negatieve duiding/afwijzing van → sterke oriëntatie op herkomstland
Klasse	Meer bestedingsmogelijkheden → meer banden Minder bestedingsmogelijkheden → minder banden
Opleidingsniveau	Betere scholing → meer op de hoogte van ontwikkelingen in het land van herkomst, brieven schrijven en lezen
Gender	Neerwaartse sociale mobiliteit mannen → sterkere oriëntatie op het land van herkomst Opwaartse sociale mobiliteit vrouwen → sterke oriëntatie op vestigingsland
Etniciteit	Achtergestelde positie in herkomstland → meer familiebanden, minder sterke formele oriëntatie op herkomstland
Religie	Oprichting van moskeeën → versterking religieuze gemeenschap en identiteit en grotere oriëntatie op herkomstland
Politieke situatie in herkomstland	Politieke onrust in herkomstland → organiseren van demonstraties pro en anti regime

SCHEMA 3 INDICATOREN VOOR BANDEN MET HET HERKOMSTLAND

Ondernemerschap: import en export
Geldovermakingen
Goederen sturen
Participatie in culturele, politieke of religieuze bijeenkomsten
Organiseren van onderwijs in de eigen taal en cultuur; opzetten eigen scholen en kranten
Op de hoogte blijven van politieke ontwikkelingen in land van herkomst
Deelnemen aan demonstraties
Bellen en schrijven
Huis of land kopen in land van herkomst; investeren in bedrijf land van herkomst
Geld doneren aan liefdadigheidsinstellingen
Reizen naar het land van herkomst
Televisiekijken via satellietshotel

3 Marokkanen in Nederland

Ik heb mijn sleutel tot het paradijs gekregen, mijn groene paspoort. Wie had gedacht dat dat zou lukken, wie overtreft mij? Mijn moeder klaagt: 'Mijn zoon is naar een land vol Christenen vertrokken!' Ik heb mijn land ver achter me gelaten om naar Parijs te komen. En zie, nu werk ik om rijk te worden, een auto te hebben en meisjes te veroveren. Ik werk zaterdags en zondags, vrijdags en met Oud en Nieuw. Hoe ik ook probeer mezelf te blijven, de dagen vallen me zwaar. De hele dag werk ik, laat kom ik 's avonds thuis. Mijn maaltijd is verpieterd. Ik eet groente maar zonder kruiden. Mijn medebewoners zijn kwaad. Waarom heb ik niet voor hen gekookt? 'Je moet de dingen regelen anders zul je eens wat zien!' 'Je moet vroeg opstaan en boodschappen voor ons doen!' Mijn landgenoten zijn ontevreden, dus vraag ik onderdak bij anderen. Maar al snel heb ik door dat het allemaal gierigaards zijn. Ze antwoorden: 'Adieu, tot ziens, we hebben geen plek voor jou.'

Bij het horen van de eerste klanken van *Passeport Lakhdar* (het Groene Paspoort) raken veel Marokkanen in vervoering. Cheikh Mohamed Younsi, die zelf een kortstondig avontuur beleefde in Frankrijk, bezingt hierin de schaduwzijden van de Marokkaanse migratie naar Europa.² Met zijn groene paspoort heeft hij de sleutel tot het paradijs in handen. Hij had nooit gedacht dat het hem zou lukken. Maar terwijl zijn Europese avontuur met een positieve noot begint, eindigt zijn klaaglied in mineur. Hij neemt de luisteraar mee langs zijn clandestiene reis naar Parijs, zijn moeizame aanpassing aan de Franse samenleving, zijn aanhoudende financiële zorgen, zijn lange en zware dagen in de fabriek en zijn onthechting. Het oeuvre van Cheikh Mohamed Younsi, en in het bijzonder deze klaagzang uit 1965, is onderdeel van het collectieve geheugen van Marokkaanse migranten.

In de tweede helft van de twintigste eeuw traden meer dan drie miljoen Marokkanen in de voetsporen van Cheikh Mohamed Younsi, waarvan er zich meer dan 170.000 in Nederland vestigden. De Marokkaanse migranten kregen in Nederland kinderen, met als gevolg dat er tegenwoordig 340.000 personen met een Marokkaanse achtergrond in Nederland wonen.

Dit hoofdstuk bespreekt in grote lijnen de Marokkaanse migratie naar en vestiging in Nederland. Het volgen van het migratie- en vestigingsproces zal duidelijk maken op welke manier Marokkanen betekenis toekennen aan hun banden met het land van herkomst, en welke factoren de verbondenheid met Marokko mogelijk maakten.

Migratie naar Nederland

De Marokkaanse migratie naar Nederland begon in de jaren 1960 als gevolg van snelle economische groei en een toenemend tekort aan laaggeschoolde arbeiders in Nederland en bestond bijna uitsluitend uit mannen. Omdat Nederlandse werkgevers er niet in slaagden om voldoende arbeidskrachten binnen Nederland te vinden, of net over de grens, werd overgegaan op de werving van arbeidskrachten buiten Nederland en in landen verder weg. In sectoren met grote tekorten, zoals de mijnen, de staalindustrie en scheepbouw, werkten vrijwel alleen mannen, en daarom was de werving van gastarbeiders ook gericht op mannen.³ Werkgevers en beleidsmakers in Nederland hadden in verband met de woningnood een voorkeur voor de werving van ongehuwden, die in pensions konden worden gehuisvest. Later, toen de markt van ongehuwden was uitgeput en België en Duitsland succesvoller waren in de werving omdat zij wel gehuwden toelieten, werden ook gehuwde mannen geworven, maar die moesten hun gezinnen achterlaten in het herkomstland.

De werving van buitenlandse arbeidsmigranten werd aanvankelijk nauwelijks door de overheid gereguleerd. Werkgevers reisden af naar Zuid-Europa om arbeidskrachten voor hun fabrieken te werven. Namens de Belgische Mijnassociatie (Fédécher) was Mohamed Amrino sinds 1961 actief in de werving van Marokkaanse arbeiders. Met een bus, een chauffeur en een dokter trok hij langs de dorpen in het noorden van Marokko, waar hij zelf vandaan kwam. Hij zocht jonge werkloze mannen uit, die gewend waren aan zwaar werk. Als de jonge mannen de medische keuring hadden doorstaan, regelde Amrino de paspoorten. De mannen lieten zich niet meteen verleiden tot een buitenlands avontuur.⁴ In 1987 zei Amrino hierover:

Toen ik in 1961 als werver begon, was het heel moeilijk om Marokkanen weg te halen. De mensen wilden niet. Ze waren altijd boer geweest. Ze hadden grond, koeien, schapen. Hoe moest dat? Ook hun vrouwen en moeders waren erg tegen. Het lukte me een groepje jonge, ongetrouwde mannen om te praten. Toen nog een groepje, daarna weer een groep. Na een jaar kwamen de eersten terug in hun dorp. Ze zagen er netjes uit en ze hadden geld. Ze vertelden hoe aantrekkelijk Europa was. Toen de mensen dat zagen en de verhalen hoorden, wilde iedereen weg.⁵

De Nederlandse regering sloot een aantal wervingsverdragen met Zuid-Europese landen: met Italië in 1949 (voor de mijnbouw) en in 1960 (voor alle bedrijfstakken), met Spanje in 1961, met Griekenland in 1962, met Portugal in 1963 en met Turkije in 1963. In 1969 werd er een wervingsverdrag gesloten met Marokko. In Marokko was Simon Evert Jongejan verantwoordelijk voor de werving. Namens de Nederlandse overheid en het bedrijfsleven verzorgde hij de selectie en werving van arbeiders.⁶ Nederlandse werkgevers voegden zich soms bij Jongejan tijdens een inspectie van Marokkanen. Eén van de geworven Marokkanen vertelde in 1986 hierover:

Ik ben naar een wervingskantoor gegaan om in Nederland te kunnen werken. In dat kantoor ontmoette ik een Hollandse man. Eerst heeft hij me bekeken, ik moest me een paar keer omdraaien, buigen en dan weer zitten. Hij vroeg of ik gehuwd was, ik zei: 'ja'. Gehuwde mensen worden gemakkelijker aangenomen omdat men veronderstelt dat ze de verantwoordelijkheden kunnen dragen. Hij stelde vervolgens zijn tweede vraag: 'Wil je in onze

metaalfabriek werken? Het is soms 90 graden warm'. Ik zei: 'ik werk zelfs in de hel, neem me alstublieft mee'. Ik wilde hier werken, geld verdienen, want mijn moeder en mijn zus hadden bijna niets meer te eten.⁷

De Nederlandse en Marokkaanse overheden hadden duidelijke afspraken gemaakt over de werving (waarover meer in hoofdstuk 4). Buiten de officiële werving om konden werkgevers arbeiders ook 'op naam' werven, de zogenaamde nominatievenregeling. Dat betekende dat werkgevers familieleden konden laten overkomen van werknemers die zij reeds in dienst hadden. Dat gebeurde vaak op initiatief van de werknemers, maar het was ook in het belang van de werkgevers. Op deze manier wisten ze zeker dat de nieuwe werknemers betrouwbaar waren.

In de periode van 1966 tot 1972 was sprake van zeer omvangrijke werving, die bijna volledig verliep via officiële kanalen (tabel 2). Marokkanen werden relatief laat geworven, in vergelijking met andere gastarbeiders. Ze kwamen ook meer dan anderen terecht in sectoren waarin ze als hekkensluiters fungeerden: sectoren waarvan het op het moment van hun komst al duidelijk was dat er een groot aantal arbeidsplaatsen zou verdwijnen en dat bedrijven zouden sluiten. Het idee achter de werving van hekkensluiters was dat het Nederlands personeel de kans kreeg om geleidelijk elders werk te zoeken. De Marokkanen waren er tijdelijk en zouden weggaan op het moment dat het bedrijf werkelijk dicht ging. De bedrijfssluitingen zouden hierdoor soepel kunnen verlopen. Dit gold bijvoorbeeld voor de Limburgse mijnen. De mijnen stelden vanaf 1963 Marokkanen te werk, die afkomstig waren uit mijnen in België en Noord-Frankrijk.⁸ De hogere lonen en de betere werkomstandigheden in Nederland hadden een grote aantrekkingskracht op de Marokkaanse mijnwerkers. In de periode tussen 1963 en 1965 werkten tussen de 3000 en 4000 Marokkanen in de Limburgse mijnen. Dat aantal nam in 1965, toen het besluit werd genomen om de mijnen te sluiten, af omdat het verloop onder Marokkanen aanzienlijk was: 45 procent van hen vertrok binnen een jaar. In 1965 waren nog maar 1607 Marokkanen in dienst.⁹

In 1973 kwam de werving vrijwel geheel tot een einde. Dat er na 1973 nog duizenden arbeidsvergunningen werden gegeven, had te maken met de regularisatiemaatregel van 1975. Werknemers die in Nederland verbleven kregen alsnog een arbeidsvergunning en de mogelijkheid om zo hun verblijf te legaliseren (tabel 3).

TABEL 2 AANTAL GEREKRUTEERDE BUITENLANDSE ARBEIDERS PER JAAR IN DE PERIODE 1969-1976, NAAR LAND VAN HERKOMST

Land	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
Joegoslavië	1.965	3.142	4.482	1.139	1.100	1.005	581	10
Portugal	–	–	220	56	281	270	16	–
Spanje	4.369	6.402	5.897	1.886	2.503	2.172	245	1
Turkije	4.022	4.702	4.699	6.89	1.838	1.480	28	–
Marokko	401	2.305	1.249	84	23	166	49	3
Tunesië	–	–	218	127	419	38	1	–
Totaal	10.757	16.551	16.765	3.981	6.164	5.131	920	14

Bron: W.S. Shadid, *Moroccan workers in the Netherlands* (Leiden 1979) 50.

TABEL 3 GELDIGE ARBEIDSVERGUNNINGEN

	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
Grieken	1.564	1.814	1.810	1.926	1.974	1.955	1.918	1.876
Joegoslaven	3.551	6.425	9.363	8.683	8.754	9.098	9.124	7.318
Portugezen	2.149	3.079	3.506	3.923	4.183	4.528	4.917	4.967
Spanjaarden	13.392	16.946	21.174	20.310	20.169	20.071	18.344	17.517
Turken	17.006	20.615	25.954	27.771	30.970	33.559	38.403	39.178
Marokkanen	15.577	19.445	21.426	22.347	22.961	22.936	27.298	27.854
Tunesiërs	129	219	491	551	972	1011	993	1014
Totaal Middellandse Zee	53.368	68.543	83.724	85.511	89.983	93.158	100.997	99.724
Overigen	11.561	14.513	16.125	17.338	14.944	15.523	18.230	19.005
Totaal	64.929	83.056	99.849	102.849	104.927	108.681	119.227	118.729

Bron: K. van Twist, *Gastarbeid ongewenst* (Baarn 1977) 141.

Spontane migratie

De meeste buitenlandse arbeiders kwamen buiten de werving om op eigen gelegenheid naar Nederland. Dat gold ook voor de meeste Marokkanen.¹⁰ In de periode van 1964 tot eind 1966 werden er 15.000 gastarbeiders officieel geworven, terwijl het ministerie van Sociale Zaken in die tijd ruim 65.000 nieuwe arbeidsvergunningen had afgegeven.¹¹ Dit betekent dat er veel spontane toeloop was. De komst van buitenlanders op eigen gelegenheid was voor veel werkgevers gunstig omdat lange en dure wervingsprocedures werden vermeden en werkgevers niet voor huisvesting hoefden te zorgen. Toen in 1966 de vraag naar arbeid tijdelijk terugliep werden vooral de 'spontane' of, zoals ze ook wel werden genoemd, 'losse' migranten uitgezet, indien ze geen werk hadden. Gastarbeiders die spontaan naar Nederland kwamen, moesten zich melden bij de Vreemdelingenpolitie. Daar moesten ze een borgsom storten van 500 gulden, die gebruikt kon worden voor hun terugreis indien ze werkloos werden. In 1966 besloten gewestelijke arbeidsbureaus geen arbeidsvergunningen meer af te geven aan buitenlandse arbeiders. De Utrechtse politie zette vervolgens zeventien Marokkanen uit. Ze werden onder politiebegeleiding naar Schiphol gebracht en op een vliegtuig naar Rabat gezet. Omdat Marokko, Turkije en Griekenland niet tot de EEG behoorden, vielen gastarbeiders uit deze landen niet onder de bepalingen omtrent het vrije verkeer van personen. Het ANP meldde dat de Utrechtse politie daarom zonder pardon tegen de Marokkanen kon optreden en verwachtte dat de uitzettingen een dagelijkse bezigheid zouden worden. De gastarbeiders waren merendeels slechts voor enkele weken in dienst genomen en toen weer op straat gezet. Hun 500 gulden werd gebruikt voor hun terugreis.¹² Volgens het ministerie van Justitie werden er in 1966 gemiddeld tweehonderd buitenlandse arbeiders per maand over de grens gezet, vooral Marokkanen die spontaan naar Nederland waren gekomen.¹³

Brahim Elatik (midden) met vrienden in Amsterdam, ca. 1968 (privécollectie Elatik).

Spontane migranten hadden vaak al in een van de buurlanden gewerkt.¹⁴ Dat gold ook voor Brahim Elatik, Brahim Amounan, Houssein Abourasse en Brahim Bouras, die vanuit de Sous via Frankrijk naar Nederland kwamen. Op hun levensverhalen wordt hier wat uitgebreider ingegaan omdat ze laten zien welke factoren hun migratiebesluit en migratietraject beïnvloedden, en hoe hun migratie en eerste kennismaking met Nederland verliep. Een hele rij factoren speelde daarbij een rol waaronder toeval, contacten en economische of politieke kansen en mogelijkheden. Weinig stond vast bij vertrek.

Brahim Elatik werd in 1933 geboren in Agerssif, nabij Tafraout in de Berbersspreekende Sous-streek. Op tienjarige leeftijd overleed zijn moeder, waarna zijn vader hertrouwde en nog vier kinderen kreeg. Dat de Tweede Wereldoorlog net afgelopen was, was te merken in het dorp; de wijde omgeving lag er verlaten bij en er was sprake van een voedseltekort. Toch kwam Elatik in zijn jeugd, naar eigen zeggen, niks tekort. Tot zijn tiende jaar bezocht hij de moskee in de buurt. Daarna ging hij naar de middelbare school, waar hij tot zijn zestiende bleef. In zijn vrije tijd hielp hij zijn familie op het land. In 1953 vertrok Elatik naar Casablanca om werk te zoeken. Toen hij aankwam op het station Casa de l'Oasis was hij erg onder de indruk van de Franse militairen op straat. Onder de Marokkaanse bevolking heerste veel angst voor de Franse bezetter. Die angst greep ook Elatik aan, die voor het eerst buiten zijn geboortedorp kwam en nog geen woord Arabisch sprak. Hij vond werk bij een kruidenier, en ging aan de slag als bezorger van boodschappen. Naast de winkel waar Elatik werkte woonde een Fransman. Hij was eigenaar van een chocoladefabriek in de buurt van Avignon. Elatik bezorgde regelmatig brood en melk bij de Fransman. Op een dag bood hij Elatik

Brahim Elatik (r) in de kruidenierswinkel waar hij werkte als bezorger, Casablanca ca. 1958 (privécollectie Elatik).

werk aan in zijn chocoladefabriek. Elatik reageerde instemmend en een paar weken later had de Fransman een werkcontract voor hem geregeld. De inmiddels getrouwde Elatik vertrok in 1964 met een eenjarig werkcontract op zak naar Avignon.

In de chocoladefabriek ontmoette hij veel landgenoten. Het werk in de fabriek was hen goed bevallen, maar ze waren minder onder de indruk van het Franse platteland. Ze vonden het er saai en wilden het liefst naar de stad. Elatik en zijn Marokkaanse collega's durfden niet zomaar de fabriek te verlaten, bang dat hun ontslag gevolgen zou hebben voor hun verblijfstatus. Ze besloten informatie in te winnen bij het Marokkaanse consulaat in Lyon. Daar werd hen geadviseerd om hun contract uit te dienen. Alleen dan konden ze gaan en staan waar ze wilden zonder problemen met hun werkgever. Elatik volgde dat advies op en vertrok direct na beëindiging van zijn werkcontract naar Amsterdam. Hij weet nog precies wanneer hij aankwam: 29 maart 1965. Hij vond meteen werk in een papierfabriek. Tot zijn grote vreugde ontmoette hij in de fabriek Marokkanen die uit dezelfde streek in Marokko kwamen. Ze hielpen hem op weg en vonden voor hem een kamer in een pension achter het Centraal Station. In de

papierfabriek werkte hij tot 1968. Daarna begon hij aan zijn tweede en laatste dienstbetrekking, van 1968 tot aan zijn vervroegd pensioen in 1995 werkte hij op Schiphol.

Brahim Amounan komt uit dezelfde streek als Brahim Elatik en vertrok in 1965 uit Marokko. Ook hij had zijn geboortedorp verlaten om in een kruidenierswinkel in Casablanca te werken. De winkel werd gedreven door Amounan's oudere broer. Zijn broer vertrok in 1961 naar Frankrijk en liet Amounan achter in de winkel. Hij zou in 1964 definitief terugkeren naar Marokko. Een jaar later, in 1965, was het de beurt aan de jongste Amounan. Hij hoefde helemaal niet weg te gaan uit Marokko. Hij was ongebonden, verdiende voldoende geld en had het naar zijn zin in Casablanca. Omdat hij geld op de bank had, kon hij makkelijk aan een paspoort komen. In Ain Borja, de haven van Casablanca, kocht hij een enkeltje voor de boot naar Marseille. Ain Borja was ook het vertrekpunt van Marokkaanse arbeiders die geworven waren voor de Franse mijnen. 'Ik was blij dat ik niet een van hen was. Ze zouden het nog zwaar krijgen in de mijnen. Ik was een toerist op weg naar Parijs. Ik was vrij en onafhankelijk. Als het me niet zou bevallen, kon ik makkelijk weer terug. Geen probleem! Die luxe hadden de mijnwerkers helaas niet'.¹⁵

In Marseille nam Amounan de trein naar Parijs, waar hij veel familie had. Vanaf het begin kon Amounan slecht wennen aan de stad. Hij kon moeilijk aan woonruimte komen, en uiteindelijk vond hij een pensionkamer in erbarmelijke staat. Na twee weken besloot hij te vertrekken uit Frankrijk en een vriend op te zoeken in Amsterdam. Amounan vond werk bij Philips in Eindhoven en besloot in Nederland te blijven. Hij vond onderdak bij een Nederlands gezin in Eindhoven waar hij tien gulden kostgeld per week betaalde.

Hun achternamen suggereren iets anders, maar Houssein Abourasse en Brahim Bouras zijn broers. De broers werden geboren in Ait Baamrane vlakbij de kustplaats Sidi Ifni in de Sous-streek, respectievelijk in 1936 en 1947. Ze groeiden op in een boerengezin dat moest overleven van de oogst. In hun geboortedorp was geen school, waardoor de broers hoofdzakelijk meehielpen op het land. Sidi Ifni en het omliggende gebied bleven tot 1969 onder Spaans bestuur. De Spaanse bezetting speelde een belangrijke rol in hun levens. In 1957 sloot de 21-jarige Abourasse zich aan bij het verzetsleger. Hij liet zich bij de burgerlijke stand registreren, waar per abuis zijn achternaam verkeerd werd genoteerd. De rest van de familie heette Bouras. Tussen 1957 en 1960 was hij gestationeerd in de bergen van Tifrit, in het zuidwesten, waar hij vocht tegen de Spanjaarden. Er woedde een felle strijd tussen het Marokkaanse leger en het Spaanse leger, die een weerslag had in het persoonlijke leven van zijn jongere broer Brahim Bouras. In 1957 liet de tienjarige Brahim Bouras zijn ezel grazen op het land. Het was een taak die hij dagelijks vervulde. Toen de schemer viel, scheen plotseling vanuit zee een fel licht dat afkomstig was van een Spaans oorlogsschip. Een paar seconden later volgde een enorme knal. Ternauwernood ontsnapte Brahim aan het Spaanse bombardement, maar zijn ezel overleefde de aanval niet en lag in flarden verspreid over het land.

In 1960 verruilde Abourasse het verzetsleger voor het Koninklijke leger. Ditmaal was zijn standplaats een kazerne in Ben Slimane, tussen Rabat en Casablanca. Hij bleef er werken tot 1965. In die periode bezocht hij vaak zijn oom – die later zijn schoonvader zou worden – die in dezelfde streek geboren was, maar sinds jaar en dag

in Casablanca woonde. Hij beklagde zich tegenover hem over 'de misère in zijn leven'. Voor Abourasse was migratie de enige manier om hier uit te komen. Zijn oom, Lahcen Taouil, regelde voor hem een paspoort bij een vriend die als ambtenaar werkte in Khemisset. Taouil had eerder voor familieleden bemiddeld bij het krijgen van een paspoort, en zou zich later ontfermen over andere familieleden. Als pater familias begeleidde hij tientallen familieleden en kennissen bij hun migratie. Toen ze eenmaal in Europa waren, bleef hij hun aanspreekpunt; hij ontving hun brieven, assisteerde bij contacten met de autoriteiten, bemiddelde bij de koop van een woning en beheerde het spaargeld, dat zij hem stuurden. Het spaargeld bewaarde hij in een kluis aan huis. Met een notitieboekje hield hij de bedragen en namen nauwkeurig bij. Wie geld nodig had, kon bij hem terecht. Volgens de dochter van Lahcen Taouil stonden er altijd koffers in de gang in het ouderlijk huis in Casablanca en rook het er, door de vele tijdelijke logees uit het platteland, altijd naar koeienmest.

Met een paspoort op zak kocht Houssein Abourasse van zijn magere loon voor 300 dirham (€30) een vliegticket naar Parijs. Bij zijn vertrek in 1965 bezwoer hij pas na zes jaar weer terug te keren, want door zijn tijd bij het leger en de armoede bewaarde hij alleen maar nare herinneringen aan Marokko. Zijn verblijf in Parijs bleek geen succes. Na zes weken besloot hij te vertrekken naar Amsterdam. De eerste weken woonde hij bij zijn oom. Later zou hij een kamer huren bij een hospita. Hij vond meteen werk in een Amsterdamse drukkerij, maar door ziekte kwam daar na twee weken abrupt een einde aan. Het komende jaar zou hij herstellen van tuberculose in het sanatorium in Zeist.

Eenmaal terug in Amsterdam hopte de volledig herstelde Abourasse van de ene job naar de andere. Hij vond werk op de transportafdeling van de Gillette fabriek, waar zijn oom ook werkte. Tot ergernis van zijn chef hing hij in zijn pauzes rond bij de dames van de inpakafdeling. Toen hij ten onrechte beschuldigd werd van diefstal van scheermesjes, vertrok Abourasse uit de fabriek om niet meer terug te keren. Bij het Amsterdamse Hotel American vond hij een nieuwe baan als afwasser. Opnieuw leidde een conflict met zijn leidinggevende tot een definitief vertrek. Hij belandde daarna bij de cateringservice van luchthaven Schiphol, waar hij voor het eerst werkte met andere Marokkanen. Zijn Marokkaanse collega's besloten te staken voor salarisverhoging, en de nieuweling Abourasse sloot zich bij hen aan. Uiteindelijk lieten de initiatiefnemers het afweten, en stond Abourasse in z'n eentje oog in oog met zijn werkgever. Deze 'eenmansactie' werd niet op prijs gesteld en Abourasse werd op staande voet ontslagen. Heel erg teleurgesteld was Abourasse niet, want 'als je 's ochtends ontslagen werd, had je 's middags alweer een nieuwe baan'.¹⁶ Een dag later ging hij aan de slag bij een nylonfabriek in Uithoorn. Toen de fabriek na twee jaar naar Limburg verhuisde, besloot Abourasse niet mee te gaan. In hetzelfde jaar, in 1971, vond hij werk als productiemedewerker bij Utermöhlen. Het zou zijn langste en laatste dienstbetrekking worden. In 1985 verhuisde het bedrijf naar het buitenland en belandde Houssein Abourasse in de ww.

In 1971 besloot Abourasse te trouwen. Hij belde met zijn oom in Casablanca en vroeg hem om de hand van zijn oudste dochter. Zijn oom heette hem van harte welkom, en in 1971, zes jaar na zijn vertrek uit Marokko – zoals hij zich had voorgenoemen – keerde hij terug naar zijn vaderland om weer te vertrekken als een getrouw-

Houssein Abourasse in het sanatorium in Zeist waar hij herstelde van tuberculose, 1966 (Historisch Beeldarchief Migranten, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam).

Houssein Abourasse aan het werk bij Utermöhlen, ca. 1973 (Historisch Beeldarchief Migranten, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam).

de man. Er was nog wel een probleem; Abourasse moest beschikken over passende huisvesting om zijn vrouw over te laten komen naar Nederland. Hij meldde zich bij de gemeente, maar het zag er niet naar uit dat hij snel een woning toegewezen zou krijgen. Een vriend attendeerde hem op een leegstaande woning in de Balistraat in Amsterdam-Oost. Zonder aarzelen besloot Abourasse de woning op de begane grond te kraken. Het was een door ratten bevolkte bouwval, waar het jonge echtpaar het zeven maanden uithield. Een verhuizing naar de Vrolijkstraat in dezelfde buurt volgde, waar een paar maanden later hun oudste zoon geboren werd. Abourasse's echtgenote werkte in eerste instantie in een kauwgumfabriek om daarna, net als haar man, te werken bij Utermöhlen.

Intussen probeerde Brahim Bouras zijn broer achterna te reizen naar Europa. Tussen 1965 en 1969 werkte hij als waterdrager voor Spaanse militairen in Sidi Ifni. In die periode vroeg Bouras een Spaans paspoort aan bij de Spaanse autoriteiten in Sidi Ifni. Nog voordat hij zijn paspoort kreeg, verlieten de Spanjaarden onder druk van het Marokkaanse leger de stad. De hoop om met een Spaans paspoort naar Europa te migreren was hiermee vervlogen. Intussen waren al zijn vrienden uit het dorp naar Europa vertrokken. Voor Bouras zat er niets anders op dan de hulp van zijn oudere broer in Amsterdam in te roepen. Abourasse ontving in 1969 een brief waarin zijn jongere broer hem smeekte hem naar Nederland te halen, want 'iedereen had het dorp verlaten, behalve de vrouwen en ik'. In zijn dorp was, net als elders in Marokko, een migratiecultuur ontstaan waarbij iedereen die kon of wilde wegging en wie overbleef gelijk gesteld werd aan vrouwen en kinderen.¹⁷

Abourasse riep de hulp in van oom Taouil: Bouras moest zich bij hem melden in Casablanca met zijn geboortekte. Toen het nieuws Bouras bereikte was hij dolgelukkig. Hij vertrok meteen naar Casablanca, waar hij twee maanden logeerde bij het gezin Taouil dat bestond uit zes dochters en twee zonen. Opnieuw regelde Lahcen Taouil via zijn kennis een paspoort. Met het adres van zijn oom, die aanvankelijk in Amsterdam woonde, vertrok Bouras in 1969 naar Parijs. Zijn oom had de wijk genomen naar Parijs, omdat hij in Amsterdam met justitie in aanraking kwam vanwege fraude met de kinderbijslag; hij had meer kinderen opgegeven dan hij werkelijk had.

In Parijs werkte Bouras in de bouw. Na een jaar ging het bouwbedrijf failliet. Omdat Bouras daarna moeilijk werk kon vinden, besloot hij zich in Nederland te vestigen. Vanuit Parijs nam hij de trein naar Amsterdam. Bij de Belgische grens werd hij door de douane ondervraagd. Bouras mocht doorreizen naar Amsterdam, omdat hij een retourticket had en genoeg contant geld bij zich had. In Amsterdam had zijn broer een kamer voor hem gehuurd bij een bevriende Marokkaan en zijn Nederlandse echtgenote. Tot 1975 betaalde Bouras volksverzekeringspremies, maar had hij geen geldige verblijfsvergunning. Dat weerhield hem er niet van om in 1974 een zolderkamer te huren van een Amsterdamse politieagent. Tijdens de regularisatiemaatregel van 1975 (waarbij illegaal in Nederland werkende vreemdelingen onder bepaalde voorwaarden alsnog een verblijfsvergunning en een geldige arbeidsvergunning kregen) kreeg Bouras zonder problemen een verblijfsvergunning. Het eerste jaar ging Bouras als afwasser in een hotel aan de slag en 's avonds als schoonmaker. Tussen 1971 en 1977 vond hij werk bij Lindmij wasserij in Sloterdijk. Daarna trad hij in dienst bij

Brahim Bouras kort na zijn aankomst in Amsterdam, 1970 (Historisch Beeldarchief Migranten, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam).

Brahim Bouras aan het werk bij wasserij Lindmij, Amsterdam ca. 1975 (Historisch Beeldarchief Migranten, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam).

Brahim Bouras (op voorgrond) aan het werk bij Serviceflat Zuidwende, Amsterdam ca. 1978. Hij zou er tot aan zijn pensioen in 2012 werken (Historisch Beeldarchief Migranten, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam).

Serviceflat Zuidwende in Buitenveldert als huismeester, waar hij tot aan zijn pensioen in 2012 werkte.

Het overlijden van de vader van Bouras en Abourasse in 1976, was voor Bouras aanleiding om voor het eerst weer naar Marokko te gaan. In Casablanca bracht hij een bezoek aan zijn oom Lahcen Taouil, wiens oudste dochter inmiddels getrouwd was met zijn broer Houssein Abourasse. Tijdens zijn bezoek liet Bouras zijn oog vallen op de vierde dochter, en in hetzelfde jaar trouwde Brahim Bouras met Fatima Taouil. Vijf maanden later volgde Fatima Taouil haar man naar Nederland.

De migratie-ervaringen van de hier geportretteerde mannen zijn op tal van punten typerend voor de Marokkaanse migratie naar Nederland in deze vroege periode. Ze migreerden in de tweede helft van de jaren 1960, belandden via een tussenstop in Nederland en maakten gebruik van hun netwerken om werk en onderdak te vinden. Geen van de mannen vertrok om Marokko voorgoed achter te laten; ze gingen om hun nieuwsgierigheid te bevredigen, omdat iedereen ging en natuurlijk om geld te verdienen. Ongeveer een derde van alle Marokkanen die tussen 1965 en 1966 in Nederland arriveerde bleef; van de mannen die in 1972 en 1973 kwamen vestigde zich

meer dan de helft voorgoed in Nederland.¹⁸ Op een punt verschillen deze mannen van hun landgenoten: ze zijn niet afkomstig uit de Rif – de belangrijkste herkomstregio van Marokkanen in Nederland.

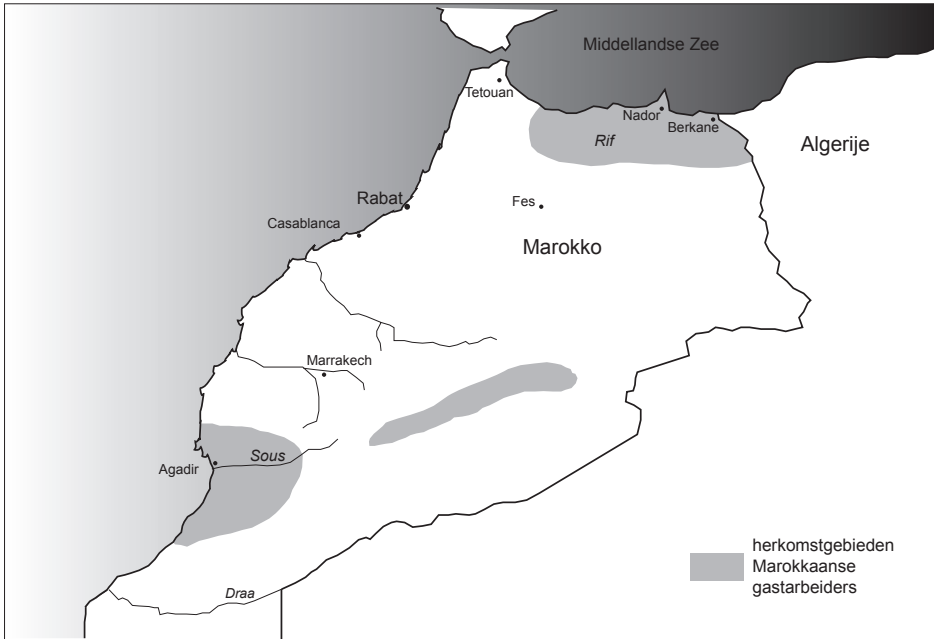
Herkomst en vestiging

De meeste Marokkaanse migranten in Nederland zijn afkomstig uit het noorden van Marokko, met Nador, Al Hoceima en Tetouan als belangrijkste provincies van herkomst. Meer dan de helft van de Marokkaanse migranten in Nederland is geboren in één van deze provincies. Andere belangrijke herkomstgebieden zijn Taza en Ouarzazate, gevolgd door de grote steden Tanger, Casablanca, Fes, Meknes, Marrakech en Rabat.¹⁹

In de eerste fase in de Marokkaanse migratie naar Nederland (1964-1973) kwam meer dan een kwart van de migranten uit de noordelijke provincie Nador. In dezelfde periode kwam één op de vijf migranten uit de steden Casablanca, Rabat en Marrakech. In deze fase kwam nog eens 10 procent uit elk van de provincies Al Hoceima en Tetouan, en een kleine 5 procent uit de provincie Taza. De tweede fase in de migratie, de periode van gezinsmigratie (1973-1989), laat een iets ander beeld zien. Het aantal migranten uit de provincies Nador en Al Hoceima nam toe, terwijl het aantal migranten uit de grote steden afnam. De reden is dat migranten uit de grote steden over het algemeen eerder overgingen tot gezinshereniging dan hun landgenoten uit rurale gebieden in het noorden van Marokko. In 1974 was meer dan de helft van de migrantengezinnen uit de grote steden herenigd in Nederland, tegenover een derde van de gezinnen uit de rurale gebieden.²⁰ Migranten uit de stad waren vaker hoger opgeleid, hadden minder moeite met integreren in de Nederlandse samenleving en verlegden hun aandacht, anders dan die uit de noordelijke rurale gebieden, in een vroeg stadium naar Nederland. Verder hadden Marokkaanse migranten uit de noordelijke provincies gemiddeld meer kinderen dan hun landgenoten uit de grote steden. Het verloop van de gezinshereniging had een weerslag op de banden met Marokko. Omdat Marokkanen uit het noorden later overgingen tot gezinshereniging, waren hun banden met Marokko sterker dan die van hun landgenoten uit de steden.

Het overgrote deel van de Marokkaanse migranten vestigde zich uiteindelijk, na enige omzwervingen, in Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Den Haag. Die concentraties hebben te maken met de sociale netwerken en de gunstige arbeidsperspectieven in deze plaatsen. De Marokkanen die waren geworven voor de industrieën in Twente en de mijnen in Limburg, trokken later gedeeltelijk naar de grotere Nederlandse steden, toen de Twentse industrie en Limburgse mijnbouw teloor gingen. De migranten uit Nador vestigden zich met name in Utrecht en Rotterdam. De migranten uit Al Hoceima oriënteerden zich meer op Den Haag, terwijl de meeste migranten uit Tetouan en Ouarzazate uiteindelijk voor Amsterdam kozen.²¹ Binnen de grote steden deden zich vervolgens concentraties voor op wijkniveau: in het Amsterdamse Slotervaart, het Utrechtse Kanaleneiland en de Haagse Schilderswijk hebben Marokkanen een grote kans dat hun burens, of de mensen die ze bij het winkelen en op het

KAART 1 HERKOMSTGEBIEDEN MAROKKAANSE ARBEIDERS

schoolplein ontmoeten ook Marokkaanse Nederlanders zijn. De ontmoetingskansen op wijkniveau met Marokkanen zijn groot, die met anderen klein.²² Het patroon van de Marokkaanse migratie naar Nederland laat zich omschrijven als kettingmigratie, waarbij nieuwe migranten geholpen werden door familieleden en vrienden die zich reeds in Nederland gevestigd hadden. Die netwerken beperkten zich, zoals we in het voorbeeld van de vier mannen zagen, niet tot Nederland. De Marokkanen van het eerste uur garandeerden eerste opvang, huisvesting en werkgelegenheid, met als gevolg dat Marokkanen zich vestigden in de nabijheid van streekgenoten.²³ Het vestigingspatroon van Marokkaanse migranten is gebonden aan de provincie van herkomst. Kettingmigratie zorgde voor sterke Marokkaanse gemeenschappen in verschillende Nederlandse steden die hechte banden onderhielden met de herkomststreek.²⁴ Veel familieleden vertrokken naar Nederland in het kielzog van hun verwanten, die een verblijf in Nederland aanbevolen. In een interview uit 1986 vertelde een Marokkaan:

Toen ik een jaar of 45 was, zag ik dat veel Marokkanen naar Europa gingen om te werken. Ik was toen al getrouwd en had vijf kinderen. Op een avond kwam mijn broer langs om te vertellen dat hij naar Nederland ging om te werken. Hij had al een arbeidscontract. Hij vroeg mij mee naar Nederland. Wat je hier, zo had hij gehoord, in een dag verdient, verdien je in Nederland in een uur! Ik vond dat hij gelijk had. We hebben toen afgesproken dat hij eerst naar Nederland zou gaan en als het hem zou bevalen, ging ik ook. Een paar maanden later schreef hij dat hij erg tevreden was en vroeg of ik ook kwam. Hij stuurde me 50 gulden om een broek en een dikke trui te kopen en een paar schoenen. Dergelijke

kleren had ik niet. Iedereen lachte me uit, want ik zag eruit als een geleerde man, terwijl ik niet kan lezen of schrijven.²⁵

Marokkanen troffen elkaar veelvuldig op het station of in de stationsrestaurant. Volgens de Marokkaanse arbeider Ahmed viel er op het station altijd iets te beleven.

Er kwamen altijd veel Marokkanen bij elkaar. Je hoorde er ook altijd wel nieuws uit Marokko, vooral van mensen die juist uit Marokko terugkwamen. Je voelde er je op je gemak want je was alleen met landgenoten. Je kon praten over waar je werkte en woonde en over nieuwe adressen waar je terecht zou kunnen. Kreeg je brieven uit Marokko die je niet kon lezen dan trof je daar altijd wel iemand die de brief kon lezen; omgekeerd, als je een brief naar de familie wilde schrijven en zelf kon je niet schrijven dan was er ook altijd wel iemand die een brief voor je wilde schrijven en een ander die hem wel mee naar Marokko wilde nemen. Je kon er ook tips krijgen, waar je het beste kon werken en het meeste kon verdienen. Plannen kon je bespreken met landgenoten die al langer hier waren.²⁶

Marokko als emigratieland

In de literatuur over de Marokkaanse migratie naar Nederland overheerst het beeld dat enerzijds de Nederlandse werving gericht was op de Rif, omdat geworven arbeiders uit onontwikkelde streken minder veeleisend zouden zijn dan werkzoekenden in de steden, en anderzijds dat de Marokkaanse overheid een duidelijke voorkeur had voor rekrutering uit politiek onrustige gebieden zoals de Rif.²⁷ Uit onderzoek blijkt echter dat de Nederlandse werving in Marokko een geringe rol speelde in de Marokkaanse migratie naar Nederland.²⁸ Tijdens de officiële werving, die in mei 1969 begon en in 1973 eindigde, zijn nauwelijks arbeiders in de Rif geworven. De meeste arbeiders werden door Nederlandse bedrijven in grote steden geworven. De Staatsmijnen wierven in Agadir, terwijl textielbedrijven zoals Bamshoeve in Enschede en De Batavier in Winterswijk een voorkeur hadden voor Tetouan en Fes, vanwege de daar aanwezige textielnijverheid.²⁹

TABEL 4 SAMENSTELLING VAN DE MEDITERRANE IMMIGRANTENPOPULATIE IN NEDERLAND, UTRECHT, DEN HAAG, AMSTERDAM EN ROTTERDAM IN 1971, IN PERCENTAGES

	Nederland	Utrecht	Den Haag	Rotterdam	Amsterdam
Marokkanen	18,8	41,5	20,4	9,6	20,9
Spanjaarden	24,4	22,7	12,2	30,9	24,4
Turken	26,4	15,7	18,6	26,3	15,3
Grieken	3,2	13,2	0,1	3,0	0,3
Italianen	15,3	5,8	26,7	6,3	20,2
Joegoslaven	6,9	1,1	3,1	13,5	6,0
Portugezen	4,9	0,0	18,9	10,3	12,9
	100	100	100	100	100

Bron: Volkstelling 1971.

Hoe kan dan verklaard worden dat het overgrote deel van de Marokkanen in Nederland afkomstig is uit de Rif? Daarvoor is het van belang om te kijken naar de periode vóór 1969, waarin veel Marokkanen uit de Rif op eigen gelegenheid naar Nederland kwamen. Naast de Rif is de streek rond Agadir, de Sous, een belangrijk herkomstgebied voor Marokkaanse migranten. In deze streken spreekt men verschillende Berberdialecten: Tarifit in de Rif, Tashilhit in de Sous en Tamazight in het midden van het land. In de rest van het land spreekt men Marokkaans-Arabisch.

De Sous en de Rif zijn overwegend rurale gebieden die een lange traditie van emigratie kennen, die zijn oorsprong heeft in de koloniale periode (1912-1956), toen er in Marokko een Frans en Spaanse protectoraat werden ingesteld. Het grootste deel van het land was in handen van de Fransen, terwijl het Rifgebied onder Spaans bestuur stond. Op grote schaal weken mannen uit naar de andere zijde van de Middellandse Zee vanwege de grote werkloosheid, die als gevolg van droogte en de hoge bevolkingsdichtheid algemeen was in deze streken. Tot aan de jaren 1960 emigreerden Marokkanen uit het zuiden naar Frankrijk om dienst te nemen in het Franse leger of om te werken in de Franse mijnen en de industrie. Dat verklaart waarom Elatik, Amounan, Abourasse en Bouras, allen mannen uit de Sous, eerst naar Frankrijk migreerden voordat ze zich vestigden in Nederland.

Marokkanen uit het Rifgebied, dat door Spanje bezet werd, vertrokken nauwelijks naar Spanje, dat in die periode zelf een omvangrijke emigratie kende. De meeste Marokkanen uit het noorden gingen naar buurland Algerije, waar tijdens de Franse kolonisatie van dat land (1830-1962) volop werk was op de boerderijen van Franse kolonisten. Het betrof hier vooral seizoensarbeid, wat betekende dat Marokkanen uit de Rif heen en weer pendelden tussen hun dorp en Algerije. Sommigen gingen voor lange tijd met hun gezin in Algerije wonen.³⁰ Toen Algerije in oorlog raakte met Frankrijk vanwege de onafhankelijkheid (1957-1962) kwam er een einde aan deze seizoensmigratie: de grens tussen Marokko en Algerije werd gesloten. Nu buurland Algerije niet langer toegankelijk was, richtten veel Marokkanen uit de Rif hun blik op Europa.

Een andere verklaring voor de getalsmatig grote aanwezigheid van Riffijnen in Nederland moet gezocht worden in de Franse, Duitse en Belgische werving in Marokko. Voor veel Marokkanen was Nederland niet de eerste bestemming; via de Duitse, Belgische en Franse mijnen, waar het werk zwaar was, belandden ze in Nederland. Nog voor de officiële werving van start ging, vertrokken de eerste Riffijnen naar Europa. Na de opstanden in de Rif tegen de onderdrukking door het Marokkaanse centrale gezag in 1958, die door het Marokkaanse leger werden neergeslagen, besloot de Marokkaanse overheid paspoorten af te geven aan Marokkanen die reeds in Algerije verbleven. De eerste Riffijnen die naar Europa vertrokken waren dus de arbeiders in Algerije die hun oude werkgevers, die zich inmiddels geïnstalleerd hadden in Corsica, achterna reisden. Veel Riffijnen uit de omgeving van Nador vertrokken vervolgens naar Algerije om bij het Marokkaanse consulaat in Oran een paspoort aan te vragen.³¹ In deze vorm stimuleerde de Marokkaanse overheid de emigratie van Riffijnen.

In 1963 sloot Marokko een wervingsverdrag met Frankrijk en Duitsland. Frankrijk was vooral geïnteresseerd in de werving van Marokkaanse arbeiders uit de voormalige Franse gebieden. Duitsland richtte zijn blik op de Rif om twee redenen. De Marokkaanse autoriteiten stuurden aan op werving uit de Rif vanwege de slechte economi-

sche situatie, en omdat ze hiermee het gebied wilden vrijwaren van meer opstanden. Bovendien hadden de Duitsers eerder een Spaans mijnbedrijf gekocht dat gevestigd was in de Rif, waardoor ze vrij bekend waren met het gebied. Een jaar later, in 1964, sloot Marokko een wervingsverdrag met België, waarbij vooral mijnwerkers uit het noorden werden aangetrokken.³²

De late Nederlandse werving in Marokko, en in het bijzonder in de Rif, stelde dus uiteindelijk weinig voor. Wel laten de onderhandelingen tussen de Nederlandse en Marokkaanse overheid over de werving, zoals in het volgende hoofdstuk wordt beschreven, zien dat de gemaakte afspraken ook betrekking hadden op Marokkanen die buiten de werving om naar Nederland kwamen. Bovendien wordt hiermee duidelijk hoe de voorwaarden tot toelating in Nederland hand in hand gingen met een sterke oriëntatie van Marokkanen op hun land van herkomst. In het volgende hoofdstuk beschrijf ik hoe het officiële wervingsovereenkomst, gestuurd door beleid van de Nederlandse overheid, de banden van Marokkaanse arbeiders met hun land van herkomst in toenemende mate institutionaliseerde en versterkte.

Permanente vestiging in Nederland

De migratie uit Marokko verschilde op een aantal punten van de gastarbeidermigratie uit andere landen. De Marokkanen kwamen, zoals gezegd, gedeeltelijk te werken in bedrijven die kort daarop sloten of waar arbeid permanent verdween. Omdat Marokkanen laat kwamen in het proces van de werving, hadden ze door de beëindiging van de werving niet de mogelijkheid om periodes van gastarbeid in Nederland af te wisselen met werk in eigen land, zoals de Spanjaarden en Italianen die wel hadden. Bovendien hadden ze aanvankelijk minder rechten dan de Italianen en de Spanjaarden, bijvoorbeeld wanneer het ging om gezinshereniging. Het belangrijkste verschil is dat Marokkanen, tegen alle verwachting in, veel minder terugkeerden naar hun herkomstland. Waar Italianen en Spanjaarden in grote aantallen terugkeerden, bleven de meeste Marokkanen in Nederland. Meerdere factoren hebben hieraan bijgedragen.

De oliecrisis van 1973 veranderde de politiek-economische context waarbinnen migratie plaatsvond, zowel in Europa als in Marokko. Meer dan in Europese landen leed Marokko onder de hoge olieprijs met als gevolg een verslechterde economische situatie. In dezelfde periode zakte Marokko weg in een toestand van politieke instabiliteit en repressie. De ongunstige economische en politieke situatie in Marokko droeg bij aan het groeiende wantrouwen onder Marokkaanse migranten in de toekomst van Marokko, waarbij remigratie voor velen een onaantrekkelijke en risicovolle onderneming werd. Velen vreesden dat terugkeren naar Nederland niet meer mogelijk zou zijn na een mislukte remigratie, bijvoorbeeld door verkeerde investeringen of problemen met aanpassing aan de Marokkaanse samenleving. De risico's van remigratie, de politieke en economische instabiliteit in Marokko en het restrictievere Nederlandse migratiebeleid na het einde van de werving deden veel Marokkaanse migranten besluiten in Nederland te blijven. Door de crisis beseften Marokkanen bovendien dat hun nabije toekomst niet in Marokko lag, maar in Nederland. Daar hadden ze rechten opgebouwd, vooral in de vorm van de arbeidsongeschiktheidregelingen die in het

kader van de bedrijfssluitingen tussen werkgevers en bonden waren gesloten. Dat betekende niet dat Marokkanen massaal geloofden in een definitieve vestiging in Nederland.

Het einde van de werving en het strenge immigratiebeleid als gevolg van de oliecrisis hebben niet geleid tot een afname van migratie vanuit Marokko, maar stimuleerden eerder een meer permanent verblijf in Nederland. Veel Marokkaanse gezinnen besloten tot gezinshereniging, waardoor aan de periode waarin vooral mannen zich vestigden in Nederland, en van wie het toekomstperspectief zich het beste laat omschrijven als permanente tijdelijkheid, een einde kwam. Om in aanmerking te komen voor gezinshereniging golden drie belangrijke voorwaarden. Ten eerste moest de aanvrager gedurende een periode van tenminste twaalf maanden in Nederland hebben gewerkt, en gedurende die periode op legale wijze in Nederland hebben gewoond. Ten tweede moest hij (in bijna alle gevallen was de aanvrager een man) beschikken over een feitelijk aanbod van werk van nog tenminste een jaar. Tenslotte moest hij beschikken over geschikte woonruimte voor een gezin. Vooral deze laatste voorwaarde stond een vlotte gezinshereniging in de weg. Een groot deel van de Marokkanen had een relatief groot gezin, waardoor het moeilijk was om passende woonruimte te vinden. Het gebrek aan passende woonruimte verklaart deels waarom migranten uit de Rif, met relatief grote gezinnen, laat overgingen tot gezinshereniging. Indien ze een woning wilden huren, moesten ze zich voegen naar de criteria die verhuurdercoöperaties stelden aangaande passende woonruimte. Een gezin met zes kinderen, moest een woning vinden met zeven slaapkamers. In Nederland waren die huurwoningen er nauwelijks. De Marokkanen wilden ook niet de hoge huur betalen die aan een dergelijke woning verbonden was en veel Marokkanen snapten de ingewikkelde regels aangaande het aanbieden van huurwoningen en het aanvragen van huursubsidie niet. Herhaalde weigering van een aanbod of geen reactie – bijvoorbeeld omdat de kandidaat huurder de aanbodsbrief niet begreep – betekende dat een kandidaat recht op een volgend aanbod verspeelde.³³ Toen het moeilijk bleek om aan een huurwoning te komen, kochten sommige Marokkanen in Nederland woningen om toch hun gezinnen te kunnen laten overkomen. Deze zogenaamde noodkopers deden dat op een moment dat de huizenprijzen hoog waren, terwijl de woningen die ze kochten vaak slecht waren. De gemeentes gaven wel subsidies voor het opknappen van slechte wijken, maar de gastarbeiders met een grote hypotheeklast of een hypotheekachterstand werkten niet mee aan het aanschrijfbeleid om het achterstallig onderhoud weg te werken. Hierdoor ging de kwaliteit van de woningen verder achteruit.³⁴ Het later verkopen van de woningen bleek moeilijk en daardoor werd het verblijf meer permanent dan aanvankelijk bedoeld.

Niet alleen de veranderingen in migratiemogelijkheden, maar ook de druk van achtergebleven echtgenotes heeft de gezinshereniging in gang gezet (meer hierover in hoofdstuk 8). Vrouwen kregen, als volgmigrant, een verblijfsstatus die afhankelijk was van die van hun man. Dat betekende dat ze terug moesten naar Marokko als ze binnen drie jaar hun man verlieten of door hem werden verlaten. Deze afhankelijke positie en de jonge leeftijd waarop Marokkaanse vrouwen naar Nederland kwamen en vervolgens kinderen kregen – dat gold met name voor de vrouwen uit de steden – hadden gevolgen voor hun positie in het gezin en hun aanpassing aan de Nederlandse samenleving.

Een andere factor die het bijzondere verloop van de Marokkaanse migratie naar Nederland verklaart, is de massale werkloosheid onder Marokkanen in de jaren 1980. In het begin van de jaren 1980 verdween een deel van de ongeschoolde arbeid blijvend uit Nederland door mechanisatie of verplaatsing van werk naar lagelonenlanden. In de leerindustrie, de textielindustrie en de metaalindustrie vielen de hardste klappen, met als gevolg dat Marokkanen massaal hun baan verloren. Het was voor Marokkanen bijna onmogelijk om opnieuw werk te vinden, omdat kennissen en vrienden, die voorheen als kruiwagen dienden, ook hun baan hadden verloren. Omdat Marokkanen naar Nederland waren gekomen om ongeschoold arbeid te verrichten, hadden ze niet veel meer werkervaring dan het eentonige en eenvoudige werk op de fabriek, in de haven of in de industrie. Veel ontslagen Marokkanen kwamen op den duur in de bijstand terecht.

De werkloosheid onder Marokkanen nam niet dramatisch toe na de oliecrisis van 1973. Het omslagpunt kwam na 1980. In 1983 was één op de drie Marokkaanse mannen tussen de 30 en 49 jaar langdurig werkloos. In 1984 gold dit zelfs voor de helft van hen.³⁵ Ook arbeidsongeschiktheid kwam na 1980 steeds meer voor, omdat gastarbeiders waren geworven voor zwaar en ongezond werk en omdat vakbonden en werkgeversorganisaties de arbeidsongeschiktheidregeling gebruikten voor afvloeiing van overtollig geworden arbeiders. In Amsterdam was in 1981 één op de twintig Marokkaanse mannen tussen de 30 en 49 jaar arbeidsongeschikt.³⁶ In 1994 was bijna een kwart van de mannen tussen de 45 en 65 jaar werkloos. Meer dan de helft van de mannen tussen de 45 en 55 jaar was in 1994 via de WAO uitgestroomd, bij de leeftijdscategorie 55 tot 65 jaar had bijna 60 procent wegens arbeidsongeschiktheid de arbeidsmarkt verlaten. Een derde van de mannen had in 1994 een inkomen uit arbeid, tegenover 14 procent van de vrouwen. Meer dan 17 procent van de mannen had geen eigen inkomen, terwijl 70 procent van de vrouwen niet beschikte over een eigen inkomen.³⁷

Eind jaren 1980 had slechts 10 procent van de Marokkaanse vrouwen een betaalde baan.³⁸ Pas in latere jaren nam de arbeidsmarktparticipatie van Marokkaanse vrouwen toe.³⁹ Dit gebeurde juist op het moment dat de arbeidsparticipatie van mannen afnam, als gevolg van de grote ontslagen bij de bedrijven die gastarbeiders hadden geworven. Vrouwen gingen dus meer buitenshuis werken op het moment dat de kosten van het levensonderhoud stegen en het gezinsinkomen daalde. Ze werkten als schoonmaakster in bedrijven, scholen of ziekenhuizen of als hulp in de huishouding.⁴⁰ Dat laatste gebeurde in het informele circuit. Het ging hier voornamelijk om vrouwen uit de stad met een hoger opleidingsniveau dan vrouwen uit het platteland of Turkse vrouwen.⁴¹ De meeste vrouwen uit de Rif mochten niet buitenshuis werken van hun man.⁴² Bovendien migreerden ze op latere leeftijd dan hun landgenoten uit de stad, waardoor hun kansen op de arbeidsmarkt afnamen. Als ze al werkten, deden ze thuiswerk voor bedrijven, zoals garnalen pellen.

Kortom, de late werving (gedeeltelijk als hekkensluiters), de oliecrisis, de wervingsstop en de gezinshereniging, die ongelukkig samenviel met de massale werkloosheid, kenmerken het verloop van de Marokkaanse migratie naar Nederland en hebben er toe geleid dat zich een Marokkaanse gemeenschap ontwikkelde in Nederland met een specifieke verbondenheid met het land van herkomst. In hoofdstuk 8 ga ik uitgebreider in op de betekenis van de combinatie van gezinshereniging en werkloosheid voor de banden van Marokkanen in Nederland met hun herkomstland.

4 Nederlandse perspectieven op verbondenheid met het land van herkomst, 1960-2010

Dezelfde gedrevenheid van de jaren zeventig onder aanvoering van de sociaal-democraten, zien we nu onder aanvoering van de liberalen en de populistten. De Nederlandse overheid schijnt zich maar niet afzijdig te kunnen houden, zich niet onverschillig te kunnen opstellen. Ze bemoeit zich ermee, vroeger in positieve zin en nu in negatieve zin. Wie van buiten kwam, moet tegenwoordig het geheugen wissen, zijn herinneringen verbijten, het gevoel van heimwee ontkennen en de zaligmakende Hollandsheid toelaten tot de 'middenhersenen'. Op melancholie volgt straf. Dus kan men beter blijven glimlachen.'

Op 7 mei 2011 publiceerde *NRC Handelsblad* een essay van Anil Ramdas waarin hij zich een overtuigd criticus van het Nederlandse minderhedenbeleid betoonde. Hij verweet de overheid een te grote opdringerigheid in de omgang met de eigen culturen van migranten. Hij begreep wel hoe deze overdreven bemoeienis was ontstaan: de eerste Molukse treinkaping in 1975, als vergelding voor de niet ingeloste Nederlandse belofte om wereldwijd te pleiten voor de 'Republiek Maluku Selatan', de vrije republiek der Zuid-Molukken, deed de Nederlandse overheid beseffen dat ze de gedeelde heimwee van migranten zwaar had onderschat. Voortaan zou de Nederlandse overheid zich niet langer afzijdig houden, maar het recht van migranten op behoud van de eigen cultuur beschermen en zelfs faciliteren. Ramdas schetste een beeld waarin de overheid er alles aan deed om minderheden, zoals ze toen werden genoemd, te behagen: 'Migranten konden geld krijgen van de overheid voor hun feestjes, rituelen, herdenkingen en ceremonieën, zolang ze maar onder de noemer van "de eigen cultuur" werden gepresenteerd'. Rond de eeuwwisseling, en in het bijzonder na '9/11' en de moord op Theo van Gogh in 2004, was er sprake van een 'stevige slingerbeweging naar het andere uiterste: de overheid voelt zich nu geroepen om niet de eigen culturen te bevorderen, maar om de eigen culturen te bestrijden!'

Hoe kan de veranderde houding van de Nederlandse overheid, van aanmoediging naar ontmoediging van behoud van de eigen cultuur, verklaard worden? In dit hoofdstuk geef ik antwoord op deze vraag door de Nederlandse perspectieven op de verbondenheid van Marokkanen met hun herkomstland, in de periode tussen 1960 en 2010, inzichtelijk te maken. Het beleid dat de overheid formuleerde ter bevordering of ontmoediging van banden met het herkomstland had vaak onvoorziene gevolgen en hing nauw samen met de veranderde perspectieven op integratie. Om te begrijpen hoe en waarom het perspectief van de Nederlandse overheid veranderde, worden in grote lijnen de veranderingen in het migratie- en integratiebeleid geschetst. De

SCHEMA 4 PERCEPTIES VAN DE AARD VAN DE IMMIGRATIE EN IMMIGRANTENVERBLIJF EN BELEIDSPERSPECTIEVEN INZAKE HET NEDERLANDSE INTEGRATIEBELEID (1960-2010). TOEVOEGINGEN AAN HET ORIGINELE SCHEMA ZIJN IN VET WEERGEGEVEN

	Visie op immigratie	Visie op immigranten	Beleidsperspectief integratie	Duiding van verbondenheid met herkomstland
Terugkeergedachte (jaren '60 en '70)	Immigratie is tijdelijk Nederland is geen immigratieland	Tijdelijk verblijf Immigranten keren terug	Geen integratie Behoud eigen identiteit als voorwaarde voor terugkeer	Remigratie bevorderend [aanmoediging van banden]
Minderheden-beleid (jaren '80)	Immigratie is tijdelijk Komst minderheden was historisch unieke gebeurtenis	Bepaalde minderheden (doelgroepen) zijn permanent aanwezig	'Integratie met behoud van culturele identiteit'	Remigratie/ integratie bevorderend [aanmoediging van banden]
Integratiebeleid (jaren '90)	Immigratie is permanent Nederland is immigratieland	Permanente aanwezigheid van immigranten	'Goed burgerschap'. Sociaal-economische participatie (wonen, weten, werken)	Integratie belemmerend [problematisering van banden]
'Integratiebeleid nieuwe stijl' (na 2002)	Immigratie dient te worden afgeremd Nederland is geen immigratieland	Permanente aanwezigheid van immigranten van diverse herkomst	'Gedeeld burgerschap' Meer accent op culturele aanpassing (normen & waarden)	Integratie belemmerend [problematisering van banden]

Bron: Bewerking van: Snel en Scholten, 'Van gastarbeiders tot het multiculturele drama: integratie als hardnekkig beleidsprobleem', 177.

vier beleidsframes, ontleend aan het werk van de sociologen Snel en Scholten, zullen hierbij richtinggevend zijn (schema 4). Het gaat hier in eerste instantie om beleidsinitiatieven van de overheid, maar in brede zin heeft dit hoofdstuk ook aandacht voor anderen actoren, zoals politieke partijen, de Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid (WRR), onderzoekers, belangen- en migrantenorganisaties en de media, die niet perse overeen kwamen met het overheidsbeleid, maar wel invloed hebben gehad op het politieke discours.

Marokkaanse arbeiders in Nederland voor de werving en buiten de werving om

Marokkanen die voor 1969 in Nederland waren kwamen via de officiële Franse, Duitse of Belgische werving naar Nederland of belandden in hun zoektocht naar werk per toeval in Nederland. Deze 'spontane' gasten wachtte niet altijd een hartelijk welkom. Op 7 november 1963 vroeg de burgemeester van de Limburgse plaats Eygelshoven in een brief aan de procureur-generaal in Den Bosch aandacht voor de toename van het

aantal buitenlandse arbeiders. In zijn gemeente, met 6.150 inwoners en twee mijnen – Laura en Julia – was het bijna onmogelijk om Nederlandse arbeiders aan te trekken. Noodgedwongen wendden de mijndirecties zich tot buitenlandse arbeiders. Bij de vreemdelingendienst waren 750 buitenlandse arbeiders ingeschreven met negentien nationaliteiten, waaronder Spanjaarden, Zuidslaven, Italianen, Turken en Marokkanen. Bijna allemaal werkten ze in de mijnen Julia en Laura. Het was de burgemeester ten gehore gekomen dat nog eens honderd Marokkaanse arbeiders aan de slag zouden gaan in de mijnen. Deze arbeiders werden niet in hun herkomstlanden geworven, maar kwamen uit België, Frankrijk en Duitsland. De burgemeester van Eygelshoven stak zijn bezorgdheid niet onder stoelen of banken.

Zoals u bekend is, heb ik nooit bezwaar gemaakt tegen tewerkstelling van deze vreemdelingen. Nu echter de eerste aanvraag is binnengekomen voor het aanvaarden van het verblijf van een Marokkaan, kan ik mijn bezorgdheid niet verhelten, dat een opname van honderd Marokkanen in deze vrij kleine dorpsgemeenschap problemen zal oproepen, die ik nog niet kan overzien. [...] Het verschil in godsdienst, in landaard, in ontwikkeling en beschaving, is zo groot, dat van een assimilatieproces nauwelijks sprake zal kunnen zijn.²

Een groot aantal Marokkanen dat buiten de officiële werving naar Nederland kwam, deed dat zonder toestemming. Op 2 april 1971 berichtte het *Rotterdamsch Nieuwsblad* over een onderzoek dat de rijksrecherche was gestart naar de handel in arbeidscontracten en de vervalsing van mvv-stempels (machtiging tot voorlopig verblijf).³ Het onderzoek werd ingesteld op verzoek van het ministerie van Sociale Zaken na een vooronderzoek van het *Rotterdamsch Nieuwsblad*. Volgens de krant waren meerdere actiecomités betrokken bij de illegale handel en vervalsing.

De handel verliep volgens een vast patroon. De contracten die bestemd waren voor werkzoekenden werden onderschept op hun weg van de Afdeling Internationale Arbeidsmarktzaken naar de wervingsbureaus in het buitenland. In het Rijnmondgebied werden de contracten, waarop alleen de naam voorkwam van het Rijnmondse bedrijf, verkocht aan illegaal in Nederland verblijvende buitenlanders voor bedragen variërend van 800 gulden tot 3000 gulden. Illegale arbeiders kochten op deze manier hun legale verblijf in Nederland. De handelaar in valse contracten had, volgens het krantenbericht, goede relaties met het wervingsbureau in Marokko en andere wervingslanden. Zijn 'klanten' vond hij in pensions. Voor de levering van een arbeidscontract en een mvv-stempel had hij een week nodig. Een aantal Marokkanen, dat op deze manier aan een arbeidscontract was gekomen, geloofde dat de Marokkaanse overheid dergelijke praktijken oogluikend toestond.

Toen de werving ten einde liep waren er bijna dagelijks krantenberichten over de uitzetting van illegale Marokkanen. In 1973 werden er bijvoorbeeld twintig Marokkanen de grens bij Arnhem overgezet. In een ingezonden brief in de *Nieuwe Leidsche Courant* werd het volgende opgemerkt:

Wie is hier de verantwoordelijke persoon die deze mensen die door honger en ellende hier zijn komen werken en bekend staan als goede werkers en waarschijnlijk door koppelbazen hierheen gehaald zijn en aan wie deze heren nog altijd flink verdienen? Dit gebeurt in ons zgn. gastvrij christelijke Nederland.⁴

Later volgden grootschalige acties tegen uitzettingen.⁵ In 1972 protesteerde de directeur van de Stichting Buitenlandse Werknemers Midden-Nederland tegen de aanhouding van 25 illegale Marokkanen in Driebergen. 'Een bombastische en overbodige manifestatie van politieel machtsvertoon, dat herinneringen oproept aan de bezettingstijd', aldus de directeur.⁶ Om vier uur 's ochtends bestormden veertig politiemannen het pension waar de Marokkaanse arbeiders sliepen. Het vroege tijdstip werd gekozen, omdat de meeste mannen al om vijf uur 's ochtends naar hun werk vertrokken. Achttien van de 25 mannen bleken niet in het bezit te zijn van een geldig paspoort en zeven van hen beschikten wel over de juiste papieren. De stichting achtte de handelswijze van de politie uit humanitaire overwegingen volstrekt overbodig: 'Midden in de nacht zijn deze Marokkanen opgepakt alsof het misdadigers zijn. En dat terwijl de opgepakte vaak analfabeet, soms nietsvermoedend naar Nederland zijn gekomen'.⁷

Op 27 oktober 1973 berichtte *NRC Handelsblad* over een politiecontrole bij keramische industrie Frankton in het Limburgse Tegelen, waarbij 46 Marokkanen zonder geldige verblijf- en werkvergunning werden ontdekt. Volgens het krantenbericht was het de grootste groep die in één keer in Nederland werd betrapt. De politie besloot de Marokkaanse groep uit te zetten, maar eerst moesten ze hun paspoort inleveren bij het politiebureau. Slechts 34 Marokkanen gaven aan die opdracht gehoor. Vanwege ruimtegebrek in de huizen van bewaring en de beperkte plaatsen op de vluchten naar Casablanca, werd besloten de opgepakte mannen gelegenheid te geven om hun eigen reis binnen 14 dagen te organiseren. Ze kregen hun paspoort alleen terug nadat ze een vliegticket naar Marokko hadden getoond.⁸ De dertien mannen die hun paspoort niet hadden ingeleverd verdwenen spoorloos. In het politierapport verklaarde de personeelschef van Frankton dat hij op de hoogte was van de illegale status van zijn werknemers. Het leek hem zinloos arbeidsvergunningen aan te vragen, omdat ze vanwege hun illegale status daarvoor niet in aanmerking kwamen. Hij beschouwde deze arbeiders als onmisbare schakels voor zijn bedrijf.

In dit bedrijf is het onmogelijk aan personeel te komen. Nederlanders willen dit werk niet verrichten en via het arbeidsbureau kan ik geen legale gastarbeiders krijgen. Zo hebben wij de laatste tijd met illegale gastarbeiders het bedrijf draaiende weten te houden. Wanneer wij dit niet gedaan hadden, zou het bedrijf al eerder gesloten moeten zijn.⁹

Eén van de opgepakte mannen bevestigde deze gang van zaken.

Vier jaar geleden [1969] kwam ik naar Nederland. Ik kwam als toerist en kon hier dus drie maanden blijven. Eerst werkte ik in Amsterdam bij een schoonmaakbedrijf. Na een ruzie van de politie daar ben ik naar het zuiden gevlucht omdat ik gehoord had van vrienden dat je hier goed kon verdienen. 't Werk was ook lichter. Geruime tijd geleden kwam ik bij Frankton terecht. Het werk is daar licht, het loon goed. Dus bleef ik. Naar de papieren werd daar niet gevraagd.¹⁰

Een aantal opgepakte Marokkaanse arbeiders had spijt van de vrijwillige paspoortafgifte. Voor een gastarbeider zonder geldige verblijfspapieren was zijn paspoort zijn meest waardevolle bezit. Hij droeg het dan ook nooit bij zich, maar bewaarde het document bij legaal in Nederland verblijvende vrienden, zodat zij het paspoort terug konden sturen naar Marokko als hij teruggestuurd werd. *NRC Handelsblad* schreef in 1973:

Zij die achterbleven zien hun uitgewezen landgenoten bedroefd gaan, maar ze weten dat ze weer zullen terugkomen naar het land van melk en honing; naar een nieuw avontuur dat goed zal aflopen als Allah het wil.¹¹

Wie zijn paspoort kwijt was, verkleinde de mogelijkheid ooit nog eens in Europa te werken. Het was immers niet makkelijk om een paspoort te bemachtigen in Marokko. 'Wie het geluk had een paspoort te krijgen, voelde zich verplicht zijn land te verlaten om elders een beter leven op te bouwen', aldus Mohamed Temsamani die in 1966 naar Nederland kwam.¹² Hoceine Mnine deelde deze opvatting. Als theateracteur speelde hij voornamelijk in Marokko, toen zich de kans voordeed om in Tunesië op te treden. Een optreden in het buitenland betekende dat hij en zijn theaterkompanen een paspoort konden aanvragen. Terug in Marokko, en nog voordat zijn paspoort zou verlopen, wilde Mnine de 'geweldige kans van zijn leven om uit Marokko te vertrekken' niet onbenut laten.¹³ Via zijn neef, die eerder door een Nederlands bedrijf was geworven, kwam Mnine aan een werkcontract voor de Veenendaalse textiel-fabriek wsv. Mnine verkocht zijn djellaba, zijn Peugeot brommertje en een transistor-radio die hij tijdens zijn theatertournee had gekocht om zijn reis naar Nederland te bekostigen. In december 1966 stapten Mnine en zijn neef met een kartonnen koffer op de trein naar Nederland.

Soms probeerden Nederlandse werkgevers hun Marokkaanse werknemers te helpen met hun legalisering. De firma СЕМСТО had in 1970 schoonmaakbedrijf ТЕІWES opgekocht waar dertig illegale Marokkanen bleken te werken. De firma СЕМСТО stuurde haar maatschappelijk werkster Lambert naar het Nederlandse wervingsbureau in Casablanca om te informeren hoe de dertig Marokkaanse arbeiders gelegaliseerd konden worden.¹⁴ Ze nam de paspoorten van de Marokkaanse arbeiders mee op haar reis voor de benodigde machtigingen en vergunningen. Simon-Evert Jongejan, de directeur van het Nederlandse wervingsbureau, wees het verzoek resoluut af. СЕМСТО overtrad in zijn ogen de wervingsregels. Hij kon onmogelijk het verblijf van de dertig Marokkanen zonder aanvraag, selectie en medische keuring legaliseren.¹⁵ Nadat Lambert terugkeerde naar Nederland werden de dertig Marokkanen ontslagen en teruggestuurd naar Marokko.

Soms kwam het voor dat een gezin geconfronteerd werd met een weigering van een verblijfsvergunning voor een van de gezinsleden. Het overkwam het Marokkaanse gezin Shouli uit Flevoland. Mohamed Shouli werkte geruime tijd in Nederland toen hij besloot zijn vrouw en zeven kinderen over te laten komen.¹⁶ Zijn oudste zoon Ahmed werd kort voor zijn vertrek naar Nederland 21 jaar. Dat betekende dat hij zelf een verblijfsvergunning moest aanvragen. Omdat hij meerderjarig was, werd hem die geweigerd. De overige kinderen waren minderjarig en konden met hun moeder in het kader van gezinshereniging naar Nederland komen. De weigering van een verblijfsvergunning voor de oudste zoon van het gezin leidde tot boze en verontwaardigde reacties van Nederlandse buurtbewoners. De protesten haalden echter niets uit: Ahmed moest binnen een week Nederland verlaten. 'In Marokko wacht de jongen een troosteloos en armoedig bestaan, want er is daar voor hem geen werk en geen school, terwijl hij er verder ook geen familie heeft', schreef *De Telegraaf* vol medelijden.¹⁷

De problematiek van illegale Marokkaanse arbeiders trok in het begin van de jaren 1970 de aandacht van het ministerie van CRM. Het ministerie introduceerde drie

maatregelen om de problemen rond illegale binnenkomst van buitenlandse arbeiders op te lossen. In de eerste plaats moesten de activiteiten van ronselaars aan banden worden gelegd. In de tweede plaats werden de sancties voor Nederlandse werkgevers die illegale buitenlanders in dienst namen verscherpt. Tenslotte verbeterde het ministerie de voorlichting over Nederlandse toelatingseisen, via radio-uitzendingen, in de herkomstlanden.¹⁸ Uit angst dat regularisatie zou leiden tot 'nieuwe stromen werkzoekers naar ons land om hun geluk te beproeven, met alle rampzalige gevolgen van dien', werden alle opgepakte illegale arbeiders teruggestuurd.¹⁹ In 1975 bood de regularisatieregeling illegale buitenlandse arbeiders de kans om een verblijfsvergunning te krijgen. Ongeveer 15.000 mensen, vooral Marokkanen en Turken, maakten van deze regeling gebruik. Niet alle illegale buitenlanders konden voldoen aan de voorwaarden voor regularisatie, waarvan het overleggen van een werkgeversverklaring de belangrijkste was. Werkgevers weigerden zo'n verklaring af te geven, uit angst alsnog de premies te moeten betalen die ze jarenlang hadden weten te ontduiken. De met uitzetting bedreigde Marokkanen, die bekend kwamen te staan als de 'kerk-Marokkanen', zochten kerkasiel en gingen in hongerstaking. In heel Nederland werden solidariteitsacties, manifestaties en demonstraties gehouden. Een brede coalitie van kerken, vakbonden en politieke partijen maakte zich sterk voor hun zaak. De actie werd een groot succes. Niet alleen de kerk-Marokkanen kregen een verblijfsvergunning. De regularisatiemaatregel werd opgerekt, waardoor duizenden andere buitenlandse arbeiders uiteindelijk in Nederland konden blijven. In hoofdstuk 6 ga ik uitgebreider in op de lotgevallen van de kerk-Marokkanen.

Het voorbeeld van de illegale Marokkanen laat zien hoe steuncomités de banden van Marokkanen met het herkomstland, in de vorm van verantwoordelijkheid tegenover hun familie in Marokko, benadrukten. In de ogen van de steuncomités had het restrictieve migratiebeleid van de Nederlandse overheid tot gevolg dat illegale Marokkanen, die volgens het strenge migratiebeleid gerepatriëerd moesten worden, niet langer hun familie in Marokko konden onderhouden. De banden van illegale Marokkanen met Marokko verschilden op een aantal punten met die van legaal in Nederland verblijvende Marokkanen. In tegenstelling tot hun landgenoten met de juiste papieren konden illegale Marokkanen niet naar Marokko voor familiebezoek. Ze hadden vanwege hun illegale status geen recht op kinderbijslag, waardoor ze minder in de gelegenheid waren om hun gezin in Marokko financieel te onderhouden. Illegaliteit en een gebrekkige mobiliteit impliceerden dus zwakke banden met Marokko. Het strenge immigratiebeleid van de Nederlandse overheid had zo indirect gevolgen voor de banden van Marokkanen met hun herkomstland.

Wervingsovereenkomst

Vanaf april 1963 werd de Nederlandse regering regelmatig door de Marokkaanse autoriteiten benaderd met het verzoek de tewerkstelling van Marokkaanse arbeiders in Nederland te regulariseren, voornamelijk met het oog op de sociale zekerheid. Aanvankelijk voelde de Nederlandse overheid weinig voor een overeenkomst, omdat er niet veel Marokkaanse arbeiders in Nederland waren. Bovendien toonde het Nederlandse

bedrijfsleven weinig belangstelling voor een nieuwe groep gastarbeiders. Dat veranderde in 1964. Tussen juni 1964 en juni 1965 nam het aantal Marokkanen in Nederland met ruim 2.000 toe. Dat was een verdubbeling binnen een jaar. Het aantal steeg in de daarop volgende jaren: op 31 maart 1966 waren er 6.809 Marokkaanse mannen en 49 vrouwen in Nederland.²⁰ In bijna alle gevallen ging het om werknemers die op eigen gelegenheid naar Nederland waren gekomen en hier werk hadden gevonden. Daardoor kon moeilijk het bezwaar gehandhaafd blijven dat het Nederlandse bedrijfsleven weinig interesse had voor de tewerkstelling van Marokkanen. Gezien deze ontwikkeling overwoog het ministerie van Sociale Zaken om onderhandelingen met Marokko te openen over een overeenkomst, zoals die reeds bestond met andere landen rond de Middellandse Zee. De Nederlandse overheid toonde hiermee bereidheid om Marokkanen in Nederland aan werk te helpen en bedrijven aan werknemers.

Ter voorbereiding op de onderhandelingen tussen beide landen reisde in het voorjaar van 1968 een kleine Nederlandse delegatie van overheidsfunctionarissen naar Marokko.²¹ De reis was bedoeld om alle aspecten die bij het sluiten van een dergelijke overeenkomst een rol spelen te onderzoeken. Tijdens de twaalf dagen durende verkenningsreis werd de basis gelegd voor wat later de officiële wervingsovereenkomst tussen beide landen zou worden. Van Marokkaanse zijde was de *Service de la main d'oeuvre* van het ministerie van Arbeid (kortweg *Le Service*) bevoegd. In Nederland lag de verantwoordelijkheid bij het Directoraat-Generaal voor de Arbeidsvoorziening van het ministerie van Sociale Zaken. *Le Service* gaf leiding aan 33 arbeidsbureaus (*bureaux de placement*) in Marokko, die als taak hadden werkzoekenden te registreren en de juiste mensen aan te wijzen voor vacatures in Marokko en in het buitenland. Alleen de Marokkanen die geselecteerd werden voor arbeid in het buitenland kwamen in aanmerking voor een paspoort. Wie niet geselecteerd werd, maar toch naar Europa wilde, moest een beroep doen op relaties of forse bedragen betalen om aan een paspoort te komen. Het was in deze periode bijna onmogelijk om een paspoort te krijgen, tenzij de aanvrager een officiële werkvergunning kon overleggen afgegeven door een buitenlandse werkgever en voorzien van een stempel van het Marokkaanse ministerie van Arbeid.²²

De onderhandelingen tussen Nederland en Marokko mondden op 14 mei 1969 uit in een wervingsovereenkomst. De formele overeenkomst bracht een verschuiving teweeg: van tewerkstelling van spontaan gearriveerde arbeiders naar werving in Marokko via officiële kanalen. De formalisering van Marokkaanse arbeid heeft (onbedoeld) geleid tot de institutionalisering van banden tussen Marokkanen en hun herkomstland, in het bijzonder de Marokkaanse autoriteiten. De overeenkomst tussen Marokko en Nederland verschilde van eerdere wervingsverdragen met andere landen, omdat de rol van beide overheden bij de organisatie van de wervingsmissie groter was. Bij eerdere overeenkomsten kregen werkgevers meer ruimte in de werving van buitenlandse arbeiders.²³

De Nederlandse werving in Marokko verliep als volgt. Het Directoraat-Generaal stelde een lijst op met Nederlandse vacatures. Vervolgens formuleerde het Directoraat-Generaal de wensen van de Nederlandse economie en stelde tenslotte het profiel van de Marokkaanse arbeider op. Dit alles vergemakkelijkte het werk aan Marokkaanse zijde. De officiële wervingsovereenkomst stelde de leeftijdsgrenzen vast

waarbinnen Marokkanen werk in Nederland konden krijgen: tussen 21 en 35 jaar voor ongeschoolde werknemers en tussen 23 en 45 jaar voor geschoolde en gespecialiseerde werknemers. Deze leeftijdsgrenzen konden worden gewijzigd voor op naam gestelde aanvragen of, in bijzondere gevallen, alleen in overleg tussen *Le Service* en het Directoraat-Generaal. *Le Service* betaalde de medische keuringen van de kandidaten die zich voor tewerkstelling in Nederland aanboden en de beoordeling van de vakbekwaamheid van de kandidaten. Daarna stuurde *Le Service* een complete lijst van het totale aanbod van Marokkaanse kandidaten en de daarbij behorende documenten. Het Directoraat-Generaal maakte een definitieve lijst van de arbeiders die geschikt waren bevonden. Elke geaccepteerde werknemer ontving van het Directoraat-Generaal een arbeidsovereenkomst, opgesteld in de talen van beide landen. De arbeidsovereenkomst, die twaalf maanden geldig was en vervolgens verlengd kon worden, moest voor vertrek door de werknemer worden ondertekend. De Marokkaanse autoriteiten zorgden voor een paspoort met een geldigheidsduur van tenminste één jaar. Als laatste moest de werknemer beschikken over een Nederlandse machtiging tot voorlopig verblijf, door de consulaire vertegenwoordiger in Marokko verstrekt.

Voor de Marokkaanse werknemer bleef het daar niet bij. Hij moest in het bezit zijn van meerdere officiële documenten om zonder problemen naar Nederland te kunnen reizen. In de eerste plaats moest de werknemer beschikken over een uittreksel uit het strafregister waaruit bleek dat hij een blanco strafblad had. In de tweede plaats moest hij in het bezit zijn van een document waaruit bleek dat hij medisch goedgekeurd was. Tenslotte moest hij beschikken over een uittreksel van de burgerlijke stand, in verband met het recht op kinderbijslag. De werknemers reisden op kosten van het Directoraat-Generaal naar Nederland. Bij aankomst in Nederland kregen de werknemers een verblijfsvergunning. Een complete lijst van de in Nederland aangekomen Marokkaanse werknemers, hun woonadres en het adres van de werkgever inbegrepen, werd direct verzonden naar *Le Service*. Een kopie ging naar de Marokkaanse ambassade in Nederland.

De wervingsovereenkomst stond borg voor gelijke behandeling van Marokkaanse en Nederlandse arbeiders, met dezelfde rechten, plichten, bescherming en sociale zekerheden. Op dit punt was er geen verschil met andere wervingsverdragen.²⁴ De wervingsovereenkomst garandeerde het recht op gezinshereniging. Er golden, zoals gezegd, drie voorwaarden voor gezinshereniging: de gezinshereniger moest werk en geschikte huisvesting hebben en gedurende een periode van twaalf maanden in Nederland gewerkt hebben. Deze eisen golden voor alle buitenlandse arbeiders. De wervingsovereenkomst bepaalde dat de Nederlandse autoriteiten en de werkgevers Marokkaanse arbeiders moesten ondersteunen in het vinden van geschikte huisvesting. Deze voorwaarde gold alleen voor de geworven arbeider, niet voor zijn gezin. Het verdrag bepaalde verder dat beide overheden initiatieven van maatschappelijke en religieuze organisaties moesten stimuleren, ter ondersteuning van de Marokkaanse arbeiders en hun gezinnen in Nederland.

In de slotbepalingen van de wervingsovereenkomst werd vastgesteld dat de Marokkaanse autoriteiten maatregelen moesten treffen om het reizen naar Nederland van werkzoekenden te verhinderen. De Marokkanen die volgens de Nederlandse vreemdelingendienst ten onrechte in Nederland verbleven moesten zonder formaliteiten

worden toegelaten tot Marokko. De voorwaarden van de overeenkomst waren ook van toepassing op de Marokkanen die reeds in Nederland verbleven. De regel dat alleen de Nederlandse en Marokkaanse regering arbeiders mochten werven voor Nederlandse bedrijven werd, zoals in het onderstaande duidelijk wordt, niet door iedereen nageleefd.

Er was een belangrijk verschil tussen de werving van Marokkanen en eerdere gastarbeiders. Het waren vooral de bedrijven waarvan het werk op langere termijn onzeker was, zoals de mijnen en de staalbedrijven, die Marokkanen aantrokken. In deze periode vielen ook reeds de grote ontslagen in bepaalde bedrijfstakken, vooral in Limburg en Twente. In de havens, bij de industrie in de Rijnmond, bij de metaalindustrie in Midden-Nederland en in de voedingsindustrie in de Zaanstreek werden gastarbeiders nog met open armen ontvangen.²⁵ Net als andere buitenlandse arbeiders reisden Marokkanen het werk achterna, maar een deel kon reeds vrij kort na aankomst geen baan meer vinden omdat bepaald werk blijvend uit Nederland verdween.

De aard van de werving van Marokkaanse arbeiders leidde in Nederland tot verontwaardigde reacties. In oktober 1969 werden er Kamervragen gesteld over de protesten van de Amsterdamse Werkgroep DAR (een verkorting van *Dar es Salam*, Huis van Vrede in het Arabisch) tegen de Nederlandse werving.²⁶ De belangengroep sprak schande van de 'mensonterende, neokoloniale selectiemethoden' die werden toegepast door de wervingsambtenaar. In *de Volkskrant* van 30 oktober 1969 werd beschreven hoe 220 werkzoekenden een nacht lang voor de ingang van het wervingsbureau hadden moeten wachten, waarna er zeventig van hen gerekruteerd werden. De overigen waren afgewezen zonder de kans te hebben gekregen één woord te zeggen. Een televisiereportage uit 1969 over de Nederlandse werving in Marokko bevestigde voor velen het beeld van een slavenmarkt.²⁷ In antwoord op de Kamervragen benadrukte minister Roolvink van Sociale Zaken (ARP) de opstartproblemen van de Nederlandse werving.

De nog betrekkelijk korte duur, dat de indienstneming van Marokkaanse werknemers volgens een dergelijk geregelde procedure plaatsvindt, zoals reeds geruime tijd ten aanzien van Spaanse en Turkse werknemers het geval is, brengt met zich mee, dat nog slechts een beperkt aantal aanvragen door Nederlandse werkgevers is ingediend. Daartegenover is het aantal Marokkaanse werknemers, dat belangstelling heeft voor een werkkring in Nederland, mede gezien de heersende werkloosheid, zeer groot. Dit leidt ertoe, dat helaas een zeer groot aantal gegadigden moet worden teleurgesteld.²⁸

De Nederlandse werving werd zo georganiseerd dat de Nederlandse overheid controle hield over de werving. Door gerichte selectie wilde de overheid Nederlandse arbeiders beschermen en de terugkeer van geworven Marokkaanse arbeiders nadrukkelijk mogelijk maken. De strakke organisatie van de werving stimuleerde in belangrijke mate de institutionele banden van Marokkanen met hun herkomstland. Om aan de voorwaarden voor tewerkstelling te voldoen moesten Marokkaanse arbeiders en werkzoekenden immers banden aanknopen en onderhouden met de autoriteiten in hun herkomstland. De wervingsovereenkomst heeft dan ook geleid tot het ontstaan van sterkere banden tussen Marokko en de Marokkanen die reeds aanwezig waren in Nederland.

Kinderbijslag

De organisatie van de kinderbijslag was voor Marokkaanse (en Spaanse) arbeiders anders dan voor andere gastarbeiders. Vanaf 1971 kwam de kinderbijslag niet meer in handen van Marokkanen in Nederland, maar werd die rechtstreeks overgemaakt naar een Marokkaanse overheidsinstantie (*Caisse Nationale de Sécurité Sociale*). De *Caisse Nationale de Sécurité Sociale* was verantwoordelijk voor de uitkering van de kinderbijslag. De nieuwe kinderbijslagregeling is een voorbeeld van hoe de Nederlandse overheid (onbedoeld) de banden van Marokkanen met hun herkomstland heeft beïnvloed. De Marokkanen in Nederland die recht hadden op kinderbijslag moesten noodgedwongen een Marokkaanse bankrekening openen bij de Algemene Bank Marokko in Casablanca en voortaan naar Marokko om hun geld op te nemen.

De directe aanleiding voor de nieuwe kinderbijslagregeling was de vrees voor grootschalige fraude met de kinderbijslag onder Marokkanen. In 1967 adviseerde de Raad van Arbeid in Den Haag voorlopig aan Marokkaanse arbeiders in Nederland geen kinderbijslag meer uit te betalen. Van de 13.000 Marokkaanse arbeiders, die op dat moment in Nederland waren, kreeg ongeveer de helft kinderbijslag. De reden om de kinderbijslag te stoppen was dat er in Nederland een onbekend aantal valse Marokkaanse 'familieboekjes' in omloop was. De Franse politie had vijf Marokkanen aangehouden die 95 valse familieboekjes bij zich hadden. De in het Arabische opgestelde boekjes waren gestolen van de Marokkaanse staatsdrukkerij. Achttien waren op naam gesteld van in Nederland werkende Marokkanen, de overige waren niet ingevuld. Volgens de Nederlandse vreemdelingenpolitie waren dergelijke familieboekjes verkocht aan in Nederland werkende Marokkanen voor 50 tot 100 gulden.²⁹

In 1969 ontstond onder Marokkanen in Amsterdam grote verontrusting over de kinderbijslagregeling. Zij spraken over een intimidatiecampagne, die door de Marokkaanse autoriteiten zou worden gevoerd. In het radioprogramma dat op zondagochtend voor Marokkanen werd uitgezonden en werd gepresenteerd door Mouhmi, had de Marokkaanse consul te Rotterdam verklaard dat de kinderbijslag niet meer aan de arbeiders zou worden uitbetaald. De Marokkanen in Amsterdam waren er van overtuigd dat de Marokkaanse overheid 30 procent zou opstrijken van het geld dat voortaan rechtstreeks naar Marokko zou moeten worden overgemaakt. De Marokkanen in Amsterdam hadden zich tot de Nederlandse autoriteiten gewend om tegen dit nieuwe beleid bezwaar te maken, maar de Nederlandse autoriteiten hadden een ontwijkend antwoord gegeven. De organisaties die van Nederlandse zijde voor gastarbeiders in het leven waren geroepen hielden zich vooral bezig met het organiseren van dansavonden, zo klaagden de Marokkanen in Amsterdam, en hadden geen aandacht voor de sociale problemen.³⁰ De Marokkaanse consul in Rotterdam wilde de Marokkanen in Nederland verplichten, zo zei hij op een voorlichtingsbijeenkomst, om maandelijks 600 gulden op de bank in Rabat te storten als ze gehuwd waren of 300 gulden als ze ongehuwd waren. Hij uitte, volgens sommige gastarbeiders, de dreiging dat Marokkanen, die contant geld het land zouden proberen binnen te smokkelen om zo de 30 procent-heffing te omzeilen, het risico liepen dat al hun geld aan de grens in beslag genomen werd.³¹

In 1971 stelde het *Haarlems Dagblad* de discriminerende kinderbijslagmaatregel aan de kaak: Marokkanen moesten aantonen dat ze hun kinderen daadwerkelijk financi-

eel ondersteunden en ze waren verplicht om een aanzienlijk bedrag over te maken, veel meer dan gevraagd werd van andere arbeiders.³² De vrees voor kinderbijslagfraude was niet ongegrond. Volgens het *Rotterdamsch Nieuwsblad* zou het Marokkaanse consulaat in Lyon documenten vervalsen, zodat het aantal kinderen dat voor kinderbijslag in aanmerking kwam hoger uitviel.³³ Dat zou niet worden gedaan voor het voordeel van de arbeiders, maar voor de deviezenpot van Marokko. Naar aanleiding van deze berichten stelde Kamerlid Van Wijk (PSP) vragen aan minister Roolvink.³⁴ De minister ontkende dat Marokkaanse arbeiders werden benadeeld en rechtvaardigde de handelswijze van de Raden van Arbeid (die de aanspraken op kinderbijslag beoordeelden) door te wijzen op de gebrekkige gegevens over de kosten van levensonderhoud van Marokkaanse kinderen.³⁵ Een jaar later, in 1972, werden de problemen rond de kinderbijslag opnieuw geagendeerd. Deze keer verweerde de minister zich door te wijzen op de moeilijkheden die zich voordeden bij de verificatie van onvolledig ingevulde aanvragen. De slecht bijgehouden bevolkingsadministraties of soms het ontbreken van bevolkingsadministraties vertraagden volgens de minister de verificatie, en dus de uitbetaling van de kinderbijslag.³⁶

Dat lot trof A.B.H. Chami uit Utrecht. Chami werkte en woonde zeven jaar in Nederland, maar ontving over de laatste vijf jaren geen kinderbijslag. De Utrechtse Raad van Arbeid was er niet in geslaagd om de gegevens van de door Chami opgegeven kinderen te verifiëren. PvdA'er Van der Doef stelde Kamervragen over de zaak Chami.³⁷ De tijd die de Raden van Arbeid nodig hadden om de verstrekte gegevens te controleren waren volgens het Kamerlid veel te lang. Hij wilde van staatssecretaris De Graaf

In Amsterdam gingen Marokkanen de straat op om te demonstreren tegen de in hun ogen discriminerende kinderbijslagregeling, ca. 1980 (Salman Ezzammoury).

weten hoe voorkomen kon worden dat uitbetaling van kinderbijslag uitgesteld werd. De staatssecretaris kondigde aan dat verificatie van gegevens voortaan niet meer via het Marokkaanse consulaat zou verlopen, maar rechtstreeks via de Marokkaanse overheidsinstantie *La Caisse Nationale de Sécurité Sociale*. Naast de uitkering van de kinderbijslag was de *Caisse Nationale de Sécurité Sociale* dus ook verantwoordelijk voor de verificatie van de aanvragen. De verwachting was dat de verificatie hierdoor korter zou duren.

Op 15 juni 1979 protesteerden ruim vijfhonderd Marokkanen in Utrecht tegen deze regeling. Ze eisten voortaan in Nederland hun kinderbijslag te ontvangen, zoals andere arbeiders. Ze klaagden dat hun gezinnen niet of veel te laat kinderbijslag kregen.³⁸ Het Utrechtse Landelijk Comité Kinderbijslag Marokkanen verzamelde alle klachten en overhandigde het klachtenboek aan staatssecretaris De Graaf van Sociale Zaken. De staatssecretaris bleef echter vasthouden aan de regeling, die voortvloeide uit het Algemeen Verdrag inzake Sociale Zekerheid tussen de Marokkaanse en Nederlandse overheid.³⁹ De problemen rond de nieuwe kinderbijslagregeling verdwenen toen Marokkanen hun gezinnen over lieten komen.

De jaren 1970: de terugkeergedachte

Op 14 januari 1970 zond minister Roolvink van Sociale Zaken, mede namens de ministers van Justitie, Economische Zaken en CRM, de *Nota buitenlandse werknemers* naar de Tweede Kamer. Hierin poogde de regering een samenhangende visie te ontwikkelen voor het arbeidsmigratiebeleid. De parlementaire behandeling van deze nota duurde viereneenhalf jaar. De *Nota buitenlandse werknemers* stelde nadrukkelijk 'dat Nederland beslist geen immigratieland was'.⁴⁰

De overheid probeerde de langdurige vestiging van arbeidsmigranten te ontmoedigen en kondigde een reeks van maatregelen aan die enerzijds de immigratie moest beperken en anderzijds de remigratie moest bevorderen. Om de remigratie te bevorderen moesten migranten gestimuleerd worden om 'warme banden te onderhouden met het thuisland en hun verlangens om ooit terug te keren naar hun thuisland levend te houden'.⁴¹ In de beleidsnota werden de banden van migranten met hun herkomstland positief gedeut, omdat ze remigratie stimuleren. Onbedoeld droeg het overheidsbeleid hiermee bij aan de versterking van de banden met het herkomstland van migranten die niet van plan waren om op korte termijn te remigreren.

Om de remigratie te bevorderen werd de 'terugkeerbonus', een financiële compensatie van 5000 gulden, geïntroduceerd. Deze maatregel, die al gauw een 'oprotpremie' werd genoemd, leidde tot verontwaardiging in de Tweede Kamer en daarbuiten.⁴² De CPN-fractie in de Eerste Kamer was zeer kritisch.

Naar de mening van de CPN-fractie getuigde de voor buitenlandse arbeiders in het vooruitzicht gestelde 5000 gulden premie bij vertrek – door de vakbeweging als oprotpremie gekwalificeerd – van een zeer koele, onpersoonlijke, uitsluitend materiële benadering. Het laat zich begrijpen, dat de buitenlandse arbeiders, die het als een slavenpremie beschouwden, met verontwaardiging hebben gereageerd.⁴³

Emoties liepen in en buiten de Kamers hoog op. Minister Boersma (Sociale Zaken, ARP) betreurde de hoogopgelopen discussie en stelde dat de bedoelingen van de regering verkeerd begrepen waren.

Ik doel hierbij op het gebruik van grote woorden, met name in schriftelijke gedachteselsingen buiten de Kamer. Men heeft bedoelingen van de regering gekwalificeerd als 'onmenselijk', het woord 'oprotpremie' en varianten daarop zijn gebruikt. Er is het verwijt van 'kolonialisme' gemaakt, het begrip 'slavernij' is gebruikt. Ook het woord 'Arbeitseinsatz' is gebruikt; dat vond ik ook niet zo gelukkig.⁴⁴

Een andere maatregel van de overheid om remigratie te bevorderen was de financiering van terugkeerprojecten. Hierdoor hoopte de overheid dat de behoefte en de noodzaak om te migreren zou afnemen. In de periode tussen 1973 en 1977 onderzocht de Nederlandse overheid de sociale en economische gevolgen van arbeidsmigratie voor Marokko en andere herkomstlanden. Het doel van dit onderzoeksproject, dat bekend stond als het *REMPLOD*-project, was om na te gaan hoe remigranten een bijdrage konden leveren aan de ontwikkeling van hun herkomstland. Een verbeterde economische infrastructuur in de herkomstlanden zou een massale terugkeer kunnen stimuleren, was de gedachte. Met het *REMPLOD*-project kwam meer aandacht voor humanitaire aspecten in het migratiebeleid: 90 procent van het budget van het ministerie van Ontwikkelingssamenwerking werd besteed aan ontwikkelingsprogramma's in herkomstregio's. De overige 10 procent werd besteed aan projecten ter bevordering van de remigratie.⁴⁵

De terugkeerprojecten waren geen succes. In het begin van de jaren 1970 bezochten Nederlandse ambtenaren twee bakkerijen en twee melkveebedrijven in het noorden van Marokko, die met Nederlandse steun waren opgezet. De melkveebedrijven waren door de grote droogte niet van de grond gekomen. Bij een bedrijf was nog geen vee aangeschaft. De eigenaar was na de bouw van de stalruimte teruggekeerd naar Nederland. Bij het tweede bedrijf waren er van de acht koeien vijf afgestoten. De eigenaar van het tweede bedrijf bleek onvindbaar. Met de bakkerijen ging het economisch gezien beter. Een bakkerij was in anderhalf jaar zelfs uitgegroeid tot een broodfabriek met 25 werknemers. Toch waren de ambtenaren bij terugkomst somber gestemd. Hun belangrijkste aanbeveling was dat Marokkaanse remigranten meer steun en begeleiding moesten krijgen.⁴⁶

Stichtingen Bijstand Buitenlandse Werknemers

Het 'gastarbeidersbeleid' was erop gericht de groep de mogelijkheid te bieden de eigen identiteit te bewaren. Daarbij werd gekozen voor een groepsgerichte benadering, omdat 'de ervaring heeft geleerd dat de aanpassing beter verloopt met behoud van het eigen groepsverband'.⁴⁷ Dit type beleid, waarbij zowel de nadruk lag op integratie als op het handhaven van de eigen identiteit, werd in de tweede helft van de jaren 1970 verder ontwikkeld als het 'tweesparenbeleid': 'Ten aanzien van de buitenlandse werknemers, die doorgaans slechts korte tijd in ons land zullen verblijven, zal het accent zelfs voornamelijk op behoud van eigen identiteit worden gelegd. Heraanpassings-

moeilijkheden bij terugkeer naar eigen land zullen dan zo gering mogelijk zijn'.⁴⁸

Reeds in de wervingsovereenkomsten met alle landen werd de voorwaarde gesteld dat werkgevers voorzieningen op het sociale vlak zouden treffen. De grote werkgevers, die de voornaamste werwers waren, hadden op dit gebied veel ervaring. Zij deden traditiegetrouw en vaak al sinds het einde van de negentiende eeuw veel voor hun (Nederlandse) werknemers en subsidieerden clubs en verenigingen van het personeel.⁴⁹ Het type activiteit was voor de grote werkgevers dus niet nieuw. De werkgevers delegerden echter, kort na de aankomst van de eerste gastarbeiders – uit Spanje en Italië – deze taak aan de kerken. Omdat de eerste gastarbeiders katholiek waren, kreeg de katholieke kerk een belangrijke rol toebedeeld. Kerken hadden eveneens een lange traditie op het terrein van sociale activiteiten voor arbeiders. Na korte tijd gingen de kerkelijke organisaties zich ook bezighouden met activiteiten voor niet-katholieke migranten. De organisaties werden vervolgens meer algemeen van aard en de subsidie kwam niet langer alleen van bedrijven, maar ook van de landelijke en lokale overheden. Toen de organisaties professionaliseerden, namen de overheden de subsidie volledig voor hun rekening. Uiteindelijk verloren de kerken hun rol grotendeels. Om meer lijn te krijgen in de organisatiestructuur kwamen er koepelorganisaties in de vorm van Stichtingen Bijstand Buitenlandse Werknemers. De stichtingen waren organisaties *voor* migranten, niet *van* migranten.⁵⁰

De stichtingen subsidieerden sinds de jaren 1970 de activiteiten en organisaties van en voor migranten. Het ging er vooral om dat migranten hun culturele identiteit en hun sterke binding met het herkomstland versterkten. Marokkanen konden dankzij de financiële ondersteuning van de lokale en landelijke overheid islamitische feestdagen, muziekfeesten met gasten uit Marokko en andere culturele activiteiten organiseren. Op 10 april 1976 opende een wethouder in Venray bijvoorbeeld een ontmoetingscentrum voor Turken en Marokkanen.⁵¹ Het kwam tot stand door subsidies van het rijk en de gemeente. De Limburgse Immigratie Stichting (LIS) hielp mee en beheerde dit centrum samen met de buitenlandse arbeiders die grotendeels werkten bij Venray Beton. De gemeente hoopte op een succesvolle integratie van de Marokkanen (en Turken) in de lokale gemeenschap, ondanks het feit dat 'hun eigen cultuur en eigen gewoonten soms afwijken van de Nederlandse cultuur'.⁵² De Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers in Amsterdam stelde in 1978 een ruimte in het Koning Willemshuis in de Egelantiersstraat ter beschikking aan alle Marokkanen in de hoofdstad. Mustapha Slaby, die in 1966 naar Nederland kwam, was de drijvende kracht achter deze Marokkaanse sociëteit. De doelstelling van de sociëteit was vermaak voor de Marokkanen. Volgens Slaby hadden de Marokkaanse arbeiders in Amsterdam last van heimwee, depressies en eenzaamheid. 'De zaterdagavond in de sociëteit was bedoeld om mensen in ieder geval een leuke avond te geven', aldus Slaby.⁵³ De Amsterdamse stichting was erg behulpzaam en gaf de Marokkaanse sociëteit alle ruimte om culturele activiteiten en excursies voor Marokkaanse arbeiders te organiseren.

Financieel werd alles geregeld door de stichting, ik hoefde alleen mijn handtekening te zetten. Ik had *carte blanche*. De huur van de sociëteit werd betaald. Maar als we een feest organiseerden, huurden we een zaal af. Die kosten declareerden we bij de stichting. Toen ik wist dat er subsidies waren, ging ik van alles organiseren. Bijvoorbeeld excursies naar

Luik, de Efteling of het Open luchtmuseum in Arnhem. Maar ook Marokkaanse feestavonden waar we Arabische muziek en toneelstukken speelden.⁵⁴

Dat de overheid soms ver ging in het buitenlandse arbeiders op maat en volgens de eigen (culturele) behoeften te faciliteren, illustreert het volgende voorbeeld. De overheid bemoeide zich intensief met de seksuele behoeften van buitenlandse arbeiders, die als specifiek werden gepresenteerd. De Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) kreeg subsidie van de overheid om in de behoeften van buitenlandse arbeiders te voorzien. De NVSH pleitte in dit kader voor speciale bordelen voor gastarbeiders.

Wij hebben er alle begrip voor als buitenlandse werknemers seksueel wel eens buiten hun boekje gaan. Als men hun situatie in aanmerking neemt, dan gedraagt deze groep zich eigenlijk erg rustig. Het is in feite een opvallend vriendelijk volkje.⁵⁵

Volgens de NVSH viel de gastarbeiders niets te verwijten. Het lag aan de regering. Die verwelkomde de gastarbeiders, maar hun gezinnen niet. Het was in de ogen van de NVSH vanzelfsprekend dat zich onder deze mannen ernstige seksuele problemen voordeden. De Federatie van Instellingen voor de Ongehuwde Moeder en haar Kind (FIOM) toonde aan dat van de 2.535 buitenechtelijke zwangerschappen in 1970 er 20 procent door buitenlandse arbeiders werden veroorzaakt. De NVSH vond dit niet zo gek.

Het gaat hier om een groep loslopende mannen, die zich net zo gedraagt als Nederlandse loslopende mannen. Daar komt bij dat een meisje niet wil of mag trouwen als blijkt dat het een Marokkaan was. Bovendien willen we de buitenlandse arbeider in zo'n geval niet alle schuld in de schoenen schuiven. Hij is van het gebruik van voorbehoedsmiddelen vaak minder op de hoogte dan het betrokken meisje. Daar komt bij dat de 'natuurlijke vader' door het meisje soms nauwelijks op te sporen is, omdat hij zich in een pension bevindt, waar tientallen van die jongens rondlopen, die allemaal op elkaar lijken.⁵⁶

De stichtingen zetten zich dus sterk in voor de organisatie van 'Marokkaanse' aan gelegenheden, ter bevordering en behoud van de eigen culturele identiteit. De achterliggende gedachte was dat Marokkanen (en andere migranten) het recht hadden op behoud van en binding met de eigen cultuur. Toch werd Marokkaanse verenigingen soms verweten dat ze zich afzonderlijk organiseerden. Toen bijvoorbeeld in 1977 tientallen Marokkanen in Breda streden om het 'nationale kampioenschap' voetballen, demonstreerden een honderdtal betogers buiten de voetbalvelden tegen dit Marokkaanse kampioenschap.⁵⁷ Ze hekelden de aparte activiteiten die Marokkanen ont plooden, apart van de Nederlandse samenleving en, belangrijker wellicht in dit geval, met steun vanuit de Marokkaanse overheid.

Steuncomités

De buitenlandse werknemers die uit Europa in hun dorp terugkeren, zullen niet de negatieve zijden van hun verblijf in Europa vertellen, omdat daardoor hun man-zijn wordt aangetast. Een echte man heeft geen tegenslag, wordt niet gediscrimineerd, verdient geen hongerloon, heeft een auto, brengt een radio, een naaimachine en eventueel een koelkast mee.⁵⁸

De komst van buitenlandse arbeiders naar Nederland in de jaren 1960 en 1970 viel samen met de opkomst van sociale bewegingen in Nederland.⁵⁹ In de traditionele en verzuilde samenleving waren ze, geïnspireerd door nieuwe ideeën, idealen en identiteiten, onder meer actief op het gebied van emancipatie, internationale solidariteit en mensenrechten.⁶⁰ Werkgroepen en steuncomités werden min of meer tegelijk opgezet met de oprichting van door de overheid gestuurde Stichtingen Bijstand Buitenlandse Werknemers. Net als de stichtingen besteedden de steuncomités veel aandacht aan de eigen cultuur van migranten. Steuncomités kwamen op voor de belangen van (illegale) buitenlandse arbeiders. Ze legden zich toe op hulpverlening, Nederlandse taallessen en voorlichting over de Nederlandse samenleving, maar boden ook informatie aan over de landen van herkomst. Sommige steuncomités concentreerden zich op het sociale en juridische welzijn van buitenlandse arbeiders, terwijl andere organisaties vooral illegale buitenlandse arbeiders bijstonden.

Het citaat hierboven is afkomstig uit een verslag uit 1973 van de werkgroep Communicatie Venlo die zich het lot aantrok van illegale Marokkaanse arbeiders. De werkgroep maakte bezwaar tegen de politie-inspecties die 'razzia's' werden genoemd. Men was vooral niet te spreken over de schending van de privacy in pensions en op de werkvloer van arbeiders die legaal in Nederland verbleven. Volgens de werkgroep uit Venlo kwam de inbreuk op privacy extra hard aan, gelet op de religieuze en culturele achtergrond van de Marokkanen: 'gastvrijheid is één van de heiligste geboden'.⁶¹ Verder was de werkgroep bezorgd over de gevolgen voor de illegale buitenlandse arbeiders en hun families in Marokko. Zij benadrukte dat de Marokkaanse arbeiders door economische tegenspoed in hun geboorteland genoopt waren om elders geld te verdienen. De familie besloot in veel gevallen wie er naar het buitenland zou vertrekken; de eer viel vaak de jongste en sterkste zoon te beurt.

Nederlandse steuncomités, zoals de werkgroep uit Venlo, kwamen in het verweer tegen het beleid van de overheid, dat in hun ogen menonwaardig was. De Venlose werkgroep en vele andere steuncomités rechtvaardigden de banden van de illegaal en legaal in Nederland verblijvende Marokkanen met hun herkomstland door te wijzen op hun verantwoordelijkheden ten aanzien van de achtergebleven familie. Die banden, die vooral bestonden uit het sturen van geld naar Marokko, werden volgens de werkgroep gedwarsboomd door het strenge toelatingsbeleid.

De huisvesting van buitenlandse arbeiders was voor steuncomités een belangrijk actiepunt. De werkgevers, die de arbeiders werven, waren zoals gezegd verantwoordelijk voor hun huisvesting, maar veel gastarbeiders vertrokken kort na aankomst naar een andere woongelegenheden. Dat deden ze soms omdat het goedkoper was, soms omdat ze er met landgenoten konden wonen en vaak omdat pensions in het stadscentrum lagen terwijl de voorzieningen die de werkgevers hadden getroffen ver buiten de stad lagen. De huisvesting in slechte pensions leidde tot problemen, die breed werden uitgemeten in de media. In een pension aan de Nieuwe Daalstraat 32 in Utrecht woonden bijvoorbeeld zes Turken en 28 Marokkanen, schreef *Het Utrechts Nieuwsblad* in 1965. Zes Marokkanen woonden in een kippenhok achter het perceel. 'Zij slapen er, gebruiken er hun ontbijt en zitten er 's avonds triest rondom grammofoon of bandrecorder, waaruit volksmuziek uit eigen land klinkt.' De burens klaagden over een rattenplaag. De buitenlanders betaalden 17,50 gulden per week in Utrechtse pensions.

Dat was ook de vergoeding die bedrijven aan de buitenlanders gaven. In veel gevallen rekende het bedrijf direct af met de pensionhouder of -houdster. Het kippenhok leverde de pensionhouder 5.460 gulden per jaar op, rekende de krant voor. 'De buitenlanders zelf zijn helemaal niet ontevreden over het voor Nederlandse begrippen mensonwaardige bestaan in de Nieuwe Daalstraat. Het is overal goed of slecht, zeggen zij. Het ligt er aan hoe je het bekijkt'. De Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers hoopte dat er snel een opvangcentrum voor buitenlandse werknemers verwezenlijkt kon worden zodat ze zouden kunnen 'acclimatiseren en op de hoogte gebracht worden van de leefgewoonten in ons land'.⁶² De Marokkaanse arbeiders moesten worden opgevoed. In vervolgerichten werd de noodzaak daartoe door de krant benadrukt. Er waren panden die nog veel meer opleverden dan het kippenhok aan de Nieuwe Daalstraat. In een pand aan de Oudegracht 234 in Utrecht woonden tachtig gastarbeiders bij elkaar. De pensionhoudster ontving 7000 gulden huur per maand. Ze profiteerde van de woningnood en van het feit dat veel mensen niet aan 'vreemdelingen' wilden verhuren.⁶³ Nadat een groep Marokkaanse arbeiders het 'arbeiderspakhuis' aan de Oudegracht 234 in Utrecht had verlaten, zag het eruit alsof het urenlang onder mitrailleurvuur had gelegen, volgens *Het Utrechts Nieuwsblad*. Het was totaal uitgewoond in heel korte tijd. Van de stoelen, tafels, bedden, de piano en de televisie was niets terug te vinden behalve in gedeeltelijk gesloopte toestand.⁶⁴ In het grote aantal berichten over de pensionproblematiek werden niet alleen de slechte leefomstandigheden benadrukt, maar vooral ook de sterk afwijkende gewoontes van de Marokkanen.

De erbarmelijke huisvesting in vervallen pensions, die door de actievoerders 'kippenhokken' of 'bedoeïenkampen' werden genoemd, en de zware arbeidsomstandigheden waren aanleiding tot enkele grootschalige incidenten, protesten en acties.⁶⁵ In de nacht van zondag 15 op maandag 16 juni 1969 bestormden tweehonderd bewoners van de Schilderswijk in Den Haag een pension waarin vijftig Marokkaanse arbeiders waren gehuisvest. Buurtbewoners drongen het pand binnen en vernielden het huisraad. De Marokkanen vluchtten naar het dak en bestookten de aanvallers met dakpannen.⁶⁶ Buurtbewoners meenden dat er zestig tot zeventig Marokkanen in het pension woonden. 'Wij dulden niet dat in die panden buitenlanders worden opgesteld', citeerde *de Volkskrant* een buurtbewoner.⁶⁷ Maar de opeenstapeling was niet de voornaamste drijfveer achter de acties. In de buurt werd volgens de pensionhoudster gezegd 'dat de Marokkanen niet in het Schilderskwartier thuishoren omdat zij zich zouden misdragen', schreef *NRC Handelsblad* onder de kop 'Volksgericht tegen Marokkaans pension in Schildersbuurt'.⁶⁸ Buurtbewoners hadden 'ernstig bezwaar [...] tegen de gewoontes van de Marokkanen, die zich naakt voor de ramen vertoonden', schreef *De Telegraaf*. Er hingen geen gordijnen, en de straat vond het naakte vertoon geen gezicht voor de kinderen. Anderen vertelden dat de buurt kwaad was op de Marokkanen omdat ze naar vrouwen floten. Volgens de buurvrouw van het pension konden de gastarbeiders niet van haar dertienjarige dochter afblijven.⁶⁹ De pensionhoudster vond dat de Marokkanen niemand tot last waren. 'En dat de mannen de meisjes naffluiten, is gewoon gezond [...] Welke man doet dat niet?'⁷⁰ Er waren ook klachten over beloningsverschillen. De Marokkaanse arbeiders werkten gedeeltelijk in dezelfde fabriek als een aantal Nederlandse straatgenoten, maar kregen volgens buurtbewoners een hoger loon, schreef *De Telegraaf*, terwijl ook het kostgeld door de werkgevers werd

betaald.⁷¹ ‘Dat ze meer verdienen, is logisch’, meende de pensionhoudster. ‘Die gastarbeiders werken twintig uur per dag en slapen vier uur. Mogen ze dan meer geld krijgen?’⁷² Het vrij serieuze incident, dat reden was voor het vertrek van alle vijftig pensiongasten uit de wijk, leidde niet tot erg veel belangstelling in de pers. In de Tweede Kamer drongen de PvdA’ers Singer-Dekker en Wieldraaijer aan op een diepgaand onderzoek. Zij wilden achterhalen of ‘gevoelens, die speciaal gericht zijn tegen buitenlanders’ een rol hadden gespeeld.⁷³

Nelly Soetens, de voorvrouw van het Aktie Komitee Pro Gastarbeiders (AKPG) in Rotterdam, zette de aanpak van slecht onderhouden pensions op de gemeentelijke agenda. Met haar medestanders bezocht ze pension na pension, waarna ze de ‘horrorverhalen’ van de buitenlandse arbeiders in een zwartboek optekende. Het zwartboek bracht ze vervolgens onder de aandacht van de politiek, de pers en de werkgevers. Tot ver buiten Rotterdam werd door gastarbeiders gewacht op Nelly Soetens en de haren. In één pension gaf een Marokkaan hier, volgens Soetens, op de volgende manier blijk van: ‘In Utrecht hoorde ik van familie, dat er in Rotterdam Nederlanders waren, die op bezoek gingen in de logementen. Vanaf die dag hebben we op jullie gewacht’.⁷⁴ Met een maatschappelijke bevlogenheid, die gepaard ging met een paternalistische houding, ontfermde Soetens zich over de buitenlandse arbeiders.

Mijn solidariteit voor de gastarbeiders in een hun wezensvreemd land was dringend noodzakelijk. In de logementen werden we altijd met veel vreugde verwelkomd. Er waren nog nooit Nederlanders langs geweest. De buitenlanders voelden zich een beetje mens door onze bezoeken en we kregen het ene glas mierzoete thee na het andere aangeboden. Er bestonden dus toch Nederlanders, die contact met ze wilden hebben. We konden niet meer stuk, toen we vertelden, dat wij ook wat aan hun toestand wilden doen.⁷⁵

Het AKPG stond niet alleen. Veel steuncomités trokken zich, zoals gezegd, het lot aan van (illegaal) in Nederland verblijvende Marokkanen. Een medewerker van een steuncomité uit Rotterdam onderstreepte de moeilijke situatie waarin de mannen zich bevonden.

De illegale gastarbeider heeft vaak om hier te komen enorme offers gebracht. Soms staan zij in hun land nog op een wachtlijst, soms zijn ze daar medisch afgekeurd. Allen hebben de reis hierheen zelf betaald en hebben daarvoor schuld moeten maken bij de familie, die afgelost moet worden.⁷⁶

Volgens de Rotterdamse steuncomité had een illegaal bestaan grote consequenties voor de arbeiders en hun families in het herkomstland, want ‘hij kwam hier niet om te avonturen, maar uit bittere noodzaak. Als ze de grens worden overgezet worden ze wanhopig. Soms hebben ze thuis immers een heel grote groep mensen te onderhouden’.⁷⁷

Ondanks de incidentele samenwerking tussen steuncomités en stichtingen waren de actiegroepen niet te spreken over de werkwijze van de stichtingen die in 1969 tot 70 procent gesubsidieerd werden door de Nederlandse overheid.⁷⁸ Hun taak was individuele hulpverlening bieden aan buitenlanders die sociale problemen hadden of moeilijkheden op hun werk, met de huisvesting of medische zorg. Volgens de steuncomités slaagden de stichtingen er niet in de buitenlandse werknemers te bereiken,

waardoor ze verstoken bleven van informatie en ondersteuning. Overal in Nederland waren steuncomités actief. De belangrijkste waren het Buitenlandse Arbeiders Kollektief (BAK) in Amsterdam, de Gastarbeidwinkel in Nijmegen, Aktie Komitee Pro Gastarbeiders en BAKO in Rotterdam, de Werkgroep Internationaal Beleid in Utrecht en de Werkgroep Buitenlandse Arbeiders in Leiden.⁷⁹ De actiegroepen konden niet bestaan zonder de vrijwilligers. Vooral jonge, meestal studerende, Nederlanders zetten zich in voor een betere positie van buitenlandse arbeiders. Eén van hen was Ineke van der Valk.

Ik was op de middelbare school heel erg betrokken bij Derde Wereldbewegingen. Ik had oudere broers en zussen die actief waren in Leidse studentenbewegingen. Eén broer werkte bij de Werkgroep Buitenlandse Arbeiders in Leiden. Dat sprak mij erg aan. Op de universiteit, waar ik andragogie studeerde, vond ik mezelf toch te ver afstaan van de praktijk. Toen ben ik na het tweede jaar overgestapt naar de sociale academie. In het derde jaar heb ik stage gelopen bij jeugd- en jongerenwerk van de Hervormde Jeugdraad en die vulden hun jongerenwerk zo in dat ze ook actiegroepen ondersteunden, waaronder het Buitenlandse Arbeiders Kollektief (BAK). Ik ben dus met het werk met migranten begonnen vanuit mijn stage.⁸⁰

In het begin van de jaren 1970 was Ineke van der Valk één van de initiatiefnemers van het BAK-Jordaan, een buurtgroep die in de Amsterdamse wijk de Jordaan een spreekuur, taallessen en acties voor met name Marokkaanse gastarbeiders organiseerde. Door het verspreiden van pamfletten bracht het BAK de pensionproblematiek onder de aandacht van buurtbewoners. In de zomer van 1975 speelde de regularisatiemaatregel voor illegale arbeiders in Nederland. Met behulp van Marokkaanse voorlieden richtte het BAK het illegalencomité op. Er volgden meerdere demonstraties; eerst voor een geldig Marokkaans paspoort (veel Marokkanen reisden aanvankelijk met een vals paspoort naar Nederland, en zonder paspoort kreeg men geen verblijfsvergunning) en later voor legalisatie in Nederland. 'Het was voor ons verbazingwekkend om te zien dat er gelijk 100 of 150 mannen kwamen opdagen op de demonstraties', zei Ineke van der Valk. 'Die hele zomer bruiste van de demonstraties en acties, zoals de acties bij de vreemdelingenpolitie op de Bloemgracht'.⁸¹ Na verloop van tijd groeide bij het BAK het besef dat Marokkaanse arbeiders hun eigen belangen moesten behartigen. De oprichting van de Amicales, een rechtse organisatie die sterke banden had met het repressieve Marokkaanse regime, in Nederland versterkte dit besef. Het illegalencomité was de voorloper van het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland (KMAN) dat in september 1975 werd opgericht. Het KMAN, dat door Marokkanen bestuurd werd, had niet kunnen bestaan zonder de steun van het BAK en andere Nederlandse vrijwilligers.

De eerder genoemde Amsterdamse Werkgroep DAR, voorloper van het BAK, ging een stap verder in haar streven om de positie van buitenlandse arbeiders te verbeteren. In 1969 ondernam de werkgroep – in het gezelschap bevond zich één Marokkaanse arbeider – een reis naar Marokko om kennis te maken met het land en de bevolking. De studiereis was ook bedoeld om een beter inzicht te krijgen in de problemen waarmee Marokkanen in Nederland te maken hadden.⁸² De reis door Marokko leerde dat Marokkaanse arbeiders na hun terugkeer naar de geboortestreek met aanpassingsproblemen kampten. DAR pleitte daarom voor vakopleidingen om de kansen

op succes na terugkeer te vergroten. Eenmaal teruggekeerd, maakte de werkgroep zich sterk voor betere huisvesting voor Marokkaanse arbeiders, want de woonvoorzieningen in Marokko waren lang niet zo slecht als de werkgevers wilden doen geloven.⁸³ De werkgevers en pensionhouders gebruikten de slechte omstandigheden in Marokko veelvuldig als rechtvaardiging voor slechte huisvesting van arbeiders in Nederland. De arbeiders waren immers niet beter gewend. Een pensionhouder zei op 6 oktober 1969 in VARA's *Achter het Nieuws*:

We zijn ze aan het civiliseren. Ze komen uit onderontwikkelde gebieden. [...] ze zijn waarschijnlijk ook niks gewend. We hebben die mensen in het begin verwend met pluche stoelen, dat was in een mum van tijd versmeerd of vernield. Deze mensen, die scheuren het behang kapot. Stoelen, die zijn niet veilig bij ze want die schijnen ze daar niet te kennen. Ik ben een paar keer in Marokko geweest. Ik wil niet generaliseren natuurlijk. Ze kunnen daar geen kled bevuild en ze kunnen daar ook geen WC afbreken wat ze bij ons doen omdat ze daar een gat in de vloer hebben.⁸⁴

De ondersteunende organisaties stelden dit soort rechtvaardigingen ter discussie en verwierpen de gedachte dat arbeidsmigratie alleen dienstbaar zou moeten zijn aan de Nederlandse economie. In hun ogen draaide de migratie en vestiging van arbeidsmigranten in Nederland ook om de morele verplichting die Nederland had ten opzichte van de arbeidsmigranten en hun herkomstland. De actiegroepen wilden de positie van de buitenlandse arbeiders verbeteren en de oneerlijke welvaartsverdeling in de wereld aan de kaak stellen. De banden van Marokkaanse arbeiders met hun herkomstland speelden indirect een belangrijke rol in de visie en ideologie van steuncomités. De actiegroepen benadrukten de verplichtingen van Marokkaanse arbeiders ten aanzien van hun familie in hun geboortedorp. Op deze manier rechtvaardigden ze de sterke banden met Marokko. In hun visie met betrekking tot internationale solidariteit en welvaartsverdeling nam het land van herkomst een centrale plaats in. Verbetering van de situatie in de geboortedorpen zou er namelijk toe leiden dat minder gastarbeiders gedwongen waren om hun herkomstland te verlaten. De actiecomités zagen hierin een duidelijke verantwoordelijkheid voor het westen.

In eigen land was het de bittere armoede, die ze had verdreven; hier leefden ze als soldaten in een kazerne, verrichtten het meest onplezierige werk, en als ze met vakantie in eigen land waren, moesten ze zaken regelen, die op ze lagen te wachten; hun kinderen waren van ze vervreemd, en de hele uitgebreide familie verwachtte gulle gaven.⁸⁵

De steuncomités waren, net als de stichtingen, betrokken bij tal van initiatieven van Marokkanen. In 1977 richtten Zerkouni en Hassan bijvoorbeeld in Leiden de voetbalclub *Union Marocain Leiden* op. Het idee achter een eigen Marokkaans-Leids voetbalteam was dat de oprichters van mening waren dat Marokkanen liever met elkaar voetbalden. Voor dit idee vonden ze steun bij Nederlandse organisaties, die het jonge team hielpen bij het leggen van contacten met officiële instanties. Bovendien werden cursussen georganiseerd voor de Marokkanen die nog weinig ervaring hadden met het leiden van een vereniging. 'Maar volgend jaar willen wij het helemaal zelf doen', verzekerde het energieke bestuur van de voetbalclub.⁸⁶ Dit voorbeeld is typerend voor de stimulerende houding van de steuncomités ten aanzien van de eigen culturele initiatieven.

Invloed van herkomstlanden

De nadruk op groepspecifieke kenmerken en de binding met de eigen culturele identiteit bleek niet altijd succesvol. Dat laat het voorbeeld van de Migrantenraad zien. De Migrantenraad werd in 1973 opgericht in Utrecht uit onvrede over de categorale welzijnsinstellingen, de eerder besproken Stichtingen Welzijn Buitenlandse Werknemers.⁸⁷ Migranten hekelden de geringe invloed die zij hadden en de paternalistische houding van deze stichtingen. De migranten wilden meer verantwoordelijkheid in de eigen belangenbehartiging. Dit was ook de indruk van Driss Boujoufi, die namens de Marokkanen zitting nam in de Utrechtse Migrantenraad.

Wij zijn altijd als een zwakke groep in de samenleving beschouwd. Wij zijn nooit voor onszelf opgekomen. Dat werd altijd voor ons gedaan. Dat was fout. In het begin van de zeventiger jaren zijn er wel organisaties van de minderheden zelf gekomen, maar de woordvoerders waren altijd de mensen die in die tijd wat te vertellen hadden over buitenlanders.⁸⁸

Gesteund door Nederlandse sympathisanten werd een platform voor buitenlandse werknemers opgericht dat bestond uit gekozen vertegenwoordigers van Marokkanen, Turken, Spanjaarden, Grieken en Italianen die de gemeente adviseerden over beleid dat hen aanging.⁸⁹ Op dat moment woonden er ongeveer 10.000 buitenlanders in Utrecht.⁹⁰ De Migrantenraad presenteerde zichzelf als concurrent van de stichtingen en probeerde de contacten tussen verschillende nationaliteiten op gang te brengen. Deze pogingen mislukten grotendeels. Omdat de buitenlanders per nationaliteit georganiseerd waren, ging dit ten koste van het opbouwen van onderlinge solidariteit. De verschillende nationaliteiten stredden voor eigen belangenbehartiging. Bovendien werden op deze manier tegenstellingen binnen en tussen groepen aangemoedigd.⁹¹ Met de interne conflicten en de 'eigen belangenbehartiging eerst'-mentaliteit werd de ondergang van de Migrantenraad ingeluid.

In het prille bestaan van de Migrantenraad werden de leden geconfronteerd met een ander probleem: de politiek van de herkomstlanden ging meespelen. Bij de oprichting in 1973 waren de leden van de Migrantenraad progressief en linksgeoriënteerd. Boujoufi zei hierover het volgende:

In de zeventiger jaren was er een aantal instellingen dat de conflicten uit Marokko of een ander land in de Nederlandse samenleving wilde uitspelen, in plaats van naar integratie te kijken. Dat gebeurde ook met subsidie van de Nederlandse samenleving, terwijl die subsidie daar niet voor was bedoeld. Die conflicten horen ook niet hier. Daardoor is er verdeeldheid ontstaan in bepaalde gemeenschappen. Als je niet meeging met een links idee, hoorde je hier niet of hoorde je bij de Marokkaanse overheid.⁹²

Na de eerste verkiezingen in 1975 kreeg de raad een conservatief karakter. Aanhangers van de autoritaire regimes in Spanje, Portugal, Griekenland, Marokko en de Turkse Grijsen wisten via een goed georganiseerde achterban zetels in de raad te bemachtigen. In de eerste termijn, van 1973 tot 1975, had de raad duidelijk stelling genomen tegen de repressieve regimes in de landen van herkomst. Na de verkiezingen werd dat moeilijker. De tegenstellingen tussen voor- en tegenstanders van de politieke situatie in de herkomstlanden domineerden de vergaderingen en frustreerden

Driss Boujoufi vertegenwoordigde tussen 1973 en 1975 Marokkaanse arbeiders in de Utrechtse Migrantenraad (Historisch Beeldarchief Migranten, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam).

het werk van de Migrantenraad. In 1978, vijf jaar na de oprichting, werd de stekker uit de Migrantenraad getrokken. De grote tegenstellingen tussen progressieve en conservatieve krachten hadden hieraan bijgedragen. Het grootste probleem was echter dat de Migrantenraad er niet in slaagde om het beleid van de gemeente Utrecht te beïnvloeden.⁹³ Het werd ook nooit een organisatie van migranten, maar bleef een organisatie voor migranten.

Het tegengaan van eventuele invloed vanuit het land van herkomst was een belangrijke verklaring voor overheidssubsidiering.⁹⁴ Subsidieverstrekking aan migrantenorganisaties (waarover meer in de volgende paragraaf) was nieuw, maar de angst voor verregaande beïnvloeding en inmenging van het land van herkomst was dat niet.⁹⁵ Inmenging van landen van herkomst in het (politieke) leven van migranten kon leiden tot onrust binnen migrantengemeenschappen, en kon de nationale stabiliteit ondermijnen. Dat laatste gold met name voor landen met een autoritair regime. Wat al deze landen gemeen hadden was politieke instabiliteit, gespannen verhoudingen tussen (politieke) groepen en emigratie van grote groepen arbeiders naar Noord-West Europa. Onder de grote groepen gastarbeiders die in de jaren 1960 in Nederland arriveerden, bevonden zich velen die zich keerden tegen het regime in hun land van herkomst. Als arbeidsmigranten vonden ze in Nederland vrijheid om zich te verenigen, veelal gesteund door linkse Nederlandse sympathisanten, in organisaties die zich verzetten tegen die regimes. Er waren in Nederland grote demonstraties van Spanjaarden en Nederlandse actievoerders tegen het Franco-regime, en van Griekse gast-

arbeiders en Nederlandse actievoerders tegen het kolonelsregime. Als tegenreactie ondersteunden overheden van de herkomstlanden nieuwe en bestaande organisaties die het regime welgezend waren. Politieke oppositie buiten de landsgrenzen stimuleerde dus bemoeienis vanuit het herkomstland. De reden hiervoor was dat herkomstlanden politieke onrust in eigen land vreesden, en de banden met de onderdanen wilden behouden en versterken.⁹⁶

De Marokkaanse Amicales waren een duidelijk voorbeeld van zo'n organisatie. Ze waren koningsgezind en kregen financiële ondersteuning van de Marokkaanse overheid. De Amicales waren door het Marokkaanse regime in het leven geroepen om de politieke activiteiten van hun landgenoten te controleren. Via de Amicales probeerde de Marokkaanse overheid nationalistische gevoelens aan te wakkeren bij haar onderdanen in den vreemde. De Nederlandse overheid was, volgens de voorzitter van de Migrantenraad in Utrecht, geïnteresseerd in de activiteiten onder de Marokkanen in Nederland en stond sympathiek tegenover de Amicales en het Marokkaanse 'feodale regiem van koning Hassan'. *De Waarheid* verwoorde in januari 1975 de kritiek van de voorzitter op het Utrechtse politietoezicht op de Marokkaanse arbeiders. De politie zou controle op werk- en verblijfsvergunningen gebruiken om Marokkanen te verhoren over hun politieke sympathieën. De politiewoordvoerder verweerde zich met de opmerking dat 'het heel gewoon is dat de politie wil weten wat er leeft onder buitenlanders'. Bij de verhoren zou de politie, volgens de Migrantenraad, 'de Marokkanen onder meer proberen over te halen zich aan te sluiten bij de vereniging Amical, een door de Marokkaanse regering gefinancierde organisatie die de arbeiders ervan moet weerhouden lid te worden van een vakbond.'⁹⁷

De oprichting van de Amicales in Nederland, in december 1975, zorgde voor argwaan en scepsis onder Marokkanen in Nederland, terwijl aanvankelijk de Nederlandse overheid en Nederlandse organisaties niet onwelwillend stonden tegenover de Amicales. De stichtingen verleenden hun medewerking bij de oprichtingsbijeenkomst door een zaal te regelen in de Jaarbeurs in Utrecht en door uitnodigingen naar de Marokkaanse achterban te versturen. Een aantal Marokkanen in dienst van de stichtingen nam zitting in Amicales-besturen.

Wij als Stichting hebben gewoonweg niets te maken met al die politieke verschillen van mening. Wij moeten beoordelen of de activiteiten voldoende aansluiten bij de doelstellingen van de Stichting. En als dat positief is, kunnen we steun verlenen. Door mankracht, ruimte of geld.⁹⁸

Pas toen andere organisaties, zoals Amnesty International, en bezorgde Marokkanen de Amicales bekritiseerden als een verlengstuk van het Marokkaanse repressieve regime, spraken de stichtingen schande van de intimiderende praktijken van de Amicales. Vanaf 1977 nam het verzet tegen de Amicales vanuit de samenleving, de zelforganisaties en de politiek duidelijkere vormen aan. In een brief lieten de stichtingen minister Van Doorn (PPR) van CRM weten dat ze de praktijken van de Amicales afkeurden.⁹⁹ De minister wees daarop een subsidieaanvraag van de Amicales af. Hij schreef in een brief aan de Amicales het volgende:

Ik respekteer de wijze waarop men in andere landen de belangen van zijn onderdanen wenst te behartigen. Ik ben echter van mening dat we moeten trachten te vermijden dat het verschil in aanpak tot conflicten gaat leiden, als deze vorm van belangenbehartiging zich uitstrekt tot burgers in den vreemde, waar andere zeden en gewoonten heersen.¹⁰⁰

In 1977 reageerde Jaap de Boer van de Stichting Midden-Nederland verantwoordigd op de aanwezigheid van acht stichtingsfunctionarissen op de receptie ter gelegenheid van de troonsbestijging van koning Hassan II op 6 maart 1977 in Rotterdam. Het bezoek was volgens De Boer in strijd met het advies van de vergadering van SBW-directeuren van 23 februari, waarin benadrukt werd dat het van groot belang was dat de stichtingen zich hadden uitgesproken tegen de Amicales.¹⁰¹ Ondanks de bezwaren tegen het Marokkaanse repressieve regime en de greep op Marokkanen in Nederland, bleef de Nederlandse overheid in de jaren die volgden banden aanhalen met de Marokkaanse overheid. Koning Hassan II werd beschouwd als een bevriend staatshoofd. Dat bleek bijvoorbeeld toen minister Schoo (vvd) van Ontwikkelingssamenwerking in 1985 de subsidie aan het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland (KMAN) en het Polisario Komitee wilde stoppen. De minister vond dat subsidieverlening de betrekkingen tussen Nederland en Marokko zou schaden, 'terwijl juist goede betrekkingen worden nagestreefd mede omdat Marokko een actief en vooraanstaand lid van de Arabische Liga is'.¹⁰² Abdou Menebhi, voorzitter van het KMAN, zei later hierover:

Minister Schoo vond dat de subsidie aan het KMAN gestopt moest worden. We kwamen hiertegen in actie en stapten naar de rechter. De minister moest dus verantwoorden waarom zij de subsidie wilde stopzetten. Ze had een aantal dossiers over het KMAN verzameld waarin werd beweerd dat het KMAN een extremistische groep was en dat we met gebruik van Nederlandse gelden strijd voerden tegen Hassan II, terwijl Hassan II een vriend en goede partner was van de Nederlandse regering. Marokko was een goede partner in de kwestie Palestina-Israël en in Afrikaanse kwesties. Steun aan de KMAN zou dus de band met het Marokkaanse koningshuis in gevaar brengen, aldus minister Schoo. In het dossier stond dat ik banden had met de Marokkaanse linkse beweging *Ilal Amal*. Deze zou volgens haar een extremistische organisatie zijn. De rechter vond dat we vrij waren in onze acties en hij vond tegelijkertijd dat de minister haar eigen beleid mocht uitvoeren. Het KMAN kreeg dus tijdelijk geen subsidie meer van het ministerie. Het ging om veel geld. We kregen in die periode zo'n 70.000 gulden per jaar.¹⁰³

De stopzetting van de subsidiering vanuit het ministerie betekende niet het einde van het KMAN. Met lokale subsidies bleef de organisatie succesvolle activiteiten ontplooiën. Dit bleek een gevoelige nederlaag te zijn voor de Amicales en zelfs aanleiding voor een verscherping van tegenstellingen tussen beide organisaties. Op 13 september 1983 scheef de Federatie van Amicales in Nederland naar aanleiding van subsidietoekenning aan het KMAN in een brief aan de Marokkaanse koning: 'De vijanden zijn actiever dan ooit, hun beweging overheerst het gehele sociale terrein'.¹⁰⁴ De Marokkaanse autoriteiten waren er, met de hulp van de Amicales, dus niet in geslaagd om het KMAN in diskrediet te brengen. Marokko hield zijn criticasters in de jaren die volgden nog nauwlettender in de gaten. De aanhouding van Amin el Mouaden in Marokko in 1984 was hier een duidelijk voorbeeld van. El Mouaden was lid van het KMAN en van de Algemene Bond van Onderwijzend Personeel (ABOP). Hij werkte als onder-

wijzer op een Rotterdamse basisschool. Na een vakantie in zijn geboorteland werd hij op de terugweg aangehouden en voor ondervraging meegenomen naar het geheime detentiecentrum in Derb Moulay Cherif, een wijk in Casablanca. Daar werd hij wekenlang gemarteld en verhoord over het KMAN, de Sahara, minister Schoo, het cultureel verdrag en de vele demonstraties tegen het Marokkaanse regime. Dankzij acties van onder meer de ABOP, het KMAN, het Marokko Komitee, Amnesty International en de druk van de Nederlandse autoriteiten werd El Mouaden op 2 oktober 1984 vrijgelaten.¹⁰⁵ Het lot van El Mouaden, waarover veel geschreven werd in de kranten, was geen uitzondering. In de jaren daarna zou nog een aantal kritische Marokkanen uit Nederland en daarbuiten worden aangehouden in Marokko.

De linkse politieke partijen, de vakbonden en steunorganisaties kwamen dikwijls in het verweer tegen de werkwijze van de Amicales. In 1977 stelde Van der Spek (PSP) Kamervragen aan minister De Ruiter (CDA) van Justitie naar aanleiding van het optreden van de Amicales.¹⁰⁶ Op 16 september 1977 verstoorden leden van de Amicales een feest in De Doelen in Rotterdam, dat georganiseerd was door de Stichting Hulp Buitenlandse Werknemers Rijnmond en het KMAN. Bij die gelegenheid zouden leden van de Amicales de bezoekers hebben bedreigd met messen. Het Actie Komitee Pro Gastarbeiders (AKPG) greep de gebeurtenissen aan om bij minister Van Doorn (PPR) van CRM te pleiten voor een verbod van de organisatie.¹⁰⁷ Een jaar later, in 1978, vroeg de FNV aan minister De Ruiter om de Amicales en de Turkse Grijze Wolven in Nederland te verbieden. Volgens de FNV klaagden Marokkanen en Turken, die lid waren van de vakbond, over intimidatie en bedreigingen van de kant van deze rechtse organisaties.¹⁰⁸ PSP-lid Van der Spek vroeg de minister of hij bereid was om de democratische organisaties van buitenlandse werknemers, zoals het KMAN, zoveel mogelijk te ondersteunen, zowel in financieel opzicht als door het verlenen van faciliteiten. Volgens Van der Spek was dit één van de middelen om de invloed van fascistische organisaties als de Amicales onder buitenlandse werknemers te verkleinen. Namens de minister van CRM, reageerde de minister van Justitie gelaten op dit verzoek.

De minister van CRM subsidieert regionale stichtingen voor welzijn van buitenlanders voor een aantal activiteiten. 'Democratische zelforganisaties' kunnen via deze regionale stichtingen financiële steun verkrijgen voor zover deze activiteiten passen in het kader van het beleid van de regionale Stichtingen.¹⁰⁹

Zonder vooruit te lopen op de volgende hoofdstukken, waarin de confrontaties tussen de Amicales en het KMAN, en de reacties daarop van de Nederlandse politiek uitvoering worden beschreven, laten bovenstaande voorbeelden zien hoe de Nederlandse overheid aanvankelijk, ondanks protesten van progressieve Marokkaanse en Nederlandse organisaties, samenwerkte met en subsidie verleende aan de Amicales. Dat de Amicales de Marokkaanse identiteit en cultuur hoog in het vaandel hadden en Marokkaanse landgenoten in Nederland wilden binden aan het vaderland, werd niet als bedreigend ervaren. Later werden de praktijken van de Amicales geproblematiseerd en werd subsidie stopgezet. De (late) weigering van subsidie aan conservatieve organisaties, zoals de Amicales, heeft onbedoeld geleid tot meer inmenging door de herkomstlanden. De conservatieve (en religieuze) migrantenorganisaties werden voortaan gesubsidieerd door de herkomstlanden, die hiermee inmenging door Ne-

derlandse organisaties vermeden.¹¹⁰ In de volgende hoofdstukken ga ik hier uitgebreider op in.

De jaren 1980: 'integratie met behoud van eigen cultuur'

In 1979 publiceerde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) een rapport over 'etnische minderheden', voorheen bekend als 'gastarbeiders', waarin de permanente vestiging van een aantal migrantengroepen werd erkend. Het rapport pleitte voor een actief beleid gericht op de integratie van 'etnische minderheden' in de Nederlandse samenleving. De overheid kwam daarop in 1983 met de *Nota Etnische Minderheden*, die breed gesteund werd door het parlement. Hiermee verschoof de aandacht van een ad-hoc beleid naar een beleid voor etnische minderheden, dat gestoeld was op economische, politieke, culturele en religieuze gelijkheid.¹¹¹ De centrale gedachte in de beleidsnota was dat 'gastarbeiders' hier zouden blijven en dat als gevolg daarvan het beleid gericht moest zijn op hun integratie in de Nederlandse samenleving. Met integratie als centraal beleidsdoel, leek de overheid af te stappen van het oude motto 'behoud van eigen cultuur en identiteit'. Dat was ten dele het geval. De regering formuleerde naast integratie ook de emancipatie van minderheden als belangrijk beleidsdoel. Via een sterke culturele identiteit en een groepsgewijze emancipatie, die gestoeld was op de verzuilingsgedachte, moesten minderheden zich succesvol ontwikkelen in de Nederlandse samenleving. Dat hield in dat minderheden de gelegenheid moest worden geboden tot 'vormgeving aan en beleving van de eigen cultuur'.¹¹² De regering bleef in de jaren 1980 dus inzetten op een sterke culturele identiteit en versterkte hiermee onbedoeld de banden van Marokkanen en andere minderheden met hun land van herkomst. De nota onderstreepte bovendien dat minderheden en de meerderheid in de samenleving elkaars religieuze en culturele overtuigingen moesten erkennen en respecteren. De vvd benadrukte de versterking van de eigen culturele identiteit van minderheden in haar beginselprogramma *Liberaal Manifest* in 1981.

Door de opnemings van honderdduizenden voormalige rijksgenoten en buitenlandse werknemers is in Nederland een multiraciale samenleving ontstaan, met snel groeiende etnische minderheden. De daaruit voortvloeiende problematiek raakt alle terreinen van beleid en het is een liberale plicht ervoor te waken dat bedoelde groepen in onze samenleving niet achtergesteld worden en zich kunnen ontplooiën naar eigen aard en cultuur. [...] In ons land groeit thans een tweede generatie 'buitenlanders' op, kinderen van buitenlandse werknemers en voormalige rijksgenoten. De meesten van hen zullen hier blijven. Ook zij hebben onverminderd recht op individuele ontplooiing. Extra inspanningen op onderwijsgebied, organisatorisch, onderwijskundig en financieel, zijn daarom tenminste de komende tien jaar geboden ten behoeve van de emancipatie van de culturele minderheden.¹¹³

Het CDA stemde in haar beginselprogramma ook in met het integratiebeleid: 'Het erkent het gezichtspunt van de pluriformiteit en van de bescherming van minderheden'.¹¹⁴ In het kader daarvan stelde het CDA voor de bouw van gebedsruimtes te subsidiëren.

Behoud en bevordering van de eigen cultuur bleven dus belangrijke pijlers in het minderhedenbeleid. Het onderstrepen van de etnische identiteit van minderheden

heeft er aan bijgedragen dat etnische verschillen werden benadrukt, maar ook dat de oriëntatie op de cultuur van het herkomstland groter werd. Een voorbeeld hiervan was het onderwijs aan en voorlichting over minderheden. In 1983 startte de Stichting Ideële Reclame (SIRE) de campagne 'Leuk dat we in Nederland niet allemaal hetzelfde zijn'. Advertenties met de teksten 'Hassan zegt niet wat-ie denkt. En is toch heel oprecht' en 'Fatima zal een hond nooit binnenlaten. En is toch een dierenvriend' hingen op talloze locaties in het land. SIRE wilde met haar actie Nederlanders ervan bewust maken dat er in Nederland kinderen wonen van verschillende nationaliteiten en nog meer verschillende achtergronden en dat die kinderen echt niet allemaal hetzelfde zijn. SIRE legde uit:

Hassan is een Marokkaanse jongen. Hij heeft geleerd dat je wel nee mag denken, maar dat nee zeggen erg onbeleefd is. Het is goed om dat te weten, als je Hassan iets aanbiedt, of iets vraagt. Fatima is gek op dieren en is moslim. En volgens de islam is een hond een onrein dier dat je nooit in huis zult nemen. Dus je kunt maar beter niet met je hond bij haar op bezoek gaan. Het is goed om dat even te weten.¹¹⁵

Remigratie bleef in de jaren 1980 een belangrijke doelstelling van het migratiebeleid. De *Nota Etnische Minderheden* wijdde een paragraaf aan het remigratiebeleid, die uitvoerig in het parlement werd bediscussieerd. Deze keer omarmden alle betrokkenen de gedachte dat migranten zich permanent in Nederland zouden vestigen. Volgens de Tweede Kamer moest het remigratiebeleid een integraal onderdeel van en niet een alternatief zijn voor het beleid ten aanzien van etnische minderheden. Daarnaast stelden alle politieke partijen, in navolging van de regering, dat remigratie alleen mocht plaatsvinden op vrijwillige basis en dat de beslissing om terug te keren naar het herkomstland primair bij de migranten lag. Daarbij stelde de regering, tegen de wil in van de meerderheid van de Kamer, dat terugkeer naar het land van herkomst een definitieve keuze diende te zijn. PvdA, CDA en de kleine linkse fracties vonden dat buitenlanders de gelegenheid moesten behouden zich opnieuw in Nederland te vestigen als hervestiging in hun eigen land niet beviel. Wel bereikte de Kamer overeenstemming over de verplichting van de overheid om degenen die wilden terugkeren te begeleiden en financieel te ondersteunen.¹¹⁶

Met het minderhedenbeleid hoopte de regering de achterstanden van etnische minderheidsgroepen op te heffen. De hoofddoelstelling was ook 'de totstandkoming van een samenleving, waarin de in Nederland verblijvende leden van minderheidsgroepen ieder afzonderlijk en als groep een gelijkwaardige plaats en volwaardige ontplooiingskansen hebben'.¹¹⁷ De vraag welke gevolgen de beleving van de eigen cultuur en identiteit op de lange termijn zou hebben, werd echter door niemand gesteld.

Migrantenorganisaties en subsidies

In het kader van de bevordering van de integratie van minderheden via een sterke culturele identiteit verstrekke de overheid subsidies aan migrantenorganisaties. Migranten kregen geld om hun eigen culturele evenementen te organiseren. Net als andere migranten ontvingen Marokkanen subsidies voor het benadrukken van hun Marok-

kaanse identiteit. De manier waarop activiteiten van migranten werden gesubsidieerd maakte het gunstig voor migranten om zich te definiëren als behorend tot een etnische groep. De dominante opvatting in beleid was dat door behoud van groepsspecifieke faciliteiten de sociaal-culturele emancipatie van groepen verbeterd kon worden. De overheid stelde geen strenge subsidie-eisen, zolang de activiteiten van migranten maar gepresenteerd werden als ‘cultureel’ en ‘authentiek’. Als gevolg hiervan werden migranten en hun organisaties afhankelijk van de Nederlandse overheid.

De subsidieverstrekking had evenwel een functie. Via subsidies probeerde de overheid (ook op lokaal niveau) in contact te komen of te blijven met migrantengroepen. Overheden wilden graag een aanspreekpunt binnen wat gezien werd als een gemeenschap. Op die manier kon de overheid migrantenorganisaties verantwoordelijk houden voor acties van individuen.¹¹⁸ De Nederlandse overheid stimuleerde in deze periode, zoals gezegd, de banden van migranten met hun herkomstland omwille van een soepele terugkeer. Toen duidelijk werd dat migranten niet terug zouden keren, werkte de overheid zij aan zij met migrantenorganisaties om maatschappelijke gelijkheid te bevorderen en de sociale en maatschappelijke positie van migranten en hun nakomelingen te verbeteren. De overheid ondersteunde daarom organisaties van migranten die een actieve rol kregen bij beleidsontwikkeling. In de Minderhedennota uit 1983 benadrukte de Nederlandse overheid het belang van migrantenorganisaties.

Bij de ontwikkeling naar een open, multiculturele samenleving spelen organisaties van minderheden een belangrijke rol. Leden van etnische groepen [...] komen om uiteenlopende redenen in georganiseerd verband bij elkaar. Dat kan zijn om elkaar te ontmoeten, ervaringen uit te wisselen en steun bij elkaar te zoeken om zich in de omringende samenleving beter staande te kunnen houden. Dat kan ook zijn om van gedachten te wisselen over ontwikkelingen in het land van herkomst. Leden van minderheidsgroepen organiseren zich ook om maatschappelijke structuren en verhoudingen die zij als beklemmend ervaren te veranderen en om invloed uit te oefenen op besluitvormingsprocessen die voor hen van belang zijn. Tenslotte spelen organisaties van minderheden een rol bij de cultuurbeleving en in het contact tussen minderheden en meerderheid.¹¹⁹

Het middel (subsiëring) bleef dus hetzelfde, maar het beleidsdoel verschoof in de jaren 1980 van stimulering van terugkeer naar verbetering van de positie van etnische minderheden in de Nederlandse samenleving. De Nederlandse overheid pleitte voor de vorming van inspraakorganen die zouden kunnen dienen als gesprekspartner van de Nederlandse overheid. De overheid wilde migranten inspraak geven, maar wilde ook de ‘migrantengemeenschappen’ kunnen aanspreken op hun verantwoordelijkheid voor hun vermeende leden. Opvallend is dat hierbij voorbij werd gegaan aan de verdeeldheid binnen groepen migranten. Mohammed Rabbæ zei in 2003 hier het volgende over:

Bij de Marokkaanse gemeenschap bijvoorbeeld was er een aantal organisaties in Amsterdam en in Utrecht. Het was eigenlijk net een soort accordeon: men vond elkaar en ging weer uit elkaar, afhankelijk van tactiek en strategieën. Uiteindelijk heeft Utrecht het voortouw genomen en het inspraakorgaan voor Marokkanen en Tunesiërs gevormd. Amsterdam protesteerde daartegen, men vond het niet representatief omdat de Amsterdamse organisaties daarin geen zitting hadden. Er was steeds wrijving. [...] De minister van Bin-

nenlandse Zaken heeft uiteindelijk gekozen voor de Utrechtse school. Daardoor was men op den duur niet meer ontvankelijk voor de protesten van Amsterdam.¹²⁰

Door het instellen van inspraakorganen bevorderde de Nederlandse overheid dat Marokkanen zich als Marokkanen organiseerden. Bovendien probeerde de overheid eenheid af te dwingen. Dit paste in het beleidsdoel van integratie met behoud van de eigen cultuur. De dominante opvatting achter het beleid was dat migranten het recht hadden op behoud van de eigen cultuur, religie en taal. De implicatie van het beleid was dat Marokkanen en andere migranten zich als groep en apart van de Nederlanders gingen organiseren. Het gevolg van dat beleid was tweeledig. Enerzijds ontwikkelden migranten een sterk etnisch bewustzijn met hechte banden met het herkomstland, anderzijds bleven migranten afhankelijk van de Nederlandse overheid.

Halverwege de jaren 1980 verschoof de opstelling van de overheid ten aanzien van subsidiëring. Het subsidiebudget werd verminderd, waardoor migranten vanaf dat moment geen financiële steun meer kregen voor hun eigen organisaties. In plaats daarvan moesten ze gebruik maken van algemene organisaties. Organisaties die nog wel subsidies kregen, moesten hun doelen aanpassen; geen aparte organisatievorming, maar bruggen slaan.¹²¹ Dat gold echter niet voor alle groepen. Turken en Marokkanen werden beschouwd als hulpbehoevende groepen die meer steun nodig hadden dan anderen.¹²² Dat betekende in de praktijk dat Turken en Marokkanen nog altijd konden rekenen op subsidies van de overheid voor het organiseren van culturele activiteiten.

In de eerste jaren van de gastarbeidermigratie waren de activiteiten niet formeel, maar wel in de praktijk vooral gericht op mannen. In de jaren 1980, toen de subsidiekraan geleidelijk dicht werd gedraaid, kwamen er meer activiteiten voor buitenlandse vrouwen, en dan vooral voor Marokkaanse en Turkse vrouwen. De nadruk lag op het uit huis krijgen van de vrouwen. Dat gebeurde door het aanbieden van een combinatie van naai- en taallessen. Steuncomités meenden dat dat de beste manier was om vrouwen te bereiken. De vrouwen hadden meer belangstelling voor de cursussen als ze nuttig waren, en de naaicursussen werden algemeen als nuttig aangemerkt, zo was de veronderstelling. Het Steunkomitee Marokkaanse Vrouwen organiseerde in 1984 naai- en taallessen in de Amsterdamse Pijp. De activiteiten waren 'in de eerste plaats om de vrouwen met elkaar in contact te brengen en er toe bij te dragen dat zij zich kunnen redden.' De naailes 'is een activiteit die Marokkaanse vrouwen van hun man vaak wel mogen bezoeken. Het resultaat hiervan is namelijk duidelijk zichtbaar: je kunt goedkope kleren maken'. De Nederlandse taalles volgde onmiddellijk op de naailes. De vrouwen werden geworven door het uitdelen van stencils op scholen, de Albert Cuypmarkt en bij zuigelingenzorg.¹²³ De naaicursussen waren een succes. Het onbedoelde effect was dat de vrouwen vooral elkaar leerden kennen, en nauwelijks vrouwen buiten deze beperkte kring. Bij een manifestatie, met modeshow, in Rotterdam, eveneens in 1984, merkte de Rotterdamse wethouder Onderwijs Hans Simons (PvdA) op dat hij zijn prioriteit niet legde bij het ondersteunende werk ten behoeve van organisaties, maar liever bij direct uitvoerend werk voor buitenlandse vrouwen. Hij vroeg zich bovendien af of buitenlandse vrouwen voor ondersteuning niet terecht konden bij Nederlandse organisaties, zoals het Vrouwenvormingscentrum. Simons kreeg veel kritiek op dit standpunt tijdens de manifestatie. Een vertegenwoordigster van het Vrouwenvormingscentrum stelde dat buitenlandse vrouwen zich er niet thuis

voelden vanwege culturele verschillen ('Wij zijn er in de eerste plaats voor de vrouwenbeweging') en dat buitenlandse vrouwen hun eigen voorzieningen moesten hebben. Dat standpunt werd vertaald in beleid. Door de Rotterdamse gemeenteraad werd besloten dat buitenlandse vrouwen alleen nog maar een beroep konden doen op de pot voor immigranten en niet meer op het geld dat was uitgetrokken voor emancipatie.¹²⁴

Onderwijs in de Eigen Taal en Cultuur

Het Onderwijs in de Eigen Taal en Cultuur (oETC) kende voor- en tegenstanders. Aan de ene kant betoogden velen dat oETC een positieve uitwerking had op kinderen van migranten, omdat kennis van de eigen taal hen in staat stelde om de Nederlandse taal beter te beheersen. Bovendien, zo werd betoogd, was het onderwijs in de eigen taal belangrijk voor de ontwikkeling van het zelfbeeld van migrantenkinderen. Aan de andere kant was er veel kritiek op deze zienswijze. Volgens sommige onderwijssociologen was oETC tijdverspilling en schadelijk voor de algemene schoolontwikkeling van migrantenkinderen. De controverse over het onderwijs in de eigen taal en cultuur bleef tot ver in de jaren 1990 bestaan.¹²⁵ In het kader van dit onderzoek is de vraag in hoeverre het oETC een succes of falen was niet relevant.¹²⁶ Voor dit onderzoek is het met name interessant om na te gaan waarom de Nederlandse overheid koos voor oETC. Welke argumenten werden gebruikt ter verdediging van het oETC? Hierbij moet worden aangetekend dat aanvankelijk niet alle vertegenwoordigers van de overheid dezelfde opvattingen hadden over dit onderwijs.

In het begin was het ministerie van CRM de enige pleitbezorger van 'eigen' onderwijs buiten schooltijd. Deze gedachte kreeg in de praktijk maar mondjesmaat navolging, omdat de meeste buitenlandse kinderen in het reguliere Nederlandse onderwijs terechtkwamen. Eind jaren 1960 waren het voornamelijk Spaanse en Italiaanse kinderen die les kregen in de eigen taal en cultuur. Hun ambassades en migranten zelf zetten schooltjes op waar kinderen op woensdagmiddag en zaterdagochtend les in Spaans of Italiaans kregen.¹²⁷ Vanaf de jaren 1970 werden deze initiatieven mede gefinancierd door de Nederlandse overheid en verplaatst naar de basisscholen, waar de lessen werden gegeven onder schooltijd.

De katholieke basisschool 'Miguel de Cervantes' in Utrecht was een school met een aantal klassen voor Marokkaanse en Spaanse leerlingen. Van de 100 buitenlandse kinderen in 1975, kwamen er 70 uit Marokko.¹²⁸ Tweederde van de schooltijd werd besteed aan Nederlandstalig onderwijs in de gewone vakken van de basisschool, een derde van die tijd werd besteed aan de eigen taal en cultuur. De Utrechtse basisschool had een Marokkaanse onderwijzer die in Nederlandse dienst was en een onderwijzeres uit Marokko, die betaald werd door het ministerie van Onderwijs en Wetenschap. Over de opzet van de school was directeur Meijers helder: 'De bedoeling is de Marokkaanse kinderen hier zover te brengen, dat ze zowel in ons land als in hun vaderland, verder kunnen gaan op de school die ze het beste past'.¹²⁹ De schoolleider zag hierin een grote uitdaging: 'De Marokkaanse kinderen hebben het op de Nederlandse school niet gemakkelijk, want niet alleen het Nederlands dat ze hier leren is een nieuwe taal voor ze. Ook het Arabisch'.¹³⁰ Hiermee doelde hij op het verschil tussen het Arabisch,

dat op school werd onderwezen, en de Berberdialecten, die de kinderen thuis spraken. Het officiële doel was behoud van de eigen taal, maar in de praktijk pakte dat van meet af aan anders uit en misten de kinderen niet alleen een groot deel van het gewone Nederlandse curriculum, maar moesten ze zich bovendien op de basisschool twee vreemde talen eigen maken.

Toch constateerde antropologe Lotty van den Berg dat een bi-culturele school de juiste plek was om buitenlandse kinderen op te vangen.

Ik geloof dat er in uitsluitend Nederlands onderwijs een veel groter gevaar steekt. Want in dat geval vernederlandst het kind en loopt het de kans, niet meer geaccepteerd te worden door de eigen Marokkaanse groep. Het Marokkaanse kind moet zich duidelijk Marokkaan kunnen blijven voelen. Daartoe moet het in staat worden gesteld door het eigen onderwijs.¹³¹

Lange tijd bleef het ministerie van Onderwijs en Wetenschap (o&w) zich afzijdig opstellen ten opzichte van het OETC. Dat veranderde in 1972 toen een interdepartementale werkgroep werd ingesteld, met vertegenwoordigers van Sociale Zaken, CRM en o&w. De werkgroep had als taak een beleidsvisie te ontwikkelen rond het OETC. In de werkgroep stonden de vertegenwoordigers van o&w en Sociale Zaken lijnrecht tegenover die van CRM. Vooral de ambtenaren van het ministerie van o&w waren tegen bi-cultureel onderwijs en vreesden gettovorming en achterstanden in de opleiding van buitenlandse kinderen. CRM daarentegen zag OETC als onmiskenbaar onderdeel van behoud van de eigen cultuur. Uiteindelijk werd een compromis bereikt: in de eerste plaats zou OETC moeten gelden voor kinderen van gastarbeiders waarvan men verwachtte dat ze terug zouden keren naar hun land van herkomst. De kinderen waarvan verwacht werd dat ze in Nederland zouden blijven, moesten gewoon Nederlands onderwijs volgen.¹³² De achterliggende gedachte was dat potentiële remigranten de banden met hun herkomstland niet mochten afsnijden, omdat het hun terugkeer zou kunnen frustreren. Het OETC was dus aanvankelijk bedoeld als onderdeel van het remigratiebeleid. Verder beloofde de werkgroep, op aandringen van de Tweede Kamer, meer aandacht te besteden aan de inhoud van het bi-culturele onderwijs en meer lesmateriaal en onderwijskrachten ter beschikking te stellen.

Met de conclusie van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, die in 1979 stelde dat het beleid inzake etnische minderheden uit moest gaan van een permanente vestiging van migranten, vonden ideeën over de versterking van de eigen identiteit en de rol van het onderwijs in de eigen taal en cultuur definitief ingang. Het OETC bleef bestaan, maar de argumenten veranderden. Waar voorheen OETC werd beschouwd als maatregel ter bevordering van remigratie, werd het vanaf 1979 opgevoerd als hulpmiddel bij integratie. In de nota *Culturele Minderheden in het onderwijs* werd het doel als volgt samengevat:

Onderwijs moet minderheden voorbereiden op en in staat stellen tot een volwaardig sociaal, economisch, maatschappelijk en democratisch functioneren en participeren in de Nederlandse samenleving, met de mogelijkheid zulks te doen vanuit de eigen culturele achtergrond.¹³³

De nieuwe visie op het onderwijs in de eigen taal en cultuur stelde op drie basisprincipes. Ten eerste kon het bijdragen aan de ontwikkeling van het zelfbewustzijn van de leerling. Ten tweede bood het een beter begrip van en de toegang tot de cultuur van het land van herkomst die de banden met familieleden en vrienden uit en in het land van herkomst vergemakkelijkten. Tenslotte zou het de kloof tussen ouders en kinderen verkleinen en hen helpen om vanuit de eigen identiteit in de Nederlandse samenleving te integreren.¹³⁴ Het behoud van de eigen cultuur werd dus belangrijker geacht dan eventuele achterstanden in de schoolloopbaan van migrantenkinderen. OETC mocht dan wel bedoeld zijn als voorwaarde voor een geslaagde integratie in de Nederlandse samenleving, een onbedoeld gevolg van het beleid was dat de collectieve culturele identiteit en de banden met het land van herkomst werden versterkt.

In de jaren 1980 bleef het onderwijs in de eigen taal en cultuur een belangrijke rol spelen in het integratiebeleid. De dominante opvatting was toen dat OETC kon bijdragen aan een positief zelfbeeld. Leerlingen die de eigen taal goed beheersten, zouden makkelijker in staat zijn de Nederlandse taal te leren, zo was de breed gedragen gedachte. Het in 1982 ingediende wetsvoorstel om het OETC een wettelijke basis te geven illustreert de principiële overtuiging dat kinderen recht hadden op onderwijs in hun eigen taal en cultuur. Er bestonden nog wel wat knelpunten wat betreft de uitvoering van het OETC-beleid. De belangrijkste problemen waren de enorme tekorten aan leermiddelen en gekwalificeerde leerkrachten. Met name onder Marokkanen was er een groot tekort aan leerkrachten. Om dit tekort op te vangen, besloot o&w via de ambassade geschikte kandidaten in Marokko te werven.

In 1984 nam landelijk gezien 85 procent van de Turkse kinderen deel aan het OETC, en in Amsterdam 67 procent. Voor Marokkanen waren die percentages 47 en 20 procent. Het voornaamste probleem was een tekort aan docenten. In Amsterdam kregen op dat moment 250 Marokkaanse kinderen Arabische les buiten schooltijden in clubhuizen en wijkcentra. Sommige taalgroepen draaiden autonoom, andere waren verbonden aan het KMAN. Het KMAN richtte halverwege de jaren 1980 de zogenaamde 'School van de Migratie' op in verschillende buurten van Amsterdam als vorm van protest tegen het niet functionerende OECT. Met de migratiescholen wilde het KMAN de Marokkaanse identiteitsontwikkeling bevorderen, en een alternatief bieden voor het staatsgestuurde Marokkaanse curriculum.¹³⁵ Een groep in de Amsterdamse Cremerbuurt maakte gebruik van een oud schoolgebouw en oud schoolmeubilair. 150 kinderen kregen er les op zaterdag- en zondagochtend van negen tot twaalf uur in Arabisch, geschiedenis en aardrijkskunde. De ouders waren zeer bij de school betrokken omdat het initiatief van hen zelf was uitgegaan. Na de schooluren voor de kinderen, namen de vaders plaats in de schoolbanken en kregen zij les. Gerard Eikelenboom, gemeentelijk inspecteur onderwijs in Amsterdam, meende echter dat dit onderwijs niet als OECT kon worden aangemerkt en gesubsidieerd, omdat de lesgevers geen bevoegdheid hadden en onvoldoende het Nederlands beheersten.¹³⁶ De overheid nam de organisatie van het onderwijs en de werving van de docenten op zich en drukte hiermee het initiatief van de ouders in de Cremerbuurt weg.

De werving van de Marokkaanse onderwijzers was ingewikkeld. In 1982 werd Herman Obdeijn door het Nederlandse ministerie van Onderwijs aangesteld als onderwijsattaché in Rabat. Hij zou daar een rol moeten spelen in het regelen van onderwijs

voor in Nederland wonende Marokkanen. De Marokkaanse overheid was aanvankelijk wantrouwend en vreesde dat de Nederlandse overheid 'hun' kinderen wilde indoctrineren. Een wrijfpunt was wie verantwoordelijk moest zijn voor de invulling van het onderwijs. De Nederlandse overheid werd uiteindelijk inhoudelijk verantwoordelijk. De onderwijsattaché stelde een lijst samen van geschikte kandidaten, maar het Marokkaanse ministerie van Onderwijs besloot of een uitreisvisum kon worden afgegeven. Obdeijn had als taak in Marokko goede leerkrachten te werven. Op een eerste oproep kwamen drieduizend brieven binnen van Marokkanen die in Nederland les wilden geven. Na selectie bleven er achttien kandidaten over, die in Nederland te werk gesteld werden. Vanuit de grote Nederlandse steden kwam protest. Ze weigerden met Obdeijn samen te werken en gingen zelf werven. 'Zo dachten ze ervan verzekerd te zijn dat ze geen agenten van Hassan naar Nederland zouden halen', schreef het *Buitenlanders Bulletin* in 1985. Obdeijn zette, in een interview met het *Bulletin*, vraagtekens bij deze Nederlandse vrees voor politiek beïnvloeding, al zag hij wel gevaar.

Het gevaar is heel reëel: niet dat ze politiek agenten zijn, maar dat ze het worden. Als ze in Nederland geïsoleerd raken zijn Marokkaanse onderwijzers een makkelijke prooi voor de Marokkaanse ambassade of de Amicales. Ze hebben behoefte aan aandacht, dus als ze dan een aai over de bol krijgen en hen wordt vriendelijk gevraagd of ze iets over hebben voor het vaderland, dan is die stap gauw gezet. Maar ik heb niet de indruk dat ze als politiek agent naar Nederland gaan. De positie van Marokkaanse onderwijzers is niet zodanig, dat ze het regime van harte ondersteunen. Er zitten juist veel opposanten van het regime onder.

Obdeijn ging in op het culturele verdrag dat aan de werving was gekoppeld.

Je kunt stellen dat je met zo'n verderfelijk regime als het Marokkaanse op principiële gronden geen verdrag wenst te sluiten. Je kunt zo'n verdrag ook gebruiken om druk uit te oefenen en om de contacten tussen de Marokkaanse en Nederlandse bevolking te vergemakkelijken. [...] Ook kritische Marokkanen hebben mij herhaaldelijk verteld, dat ze die banden en contacten juist nodig hebben.

De oplossing van het onderwijzersprobleem kon niet komen van de opleiding van jonge Marokkanen op Nederlandse Pabo's.

Je krijgt daarmee wel een nieuw probleem: Marokkaanse jongeren die hier zijn opgeleid hebben in veel gevallen niet meer genoeg voeling met de situatie dáár.¹³⁷

Voorafgaand aan de uitvoering van deze educatieve maatregelen voor kinderen van Marokkaanse migranten, sloten Marokko en Nederland in 1983 dus een omstreden cultureel verdrag.¹³⁸ Er ontstond onder politieke partijen verdeeldheid over het belang van deze overeenkomst en de invloed die de Marokkaanse staat zou hebben op de inhoud van de onderwijsprogramma's en de werving van Marokkaanse leerkrachten.¹³⁹ De Tweede Kamer sprak zich in meerderheid uit voor de ondertekening het verdrag met Marokko, maar het CDA, de PvdA en D66 drongen er bij de bewindslieden op aan al in Nederland aanwezige Marokkanen in te schakelen bij het onderwijs in de eigen taal en cultuur.¹⁴⁰ De PSP-fractie had ernstige bezwaren tegen het verdrag en wilde weten 'wat het ondertekenen van een akkoord met een land dat een onderdrukkend beleid voert betekende'.¹⁴¹ Bovendien vond de PSP-fractie dat 'door middel van dit ak-

koord de Marokkaanse overheid een sterke greep krijgt op de selectie van leraren die in Nederland hun culturele zending komen uitoefenen'.¹⁴² Ook de CPN was niet gerust op de vermeende inmenging van de Marokkaanse overheid: 'De lange arm van Koning Hassan zal reiken tot in de klaslokalen van Nederland. De hand des Konings zal zwaar rusten op de vorming van Marokkaanse kinderen in ons land'.¹⁴³ Namens de CPN-fractie onderstreepte Kamerlid Schreuders zijn zorg: 'De vraag dient te worden gesteld of het onderwijs en speciaal het onderwijs aan Marokkaanse kinderen ermee gediend is als leerkrachten worden ingezet die door het Hassan-regime zijn gescreend en goedbevonden'.¹⁴⁴

Buiten de politiek was er ook kritiek op de culturele overeenkomst. Het Marokko Komitee schreef in een telegram aan minister Deetman van Onderwijs (CDA) 'ernstig ongerust te zijn over een cultureel akkoord, omdat in Marokko op grote schaal de mensenrechten werden geschonden'.¹⁴⁵ In een open brief riep het comité alle Kamerleden op te verhinderen dat de ondertekening doorging. Het KMAN, gesteund door FNV en CNV, vreesde inmenging van de Marokkaanse overheid in de vorm van uit Marokko geïmporteerde onderwijsprogramma's en leerkrachten.¹⁴⁶ Volgens Obdeijn had het verdrag alleen maar positieve effecten gehad.

In de zomer van 1984 werd de Marokkaanse onderwijzer Amin el Mouaden door de Marokkaanse geheime dienst opgepakt, toen hij weer naar Rotterdam wilde terugkeren waar hij werkzaam is als onderwijzer. Hij zou in Nederland 'gevaarlijke activiteiten' ontplooid hebben. [...] Wij hebben toen grote druk uitgeoefend op de Marokkaanse overheid en ermee gedreigd dat het voor ons allemaal niet hoeft als zij zo te werk gaan. Dat zou het einde van het culturele verdrag zijn geweest. [...] Omdat contacten met Europese landen heel belangrijk zijn voor Marokko hebben wij het verdrag als chantage-middel kunnen gebruiken.

Het onderwijs in eigen taal kreeg uiteindelijk een plaats in de nieuwe wet op het basisonderwijs, die op 1 augustus 1985 van kracht werd. Het officiële doel van het onderwijs in eigen taal was dat het contact met landgenoten zou vergemakkelijken. Het *Buitenlanders Bulletin* schreef in 1985:

Het biedt kinderen van buitenlandse afkomst de mogelijkheid om zowel met de eigen familie- en vriendenkring, als met Nederlanders te communiceren. Zonder onderwijs in eigen taal en cultuur zijn ze verplicht om op te gaan in de Nederlandse samenleving, ten koste van de binding met de eigen groep.¹⁴⁷

De organisatie van het OETC-onderwijs in de praktijk leidde tot veel kritiek. Leraren moesten zich van de ene naar de andere school haasten, hadden teveel leerlingen en het niveau en de leeftijd van de leerlingen liep sterk uiteen. Sommigen kenden geen Arabisch, anderen hadden het in Marokko op school geleerd. Sommigen hadden in Marokko op school gezeten, anderen waren nog nooit in Marokko geweest. El Filali, die namens de Marokkaanse leerkrachten in Utrecht de publiciteit zocht, klaagde over gebrek aan onderwijsmateriaal. De leerkrachten werd gevraagd om voor de ouders te tolken en formulieren in te vullen in plaats van les te geven. In Utrecht werkten 24 leerkrachten die uit Marokko waren gehaald voor dit onderwijs. Ze waren voor de klas gezet, zonder dat ze een woord Nederlands spraken.¹⁴⁸

Toen de Nederlandse overheid in 1985 de OETC-uren wilde halveren, van vijf uur naar tweeënhalf uur binnen schooltijd, werd het actiecomité 'Nee tegen een half OETC' opgericht, waarin het KMAN participeerde. Ondanks de kritiek op het OETC-onderwijs bleek het moeilijk af te schaffen nadat het eenmaal was ingevoerd. Tineke Netelenbos (PvdA), staatssecretaris in het kabinet Kok I (1994-1998) zei later over deze padafhankelijkheid:

Bij mijn aantreden was het al sinds jaar en dag gebruikelijk om onderwijs in de eigen taal en cultuur te geven. [...] Het nadeel van het toenmalige onderwijs in eigen taal en cultuur was dat de kinderen die dit onderwijs volgden, uit de klas werden gehaald. Soms moesten ze zelfs naar een andere school, wat door het reizen veel tijd kon kosten. Ik was van mening dat dit niet verantwoord was, omdat hierdoor vaak de zwakste leerlingen lessen misten. Dit standpunt was zeer omstreden, zeer zeker ook in de Tweede Kamer, want er was toch vrij veel steun voor de gedachte dat het allemaal goed was gegaan. De vakbeweging was ook tegen verandering, want de docenten [...] waren nu eenmaal gevraagd om uit hun land van herkomst hierheen te komen. [...] Het werd gezien als een ereplicht om te zorgen dat het met deze docenten goed bleef gaan.¹⁴⁹

In 1998 werd het OETC omgedoopt in Onderwijs in Allochtone Levende Talen (OALT) en verplaatst naar buiten de schooluren en scholen. Het bleef nog wel de verantwoordelijkheid van de Nederlandse overheid. Netelenbos rechtvaardigde dat besluit later met twee argumenten.

In de eerste plaats blijft het OALT vallen onder het kwaliteitstoezicht van de Inspectie, zodat er geen sprake kan zijn van beunhazerij in het onderwijs in de eigen taal. Mensen organiseren dit namelijk toch. In de tweede plaats wisten wij dat moskeeverenigingen onderwijs in de eigen taal zouden gaan geven als de overheid dit onderwijs niet langer zou faciliteren. Er waren aanwijzingen genoeg om te menen dat dit een heel verkeerde ontwikkeling zou zijn. Ik generaliseer nu wel, want er zijn ook moskeeverenigingen die een 'integratie-agenda' hebben. Er zijn echter ook moskeeën die zo'n agenda absoluut niet hebben. Dat zijn vaak orthodoxe moskeeën die niets moeten hebben van de westerse samenleving. Een ding stond toen als een paal boven water: we moeten voorkomen dat kinderen via het taal-onderwijs in de handen van dat soort organisaties terecht komen.¹⁵⁰

Het primaire doel van het onderwijs in eigen taal werd nu het weren van invloed uit het land van herkomst. Na de verplaatsing van het onderwijs naar buiten de scholen en schooluren werd het isolement eerder versterkt dan verminderd, althans volgens een onderzoek van de BVD in 2002. Dat kwam vooral omdat enkele OALT-docenten meenden dat verplaatsing van het onderwijs bewees dat de Nederlandse overheid niet hechtte aan het behoud van de culturele en religieuze identiteit van islamitische minderheden. De BVD concludeerde:

Enkele personen in het islamitische onderwijsveld blijken [...] in staat een dubbele agenda te voeren in hun contacten met Nederlandse overheidsfunctionarissen. Zij zijn niet slechts pleitbezorgers van het islamitisch onderwijs in het volstrekt legitieme bewustzijn van het grondwettelijke recht van onderwijs en de behoefte tot behoud van de eigen identiteit, maar bevorderen het maatschappelijke isolement van de eigen gemeenschap. Zij doen dit enerzijds vanuit een politiek-religieuze, anti-democratische overtuiging maar anderzijds ook om er persoonlijk beter van te worden. Het Nederlandse onderwijsstelsel stelt hen in

staat om in een vrij onmondige gemeenschap relatief eenvoudig een machtspositie te verkrijgen als lid van een schoolbestuur.¹⁵¹

Het OALT werd in 2004 afgeschaft.

Parallel aan het debat over de OETC en OALT liep het ontstaan van de eerste islamitische scholen in Nederland. Geloofsgemeenschappen hebben het recht eigen scholen te stichten en moslims in Nederland maakten daarvan gebruik. In 1988 gingen de eerste twee islamitische basisscholen van start in Nederland, vier jaar later waren het er 26. In 2001 telde Nederland 32 islamitische basisscholen, die door 6.000 leerlingen werden bezocht. Ongeveer 40 procent van de islamitische basisscholen is opgericht door Marokkanen. De BVD meende dat enkele van deze scholen werden ondersteund vanuit islamitische landen of door buitenlandse islamitische fondsen. Die invloed kwam echter niet uit Marokko en de BVD concludeerde in 2002 dat er voor invloed vanuit de Marokkaanse overheid weinig bewijs was.¹⁵²

In het licht van dit onderzoek is het interessant dat de Nederlandse regering het onderwijs in de eigen taal en cultuur voordurend als beleidsmiddel inzette, terwijl het beleidsdoel (eerst remigratie, later integratie) steeds opnieuw werd gedefinieerd. Dat het OETC en later het OALT een marginale positie had in de onderwijspraktijk en in de uitvoering veel problemen opleverde (te weinig leermiddelen en leerkrachten), deed hier niets aan af. Het OETC stond in al die jaren nauwelijks ter discussie. De oprechte betrokkenheid van bewindslieden met het OETC maakt duidelijk dat de Nederlandse regering de ontwikkeling van de eigen culturele identiteit hoog in het vaandel had.

Lokaal stemrecht

Omdat de Nederlandse regering een sterke culturele identiteit benadrukte en de emancipatie en integratie van migrantengroepen in de samenleving aanmoedigde, werd in 1985 stemrecht voor migranten bij lokale verkiezingen geïntroduceerd. In 1980 kregen niet-Nederlanders reeds de mogelijkheid om bij de deelraadverkiezingen in Rotterdam en Amsterdam te stemmen. Marokkaanse organisaties waren over deze nieuwe mogelijkheid niet enthousiast. 'Marokkanen wijzen recht op kiezen af', kopte *de Volkskrant*.¹⁵³ Het KMAN had zich tegen de verkiezingen uitgesproken en voelde zich gepasseerd door de Amsterdamse gemeente en politieke partijen, die het comité niet expliciet in de besluitvorming over de totstandkoming van de stadsdeelraden hadden betrokken. Het gevolg van deze veronachtzaming was, volgens het KMAN, dat de deelraad de buitenlanders nauwelijks structurele oplossingen te bieden had voor hun achterstandsproblemen. KMAN-bestuurders Abdou Menebhi en Abderrazak Sbaiti concludeerden hieruit dat 'de Nederlandse autoriteiten opnieuw hebben laten blijken onvoldoende oog te hebben voor de culturele eigenheden, de politieke achtergronden en de achterstandsproblemen van buitenlanders [...] Zij vermoeden en vrezzen dat het verlenen van kiesrecht voor een deelraad, die buitenlanders zo weinig te bieden heeft, dan in feite slechts een slinkse truc is om assimilatie van buitenlanders af te dwingen', schreef het *Buitenlanders Bulletin* naar aanleiding van een gesprek met de KMAN-bestuurders.¹⁵⁴

De mogelijkheid dat niet-Nederlanders konden deelnemen aan (lokale) verkiezingen was nieuw.¹⁵⁵ Het is opvallend dat deze mogelijkheid werd gecreëerd, omdat het kiesrecht in het algemeen juist één van de kernrechten is die zijn voorbehouden aan mensen met de nationaliteit van het land waarin ze wonen.¹⁵⁶ Emigranten behielden soms dit recht in hun land van herkomst, maar het was ongebruikelijk dat immigranten (waar ook ter wereld), die niet genaturaliseerd waren, het recht verwierven. De nieuwe mogelijkheid voor buitenlanders om mee te doen aan de lokale verkiezingen was nadrukkelijk bedoeld om buitenlanders meer te betrekken bij de Nederlandse samenleving. Vertegenwoordigers uit eigen kring zouden een brug kunnen slaan tussen de eigen achterban en de Nederlandse politiek en samenleving, zo was het idee.

In aanloop naar de verkiezingen werden er folders en videobanden verspreid die aan de nieuwe kiezers in hun eigen taal uitlegden hoe de verkiezingen werkten.¹⁵⁷ Buurthuizen hielden voorlichtingsavonden, waarbij tolken hielpen bij de uitleg.¹⁵⁸ *Het Vrije Volk* hield een peiling waaruit bleek dat 54 procent van de Nederlanders voor stemrecht voor buitenlanders bij lokale verkiezingen was.¹⁵⁹ Het initiatief om migranten stemrecht te geven bij de lokale verkiezingen werd door alle politieke partijen omarmd. In de kranten werd ook in vrijwel alleen maar positieve termen over het initiatief bericht. Het KMAN was de enige organisatie die zich kritisch opstelde en het initiatief een 'fopspeen' noemde.¹⁶⁰ Het Marokkaanse comité uitte in een verklaring kritiek op het kiesrecht voor migranten: 'In feite veronderstelt en impliceert het kiesrecht een veel breder recht op vrije meningsuiting en informatie, het recht op verschil in taal en cultuur. Is de Nederlandse overheid wel bereid ons in ons anders-zijn te accepteren?'¹⁶¹ Mede als gevolg van deze kritiek waren er bij de verkiezingen weinig Marokkaanse kandidaten, terwijl er wel Turkse en Griekse kandidaten waren, waaronder mensen die belangrijk waren geweest binnen migrantenorganisaties en uitgebreide bestuurlijke ervaring hadden.¹⁶² Sommige Marokkanen, die wel politieke ambities hadden, lukte het niet om op de lijst van een bestaande partij te komen. De Marokkaan A. Battaï kwam in Vlissingen op de lijst van de PvdA.¹⁶³ Maar de Marokkaanse tolk en rijkschoolhouder E. Amrani stelde in Bergen op Zoom een lijst samen met uitsluitend Marokkaanse en Turkse kandidaten omdat hij niet op een andere lijst kwam. Hij hoopte op één zetel.¹⁶⁴ Negen Turkse kandidaten kregen uiteindelijk na de verkiezingen een zetel en geen enkele Marokkaan. Het contrast tussen Turken en Marokkanen was op dit punt groot.

Aan de vooravond van de gemeenteraadsverkiezingen van 1986 riep de Marokkaanse koning Hassan II zijn onderdanen in Nederland op niet deel te nemen aan de lokale verkiezingen. Na de oproep van koning Hassan wilden drie Marokkaanse kandidaten, uit Leiden en Amsterdam, zich als kandidaat terugtrekken. Terugtrekking was echter op dat moment volgens de kieswet niet meer mogelijk.¹⁶⁵ Minister De Korte van Binnenlandse Zaken (VVD) richtte zich rechtstreeks tot de Marokkanen in Nederland met een oproep vooral wel te gaan stemmen. Hij voegde er aan toe dat hij hoopte dat er geen ongeregelheden zouden ontstaan tussen Marokkaanse groeperingen die wel en niet wilden gaan stemmen.¹⁶⁶ Het KMAN liet de eerdere weerstand varen en riep Marokkanen in Nederland op wel te stemmen. Abdou Menebhi verklaarde in 2008 deze radicale ommekeer.

De Amicales waren tegen deelname aan verkiezingen, omdat de koning dat zei. Wij waren uit principe tegen. Deelnemen aan verkiezingen vonden wij een vorm van assimilatie en bovendien waren wij op dat moment tegen het politieke systeem. We hadden een links standpunt; veranderingen moesten via maatschappelijke organisaties bereikt worden en niet via stemmen. Nou ja, achteraf gezien hadden we geen duidelijk standpunt, we waren aan het dromen. Onze doelstelling was op de eerste plaats strijden voor terugkeer. Toen de koning zijn toespraak hield waarin hij de Marokkanen opriep om niet te stemmen, veranderden wij binnen 24 uur ons standpunt. We vonden op dat moment, als protest tegen de bemoeienis van de koning, dat Marokkanen wel moesten stemmen.¹⁶⁷

Een stemadvies bracht het KMAN niet uit. Het KMAN had alle verkiezingsprogramma's naast elkaar gelegd en was tot de conclusie gekomen dat geen ervan aan de wens van Marokkanen in Nederland tegemoet kwam. Dat gold vooral voor zaken als recht op onderwijs in eigen taal en cultuur en erkenning van het recht op eigen organisaties.¹⁶⁸ De secretaris van de Marokkaans-Islamitische vereniging in de stad Groningen riep zijn leden op wel te gaan stemmen: 'Koning Hassan woont hier niet en wij wel'.¹⁶⁹

De bemoeienis van de Marokkaanse koning met de Marokkanen in Nederland was een direct gevolg van de introductie van nieuwe rechten voor buitenlanders in Nederland. Het autoritaire regime van Hassan II wilde voorkomen dat zijn onderdanen in het buitenland zich zouden ontwikkelen tot een politieke voorhoede, die een gevaar zou kunnen vormen voor het regime. In een toespraak maande de koning zijn onderdanen zich niet te bemoeien met politieke aangelegenheden die hen niet aangingen. Bovendien was Marokko bang dat integratie in de vestigingslanden zou leiden tot ontzetting en dus tot minder geldovermakingen. De uitspraken van de koning pasten in het Marokkaanse beleid waarin integratie van Marokkanen werd ontmoedigd. In het kader van dit beleid werd naturalisatie ook beschouwd als een teken van disloyaliteit ten opzichte van de Marokkaanse staat en koning. Het ontmoedigende beleid had effect. Marokkanen weigerden te poseren voor een foto op het moment dat ze hun stem uitbrachten, omdat ze bang waren voor sancties van hun landgenoten. Mustapha Sidali, redacteur van de Marokkaans-Nederlandse krant *Al Mizan*, zei dat een groot deel van de Marokkanen aan de oproep van de koning gehoor had gegeven. Hij vond dat jammer: 'In Nederland moeten wij ons ontwikkelen, hier ligt onze toekomst. Toen de uitspraak van Hassan bekend was, zag ik een tweedeling ontstaan in mijn omgeving. De mensen die niet gingen stemmen waren daarbij veruit in de meerderheid'.¹⁷⁰

Slechts 17 procent van de Marokkaanse kiesgerechtigden kwam opdagen.¹⁷¹ Voor de oproep van koning Hassan was een veel hogere opkomst onder Marokkanen voorspeld.¹⁷² In totaal was 38 procent van de buitenlanders die hun stem mochten uitbrengen ook daadwerkelijk gaan stemmen. De totale landelijke opkomst was 72 procent. Het verbod van koning Hassan beïnvloedde de opkomst, maar ook het gebrek aan 'eigen' kandidaten had gevolgen. De bemoeienis van koning Hassan II leidde tot Kamervragen.¹⁷³ Meerdere Kamerleden verklaarden dat de opmerkingen van de Marokkaanse koning grote paniek en onrust veroorzaakten in de Marokkaanse gemeenschap. Veel Marokkanen waren bang voor represailles tegen hun familieleden in Marokko indien de Marokkaanse autoriteiten erachter kwamen dat ze hun stemrecht hadden gebruikt.¹⁷⁴ Kamerleden Lankhorst (PPR) en Van Es (PSP) beschouwden de houding van de Marokkaanse koning als 'inmenging in Nederlandse nationale aangelegenhe-

den'.¹⁷⁵ In de Tweede Kamer maakte men zich grote zorgen over de gevolgen van de uitspraken van de koning voor de integratie van Marokkanen in de Nederlandse samenleving. Uit deze zorg blijkt de Nederlandse afwijzing van de bemoeienis van de Marokkaanse overheid met haar emigranten, en de angst dat deze inmenging de sociale cohesie binnen de Nederlandse samenleving zou ondermijnen. De Tweede Kamer, ondersteund door de ministers van Buitenlandse en Binnenlandse Zaken, stelde dat de sociale en politieke participatie in de Nederlandse samenleving en de ontwikkeling van een sterke culturele identiteit geen tegenstrijdig processen waren.¹⁷⁶ Dit standpunt laat zien dat in het politieke debat, zoals kenmerkend voor de jaren 1980, nauwe banden met het herkomstland en een nadruk op de culturele aspecten werden aangemoedigd, maar tegelijkertijd dat de inmenging door het land van herkomst bekritiseerd werd.¹⁷⁷ Door de binnen Europa vrij unieke introductie van het stemrecht voor buitenlanders riep de Nederlandse overheid een reactie van het herkomstland over zich af.

In de late jaren 1980 nam de kritiek op het beleid ten aanzien van etnische minderheden echter toe, met als resultaat hevige politieke debatten. De kritiek op het falende integratiebeleid versterkte omstreeks 1989 als gevolg van de Rushdie-affaire.¹⁷⁸ Na de publicatie van Rushdie's boek *Duivelsverzen* demonstreerden vooral Turkse moslims in Nederland en verbrandden boeken en poppen van Rushdie. Op dat moment klonnen linkse commentatoren, zoals Rinus Ferdinandusse, hoofdredacteur van *Vrij Nederland* in de pen, en verwoordden felle kritiek op het idee van integratie met behoud van eigen cultuur. Ferdinandusse schreef: 'Wat onze eigen 'moslims' betreft: tulband af, méédoen met ons en anders eruit'.¹⁷⁹ Wie de tulbanddragende moslims in Nederland waren, was in deze kritiek niet duidelijk. Gerrit Kromrij schreef in *NRC Handelsblad*:

Er werd een macht aan tijd en mankracht besteed aan meertalig onderwijs en jongerenwerk voor culturele, religieuze en etnische randgroepen [...] en wat is van dat alles de vrucht? De moslim-gemeenschap trekt en masse langs de straten, met woeste kreten als 'Rushdie dood, Allah groot'.¹⁸⁰

Deze kritiek kwam gedeeltelijk voort uit de vrees een emancipatiestrijd te moeten overdoen, zoals Pim Fortuyn het later bij herhaling verwoordde.¹⁸¹ In 1989 verklaarde een nieuw rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid dat er te weinig vooruitgang was geboekt in het economische en sociale domein en dat te veel aandacht werd besteed aan multiculturele vraagstukken en de subsidiëring van organisaties.¹⁸² De expliciete boodschap aan de regering was om minder op culturele rechten en voorzieningen te concentreren en meer op de verbetering van de arbeidsparticipatie en onderwijspositie van minderheden. De Nederlandse regering omarmde dit advies en zette een koerswijzing in. In de volgende paragraaf bespreek ik de verschuiving in beleid en welke gevolgen dat had voor het perspectief op banden met het herkomstland.

De jaren 1990-2010: roep om aanpassing

In de jaren 1990 heeft deze verschuiving in beleid geresulteerd in een nieuwe politieke agenda die niet langer gericht was op de groep, maar op individuen. De rege-

ring erkende dat een preoccupatie met culturele verschillen ‘echte’ problemen, zoals participatie op de arbeidsmarkt, ondermijnde. De WRR adviseerde de aandacht te verleggen van culturele factoren die de zwakke positie van migranten in de samenleving veroorzaakten naar sociaal-economische integratie.¹⁸³ Door de nadruk op sociaal-economische vooruitgang en de afwijzing van een te grote nadruk op culturele identificaties kreeg de oriëntatie op het herkomstland veel kritiek. Een sterke culturele of religieuze identiteit en de oriëntatie op het land van herkomst werden in toenemende mate gekoppeld aan een mislukte integratie in de Nederlandse samenleving. Met dit besef kwam er een einde aan de geïnstitutionaliseerde multiculturalistische samenleving, waarmee ook een halt werd toegeroepen aan de categorale benadering. Dit betekende een plotselinge verandering in de politieke debatten. Er kwam een sterkere nadruk op culturele aanpassing van migranten in de Nederlandse samenleving.

In de tweede helft van de jaren 1990 vond het politieke debat steeds meer weerklank buiten het parlement. In maatschappelijke debatten kwamen de culturele en religieuze verschillen tussen groepen naar voren. Frits Bolkestein, toenmalig fractievoorzitter van de VVD, bepaalde in sterke mate de publieke opinie door vraagtekens te zetten bij de verenigbaarheid van de islam en de westerse cultuur. Volgens Bolkestein belemmerde de islamitische achtergrond van migranten hun integratie in de Nederlandse seculiere samenleving. Om die reden verwierp hij de facilitaire ondersteuning van de overheid bij het opzetten van zelforganisaties door migranten. Eigen organisaties zouden de gebrekkige culturele aanpassing van minderheden in stand houden. Sociale problemen die zich voordeden in de samenleving werden meer en meer opgevat als een ‘botsing tussen beschavingen’.¹⁸⁴ Met name Marokkanen scoorden niet hoog in de integratiemonitors. Hun gebrekkige integratie werd in verband gebracht met hun sterke culturele binding en oriëntatie op het herkomstland. De banden van migranten met hun land van herkomst werden niet langer geïnstitutionaliseerd of aangestuurd door de Nederlandse overheid, maar werden voortaan ontmoedigd. Bovendien werd gewezen op de gevaren van een mislukte integratie van migranten voor de nationale soevereiniteit. De cultuur en het geloof van migranten, in het bijzonder moslims, zouden onverenigbaar zijn met de westerse waarden en een bedreiging vormen voor de westerse wereld. Voorheen werd het soevereiniteitsargument alleen gebruikt in het kader van inmenging door de landen van herkomst en hun mogelijke gevolgen voor de nationale stabiliteit.

In 2000 publiceerde Paul Scheffer in *NRC Handelsblad* zijn artikel ‘Het multiculturalistische drama’ waarin hij pleitte voor een parlementaire enquête over het migratie- en integratiebeleid van de afgelopen decennia.¹⁸⁵ Volgens Scheffer hadden het bemoedigende migratiebeleid en het falende integratiebeleid geleid tot ongelijkheid, toenemende culturele segregatie en gevoelens van vervreemding van migrantengroepen tegenover de ontvangende samenleving.¹⁸⁶ Scheffer schreef over het sociaal onbehagen over de multiculturalistische samenleving en bepaalde hiermee de richting van het integratiedebat in de politiek en daarbuiten. Het was het begin van een woelige periode in de Nederlandse politiek, waarin politici, ook in Scheffers linkse kring, werden overvallen door onzekerheid over de resultaten van het migratie- en integratiebeleid van de afgelopen dertig jaar. Dergelijke gevoelens werden versterkt door internationale en nationale gebeurtenissen, zoals de aanslagen in New York en Washington op 11 sep-

tember 2001, de moord op Pim Fortuyn in 2002 en de moord op Theo van Gogh door een man met Marokkaanse wortels in 2004. Voor het eerst kreeg het loyaliteitsargument een belangrijke rol toebedeeld in het Nederlandse integratiebeleid. Migranten en hun nakomelingen moesten zich expliciet uitspreken voor de Nederlandse samenleving. De binding met de eigen cultuur werd als ongewenst gezien. Politieke partijen benadrukten dat migrantenorganisaties meer georiënteerd waren op de eigen culturele achtergrond dan op de Nederlandse samenleving, met een gefragmenteerde of mislukte integratie als gevolg.¹⁸⁷ De nadruk in de politieke debatten op de culturele verschillen tussen migranten en niet-migranten als een verklaring voor een (deels) mislukte integratie was nieuw. Het is opmerkelijk dat in diezelfde debatten het aandeel van de Nederlandse overheid in het in stand houden en stimuleren van culturele voorzieningen en eigen organisaties van met name Marokkanen in de jaren daarvoor nauwelijks erkend werd. De binding met de eigen cultuur die tot halverwege de jaren 1990 beschouwd werd als middel voor een geslaagde integratie, werd nu beschouwd als een rem op integratie.

Het nieuwe integratiebeleid met een sterke nadruk op assimilatie stond in schril contrast met de oproep van Frits Bolkestein (vvd) in 2004 aan de Marokkaanse koning om alle in Nederland wonende Marokkanen op te roepen zich aan de islamitische wet te houden. De directe aanleiding voor Bolkesteins oproep was de moord op filmmaker Theo van Gogh. De vvd'er wees erop dat de moordenaar van Van Gogh geïnspireerd was door de islam, en sprak de Marokkaanse koning aan op zijn verantwoordelijkheden als leider der gelovigen: 'Hij is vermoord door een 'moslim' met de dubbele Nederlands-Marokkaanse nationaliteit. De koning moet de Marokkanen laten weten dat de islam een moord nooit goedkeurt. Slechts een kleine minderheid buigt niet voor de wet. Voor hen, en voor hun verwanten, kan uw woord zwaar wegen en het verschil maken'.¹⁸⁸ De grootste politieke bezorgdheid gold de geringe culturele integratie van migranten en hun nakomelingen. Des te merkwaardiger was de oproep van Bolkestein, de belangrijkste pleitbezorger van dit nieuwe beleid, die Marokkanen in Nederland primair beschouwde als onderdanen van de Marokkaanse koning.

Een ander voorbeeld dat contrasteerde met de nieuwe beleidsdoelstellingen is de omgang met de toegestane en verboden Marokkaanse namenlijsten. De Marokkaanse namenlijst is een lijst met hoofdzakelijk Arabische voornamen die door de Marokkaanse overheid goedgekeurd zijn. Op deze wijze wil Marokko de Arabisch-islamitische identiteit van haar onderdanen, ook zij die in Nederland wonen, waarborgen. Een groot aantal Nederlandse gemeenten, waaronder Amsterdam, Haarlem en Almere, raadt Marokkanen in Nederland bij het inschrijven van hun kinderen aan één van deze voornamen te kiezen omdat dat problemen, bijvoorbeeld bij het opeisen van erfenissen, in Marokko zou voorkomen. Vanuit de politiek was er veel kritiek op de faciliterende rol van Nederland, omdat het de keuzevrijheid van Marokkanen zou beperken en de Nederlandse burgerlijke stand als verlengstuk van Marokkaans overheidsbeleid zou maken. Bovendien stellen mensenrechtenorganisaties dat de Marokkaanse namenlijst, waarop alleen Arabische namen prijken, discriminerend is voor Marokkanen met een Berberachtergrond die hun kind een Berbernaam willen geven.¹⁸⁹ Toen een Marokkaans-Nederlandse vader aangifte deed van de geboorte

van zijn zoon bij de burgerlijke stand in Haarlem, wees de dienstdoende ambtenaar, met de Marokkaanse namenlijst in de hand, de gekozen naam af. De ambtenaar wilde hem behoeden 'voor problemen met zijn autoriteiten'.¹⁹⁰ Deze twee voorbeelden illustreren de discrepantie, tussen wat de overheid beoogt en de praktijk van alledag die zich weinig aantrekt van de beleidsvoornemens. De Nederlandse overheid problematiseerde enerzijds beïnvloeding door het herkomstland, terwijl anderzijds Marokkanen werd aangerekend dat ze sterke banden onderhouden met hun herkomstland.

Personen- en familierecht

Omdat Marokkanen hun Marokkaanse nationaliteit niet kunnen opgeven ontstond er onduidelijkheid over de afstemming van het personen- en familierecht tussen Nederland en Marokko. Pogingen tot coördinatie tussen Nederland en Marokko werden vooraf gegaan door veel aandacht in pers voor gevallen waarbij een Marokkaanse man zijn vrouw of kinderen, die bij hem in Nederland woonden, tegen hun wil naar Marokko stuurde of na een vakantie in Marokko zonder paspoort achterliet. Een zaak die veel aandacht kreeg in de pers was die van Karima Ouchan. Zij werd in 1985 door haar vader naar Marokko gebracht tegen haar wil, sprong bij de overtocht tussen Spanje en Marokko overboord, werd gered en overleefde haar wanhoopsdaad. Door inzet van de leiding van haar school in Nederland en medeleerlingen kon ze terugkeren naar Nederland. Haar vader bracht haar kort daarop echter opnieuw naar Marokko, waar ze tegen haar wil twaalf jaar lang bleef voordat ze terugkwam naar Nederland.¹⁹¹ De Nederlandse overheid kon weinig voor Karima Ouchan doen, maar de zaak was wel aanleiding tot een jarenlang voortdurende poging tot overleg tussen Nederlandse en Marokkaanse autoriteiten over dubbele nationaliteit en de gevolgen daarvan voor het familierecht.

Marokko had in verband met dit type problemen eerder familierechtelijke verdragen gesloten met Frankrijk en België en wilde een soortgelijk verdrag sluiten met Nederland. Vanaf het begin van de jaren 1990 trachtte de Marokkaanse overheid met Nederland tot zo'n verdrag te komen. Het initiatief ging uit van het Marokkaanse ministerie van Justitie. De Marokkaanse overheid wilde dat Nederlandse rechters rekening hielden met het Marokkaanse persoonsrecht bij huwelijk, echtscheiding of voogdij.¹⁹² Midden jaren 1990 werd een *Commission mixte consultative* opgericht, bestaande uit vertegenwoordigers van de Nederlandse en Marokkaanse ministeries van Justitie. Van Marokkaanse kant werd voorgesteld dat uitgegaan zou worden van een 'persoonlijk statuut'. Nederlandse rechters zouden – indien het iemand met Marokkaanse nationaliteit betrof – moeten oordelen naar Marokkaans recht. Op dezelfde wijze zou een Marokkaanse rechter een familierechtelijk conflict tussen Nederlanders steeds beoordelen aan de hand van het Nederlandse recht. Het deed er in principe niet toe wat mensen zelf wilden en evenmin waar zij hun gewone verblijfplaats hadden.¹⁹³ De Nederlandse overheid wees dit voorstel bij herhaling af vanwege de te grote invloed die de Marokkaanse overheid zo in de Nederlandse praktijk zou krijgen en vanwege internationale verdragen, die een dergelijk onderscheid verbieden.¹⁹⁴

In Nederland uitgesproken scheidingen werden door de Marokkaanse overheid niet erkend. Gescheiden vrouwen werden als nog steeds getrouwd beschouwd en indien ze een nieuw huwelijk sloten waren ze strafbaar wegens overspel. Huwelijken die in Nederland werden gesloten, zonder te voldoen aan de Marokkaanse regels, werden in Marokko als ongeldig beschouwd en de kinderen die uit die huwelijken werden geboren, werden als buitenechtelijk gezien. Er werden in de loop van de jaren 1990 oplossingen gevonden voor een deel van deze problemen. Mensen die in Nederland waren getrouwd konden bij de Marokkaanse ambassade of consulaten een *acte de reconnaissance* laten opmaken. Door deze erkenningsakte werd het voor de Nederlandse ambtenaar van de burgerlijke stand gesloten huwelijk ook naar het Marokkaanse recht geldig verklaard. Een dergelijke akte kan nog jaren na het Nederlandse huwelijk worden opgemaakt. Van deze mogelijkheid werd eind jaren 1990 en begin jaren 2000 jaarlijks enige honderden malen gebruik gemaakt. Op een vergelijkbare manier konden mensen die in Nederland waren gescheiden bij de Marokkaanse ambassade of bij de consulaten een erkenningsakte laten opstellen, mits beide partners bereid waren daaraan mee te werken. Van die mogelijkheid werd eind jaren 1990 driehonderd tot vijfhonderd keer per jaar gebruik gemaakt.¹⁹⁵ De invloed van deze mogelijkheden was gering, maar de formele banden tussen beide landen werden er wel door versterkt.

Minister Verdonk bezocht in 2005 Marokko om extra mogelijkheden te bespreken, maar dat leidde uiteindelijk tot weinig. Ze sprak met zes vrouwen die tegen hun zin in Marokko waren achtergelaten. Verdonk wees erop dat vrouwen met meerdere nationaliteiten een noodreisdocument konden aanvragen bij de Nederlandse ambassade of het consulaat op grond van het feit dat zij de Nederlandse nationaliteit bezitten.¹⁹⁶ Het was een weinig reële optie.

Op naar naturalisatiedag

In 2008 bracht een aantal incidenten met betrekking tot de (vermeende) bemoeienis van de Marokkaanse staat met Marokkanen in Nederland de parlementaire debatten over de ongewenste Marokkaanse inmenging in het leven van migranten opnieuw tot leven. Binnen een jaar was er de uitspraak van de Marokkaanse minister voor de Marokkaanse gemeenschap in het buitenland dat 'de Marokkaanse gemeenschap in het buitenland beschouwd moet worden als de zeventiende provincie van ons land' (waarover meer in hoofdstuk 5), de arrestatie van een Nederlandse politiemans van Marokkaanse komaf wegens vermeende spionage voor Marokko, ophef over het bijwonen van een seminar onder het beschermheerschap van de Marokkaanse koning in Marokko van 35 Marokkaanse imams uit Nederland, de verwerping van de financiële blokkade die Marokko opwerpt (geld invoeren mag wel, geld uitvoeren niet), en verhitte discussies over de dubbele nationaliteit. Binnen deze politieke discussies werd nagelaten te vermelden dat Marokkanen niet de enigen zijn die hun nationaliteit niet kunnen opgeven en derhalve een dubbele nationaliteit hebben indien ze zich laten naturaliseren tot Nederlander (hetzelfde gold voor migranten uit 17 andere landen).¹⁹⁷

Naar aanleiding van de arrestatie van de van spionage verdachte Marokkaans-Nederlandse politiemans hield de Tweede Kamer een spoeddebat over de druk die de

Marokkaanse geheime dienst zou uitoefenen op Marokkanen in Nederland. Het kabinet en de Tweede Kamer reageerden verontwaardigd op de vermeende spionagepraktijken van de politiemans in opdracht van de Marokkaanse regering.¹⁹⁸ De zaak van de van spionage verdachte politiemans stond niet op zichzelf. Al in 2002 merkte de AIVD in zijn jaarverslag op dat 'Marokkaanse diensten direct of indirect trachten controle uit te oefenen op migrantengemeenschappen in ons land. De banden van de Marokkaanse inlichtingendienst zijn gericht op het onderkennen en in de gaten houden van oppositiegroeperingen die in Marokko verboden zijn. Daarnaast willen deze diensten processen van radicalisering onder de Marokkaanse migrantengemeenschap signaleren en tegengaan en aanslagen in het thuisland voorkomen'.¹⁹⁹ In een brief aan de Tweede Kamer schreven de ministers van Binnenlandse Zaken en Buitenlandse Zaken:

Door beïnvloeding door een andere mogendheid kunnen Nederlandse burgers beperkt worden in de uitoefening van hun grondrechten, zoals de vrijheid van meningsuiting of vrijheid van vergadering. Dit is een wezenlijke schending van onze democratische rechtsorde en de soevereiniteit van Nederland.²⁰⁰

Als reactie op deze spionagezaak, en de protesten van de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, werden twee medewerkers van de Marokkaanse ambassade in Den Haag teruggestuurd naar Marokko.

Op 25 oktober 2008 gingen 150 Marokkaanse imams uit Europa naar Marokko voor een conferentie die georganiseerd werd door het Marokkaanse ministerie van Islamitische Zaken. Dit ministerie valt onder de bevoegdheid van de Marokkaanse koning, Mohamed VI, die ook geestelijk leider is. In Marokko bestaat geen scheiding van religie en staat. Vanuit Nederland participeerden 40 imams, waaronder 9 die als geestelijk verzorgers werkten bij de Dienst Justitiële Inrichtingen. In de media ontstond veel ophef over dit bezoek. 'Marokkaanse imams uit Nederland door Marokko teruggeroepen voor instructies', kopte *Elsevier*.²⁰¹ De affaire bleef niet onopgemerkt in de Tweede Kamer, waar de vermeende inmenging van de Marokkaanse overheid onomwonden werd afgewezen.²⁰² De PvdA vond het 'bezwaarlijk dat de Marokkaanse minister van Islamitische Zaken zich opstelt als zendende instantie, en zich bemoeit met de godsdienstbeleving van Marokkanen in Nederland'.²⁰³ Naar aanleiding van Kamervragen stuurde de minister van Justitie, waaronder de Dienst Justitiële Inrichtingen valt, een brief waarin hij benadrukte dat de Nederlandse overheid zich niet bemoeit met de geloofsinhoud van religieuze instituties. 'Dat zou anders zijn, als een vreemde mogendheid via het kanaal van de religie invloed zou willen uitoefenen in Nederland en daarbij de grenzen van de wet zou overschrijden. Daarvan is in het onderhavige geval niet gebleken', aldus de minister.²⁰⁴ Bovendien benadrukte de minister dat er 'geen enkele indicatie bestaat dat de betrokkenen onder dwang naar Marokko zijn afgereisd voor instructies'.²⁰⁵

Een ander onderwerp dat de politieke (en publieke) gemoederen bezighield was de financiële blokkade die Marokko opwerpt voor Marokkanen in het buitenland. In de praktijk komt het erop neer dat Marokkanen die kapitaal hebben in Marokko, hun geld niet zomaar kunnen overbrengen naar Nederland. De fracties van CDA, PvdA, SP, VVD en GroenLinks vonden dat de regering opheldering moest vragen aan de Marok-

kaanse regering. Volgens PvdA-Kamerlid Dijsselbloem moest ‘Rabat de migranten eindelijk vrij laten. Het is prima dat migranten binding hebben met het herkomstland, maar het moet altijd op basis van vrijwilligheid’.²⁰⁶ GroenLinks-Kamerlid Dibi refereerde aan de financiële blokkade als ‘het zoveelste voorbeeld van Marokko’s lange arm’.²⁰⁷ De zogenaamde ‘lange arm van Marokko’, hiermee wordt gerefereerd aan de Marokkaanse bemoeienis – goedschiks of kwaadschiks – met de Marokkanen in Nederland, dook, zoals nog zal worden beschreven al in de jaren 1970 op in politieke en maatschappelijke discussies. De lange arm had een lange geschiedenis. Uit de hoek van Marokkaanse migranten kwam ook kritiek op de financiële blokkade: ‘De jacht van Rabat op de migranteneuro’s is bijzonder schadelijk, want nu worden de Marokkaanse gemeenschappen in Europa, die economisch toch al kwetsbaar zijn, nog verder uitgezogen’.²⁰⁸

Deze voorbeelden laten zien dat alle Nederlandse politieke partijen de Marokkaanse inmenging nauwlettend in de gaten hielden en kritiek hadden op de ‘lange tentakels van Marokko die diep zijn doorgedrongen in de Nederlandse samenleving’.²⁰⁹ Waar alle partijen het over eens waren, was dat ‘deze lange termijn van Marokkaanse inmenging de integratie van Marokkanen hinderde, en dat degenen die in Nederland woonden vrij moesten zijn van enige invloed van de landen van herkomst’.²¹⁰ In dezelfde politieke discussies gebruikte de pvv de term loyaliteit ten aanzien van de integratie van migranten.²¹¹ De Nederlandse overheid problematiseerde over het algemeen de banden van Marokkaanse migranten en hun nakomelingen met hun herkomstland, omdat verondersteld werd dat deze verbondenheid een gebrekkige integratie in de hand werkte. Daar kwam bij dat de Nederlandse overheid de aanpassing aan de Nederlandse cultuur, maar ook normen en waarden, voorstond. Een oriëntatie op het herkomstland zou dit beleidsdoel ondermijnen. Een sterke binding met het herkomstland en de vermeende inmenging van de Marokkaanse overheid werden op één hoop gegooid. Dat ze de integratie van Marokkanen in de Nederlandse samenleving belemmeren werd overigens meer verondersteld dan bewezen.

De discussie over naturalisatie illustreert goed hoe politici een voortgaande oriëntatie op het herkomstland wilden tegengaan. Het kabinet-Lubbers liet in 1992 de afstandseis in de praktijk van de naturalisatieprocedure vervallen. Mensen die in principe wel afstand konden doen van hun oorspronkelijke nationaliteit, mochten er voor kiezen die te behouden. Het aantal naturalisaties nam sterk toe, ook onder Marokkanen, voor wie deze beleidswijziging weinig betekende omdat ze de keuze voor afstand volgens de Marokkaanse wet niet hadden. In 1995 kregen 13.400 Marokkanen de Nederlandse nationaliteit, een behoorlijk stijging in vergelijking met 1994 toen 8.100 Marokkanen een Nederlands paspoort kregen.²¹² In 2010 bezat 78 procent van de Marokkanen in Nederland zowel de Nederlandse als de Marokkaanse nationaliteit.²¹³ De stijging van het aantal naturalisaties was het door de overheid gewenste effect, maar verontruste vervolgens CDA- en VVD-politici die vonden dat het een indicatie was dat naturalisatie al te makkelijk was geworden. Politici vreesden dat naturalisatie los zou komen te staan van een gevoel van verbondenheid met Nederland. Desondanks werd in 1993 een wetsvoorstel ingediend waarin ook formeel het schrappen van de afstandseis werd neergelegd. Het uitgangspunt van het wetsvoorstel was: ‘Nationaliteit heeft als belangrijk kenmerk de formalisering te zijn van een wezenlijke band met de staat

van die nationaliteit. Deze band kan velerlei inhoud hebben, kan van maatschappelijke, emotionele, culturele of economische aard zijn.²¹⁴ Tegelijkertijd meende het parlement: 'Nationaliteit is een uitdrukking van verbondenheid, niet van ondeelbare trouw. Omdat die verbondenheid van velerlei aard kan zijn, is het mogelijk dat een persoon met meer dan één land wezenlijk verbonden geacht kan worden'. Deze opvatting is in feite een erkenning van transnationale identiteiten en loyaliteiten. Het wetsvoorstel haalde het in de Tweede Kamer, maar werd in 1998 ingetrokken nadat het in de Eerste Kamer strandde.²¹⁵ De belangstelling voor de Nederlandse nationaliteit was bijzonder groot in de korte periode – tussen 1 januari 1992 en 1 oktober 1997 – dat de afstandseis niet gold.²¹⁶ De belangstelling nam vooral onder Turken af nadat het niet langer mogelijk was. Onder andere groepen bleef de belangstelling bestaan.

In 2003 voerde de Tweede Kamer opnieuw een debat over meervoudige nationaliteiten. Kamerleden Sterk (CDA), Nawijn (LPF) en Hirsi Ali (VVD) dienden een motie in en drongen aan op een wetwijziging waardoor zogenaamde allochtonen van de derde generatie uitsluitend nog de Nederlandse nationaliteit zouden kunnen bezitten.²¹⁷ Naar aanleiding van de motie verscheen in 2004 de notitie 'Meervoudige nationaliteit en integratie' van minister Verdonk (VVD), waarin gesteld werd dat meervoudige nationaliteiten in beginsel een belemmering vormen voor de integratie.²¹⁸ Het opgeven van de oorspronkelijke nationaliteit zou volgens de minister duiden op een succesvolle integratie en een sterke binding met de Nederlandse samenleving. De motie en het voorstel van minister Verdonk leidden tot uitgebreide debatten in de Kamer en de pers over het verband tussen loyaliteit en nationaliteit. Verdonk wees er overigens terecht op dat ontneming van de oorspronkelijke nationaliteit slechts mogelijk is door het land van herkomst. Nederland had in deze geen enkele juridische bevoegdheid en Marokko wilde aan een regeling op dit punt niet meewerken.

De regering introduceerde een 'naturalisatiedag', waarop het Nederlanderschap in een speciale ceremonie feestelijk werd gevierd. *Hoë* meervoudige nationaliteiten de integratie belemmeren bleef onbeantwoord in de notitie, en ook in de Tweede Kamer was weinig animo om het verband hiertussen nader te onderzoeken. In hetzelfde jaar pleitte de ChristenUnie voor een 'loyaliteitsverklaring' die getekend moest worden door migranten die de Nederlandse nationaliteit hadden aangevraagd.²¹⁹ Hieruit valt af te leiden dat sommige politici disloyaliteit en het ontbreken van gevoelens van verbondenheid met Nederland zagen als de centrale problemen van de integratie van migranten in de Nederlandse samenleving.

In 2007 laaide de discussie over meervoudige nationaliteiten weer op. De pvv zette vraagtekens bij de loyaliteit van de staatssecretarissen Albayrak en Aboutaleb, die in het bezit zijn van dubbele nationaliteiten (Nederlandse en respectievelijk de Turkse en Marokkaanse), door een motie van wantrouwen tegen hen in te dienen.²²⁰ De Tweede Kamer verwierp de motie, maar het publieke en politieke debat over loyaliteiten en dubbele nationaliteiten was hiermee niet verstomd. Overigens wordt daarbij weinig aandacht besteed aan het punt dat Marokkaanse migranten hun nationaliteit niet kunnen opgeven, als ze dat zouden willen, en dat het Nederlandse pleidooi om die wetgeving in Marokko veranderd te krijgen een bemoeienis is met binnenlandse Marokkaanse aangelegenheden.

Conclusie

In dit hoofdstuk is onderzocht hoe het Nederlandse overheidsbeleid de banden van Marokkanen met hun herkomstland heeft beïnvloed. Gelet op de literatuur over transnationalisme, waarin vestigingslanden geen belangrijke rol wordt toegekend, zou men verwachten dat de Nederlandse overheid weinig invloed had op de verbondenheid van Marokkanen met hun herkomstland. Het exploreren van de verschuivingen in de beleidsperspectieven en de gevolgen daarvan in de praktijk, laat echter zien dat de Nederlandse overheid in belangrijke mate de aard en de sterkte van banden van Marokkanen in Nederland met Marokko heeft beïnvloed. Gedeeltelijk gebeurde dat opzettelijk, gedeeltelijk niet.

De ondertekening van het wervingsverdrag in 1969 tussen Nederland en Marokko markeerde het begin van een hechte samenwerking waarin de banden tussen de beide overheden geleidelijk ontstonden. Dit had een weerslag op de banden die individuele Marokkanen hadden met hun land. De organisatie van de werving heeft geleid tot institutionalisering van banden met Marokko. De wervingsovereenkomst werd opgesteld voor nieuw te werven arbeiders, maar was ook van toepassing op reeds in Nederland aanwezige Marokkanen. Marokkanen die zich buiten de officiële werving om meldden bij de Nederlandse autoriteiten, moesten voldoen aan dezelfde volwaarden (blanco strafblad, overleggen van gegevens van de burgerlijke stand) als hun geworven landgenoten, en dat leidde voor alle Marokkanen in Nederland tot nauwe banden met de Marokkaanse autoriteiten en contacten in het land van herkomst.

Het voorbeeld van de organisatie van de kinderbijslag laat zien hoe de Nederlandse overheid de banden van Marokkanen met hun herkomstland institutionaliseerde. Vanaf 1973 kregen Marokkanen met een gezin in Marokko de kinderbijslag niet langer uitgekeerd in Nederland. Het geld werd overgemaakt naar een Marokkaanse overheidsinstantie in Marokko, *la Caisse Nationale de Sécurité Sociale*, die verantwoordelijk was voor de uitkering van de kinderbijslag. De maatregel werd geïntroduceerd om de fraude – bij de aanvraag van de kinderbijslag werden meer kinderen opgegeven dan het werkelijk aantal – tegen te gaan en gold alleen voor Marokkaanse en Spaanse arbeiders. De nieuwe regeling leidde tot grootschalige protesten, maar leidde ook (onbedoeld) tot sterke banden van individuele Marokkanen met de Marokkaanse overheid en Marokkaanse organisaties. Marokkanen moesten een bankrekening openen in Marokko en moesten bij fouten – dikwijls werd de kinderbijslag te laat of onvolledig uitgekeerd – aankloppen bij de autoriteiten in het herkomstland.

In de jaren 1970 domineerde de terugkeergedachte. Langdurige vestiging van arbeidsmigranten werd ontmoedigd en verbondenheid met het herkomstland werd positief geduid en aangemoedigd met de ‘terugkeerbonus’ en terugkeerprojecten. Behoud van de eigen culturele identiteit werd ook in de jaren die volgden aangemoedigd. Via het subsidiebeleid kregen migranten geld om hun culturele identiteit te behouden en te bevorderen. Migrantenorganisaties hoefden niet te voldoen aan strenge subsidie-eisen: hoe ‘Marokkaanser’ de activiteiten, hoe meer geld de organisaties kregen. De overheid probeerde met groepsspecifieke faciliteiten de sociaal-culturele emancipatie van migrantengroepen te verbeteren, maar versterkte onbedoeld het behoud van banden met Marokko. De subsidieverstrekking diende ook een ander doel:

via subsidies probeerde de Nederlandse overheid in contact te komen of te blijven met ‘migrantengemeenschappen’. Dit groepsdenken stelde de overheid in staat om migrantenorganisaties verantwoordelijk te houden voor de handelingen van individuele leden van die ‘migrantengemeenschap’. Subsidies werden dus gedeeltelijk gegeven vanuit ideologische motieven (ondersteuning van de multiculturele samenleving), en gedeeltelijk vanuit strategische motieven (denkend dat migrantenorganisaties beter uitgerust waren om ondersteuning te bieden aan de eigen achterban, en dat zij een aanspreekpunt konden zijn bij problemen). Via het subsidiebeleid werd, opnieuw gedeeltelijk onbedoeld, de binding met het herkomstland in stand gehouden.

Het beleid in de jaren 1980 vertoonde veel raakvlakken met het beleid in het voorgaande decennium, maar brak ermee op één punt: de permanente vestiging van migranten werd erkend en er kwam een beleid voor etnische minderheden, dat stoelde op ideeën omtrent economische, politieke, culturele en religieuze gelijkheid. De *Minderhedennota* onderstreepte dat migranten zich via een sterke culturele identiteit en ‘emancipatie in eigen kring’ succesvol moesten ontwikkelen in de Nederlandse samenleving. Een sterke culturele identiteit en de banden met het herkomstland werden belangrijk geacht, en versterking van die banden werd gebruikt als rechtvaardiging voor het integratiebeleid. Versterking van de etnische identiteit van minderheden heeft er aan bijgedragen dat etnische verschillen werden benadrukt, maar ook dat de oriëntatie op de cultuur van het herkomstland groter werd. Dat gold bijvoorbeeld voor het onderwijs in de eigen taal en cultuur dat gefinancierd werd door de Nederlandse overheid, en dat aanvankelijk bedoeld was als voorbereiding voor terugkeer naar het herkomstland en later ingezet werd als emancipatiemiddel.

Voor de problemen die ontstonden op familierechtelijk terrein, gedeeltelijk omdat Marokkanen hun nationaliteit niet kunnen opgeven, werd een oplossing gezocht in het opstellen van erkenningsaktes van huwelijken en scheidingen op Marokkaanse ambassades en consulaten in Nederland. Het was een oplossing die de uitkomst was van jarenlang overleg tussen Nederlandse en Marokkaanse medewerkers van de ministeries van Justitie. Een werkelijke oplossing voor de problemen bood deze constructie niet, maar de banden werden er wel door versterkt.

De Nederlandse overheid wilde tot de jaren 1990 migranten stimuleren hun eigen cultuur te behouden. In de periode erna werd een drastische omslag gemaakt en werd sterke binding met de eigen cultuur niet meer aangemoedigd, maar juist bestreden. De Nederlandse overheid creëerde de ‘transnationale mens’, maar zag hem vervolgens als de ‘marginale mens’. Hoe dient deze omslag in beleid inzake verbondenheid met het herkomstland, van aanmoediging naar ontmoediging, te worden geduid? De directe aanleiding waren de teleurstellende resultaten van het integratiebeleid. De geringe participatie op de arbeidsmarkt en in het onderwijs baarde velen zorgen. Er was onvrede over de multiculturele samenleving die als failliet of mislukt werd beschouwd zonder dat er werd gekeken naar het oorspronkelijke doel van het beleid. Om de integratieproblematiek aan te pakken werden nieuwe beleidsdoelen geformuleerd. Het nieuwe beleid richtte zich niet langer op de emancipatie van groepen, maar op de verbetering van de sociaal-economische positie van individuen. Hiermee kwam een einde aan het geïnstitutionaliseerde multiculturele beleid, en dus een einde aan het actief stimuleren van behoud van de eigen culture identiteit. Een sterke oriëntatie

op het herkomstland werd eerst gezien als oplossing voor maatschappelijke achterstand en later als veroorzaker van diezelfde achterstand. Aanpassing aan de Nederlandse normen en waarden werd beschouwd als een voorwaarde voor een succesvolle integratie. De sterke binding met het herkomstland werd in deze periode geconstrueerd als een beleidsprobleem, waarbij collectieve belangen (nationale veiligheid en sociale cohesie) op het spel stonden. Daarnaast was er een meer specifieke verschuiving betreffende de perceptie van Marokkanen: in politieke en publieke debatten was er in toenemende mate negatieve aandacht voor hun islamitische achtergrond. De islam, die steeds zichtbaarder werd in de samenleving en in debatten, werd gezien als bedreiging voor de liberale 'Nederlandse' principes, zoals scheiding tussen kerk en staat en gelijkheid van man en vrouw. In de tijdgeest paste ook de nadruk op integratie als een 'eigen keuze en verantwoordelijkheid'. De impliciete boodschap was dat maatschappelijke achterstand een keuze was: wie blijft vasthouden aan het herkomstland, kiest voor een marginale positie in de Nederlandse samenleving. In een brief aan de Tweede Kamer in 2011 verwoordde toenmalig minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties Piet Hein Donner dit als volgt: 'Integratie is niet langer de verantwoordelijkheid van de overheid, maar van de migrant'.²²¹

5 Marokkaanse perspectieven op verbondenheid met het herkomstland, 1960-2010

In de zomer van 1963 bracht de Amerikaanse president John F. Kennedy een bezoek aan Ierland, het geboorteland van zijn overgrootvader. Duizenden enthousiaste mensen stonden aan de kant van de weg en begroetten de president als de teruggekeerde ideale zoon.¹ In zijn toespraak in New Ross bedankte president Kennedy zijn toehoorders voor het warme onthaal: 'De dochters en zonen van Ierland, verspreid over de hele wereld, behoren tot de beste en meest loyale burgers van de landen waar ze naartoe zijn gemigreerd, maar bewaren ook warme banden en herinneringen aan hun land van herkomst'.² 'Aankomst van president Kennedy in Dublin voelt als thuiskomen', kopte *The New York Times*.³ Drie decennia later, in 1995, sprak de Ierse president Mary Robinson in soortgelijke bewoordingen het Ierse parlement en senaat toe: 'Het koesteren van de diaspora is een morele plicht. De relatie met de diaspora kan onze samenleving de waarden van diversiteit, tolerantie en rechtvaardigheid leren'.⁴ In mei 2011 deed president Obama het bezoek van Kennedy min of meer over. Hij werd eveneens ingehaald als een verloren zoon. Obama vereerde de bevolking van het kleine dorpje Moneygall, het geboortedorp van zijn bet-bet-bet-overgrootvader, met een speciaal bezoek. In de Ierse en internationale media werd veel nadruk gelegd op Obama's Ierse wortels.⁵

Op 13 februari 2008 verklaarde de toenmalige Marokkaanse minister voor Marokkanen in het buitenland, Mohamed Ameer, in de Marokkaanse krant *Aujourd'hui Le Maroc* dat 'de Marokkaanse gemeenschap in het buitenland beschouwd werd als de zeventiende provincie van Marokko'.⁶ Deze uitspraak deed hij in het kader van de voorbereidingen van een nieuwe nationale politiek waarin Marokkanen in het buitenland (*Marocains résident à l'étranger*; MRE) een actieve en participatieve rol moesten krijgen.⁷ De directe aanleiding voor deze nieuwe nationale politiek was het streven van de Marokkaanse koning Mohammed VI om de banden van Marokkanen in het buitenland, met name spirituele, culturele en familiebanden, met hun herkomstland te versterken.⁸ De Nederlandse pers en politiek konden geen Iers enthousiasme opbrengen en reageerden geenszins positief en veroordeelden de bemoeienis van de Marokkaanse overheid met haar emigranten.

Deze twee voorbeelden uit Ierland en Marokko raken aan de kern van dit hoofdstuk. Hierin stel ik de vraag welke motieven herkomstlanden hebben om banden aan te halen met hun emigranten. Die motieven moeten inzicht bieden in enerzijds de belangen van herkomstlanden en anderzijds de factoren die verbondenheid met de emigranten beïnvloeden. Net als veel andere emigratielanden voerde Marokko een emigratiepolitiek. Marokko telt 34 miljoen inwoners. Buiten Marokko wonen zo'n 4,5 miljoen Marokkanen. Met ongeveer 11 procent van de bevolking buiten de landsgren-

zen is het niet verrassend, althans vanuit het perspectief van de Marokkaanse overheid, dat er een specifiek op deze groep gericht beleid bestaat. In dit hoofdstuk analyseer ik de ontwikkelingen in de Marokkaanse emigratiepolitiek en verklaar ik de veranderde perspectieven van de Marokkaanse overheid op de banden met Marokko.

Herkomstlanden en hun emigranten

Migratie wordt vaker bestudeerd vanuit het perspectief van het vestigingsland (immigratie) dan vanuit het perspectief van het herkomstland (emigratie).⁹ Een gevolg hiervan is dat de literatuur over emigratiebeleid minder ontwikkeld is dan de literatuur over immigratiebeleid. De geringe aandacht voor de emigratiepolitiek van landen van herkomst is opmerkelijk, omdat vanaf de jaren 1970 een groot aantal herkomstlanden de banden met de emigrantengemeenschappen institutionaliseerde.¹⁰ De Filipijnse overheid onderhoudt al sinds de jaren 1970 sterke banden met landgenoten buiten de landsgrenzen.¹¹ Het Bureau van Buitenlandse Chinese Zaken probeerde vanaf begin jaren 1980 jonge mensen van Chinese afkomst woonachtig in het buitenland aan China te binden. In 1995 stelde Rusland de Raad van Landgenoten in, die de belangen van in het buitenland wonende Russen (en hun nakomelingen) vertegenwoordigde. In 2000 creëerde de Mexicaanse president Vicente Fox een presidentiële Raad voor Mexicanen in het Buitenland met als doel hechtere banden tussen Mexicaanse emigranten en Mexico en de Verenigde Staten te stimuleren. In 2002 volgde Syrië met een ministerie voor Emigranten Zaken.¹² Op 6 november 2007 kondigde de Marokkaanse koning Mohammed VI de oprichting van een Adviesraad voor Marokkanen in het Buitenland aan.¹³

Bij emigratiebeleid gaat het in de eerste plaats om soevereiniteitskwesaties, waarbij soevereiniteit niet alleen begrepen moet worden als grensbewaking (vanuit het perspectief van de vestigingslanden), maar ook als het definiëren van de grenzen van de 'nationale gemeenschap' of de nationale staat (vanuit het perspectief van de herkomstlanden).¹⁴ Staten bepalen niet alleen wie er vertrekt, bijvoorbeeld door te bepalen wie in aanmerking komt voor arbeid in het buitenland bij werving, maar ontwikkelen ook beleid ten aanzien van degenen die vertrokken zijn. De massale emigratie in de negentiende eeuw vanuit Duitsland, Italië en Polen, emigratielanden bij uitstek, viel samen met de opkomst van de nationale staat.¹⁵ De nationalisten in deze landen eisten bescherming van geëmigreerde onderdanen. In hun ogen konden de emigranten een cruciale bijdrage leveren aan de nationale expansie: via emigratie zou de eigen cultuur verspreid worden en zou de internationale invloed van het land worden vergroot.¹⁶ In de twintigste eeuw zag men de overzeese en permanente emigratie, met name naar de Verenigde Staten, als een bedreiging voor de nationale soevereiniteit. Polen, Italië en Duitsland probeerden hun onderdanen in het buitenland, die respectievelijk aangeduid werden als *Polonia*, *Italiana del monde* en *Auslanddeutsche*, te binden aan de nationale staat.¹⁷ Hiermee werd behoud van de oorspronkelijke cultuur en nationaliteit belangrijker dan sturing van de emigratie. Hoewel in deze gevallen de staat de emigratie reguleerde, waren het vooral de migrantenkerken in deze landen die de onderdanen in het buitenland begeleidden.¹⁸

Herkomstlanden voerden dit beleid om meerdere redenen. In de literatuur over emigratiebeleid en later transnationalisme worden drie belangrijke verklaringen genoemd: stimuleren van investeringen, geldovermakingen en het mobiliseren van politieke steun.¹⁹ Meerdere onderzoeken wijzen op de economische motieven van herkomstlanden om sterke banden aan te halen met hun emigranten en hun nakomelingen.²⁰ Hierbij gaat het niet alleen om het stimuleren van meer geldovermakingen. Herkomstlanden beseffen ook dat investeringen van ondernemers met een migrantenachtergrond en het toerisme in het eigen herkomstland veel geld opleveren voor de staatskas. Verder proberen herkomstlanden de loyaliteit van hun emigranten voor zich te winnen of te behouden, omdat ze hen zien als een potentiële politieke lobby die hun politieke en economische belangen kan ondersteunen in de landen waar ze zich gevestigd hebben.²¹ Soms opereren naast staten ook politieke partijen buiten de landsgrenzen, met name in landen met omvangrijke emigrantenpopulaties, die verkiezingsuitslagen in het herkomstland kunnen beïnvloeden.²²

Volgens sommige onderzoekers zouden deze verklaringen vooral gelden voor westerse landen en hun emigrantengemeenschappen in de Verenigde Staten. De Amerikaanse onderzoekster Brand stelde dat niet-westerse herkomstlanden, die nauwelijks aandacht krijgen in de literatuur, in hun emigratiepolitiek niet per definitie gedreven worden door dezelfde motieven als westerse herkomstlanden. Haar onderzoek heeft aangetoond dat de factoren die de emigratiepolitiek van niet-westerse landen over een langere periode verklaren complexer en gevarieerder zijn. Zij maakt onderscheid tussen vijf categorieën van verklaringen: macro-historische, internationaal-politieke, economische, binnenlands-politiek, en veiligheid/stabiliteit.²³

Bij macro-historische verklaringen gaat het om de reacties van herkomstlanden op de verschillende fasen in het vestigingsproces van emigranten. Dat wil zeggen dat de duur van het verblijf van de emigranten, hun sociaal-economische positie, en hun (veranderde) relatie met het vestigingsland de houding van de herkomstlanden ten aanzien van hun emigranten beïnvloeden. Als herkomstlanden vrezen de controle over hun emigranten te verliezen, kunnen ze instituties opzetten die gericht zijn op de emigrantengemeenschap. Om de veiligheid en de stabiliteit van de staat te garanderen controleren de herkomstlanden via deze instituties de politieke activiteiten van hun geëmigreerde emigranten. Internationaal-politieke verklaringen refereren aan de reacties van de landen van herkomst op discriminerend beleid in het vestigingsland ten aanzien van de emigranten. Internationaal-politieke verklaringen verwijzen ook naar het mobiliseren van politieke steun onder de emigranten. Bekende voorbeelden zijn de joodse en Armeense lobbies in de Verenigde Staten.²⁴ Bij de economische motieven gaat het om de bestrijding van werkloosheid door emigratie en de bevordering van geldovermakingen en investeringen door emigranten en hun nakomelingen. Binnenlands-politieke verklaringen verwijzen naar de reactie van herkomstlanden op de politieke steun van emigranten voor protestgroeperingen binnen het herkomstland. In deze gevallen kunnen herkomstlanden instituties opzetten die deze politieke steun ontwrichten.²⁵

Dat herkomstlanden banden onderhouden met hun emigranten is dus niet nieuw en zeker niet alleen kenmerkend voor niet-westerse landen. Hoe en waarom herkomstlanden banden onderhouden met hun emigranten hangt af van binnenlandse

en internationale gebeurtenissen. Marokko vormt hierop geen uitzondering. In wat volgt analyseer ik de factoren die hebben bijgedragen aan de veranderde perspectieven van de Marokkaanse overheid op de banden met Marokko.

Het Marokkaanse emigratiebeleid

Van 1912 tot 1956 stond Marokko onder gedeeld protectoraat van Frankrijk, dat het grootste deel van het land controleerde, en Spanje dat het noorden, enkele enclaves (Ceuta en Melilla) en de Westelijke Sahara tot zijn invloed rekende. In 1956 werd het Franse en Spaanse deel onafhankelijk. Marokko annexeerde het grootste deel van de Westelijke Sahara tussen 1976 en 1979, maar Ceuta en Melilla bleven onder Spaans bestuur. De bevrijdingsbeweging Polisario verzet zich, met steun van Algerije, sindsdien tegen de Marokkaanse annexatie van de Westelijke Sahara. Tijdens de protectoraatperiode respecteerden Frankrijk en Spanje in naam de Marokkaanse soevereiniteit en de positie van de sultan. Doel was dat beide landen Marokko zouden begeleiden bij het moderniseringsproces. In de praktijk kwam het erop neer dat de Franse en Spaanse beschermheren de dienst uitmaakten.²⁶

Ten tijde van het protectoraat dienden veel Marokkanen in het Franse en Spaanse leger. Na de onafhankelijkheid werden 14.000 Marokkaanse militairen van het Franse leger en 10.000 militairen van het Spaanse leger overgeplaatst naar de Marokkaanse strijdkracht. 5000 voormalige guerrillastrijders van het Marokkaanse Bevrijdingsleger sloten zich bij hen aan. Gelet op de nog recente onafhankelijkheid was het geen verrassing dat de nieuwe Marokkaanse staat investeerde in het bevorderen van de nationale eenheid, die nog altijd werd bedreigd door een aanzienlijke kloof tussen het platteland en de stedelijke gebieden, die tot op zekere hoogte samenviel met die tussen Berbers en Arabieren. Later bedreigden de strijd met de Polisario, grensconflicten met Algerije in 1964 en twee mislukte staatsgrepen in 1971 en 1972 de nationale eenheid en stabiliteit. De nieuwe Marokkaanse staat zag zich geconfronteerd met een wankelende economie en een groeiende werkloosheid, en zag een duidelijk verband tussen emigratie en de regulering van de binnenlandse arbeidsmarkt mede ter bevordering van de interne politieke stabiliteit. Het Marokkaanse emigratiebeleid was min of meer een voortzetting van het Franse koloniale beleid. De Franse machthebbers beschouwden iedere geëmigreerde Marokkaan als één onafhankelijkheidsstrijder minder en één mond minder die gevoed moest worden. Bovendien realiseerde de Franse machthebber zich dat de Marokkaanse staatskas kon profiteren van het geld dat geëmigreerde Marokkanen naar huis stuurden.²⁷

De eerste emigratiemaatregelen in de jaren na de onafhankelijkheid waren economisch gemotiveerd en bedoeld om de emigratie aan te moedigen. In die periode was er sprake van seizoensmigratie naar buurlanden, met name Algerije. Aan de seizoensmigratie kwam een einde toen Algerije in 1954 verwickeld raakte in een onafhankelijkheidsoorlog met Frankrijk. Omstreeks 1975 kwam een definitief einde aan de migratie naar Algerije, vanwege de politieke conflicten tussen Marokko en Algerije over de Westelijke Sahara. Marokkanen die reeds in Algerije woonden, werden als gevolg van de politieke conflicten gedwongen het land te verlaten.²⁸ Maar in plaats van

een terugkeer naar de geboortedorpen in (vooral het noorden van) Marokko, vertrokken ze naar Europa. Na de Tweede Wereldoorlog werd Europa, met name Frankrijk, de belangrijkste bestemming voor Marokkanen. De migratie naar Frankrijk dateert al uit het begin van de twintigste eeuw. De eerste migratie vond plaats vlak voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog, omdat Frankrijk behoefte had aan fabrieksarbeiders en mijnwerkers. De Marokkaanse arbeiders kwamen gedeeltelijk via formele kanalen naar Frankrijk, maar velen kwamen Frankrijk ook langs informele weg binnen.²⁹ Tijdens de Eerste Wereldoorlog woonden ongeveer 35.000 Marokkanen in Frankrijk, en nog eens 40.000 Marokkanen dienden in het Franse leger dat ook 150.000 Algerijnen in dienst had.³⁰ Na de oorlog werden de soldaten gerepatrieerd, maar vanwege de aanhoudende vraag naar goedkope arbeidskrachten, gingen werkgeversorganisaties opnieuw over tot de werving van Marokkaanse arbeiders en voormalige soldaten.

In 1938 stelde het Franse protectoraat de *Service d'Emigration* in, om de emigratie naar Frankrijk te controleren en te reguleren. Deze instelling was verantwoordelijk voor de werving van Marokkaanse arbeiders in vastgestelde aantallen, die zouden oplopen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ook tijdens de Tweede Wereldoorlog dienden Marokkaanse soldaten in het Franse leger. Marokkaanse soldaten werden na deze oorlog gerepatrieerd, maar door de wederopbouw van Frankrijk was er wederom veel vraag naar arbeid en nam de Marokkaanse emigratie toe.³¹ Na de Tweede Wereldoorlog groeide het aantal Marokkanen in Frankrijk van ruim 16.000 in 1946 naar 400.000 in 1980.³² Als reactie hierop en vanuit de wens om de emigratie strenger te controleren, werd de *Service d'Emigration* in 1949 gereorganiseerd. Voortaan werden aanvragen voor Marokkaanse arbeiders centraal bij de overheid van het protectoraat ingediend, terwijl de *Service d'Emigration* verantwoordelijk was voor de wervingsprocedures en de uitgave van vertrekbewijzen. De Franse werving richtte zich vooral op de rurale gebieden in de Rif, de Atlas en de Sous.³³ In deze periode toonden ook andere Europese landen belangstelling voor goedkope Marokkaanse arbeidskrachten. De Marokkaanse overheid sloot, zoals gezegd, wervingsverdragen met, naast Frankrijk (1963), ook Duitsland (1963), België (1964) en als laatste Nederland (1969). Bij de onderhandelingen tussen Marokko en de Europese wervingslanden trad de *Service d'Emigration* op als intermediair. Maar de Marokkaanse overheid beseftte dat alleen het sluiten van wervingsverdragen geen oplossing zou zijn voor de werkloosheid. Wat de Marokkaanse overheid deed, was niet erg verschillend van wat de Nederlandse regering had gedaan op hetzelfde moment of kort tevoren; stimuleren en faciliteren van emigratie. In de jaren 1950 sloot Nederland overeenkomsten met Canada, Australië en Nieuw-Zeeland om de Nederlandse migratie naar deze landen te bevorderen.³⁴

Sinds het begin van de Marokkaanse migratie naar Europa was de Marokkaanse overheid geïnteresseerd in het onderhouden van banden met haar emigranten.³⁵ Tijdens de jaren van grootschalige migratie stelde de Marokkaanse overheid programma's op en vormde instituties voor haar emigranten om de banden met Marokko te versterken. Voor de periode 1968-1972 ontwikkelde de Marokkaanse overheid een plan met als doel het aantal Marokkaanse arbeiders in het buitenland, *Travailleurs Marocains à l'Étranger (TME)*, zoals de geëmigreerde Marokkanen in beleidsdocumenten werden genoemd, te vergroten.³⁶ Door de beleidsterm *TME* werd onderstreept dat het vooral ging om arbeiders. Meer emigratie zou leiden tot meer vreemde valuta's in Ma-

rokko, die besteed konden worden aan binnenlandse investeringen ter bevordering van meer werkgelegenheid. Van teruggekeerde geschoolde Marokkanen werd verwacht dat ze een rol konden spelen in de economische ontwikkeling van Marokko.³⁷ In deze periode was de Marokkaanse overheid zich nadrukkelijk bewust van het economische belang van Marokkaanse arbeiders in het buitenland. Er werd een systeem opgezet om de overmakingen naar Marokko te stimuleren. In 1968 kreeg de *Banque Populaire* opdracht van de Marokkaanse overheid om de geldovermakingen te faciliteren door kantoren op te zetten op ambassades en consulaten in Europa. Net als voor andere onderontwikkelde emigratielanden, waren geldovermakingen een belangrijke bron van inkomsten.³⁸ De officiële overmakingen door Marokkaanse migranten stegen van 200 miljoen dirham (€18 miljoen) in 1968 naar 40,72 miljard dirham (€3,7 miljard) in 2005.³⁹ De inkomsten uit geldovermakingen maakten 9 procent uit van het Marokkaanse BNP in 2005. Marokko is daarmee, na India, Mexico en de Filipijnen, het land dat het meeste geld ontvangt van zijn emigranten.⁴⁰ De stijgende lijn in de geldovermakingen kan verklaard worden door de aanhoudende migratie, met name gezins- en huwelijksmigratie naar Europa, en de duurzame en langdurige banden met Marokko van jongere generaties Marokkanen in Europa.⁴¹ Vanaf de jaren 1970 hebben Marokkaanse migranten ook geïnvesteerd in Marokko. De meeste investeringen werden gedaan in de huizenmarkt (83 procent).⁴² Zulke investeringen zijn een teken van succes, maar hebben ook een symbolische waarde. Door een huis te bouwen geven emigranten blijk van hun emotionele band met het herkomstland en hun hoop op terugkeer.

Het beleidsplan van 1973-1977 had als doel het aantal Marokkanen in het buitenland te verhogen. De beleidsterm *Travailleurs Marocains à l'Étranger* werd vervangen door *Marocains Résidant à l'Étranger (MRE)*. Hiermee werd niet langer alleen de economische rol van emigranten centraal gesteld. Door te verwijzen naar hun positie als Marokkaanse onderdanen, werd hun juridische en culturele band met Marokko benadrukt. Het beleidsplan was optimistisch over de emigratiekoers en wilde via een emigratiefonds de *MRE* ondersteunen bij hun vestiging in Europa. Marokkaanse beleidsmakers zagen de immigratiestop van Europese landen niet aankomen. Evenmin was men voorbereid op een langdurige vestiging van *MRE* in Europa. De behoefte van de Marokkaanse overheid om door emigratie de druk op de binnenlandse arbeidsmarkt te verlichten stond in schril contrast met de aangekondigde immigratiestop van Europese landen. De wervingsstop betekende dat Marokko niet langer een actief emigratiebeleid kon voeren. De emigratie van echtgenotes en kinderen in het kader van gezinshereniging betekende wel groei van de emigrantengemeenschappen. De nieuwe samenstelling van de *MRE*-gemeenschap leidde, zoals zal blijken, tot hernieuwde banden met zowel het vestigingsland als het herkomstland.

In de beleidsplannen tot de jaren 2000 stelde de Marokkaanse overheid vast dat de vestiging van *MRE* in Europa een permanent karakter had. Ze bleef de *MRE* beschouwen als economische emigranten die met hun geldovermakingen een substantiële bijdrage leverden aan de staatskas. In het beleidsplan 2000-2004 werd vastgesteld dat de banden tussen *MRE* en hun land van herkomst hecht en intensief waren, en om die hechte betrokkenheid te bewaken zou de Marokkaanse overheid ook de culturele identiteit versterken. In het emigratiebeleid lag de nadruk dus niet langer op verlich-

ting van de arbeidsmarkt, maar op de rol van *MRE* bij de economische ontwikkeling van hun herkomstland en hun culturele loyaliteit aan Marokko.

Het tijdperk Hassan II (1961-1999)

Om de context te begrijpen waarbinnen de Marokkaanse overheid initiatieven ont-plooidde in de richting van haar emigranten, is het belangrijk om de binnenlandse politieke ontwikkelingen in ogenschouw te nemen. Sinds zijn troonsbestijging in 1961 zette Hassan II met harde hand de politieke oppositie in zijn land buiten spel. Zijn dictatoriale bewind, ook wel de 'jaren van lood' genoemd, duurde tot de jaren 1990. Maar zijn wrede reputatie had hij reeds gevestigd in de jaren dat hij nog kroonprins was en opperbevelhebber van de Koninklijke strijdkrachten. Dat gebeurde in de Rif, het gebied in het noordoosten van Marokko dat traditioneel één van de meest onrustige gebieden van het land is, en waar bovendien sinds jaar en dag emigratie een onderdeel van het dagelijks leven was. In 1956 protesteerden Rifstrijders, die net als hun landgenoten een felle strijd voerden tegen de koloniale bezetter, tegen de alleenmacht van de nationalistische Istiqlal-beweging.⁴³ De Istiqlal-beweging (istiqlal betekent onafhankelijkheid) wilde na het einde van het Franse protectoraat het land aanvoeren en negeerde daarbij het regionaal sterke verzet in de Rif. De hevige protesten leidden tot een volksopstand waarbij lokale Istiqlal-leiders het doelwit waren. Begin 1959 besloot kroonprins Hassan II de Koninklijke strijdkrachten in te zetten om de opstand in de Rif neer te slaan. In de Rif werd een bloedbad aangericht; dorpen werden uitgemoord en met napalm gebombardeerd.⁴⁴ Deze gewelddadige gebeurtenissen veroorzaakten een diepe kloof tussen de Riffijnen en de centrale macht in Rabat. Tot aan zijn dood in 1999 heeft koning Hassan II geen voet gezet in de Rif. Gedurende zijn bewind zou koning Hassan II niet alleen het gebied volledig negeren, maar hij zou bovendien in zijn beleid richting Marokkanen in binnen- en buitenland vooral inzetten op versterking van de Arabische taal en cultuur, waarbij geen ruimte was voor de cultuur en taal van de Rif, het Amazigh.

Na de troonsbestijging van Hassan II moesten vooral de linkse politieke partijen, zoals de *Union Nationale des Forces Populaires (UNFP)*, vakbonden en studentenorganisaties het ontgelden. In 1965 werden stakingen van studenten en arbeiders in Casablanca hardhandig neergeslagen door de Marokkaanse veiligheidsdiensten. In hetzelfde jaar werd de invloedrijke politiek leider van de *UNFP*, Mehdi Ben Barka, in Parijs ontvoerd en vermoord in opdracht van het Marokkaanse regime. Om zijn positie te verstevigen gaf koning Hassan II het leger meer bevoegdheden en geprivilegieerde posities binnen het regime. Maar de nieuwe machtsverhoudingen keerden zich tegen de vorst. In de zomer van 1971 en 1972 ontsnapte hij ternauwernood aan twee aanslagen op zijn leven. Beide coup pogingen kwamen van de legertop. Deze staatsgrepen waren voor de koning aanleiding om alle macht naar zich toe te trekken en de *Union Nationale des Etudiants Marocains (UNEM)* en de *Union Marocaine de Travail (UMT)*, belangrijkste vakbonden en tegenstanders van het regime, te verbieden. Politieke tegenstanders werden terechtgesteld of jarenlang vastgehouden in geheime gevangnissen.⁴⁵ Voor de linkse oppositie was het heel moeilijk om zich te organiseren

tegen het regime. Alleen via de studenten- en vakbonds beweging in het buitenland zag de linkse oppositie een mogelijkheid om tegenwicht te bieden tegen het regime.

Om de aandacht af te leiden van de binnenlandse politieke verdeeldheid lanceerde koning Hassan II in 1975 een Groene Mars naar de Westelijke Sahara. De massale steun van de Marokkaanse bevolking voor de annexatie van de Westelijke Sahara gebruikte de koning om (de schijn van) nationale eenheid te creëren. De koning zocht ook steun bij zijn onderdanen in het buitenland, die hij opriep naar Marokko af te reizen om deel te nemen aan de Groene Mars. Voorstanders van zelfbeschikkingsrecht van de Westelijke Sahara, in binnen- en buitenland, werden gebrandmerkt als landverraders en belandden in de gevangenis. In het volgende hoofdstuk ga ik verder in op hoe de Westelijke Sahara onder Marokkanen in Nederland een twistpunt werd tussen voor- en tegenstanders van het Marokkaanse regime. Het was in dit klimaat van sociale en politieke onrust dat de koning zich realiseerde dat ingrijpen over de grenzen heen noodzakelijk was om de binnenlandse politieke stabiliteit en zijn soevereiniteit te waarborgen.

De ontwikkelingen in Marokko en ontwikkelingen in de jaren 1970 (Europese immigratiestop, begin gezinshereniging en nieuwe samenstelling van de *MRE*) vroegen om reacties van de Marokkaanse overheid ten opzichte van haar emigranten. Marokko moest nieuwe instituties in het leven roepen om aanspraak te blijven maken op de loyaliteit van 'zijn' onderdanen in het buitenland.⁴⁶ Het was in de jaren 1970 dat de Marokkaanse overheid de eerste geïnstitutionaliseerde banden initieerde in de richting van haar emigranten in Europa. Dit keer waren de initiatieven niet alleen ingegeven door economische motieven. De toenemende deelname van Marokkaanse werknemers aan het politieke leven in Europa, met name in de vakbonden, en als gevolg daarvan hun rol in de politieke oppositie in het buitenland, wakkerde de betrokkenheid van de Marokkaanse staat aan.

Amicales

De betrokkenheid van de Marokkaanse overheid met haar onderdanen in het buitenland veranderde tijdens de decennia van emigratie als gevolg van de veranderende samenstelling van de Marokkaanse gemeenschap in het buitenland. De instituties die in de jaren 1960 en 1970 werden opgezet waren een afspiegeling van de emigrantengemeenschap op dat moment die grotendeels uit mannen bestond. Sommigen waren vakbondslid of activist en streden tegen het repressieve regime in Marokko. Om de stabiliteit van het koninkrijk te beschermen en de voortdurende migratie van arbeiders naar Europa te garanderen, probeerde de Marokkaanse overheid het politiek activisme van arbeiders en studenten te controleren en te minimaliseren.

In 1973 kwamen Marokkaanse consuls en ambassadeurs in Europa bijeen op een conferentie in Parijs waar werd besloten om Marokkaanse organisaties, genaamd *Amicales des travailleurs et Commerçants*, op te richten in alle landen met een omvangrijke Marokkaanse gemeenschap. De oprichting van deze Marokkaanse organisaties – kortweg Amicales – was gebaseerd op de reeds bestaande Algerijnse tegenhanger, de *Amicales des Algériens en Europe*.⁴⁷ De Algerijnse Amicales opereerden onder de

vlag van de Algerijnse overheid en hadden meerdere taken. Bescherming en bevordering van de belangen van Algerijnen in Frankrijk behoorden tot de belangrijkste doelstellingen. Verder werden de belangen van geëmigreerde Algerijnen in de Algerijnse nationale beleidsvorming vertegenwoordigd. De Algerijnse Amicales oefenden controle uit op de Algerijnse emigranten om er zeker van te zijn dat hun politieke loyaliteit lag bij Algerije.

De Marokkaanse Amicales lieten zich in woord en daad inspireren door hun Algerijnse voorloper. In theorie waren de doelstellingen van de Marokkaanse Amicales helder. In de eerste plaats wilden de Amicales banden aanknopen met instellingen die zich bezighielden met de positie van Marokkaanse arbeiders en hun families. Het bredere doel was om via de Amicales de gemeenschappen te informeren over de politieke beslissingen van de Marokkaanse regering die rechtstreeks betrekking hadden op hen. In sommige gevallen waren de Amicales betrokken bij de oprichting van migrantenorganisaties en moskeeën. Door het aanbieden van Arabische lessen voor kinderen, het assisteren bij grondaankoop in Marokko, het organiseren van vakantiecampen voor kinderen naar Marokko, het vertalen van documenten en het organiseren en sponsoren van feesten ter gelegenheid van Marokkaanse nationale feestdagen, konden de Amicales rekenen op sympathie van grote delen van de Marokkaanse gemeenschap.⁴⁸

In de praktijk kregen andere doelstellingen prioriteit. De Marokkaanse overheid vreesde dat de politieke participatie van haar emigranten en het democratische elan zouden overwaaien naar Marokko en het regime aan het wankelen zouden brengen. In het licht van de binnenlandse ontwikkelingen, die eerder werden genoemd, was dat geen ontorechte vrees. Via de Amicales beschermde de Marokkaanse staat zijn binnenlandse soevereiniteit door zich actief te bemoeien met 'zijn' emigranten. Het ging Marokko dus primair om de bescherming van de eigen soevereiniteit. Iedere ondermijning van het Marokkaanse gezag vanuit binnen- of buitenland probeerde de Marokkaanse overheid in de kiem te smoren. De Amicales ondervonden veel weerstand, vooral uit de hoek van linkse politieke activisten die Marokko ontvlucht waren tijdens de jaren van lood. In hun ogen waren de Amicales handlangers van het repressieve Marokkaanse regime, die in opdracht van de Marokkaanse overheid landgenoten intimideerden en hun politiek activiteiten nauwlettend in de gaten hielden. Wie zich openlijk verzette tegen de Amicales – door sommigen geïnterpreteerd als landverraad – werd geconfronteerd met moeilijkheden met de Marokkaanse autoriteiten bij terugkeer.⁴⁹ Door progressieve Nederlandse organisaties werden de Amicales steevast aangeduid als een fascistische organisatie die geen geweld schuwde tegen opposenten. Progressieve Marokkaanse organisaties hadden kritiek op de wijze waarop de Amicales de banden met de emigrantengemeenschap monopoliseerden. Ze vonden bovendien dat de Amicales er niet in slaagden om de positie van Marokkaanse arbeiders in Europa te verbeteren. De Amicales werden afgeschilderd als ondemocratische organisaties, die een klimaat van angst, wantrouwen en bedreiging in de gemeenschappen creëerden, en waar bovendien een waas van nepotisme en corruptie omheen hing. Hiermee ontwikkelden de Amicales een slechte reputatie bij de eigen gemeenschap, maar ook bij de vestigingslanden. In het volgende hoofdstuk ga ik hier nader op in.

Het Marokkaanse regime vreesde dat de negatieve reputatie van de Amicales de Marokkaanse belangen in gevaar zou brengen. 'De Amicales waren verre van trouwe intermediairs tussen de regering en de gemeenschappen in het buitenland', aldus een pro-regime krant.⁵⁰ Om de onrust onder de emigranten weg te nemen, kwam koning Hassan II in 1985 met een verklaring. Tijdens een bezoek aan Frankrijk erkende hij dat de Amicales hadden gefaald in het beantwoorden aan de behoeften van de emigrantengemeenschappen. De koning beloofde de doelstellingen en de activiteiten van de Amicales te herzien en de basis van deze organisaties meer democratisch en representatief in te richten. Maar zijn belangrijkste boodschap was dat alle Marokkanen, in binnen- en buitenland, onderdanen zijn van de Alaoui-troon (Hassan II was de zeventiende vorst van de Alaoui-dynastie die Marokko regeert sinds 1666). De koning benadrukte in dezelfde toespraak dat het onmogelijk was om de Marokkaanse nationaliteit op te geven.⁵¹ Bovendien is de Marokkaanse koning naast wereldlijk leider ook geestelijk leider. Zodoende waren Marokkanen, in binnen- en buitenland, via de islam, een geloof dat nagenoeg alle Marokkanen aanhangen, verbonden aan de Marokkaanse koning. Een vervreemding van Marokko werd beschouwd als ondermijning van het politieke en spirituele gezag van de Marokkaanse koning.

De perceptie van migranten als een mogelijke bron van onrust en een basis voor politieke oppositie in het buitenland is geen typische Marokkaanse visie, maar kenmerkend voor dictatoriale regimes. Spanje onder Franco kende eenzelfde vrees. Het Spaanse dictatoriale regime bemoeide zich intensief met de vrijetijdsbesteding van Spaanse migranten in Nederland en verbood lidmaatschap van vakbonden. Op deze manier werden anti-Franco sentimenten gecontroleerd en politiek activisten geïntimideerd.⁵² In Polen gold in het Interbellum min of meer hetzelfde en werden er meerdere sociale organisaties in het leven geroepen die streefden naar behoud van hechte banden tussen *Polonia*, de Poolse emigrantengemeenschap, en de Poolse staat door patriottistische gevoelens te voeden en te stimuleren. Een coup poging in Polen leidde tot meer controle op de emigrantengemeenschap: instituties werden opgezet om de politieke oppositie te beteugelen en steun te vergaren voor de dictator.⁵³

In het volgende hoofdstuk ga ik uitgebreider in op de strijd tussen de Amicales en de anti-regeringsorganisaties in Europa. Belangrijk hier is dat de oprichting en de monitorpraktijken van de Amicales aantonen dat naast economische motieven, politieke

De Amicales werden beschouwd als handlangers van het repressieve Marokkaanse regime, die in opdracht van de Marokkaanse overheid de politieke activiteiten van landgenoten controleerden (Frits Müller/Motief, februari 1976).

en veiligheidsmotieven belangrijk waren voor het aanhalen van banden door de Marokkaanse staat.

Een ministerie voor Marokkanen in het buitenland

In de loop van de jaren 1970 waren de Marokkaanse gemeenschappen in het buitenland ingrijpend veranderd; ze werden groter, bestonden niet langer voornamelijk uit mannen en werden meer familie-georiënteerd. De gemeenschap van *MRE* groeide vanaf de jaren 1990 sterk in omvang: van anderhalf miljoen personen in 1992 naar bijna drieënhalf miljoen personen in 2006.⁵⁴ De groei van de Marokkaanse gemeenschappen viel samen met het beperken van arbeidsimmigratie naar Europa. De meer permanente vestiging van Marokkanen bracht een nieuwe reeks van behoeften te weeg, zowel bij de gemeenschappen in het buitenland als bij de Marokkaanse staat. Marokko kon niet langer aannemen dat deze Marokkanen uiteindelijk zouden terugkeren en hun spaargeld mee zouden nemen. De Marokkaanse staat kon evenmin verwachten dat ze hun banden van loyaliteit ten aanzien van hun families, cultuur, religie of de koning op de lange duur zouden handhaven.

Door de sociale en politieke integratie van de *MRE* in Europese samenlevingen vreesde de koning dat hij de politieke loyaliteit en de economische bijdragen van zijn onderdanen in het buitenland zou verliezen. De Marokkaanse staat was daarom genoodzaakt nieuw beleid ten aanzien van de *MRE* te formuleren. Vanaf de jaren 1990 verschoof de benadering van de Marokkaanse overheid ten aanzien van haar emigranten van een afwijzing van integratie als de belangrijkste factor om de banden met het herkomstland te versterken, naar een besef dat alleen door de integratie van Marokkanen in Europa te accepteren de kans bestond op behoud van banden van loyaliteit. Niet langer stond de bescherming van de Marokkaanse soevereiniteit centraal, maar het behoud van de economische, politieke en culturele loyaliteit van Marokkanen in het buitenland.

De oprichting van een ministerie voor Marokkanen in het buitenland in 1990 was de eerste maatregel van het nieuwe beleid.⁵⁵ Voorheen vielen *MRE*-zaken onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van Arbeid, waarbij Marokkanen in het buitenland gezien werden als geëxporteerde arbeidskrachten, en het ministerie van Buitenlandse Zaken dat belast was met ambassades en consulaten en dus indirect betrokken was bij zaken die Marokkaanse emigranten aangingen. Met dit nieuwe ministerie erkende de Marokkaanse staat dat de betrokkenheid met de *MRE* zich niet moest beperken tot de werksfeer of via de *Amicales* tot de politieke sfeer. De Marokkaanse koning verwoordde de missie als volgt:

We zijn trouw aan onze onderdanen in het buitenland. We hebben een beschermende, religieuze en een morele verantwoordelijkheid ten aanzien van hen. Onze burgers in het buitenland verdienen meer aandacht dan hun landgenoten in Marokko, wier behoeftes dag en nacht beschermd worden. We geven het ministerie de opdracht om de belangen van onze zonen te behartigen. Het doel van deze missie is om deze banden en de loyaliteitsakte te beschermen.⁵⁶

Opvallend aan dit citaat is dat de woorden onderdanen en burgers door elkaar gebruikt worden. Door te spreken over 'onze zonen' lijkt het vooral te gaan om mannen, ofschoon migrantengemeenschappen inmiddels bestonden uit mannen en vrouwen. Een duidelijke breuk met het verleden is de positieve toon richting de emigranten.

Het ministerie van *MRE* had vier taken: 1) bevorderen van sociale, economische en culturele banden gericht op Marokkanen in het buitenland; 2) in kaart brengen van de migratiebeweging van Marokkanen; 3) deelnemen aan internationale betrekkingen en onderhandelingen over emigratie ter verbetering van de leefomstandigheden van Marokkanen in het buitenland; 4) ontwikkelen van programma's om de re-integratie van emigranten te vergemakkelijken na hun definitieve terugkeer.⁵⁷ Verder werd in 1992 een klachtenbureau opgericht om Marokkanen in het buitenland te informeren over hun rechten.

Het ministerie communiceerde met de Marokkaanse gemeenschappen in het buitenland door middel van Franstalige en Arabische publicaties en speciale tijdschriften die, hoewel heel ambitieus, de meerderheid van de *MRE* niet bereikten. De belangrijkste reden hiervoor was dat veel Marokkanen in het buitenland alleen een Berberdialect spraken en door hun geringe scholing niet in staat waren om de publicaties te lezen en te begrijpen. Ondanks de ambitieuze plannen en het veranderde discours over *MRE*, en ongeacht de ondersteuning van de koning, heeft het ministerie haar doelstellingen onvoldoende bereikt. Uiteindelijk verloor het ministerie haar *raison d'être* waarna het verval inzette. De belangrijkste oorzaak van de neergang was een prestigestrijd tussen de ambtenaren van het ministerie van Buitenlandse Zaken en de ambtenaren van het ministerie van *MRE*.⁵⁸ De eerste beschuldigde de laatste van inmenging in wat aanvankelijk viel onder de verantwoordelijkheid van de ambassades en consulaten, en dus het ministerie van Buitenlandse Zaken. Sommige ambassade medewerkers waren geïrriteerd door het feit dat het ministerie van *MRE* klachten van in het buitenland wonende Marokkanen ontving over de slechte dienstverlening van de consulaten en het paternalistische gedrag van het ambassadepersoneel. Een ander probleem was dat het ministerie van *MRE* er onvoldoende in slaagde om serieuze partners te vinden binnen de Marokkaanse gemeenschappen in het buitenland. De minister verklaarde dat hij op zoek was naar creatieve en inspirerende groepen die zich belangeloos wilden inzetten voor hun landgenoten. Hij liet er geen misverstand over bestaan dat hij de werkwijze van de *Amicales* afkeurde.

Vier jaar na de oprichting werd het ministerie een onderministerie. Niet lang daarna was de titel van het hoofd van het onderministerie gedegradeerd tot 'ondersecretaris van het ministerie van Buitenlandse Zaken', wat feitelijk inhield dat alle institutionele activiteiten gericht op *MRE* voorlopig afgelast werden. Uiteindelijk werden in 1997 alle verantwoordelijkheden van het uitgekledde ministerie overgedragen aan het ministerie van Buitenlandse Zaken. De degradatie van het ministerie was dus het gevolg van een bureaucratische strijd in plaats van een gebrek aan interesse in of erkenning van het belang van hechte banden met Marokkanen in het buitenland. Vanaf 2002 werd onder aanvoering van minister Nezha Chekrouni nieuw leven geblazen in het uitgekledde ministerie van *MRE* (zonder eigen budget), dat nog altijd viel onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van Buitenlandse Zaken. De belangrijkste taak van de nieuwe voorvrouw bestond uit het bezoeken van de Marokkaanse ge-

meenschappen in het buitenland om de banden die in de tussentijd bekoeld waren te herstellen. Dat men in Marokko niet meer duidelijk voor ogen had wat de bedoeling was met het *MRE*-dossier bleek uit een toespraak van de minister op een conferentie in de Spaanse stad Granada in 2006. In haar openingstoespraak stelde de minister dat: 'Migranten zijn een verlies voor ons land. Wij hebben geen petroleum of gas, en dus zijn mensen ons grootste kapitaal'.⁵⁹ Ze wilde onderhandelen met de Europese Unie om in de periode tussen 2006 en 2011 gezamenlijk te investeren in de levensstandaard van Marokko zodat het land aantrekkelijker werd voor Europese Marokkanen om naar terug te keren. Chekrouni's wens om Marokkanen in het buitenland terug te halen was een politieke dwaling. Haar opvolger, Mohamed Ameur, die ik reeds in de inleiding van dit hoofdstuk introduceerde, zette vanaf zijn aantreden in 2007 een nieuwe politieke koers in. De nieuwe minister beschikte over een eigen budget dat hem in staat moest stellen om banden aan te halen met vooral jonge Marokkanen in het buitenland. Daarbij was het volgens de minister belangrijk om 'de integratie van jonge Marokkanen in de landen waar ze geboren zijn niet in gevaar te brengen'.⁶⁰ Het was niet bepaald beleid dat erop gericht was om Marokkanen te repatriëren.

De Stichting Hassan II voor Marokkanen in het buitenland

Met de oprichting van het ministerie van *MRE* in 1990 werd een tweede instelling in het leven geroepen: de Stichting Hassan II voor Marokkanen in het buitenland. De Stichting Hassan II, ingesteld bij Koninklijk Besluit in 1990, is een non-profit organisatie met een sociaal oogmerk. Haar voornaamste missie is de ondersteuning en bescherming van de Marokkaanse gemeenschap in het buitenland. Haar belangrijkste taken waren: onderwijzen van het Arabisch, nationale cultuur en religie aan de kinderen van Marokkanen in het buitenland; organiseren van zomervakantiekampen voor Marokkaanse kinderen; verlenen van financiële bijstand aan behoeftige Marokkanen in het buitenland; zenden van imams tijdens de vastenmaand Ramadan; en het organiseren en sponsoren van culturele, sport- en netwerkbijeenkomsten voor de Marokkanen in het buitenland. Bij de oprichting van de stichting werd geen melding gemaakt van een directe politieke en economische begunstigde rol van de staat.

De Stichting Hassan II, die werd geïnstalleerd om het ministerie van *MRE* aan te vullen, was samengesteld uit 27 leden, voorgedragen door de minister van *MRE*: dertien vertegenwoordigers van de betrokken ministeries, een vertegenwoordiger van de Vereniging van Marokkaanse Banken en dertien leden van de Amicales. De betrokkenheid van de Amicales is opvallend, omdat eerder afstand werd genomen van hun werkwijze. Volgens het oprichtingsdocument wil de stichting 'een brug slaan tussen Marokkaanse burgers in het buitenland en hun land van herkomst. Het doel is om de communicatie met de Marokkaanse gemeenschap in het buitenland te versterken. De stichting is verantwoordelijk voor het bevorderen van sociale, culturele, religieuze en educatieve relaties met Marokkanen in het buitenland. De stichting vergemakkelijkt hun re-integratie na hun terugkeer naar Marokko. Het verdedigt hun rechten en belangen. Het is open voor alle vormen van samenwerking met private en publieke instellingen in de landen van vestiging'.⁶¹

Het budget van de stichting kwam grotendeels van de Marokkaanse overheid, maar de stichting ontving ook een percentage van de winst van banken, die het leeuwendeel van de geldovermakingen doorsluisden naar de staat. De meeste activiteiten werden georganiseerd in het sociaal-educatieve domein. In 1994 stuurde de Marokkaanse overheid 484 leraren die meer dan 70.000 kinderen van migranten onderwezen in de Arabische taal en cultuur. Tijdens de vastenmaand Ramadan werden 63 geestelijken naar het buitenland gestuurd. De Marokkaanse overheid hecht veel belang aan de religieuze identiteit van haar onderdanen in het buitenland, omdat de islam een belangrijke pijler vormt van de Marokkaanse nationale identiteit. Bovendien is de Marokkaanse koning als leider der gelovigen verantwoordelijk voor de verspreiding van de islamitische tradities onder zijn Marokkaanse onderdanen, in binnen- en buitenland. Het Marokkaanse ministerie voor Religieuze Zaken heeft hiertoe in 2008 de Raad van Schriftgeleerden voor Marokkanen in het Buitenland opgericht. De raad organiseert bijeenkomsten om de religieuze gemeenschap in het buitenland te informeren. Door de innige relatie tussen politiek en religie, onderneemt de Marokkaanse overheid pogingen om de religieuze identiteit van Marokkanen in het buitenland te beïnvloeden. Echter, door een gebrek aan financiële en organisatorische middelen, heeft het beleid nauwelijks invloed op de religieuze beleving van Marokkanen in het buitenland.

In 1994 gingen er bijna negenhonderd kinderen naar zomerkampen in Marokko.⁶² In 1995 werden 100.000 Nederlands-Marokkaanse rekeninghouders van de Marokkaanse *Banque Populaire* benaderd met plaatsingsmogelijkheden voor kinderen op internaten in Marokko, die door de bank waren opgezet.⁶³ Via de banken konden Marokkanen in het buitenland ook een uitvaartverzekering afsluiten, een dienst waar veel Marokkanen in Nederland gebruik van maakten en maken. Voorts begeleidde de stichting Marokkanen tijdens hun jaarlijkse vakantie in hun vaderland. Het is niet duidelijk hoeveel Marokkanen in Nederland profiteerden van de diensten van de stichting.

Gelet op de sterke banden tussen het ministerie van *MRE* en de Stichting Hassan II was het geen verrassing dat de problemen waar het ministerie mee geconfronteerd werd hun uitwerking hadden op de stichting. Als gevolg van de degradatie van het ministerie kreeg de stichting minder subsidie en moest noodgedwongen haar culturele activiteiten stoppen. De opheffing van het ministerie van *MRE* in 1997 ging gepaard met een reorganisatie van de stichting. Koning Hassan II benoemde zijn dochter als voorzitter van de Stichting Hassan II en benadrukte dat de banden met de Marokkaanse gemeenschappen in het buitenland niet alleen die van loyaliteit zijn, maar ook van verwantschap omdat 'jullie mijn zonen en dochters zijn'.⁶⁴ De traditionele verwijzingen naar loyaliteit en de verwijzing naar de *MRE* als onderdeel van een uitgebreide familie, in plaats van gewone werknemers, laten zien dat de Marokkaanse staat voortdurend de relatie met de Marokkaanse gemeenschappen in het buitenland herdefinieerde.

De reorganisatie van de Stichting Hassan II voor Marokkanen in het buitenland bracht grote veranderingen met zich mee. Het betekende een nieuwe houding van de Marokkaanse staat ten opzichte van de Marokkanen in het buitenland.

De stichting wil de integratie van Marokkanen in het buitenland in de samenlevingen waar ze zich gevestigd hebben niet verhinderen of frustreren. In tegendeel. We weten dat hun

integratie invloed heeft op hun succes. We willen dat onze landgenoten in het buitenland in harmonie leven met hun vestigingsland, en dat ze zich zowel in Marokko als daarbuiten op hun gemak voelen. Op deze manier kan onze gemeenschap in het buitenland een bron van rijkdom zijn die in staat is om bij te dragen aan de ontwikkeling en modernisering van Marokko.⁶⁵

Deze opvatting staat in schril contrast met het taalgebruik van koning Hassan II meer dan een decennium eerder. Toen verzette de koning zich tegen de integratie van Marokkanen in de vestigingslanden. Nu erkende de Marokkaanse staat dat de integratie van emigranten onvermijdelijk en in het voordeel van Marokko is. De Marokkaanse staat had niet langer als doel de integratie te belemmeren, eerder werd gezocht naar manieren om de banden met de emigranten aan te houden aangezien Marokkanen zich steeds vaker en langer vestigden buiten Marokko. Dit betekende een verandering in het beleid: Marokko accepteerde een beperkte vorm van soevereiniteit over de Marokkaanse gemeenschappen in het buitenland om hen niet volledig te verliezen.

Na de reorganisatie van de stichting bleef het culturele domein een centrale rol spelen in de banden met de Marokkaanse gemeenschappen in het buitenland. Het organiseren van zomerkampen voor de jeugd, het sturen van geestelijken tijdens de Ramadan, het doneren van giften aan Marokkaanse gevangenen in het buitenland en het aanbieden van onderwijs in de Arabische taal en de Marokkaanse cultuur bleven de voornaamste activiteiten van de stichting. Het bewustmaken van Marokkaanse migranten en hun kinderen van hun afkomst en identiteit was nog altijd de belangrijkste doelstelling.

Ondanks alle inspanningen van de Stichting Hassan II, met name na de reorganisatie, heeft een enquête onder *MRE* uit 1998, uitgevoerd door de Marokkaanse overheid, aangetoond dat nog geen 18 procent van de Marokkanen in het buitenland bereikt werd. Evaluaties in de jaren daarna waren erg kritisch. De belangrijkste kritiek was dat de stichting niet voldoende zichtbaar was. Een andere zwakte was dat de stichting niet in staat bleek de *MRE* in juridische kwesties bij te staan. Het leeuwendeel van het budget was immers bestemd voor cultuur- en taalonderwijs. Bovendien klaagden veel Marokkaanse organisaties in het buitenland dat de stichting, vanwege de bureaucratie, moeilijk te bereiken was. De Stichting Hassan II bestaat nog tot op heden, maar speelt nauwelijks een rol in het leven van Marokkanen in het buitenland.

Het tijdperk Mohamed VI (1999-heden)

Nadat Hassan II op 23 juli 1999 overleed, volgde zijn zoon Mohamed VI hem op. Hassan II liet een erbarmelijke erfenis achter: schendingen van mensenrechten, folteringen in geheime gevangenissen, censuur, grootschalige corruptie, een hoge analfabetsmeergaad (50 procent), conflicten met de Polisario over de Westelijke Sahara en een gespannen relatie met buurland Algerije. Na zijn troonsbestijging nam koning Mohamed VI in grote lijnen afstand van de politiek van zijn vader. Hij ontsloeg Driss Basri, minister van Binnenlandse Zaken en de rechterhand van koning Hassan II, en in de ogen van velen de grootste beul van het regime. De nieuwe koning liet Abraham Serfaty (1926-2010), een prominente dissident en grootste opponent van het regime, die

bijna twintig jaar gevangen zat, na acht jaar ballingschap in Frankrijk terugkeren naar zijn geboorteland. Toch bleek de hoop dat Marokko zich onder Mohamed vi zou ontwikkelen tot een parlementaire democratie ongegrond. De nieuwe koning bleef de absolute machthebber. Ruim tien jaar na de troonsbestijging van Mohamed vi kwam er een einde aan de relatieve politieke rust in Marokko. Geïnspireerd door de opstanden in de buurlanden werden vanaf februari 2011, onder aanvoering van jongeren, regelmatig demonstraties gehouden tegen de corruptie, de persbreidel, de werkloosheid en de gebrekkige democratische structuur van de Marokkaanse staat. Als reactie op de demonstraties werd in juli 2011 een nieuwe Grondwet per referendum aangenomen, die het parlement meer bevoegdheden garandeert, en vonden er in november 2011 vervroegde parlementsverkiezingen plaats. Ondanks de hervormingen, die in de ogen van de demonstranten een wassen neus zijn, blijven de protesten tot op heden aanhouden.

Reeds in de jaren 1990 kondigde koning Hassan II een beperkte amnestie aan voor politieke gevangenen en ballingen. Deze maatregel maakte onderdeel uit van de groeiende liberalisatie, en was het gevolg van enerzijds de jarenlange strijd in binnen- en buitenland tegen de politieke onderdrukking van het Marokkaanse regime, en anderzijds het streven van Marokko om de betrekkingen te verbeteren met de Europese Gemeenschap. Op 9 september 1994 besloot een delegatie van het KMAN gebruik te maken van de amnestieregeling.⁶⁶ De KMAN-leden konden vanwege hun politieke banden jarenlang Marokko niet bezoeken. Journalist Harm Botje reisde mee met de delegatie naar Marokko, en maakte voor de VPRO-radio en NRC *Handelsblad* een oog- en tongverslag.

De delegatie loopt door de hal van het vliegveld. Een elektrische deur schuift open. Een dikke laag mensen klappt, zingt, schreeuwt, juicht. Vrouwen maken hoge schrille geluiden met hun tong. 'Welkom, welkom. We zweren dat we de strijd voor meer democratie en een rechtvaardige samenleving niet zullen opgeven' wordt er gezongen. KMAN-voorzitter Abdou Menebhi wordt op de schouders genomen. Mohamed Khojja wordt bijna doodgeknuffeld door zussen en nichten die om hem heen drommen. Een lange stoet toeterende auto's rijdt van het vliegveld naar het centrum van Casablanca. Schreeuwende mensen hangen uit de raampjes en maken het V-teken.⁶⁷

In het reisverslag schreef het KMAN: 'Het is de delegatie gebleken dat de organisaties van migranten een belangrijke rol kunnen spelen in het proces van verdergaande democratisering en sociaal-economische ontwikkeling van Marokko'.⁶⁸ In de ogen van het KMAN was er slechts een aarzelende eerste stap gezet om af te rekenen met de politieke onderdrukking van het Marokkaanse regime.

Van groter betekenis was het verzoeningsproces dat na de dood van koning Hassan II op gang was gekomen. In 2004 stelde koning Mohamed vi de *Instance Équité et Réconciliation (IER)* in. Tussen 2004 en 2006 deed deze voor de Arabische wereld unieke verzoeningscommissie onderzoek naar het zwarte verleden onder het bewind van koning Hassan II. In 2005 vertelden slachtoffers van het repressieve regime hun verhalen, die werden uitgezonden door de nationale en internationale televisie. Alle lagen van de Marokkaanse bevolking beseften tot welke verschrikkingen het veiligheidsapparaat, dat onder leiding stond van Driss Basri, in staat was.

Het eindrapport van de IER stelde dat Marokkanen in het buitenland eveneens slachtoffer waren van het repressieve regime onder koning Hassan II. Het rapport

concludeerde dat de Amicales een controleapparaat waren van het Marokkaanse regime en dat tegenstanders van het regime met intimidatie en geweld bejegend waren. Het rapport baseerde zich voornamelijk op een buitgemaakt dossier bij een inbraak in de Marokkaanse ambassade in Den Haag in de jaren 1980. Uit het dossier bleek dat de Amicales in opdracht van de Marokkaanse overheid tegenstanders van het regime bespioneerden en intimideerden. In zijn aanbevelingen onderstreepte de IER dat Marokko nieuwe betrekkingen moest aangaan met Marokkanen in het buitenland. Die betrekkingen moesten gebaseerd zijn op gelijkheid en gelijkwaardigheid. De officiële nationale mensenrechtenorganisatie, de *Conseil Consultatif des Droits de l'Homme* (CCDH), was verantwoordelijk voor de toepassing van de aanbevelingen. Vanuit maatschappelijke organisaties was veel kritiek op de uitvoering van de aanbevelingen. Ze vonden dat het verzoeningsproces niet ver genoeg ging: slachtoffers kregen een schadevergoeding, maar de daders bleven volledig buiten beeld.

Wat betreft de hernieuwde betrekkingen met Marokkanen in het buitenland deed de CCDH, in opdracht van koning Mohamed VI, aanbevelingen voor een nieuw Marokkaans emigrantenbeleid en specifiek voor de oprichting van een adviesorgaan voor Marokkanen in het buitenland.

Adviesraad voor Marokkanen in het buitenland

Ter gelegenheid van de 32ste verjaardag van de Groene Mars, op 6 november 2007, sprak koning Mohamed VI het Marokkaanse volk toe. De aanbevelingen van de CCDH in acht nemend, kondigde hij in zijn toespraak de oprichting van de *Conseil de la Communauté Marocaine à l'Étranger* (CCME, Adviesraad voor Marokkanen in het buitenland) aan.

Het democratische, op ontwikkeling gerichte proces dat ik voor ogen heb, vereist de deelname van alle Marokkanen, waar ze ook mogen zijn, in een geest van sterke verbondenheid en verantwoordelijk burgerschap. Mijn vele bezoeken in het land en mijn tomeloze inzet om ervoor te zorgen dat mijn burgers in Marokko een waardig leven leiden, komen overeen met het speciale belang dat ik hecht aan een fatsoenlijk leven voor onze medeburgers in het buitenland. Ik wil hen graag helpen hun legitieme wensen te realiseren en hun banden met het herkomstland, vooral spirituele, culturele en familiebanden, te versterken. We zullen een geleidelijke aanpak ontwikkelen om hun volwaardige participatie in alle aspecten van het publieke leven te garanderen. In dit verband heb ik besloten om een raad op te richten voor onze gemeenschap in het buitenland. Het zal een representatief, efficiënt en geloofwaardig instituut worden, dat onder mijn toezicht geplaatst zal worden, en mijn persoonlijke aandacht zal ontvangen.⁶⁹

In december 2007 benoemde koning Mohamed VI Driss el Yazami, journalist en mensenrechtenactivist, tot voorzitter van de CCME. De CCME, gezeteld in Rabat, opereert onder auspiciën van de koning en beschikt over een eigen budget. De CCME heeft 37 leden, voornamelijk uit Europa, waaronder vier Marokkaanse Nederlanders. Eén van die leden is Abdou Menebhi, de voormalige voorzitter van het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland. De actieve participatie van Abdou Menebhi, tijdens de jaren van lood met het KMAN een van de grootste opposenten van het Marokkaanse regi-

me in het buitenland, past duidelijk in de hernieuwde betrekkingen met Marokkanen in het buitenland die de Marokkaanse overheid voorstond. De leden zijn verdeeld over zes werkgroepen: 1) burgerschap en politieke participatie 2) cultuur, onderwijs en identiteit 3) gender en nieuwe generaties 4) bestuur en beleid 5) wetenschappelijke en technologische competenties ter bevordering van de onderlinge solidariteit en 6) religie en religieonderwijs. In alle werkgroepen zijn vaste waarnemers vertegenwoordigd van de belangrijkste ministeries, waaronder Islamitische Zaken, Emigrantenzaken, Sociale Zaken en Familiezaken, en instellingen die zich bezighouden met Marokkanen in het buitenland, zoals de Stichting Hassan II voor Marokkanen in het buitenland. De afzonderlijke werkgroepen organiseren eigen activiteiten, zoals conferenties, en formuleren hun adviezen en aanbevelingen tijdens ontmoetingen in de Marokkaanse hoofdstad. Daarnaast komt de *CCME* jaarlijks tweemaal plenair bijeen.

De voornaamste taak van de *CCME* is de Marokkaanse regering, in een termijn van vier jaar, adviseren over het Marokkaanse emigratiebeleid in het algemeen en de betrekkingen met Marokkanen in het buitenland in het bijzonder. De raad geeft bijvoorbeeld advies over de nationaliteitswetgeving, stemrecht voor Marokkanen in het buitenland en de verbetering van de juridische positie van Marokkanen, met name vrouwen, in het buitenland. Een duidelijke breuk met het verleden is dat migranten (en hun nakomelingen) zelf mee mogen beslissen en adviseren over de onderlinge verhoudingen. Voorheen lag de verantwoordelijkheid over het emigrantenbeleid bij vertegenwoordigers van de Marokkaanse overheid.

Nog voor de officiële oprichting kwam de *CCME* in Nederland onder vuur te liggen, door de adviserende rol van Tweede Kamerlid Khadija Arib (PvdA) namens de *CCDH*. In de Tweede Kamer ontstond hier ophef over. Pvv-leider Wilders vond dat zij haar Kamerlidmaatschap niet kon combineren met haar adviserende taken voor de Marokkaanse koning: 'Dat een Nederlands Kamerlid ook de Marokkaanse nationaliteit heeft vind ik al erg, maar dat ze dan ook nog eens gaat optreden als adviseur van een buitenlands staatshoofd die bovendien de religieus leider van zijn land is, vind ik volstrekt ontoelaatbaar. Arib heeft gewoon een dubbele loyaliteit'.⁷⁰ Ook na de oprichting bleef de *CCME* omstreden in Nederland. De meeste kritiek kwam uit Marokkaanse hoek. Schrijver Hassan Bahara zag de *CCME* als een obstakel voor de integratie van Marokkanen in de Nederlandse samenleving, omdat 'de *CCME* Marokkanen Marokkaans wil houden en de invloed op de Marokkaanse diaspora wil vergroten'.⁷¹ De publicist Mohammed Benzakour benadrukte dat het de *CCME* ontbreekt aan legitimiteit, draagvlak en bekendheid.

De jaarlijkse stroom miljarden euro's die de circa drie miljoen emigranten overmaken is de vetste melkkoe van Marokko. Het ene rapport na het andere alarmeert dat de 2e en 3e generatie de spaarcenten niet automatisch op de Banque Populaire stort, de vakantiedukaten liever verbrast aan de Spaanse kust, het huis liever koopt in Almere. De lappen Rif-grond, de winkel- en huizenbouw, de muziekindustrie, autogarages, werkgelegenheid – het hele investeringsklimaat komt in gevaar als deze melkkoe afslankt. In dit licht moeten we de oprichting van de Adviesraad zien. Het is een nieuw instrument in de tentakels van Marokko'.⁷²

De weerstand tegen de *CCME* in Nederland – in andere Europese landen veroorzaakte de oprichting van de *CCME* nauwelijks rumoer – kan deels verklaard worden door de

negatieve ervaringen met de Amicales in het verleden. In de kritiek op de *CCME* klonken oude beschuldigingen van bemoeienis en intimidatie aan het adres van de Marokkaanse overheid door. In de ogen van velen was de *CCME* een moderne variant van de Amicales. Voorzitter Driss el Yazami rechtvaardigde de oprichting van de *CCME* en benadrukte dat niet alleen de Marokkaanse regering banden aanhaalt met zijn emigranten. In een interview met *Trouw* stelde hij:

Geen enkele natiestaat geeft de banden met zijn staatsburgers op. Net als bijvoorbeeld Frankrijk en Italië een raad hebben voor hun onderdanen in het buitenland, heeft Marokko dat nu ook. Bovendien blijkt uit een enquête van de *CCME* dat Marokkanen zich verbonden voelen met hun land van herkomst en ook graag betrokken willen blijven. Het is niet alleen de staat die dit oplegt. De Marokkaanse overheid moet in geen geval de integratie van Marokkanen in hun migratieland belemmeren.⁷³

De eerste termijn van de *CCME* kwam in december 2011 ten einde. Een evaluatie van de voorgaande jaren moet leiden tot de inrichting en invulling van een nieuwe termijn. Gelet op de jonge geschiedenis van de *CCME* is het nog te vroeg om vast te stellen of deze nieuwe instelling erin zal slagen om het beleid van de Marokkaanse overheid te beïnvloeden. Wel is duidelijk dat Marokkanen in Nederland een specifieke positie innemen waardoor hun situatie afwijkt van Marokkaanse gemeenschappen in andere landen: de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap kent een grote Berber-vertegenwoordiging, de meeste Marokkanen spreken als gevolg daarvan nauwelijks Frans of Arabisch en Marokkanen in Nederland nemen een kritische houding aan ten aanzien van de Marokkaanse overheid. Ondanks de specifieke kenmerken van de Marokkaanse gemeenschap in Nederland, bestaat er geen specifiek beleid van Marokko ten aanzien van Marokkanen in Nederland.

Conclusie

In dit hoofdstuk is onderzocht hoe de Marokkaanse emigratiepolitiek zich in de periode tussen 1960 en 2010 ontwikkeld heeft en hoe de veranderde perspectieven van de Marokkaanse overheid op de emigrantengemeenschap verklaard kunnen worden. De motieven van Marokko om banden aan te halen met geëmigreerde onderdanen wijken niet af van de motieven van andere herkomstlanden.

In dit hoofdstuk is bevestigd dat de Marokkaanse staat, net als andere niet-westerse landen, ingrijpt in de emigrantengemeenschappen bij vrees voor politieke dreiging die de binnenlandse politieke stabiliteit kan ondermijnen. De oprichting van de Amicales in 1973 had vooral te maken met die binnenlandse politieke context. Geconfronteerd met politieke instabiliteit in de jaren 1970, probeerde de Marokkaanse staat politieke activiteiten binnen en buiten de landsgrenzen te controleren en minimaliseren. Verder is gebleken dat ook in het Marokkaanse geval de perspectieven in de emigratiepolitiek verschoven van een sterke nadruk op politieke verbondenheid naar een sterke nadruk op economische en culturele verbondenheid. De belangrijkste reden hiervoor is het wegvallen van de politieke dreiging.

Net als bij andere niet-westerse herkomstlanden, riep de veranderde samenstelling van de emigrantengemeenschap nieuwe reacties op van de Marokkaanse staat. Vanaf

de jaren 1980 werden de Marokkaanse gemeenschappen in het buitenland groter en meer familie-georiënteerd. Door de sociale en politieke integratie van de *MRE* in Europese samenlevingen vreesde de koning dat hij de politieke loyaliteit en de economische bijdragen van zijn onderdanen in het buitenland zou verliezen. De Marokkaanse staat was genoodzaakt nieuw beleid te formuleren. Vanaf de jaren 1990 werd de integratie van de overzeese onderdanen niet langer bestreden. De Marokkaanse staat besefte dat alleen door de integratie van Marokkanen in Europa te accepteren een kans bestond op behoud van loyaliteit. Met de oprichting van een ministerie voor Marokkanen in het buitenland in 1990 wilde de Marokkaanse staat de sociale, economische en culturele banden met Marokkanen in het buitenland bevorderen. Met dit nieuwe ministerie beschouwde de Marokkaanse staat zijn buitenlandse onderdanen niet langer alleen als geëxporteerde arbeiders of potentiële politieke onruststokers. Ondanks de ambitieuze plannen en het veranderde discours rond *MRE* heeft het ministerie haar doelstellingen onvoldoende bereikt. In 2002 maakte het ministerie voor *MRE* een weinig succesvolle doorstart. In 2006 was sprake van een opleving toen het ministerie beschikking kreeg over een eigen budget, dat het in staat moest stellen om banden aan te halen met vooral jonge Marokkanen in het buitenland.

Na de troonswisseling in 1999 bleef Marokko op zoek gaan naar nieuwe manieren om banden aan te halen met de onderdanen in het buitenland. Met de oprichting van de *CCME* drong de koning aan op hernieuwde betrekkingen met Marokkanen in het buitenland, op basis van gelijkheid en gelijkwaardigheid. Marokkanen in het buitenland werden niet langer getypeerd als onderdanen, maar als medeburgers. De actieve participatie van voormalige opposanten van het Marokkaanse regime binnen *CCME* past in de hernieuwde betrekkingen met Marokkanen in het buitenland die de Marokkaanse staat voorstond. De oprichting van de *CCME* was een uitgestoken hand naar de Marokkanen in het buitenland, en vormt een duidelijke breuk met het verleden waarin de *Amicales*, als de lange arm van het regime, de belangrijkste raadgevers waren met betrekking tot beleid ten aanzien van Marokkanen in het buitenland.

Ofschoon het Marokkaanse overheidsbeleid ten aanzien van Marokkanen in het buitenland door de tijd veranderde, van lange arm naar uitgestoken hand, bleef het beleidsdoel min of meer hetzelfde: de Marokkaanse overheid wilde de geldstroom richting Marokko stimuleren en politieke (en later religieuze) dreiging inkapselen.

6 Organisaties en hun banden met Marokko, 1974-2010

DEEL I ORGANISATIES EN HUN BANDEN MET MAROKKO, 1974-1994

In een studie over banden met het land van herkomst zijn organisaties van migranten onmisbaar omdat migrantenorganisaties, via hun netwerken en infrastructuur, banden met het land van herkomst faciliteren voor individuele migranten en gemeenschappen.¹ Tegelijkertijd worden organisaties gezien als een institutionalisering van die banden. Het gaat dan veelal, maar niet uitsluitend, om politieke banden met het herkomstland. Hoe zelforganisaties zich door de tijd ontwikkelen is afhankelijk van de kenmerken van specifieke migrantengroepen, en de mogelijkheden en beperkingen die ze tegenkomen in het vestigingsland. In het begin van het vestigingsproces zijn migrantenorganisaties geneigd om sterke banden te onderhouden met het herkomstland, ofschoon het gewoonlijk wel enige tijd duurt voordat migranten tot organisatievorming komen. Kort na aankomst hebben ze er meestal noch de tijd noch de middelen en kennis voor. Gedurende het vestigingsproces ontwikkelen migrantenorganisaties nieuwe oriëntaties die aansluiten bij hun nieuwe positie in het vestigingsland. Toch kunnen migranten en hun organisaties ook belang hebben bij een sterke oriëntatie op het herkomstland, omdat ze op deze manier hun machtspositie in de eigen gemeenschap en de daaraan verbonden overheidssubsidie vanuit het herkomst- of vestigingsland kunnen behouden.² Marokkaanse organisaties in Nederland vormen hierop geen uitzondering.

In de literatuur wordt de oprichting van migrantenorganisaties uitgebreid beschreven, maar de manier waarop migrantenorganisaties veranderden als gevolg van ontwikkelingen in het herkomstland blijft buiten beschouwing. De inzet van dit hoofdstuk is te analyseren hoe en waarom Marokkaanse migrantenorganisaties banden onderhouden met het oude vaderland. Centraal staan eerst de Amicales en het KMAN, en vervolgens de UMMON en het NCB. De strijd tussen deze organisaties leidde tot veel belangstelling bij pers en politiek. Inzet van die strijd waren onder meer de banden met het land van herkomst, of de invloed van Marokko op Marokkaanse organisaties in Nederland. Doordat de banden inzet werden gemaakt van die strijd en veel en lang aandacht kregen van de Nederlandse pers en politiek, werden ook aard, omvang en continuïteit van die banden beïnvloed.

Dit hoofdstuk bestaat uit twee delen. Het eerste deel heeft betrekking op de periode tot halverwege de jaren 1990. In deze periode stond de strijd tussen het KMAN en de Amicales centraal. In het tweede deel komen nieuwe vormen van organisatie aan bod, ofschoon de strijd rond de betrokkenheid met Marokko nog altijd de onderlinge

relaties domineerde. Aan het einde van het tweede deel volgt een conclusie die betrekking heeft op beide delen.

De oprichting van de Amicales in Nederland

‘Het verhaal over de Amicales is een verhaal van angst, verdachtmakingen en politieke kuiperij’, schreef *Motief* in 1976.³ Met deze omschrijving liet dit tijdschrift over buitenlanders in Nederland er geen twijfel over bestaan dat de Amicales een bedreiging vormden voor de verhoudingen binnen de Marokkaanse arbeidersgemeenschap in Nederland. Twee jaar eerder, op 14 december 1974, vond de officiële oprichting van de Utrechtse afdeling van de *Amicales des Travailleurs et des Commerçants Marocains* plaats. De Stichting Buitenlandse Werknemers in Utrecht hielp mee de bijeenkomst te organiseren door een zaal te huren in de Jaarbeurs en hand- en spandiensten te verlenen. De oprichting van de Nederlandse tak van de Amicales kwam voor hen niet als een verrassing. Een aantal weken voor de officiële bijeenkomst bezocht de Marokkaanse consul Khadiri de Utrechtse stichting, waar hij actieve Marokkanen inlichtte over de ophanden zijnde oprichting van de Amicales. Eén van hen was Driss Boujoufi. Oprecht geïnteresseerd en nieuwsgierig vroeg Boujoufi aan de consul welke doelen de Amicales nastreefden. De consul had hem toegesnuwd dat hij zich niet met zulke zaken moest bemoeien. Zijn boodschap aan de Marokkanen was niet mis te verstaan: Marokkanen in Nederland moesten zich verre houden van de politiek, want ‘politiek bedrijven is onze taak’.⁴

De plechtigheid in de Jaarbeurs opende met een toespraak van directeur-generaal Bjioui van het Marokkaanse ministerie van Arbeid. In het bijzijn van werknemers van de Marokkaanse ambassade en de consulaten legde hij de doelstellingen van de Amicales uit. Het ging om een vereniging die de belangen van Marokkanen wilde behartigen, zowel in Nederland als aan de Marokkaanse grens. Problemen met werkgevers of de Nederlandse overheid zouden eerst aan de Marokkaanse regering voorgelegd worden. Verder zouden de Amicales erop toezien dat Marokkanen, die op vakantie waren in het thuisland, niet langer lastig werden gevallen op vliegvelden, in havens en bij douaneposten. Tijdens de openingsplechtigheid werd ook gesproken over de bouw van moskeeën en het verzorgen van onderwijs aan Marokkaanse kinderen in Nederland. Marokko zou verantwoordelijk zijn voor het leveren van gekwalificeerde onderwijskrachten en van imams.

Eén van de bezoekers was Salah Abdellaoui, die zich in 1971 in Utrecht had gevestigd. De aanwezigheid van zoveel prominente landgenoten in zijn nieuwe stad had hem doen besluiten erbij te zijn in de Jaarbeurs: ‘de geur van Marokko hing in de lucht’.⁵ Hij vertelde in detail hoe de bijeenkomst verliep en kon zich goed de woorden van Bjioui herinneren: ‘Hij vertelde ons dat onze klachten serieus genomen zouden worden. Hij spoorde ons ook aan om samen te werken, voor elkaar te zorgen en solidair te zijn met elkaar’.⁶ Hoewel Abdellaoui meteen enthousiast was over de nieuwe organisatie, werd hij pas in 1978 actief voor de Arnhemse afdeling van de Amicales. Hij wilde iets goeds doen voor zijn volk, zijn vaderland en zijn koning. Op de dag van de oprichting zat ook Driss Boujoufi in de zaal. Hij woonde sinds 1966 in Utrecht en

was van meet af aan actief in het Utrechtse organisatieleven. De bijeenkomst volgde hij met belangstelling, maar ook met een kritische blik.

Ik was vooral aanwezig om aan de rest te laten zien dat ik geen tegenstander van de Amicales was. In die tijd moest je voorzichtig opereren. Wie kritiek had, kwam wellicht op een zwarte lijst terecht. Toen waren de verhoudingen al duidelijk: wie niet voor de Amicales was, was tegen Marokko. Ik deed enthousiast mee en applaudisseerde vrolijk met de menigte om alle schijn van partijdigheid te vermijden. Ik heb toen gezegd dat ik me wel kandidaat wilde stellen voor het bestuur, maar dat ik vond dat andere aanwezigen veel geschikter waren.⁷

Vanwege zijn eerdere aanvaring met de consul besloot Boujoufi op gepaste afstand te blijven van de Amicales. Dat gold ook voor Mohammed Rabbae, die er eveneens bij was in de Jaarbeurs. Hij constateerde dat de Amicales een enorme aantrekkingskracht uitoefenden op zijn landgenoten. Voor Rabbae verkondigde men een bekend verhaal en hij werd bevestigd in zijn opvatting dat het ging om een 'verlengstuk van het fascistische regime in Marokko'. Hij was dan ook niet gekomen om overtuigd te worden: 'Ik wist dat wat zich daar afspeelde in de Jaarbeurs niet deugde. Ik wilde wel graag weten wie wat zei, wie wat deed en wie meeing. Ik wilde het spel zien gebeuren'.⁸

Tijdens de oprichtingsvergadering van de Amicales in Rotterdam, die enkele dagen na die van Utrecht plaatsvond en door minder mensen werd bezocht, was er een negatieve hoofdrol voor overheidsfunctionaris Bjioui. Alle bezoekers moesten bij binnenkomst hun paspoort aan hem tonen. Een Marokkaan weigerde en haalde de politie erbij, die vervolgens de Marokkaanse gastheer op de vingers tikte.⁹ De achterdochtige houding van Bjioui had alles te maken met de ordeverstoring tijdens de Utrechtse bijeenkomst. Abdou Menebhi, die op dat moment in Parijs woonde en op uitnodiging van belangenbehartiger Nelly Soetens speciaal voor de oprichtingsvergadering naar Utrecht afreisde, nam onaangekondigd het woord en protesteerde tegen de oprichting van de Amicales in Nederland.

Ik wilde de ware aard tonen van de Amicales, die niets anders waren dan misdadigers en bedriegers. Ik had in Frankrijk te maken gehad met de Franse Amicales, dus ik was al overtuigd van hun fascistische karakter.¹⁰

Er ontstond een grimmige sfeer. Menebhi had nog een laatste boodschap voor Bjioui en zijn entourage: 'Als de Marokkaanse overheid zo begaan is met het lot van Marokkanen, laat ze zich dan eerst bekommeren om het lot van Marokkanen in Marokko'.¹¹ Na zijn tirade verliet Menebhi meteen de zaal en reisde terug naar Parijs, om zich een jaar later definitief in Nederland te vestigen. Ook de Rotterdamse oprichtingsvergadering verliep niet zonder problemen. Het Marokkaans Arbeiders Kollektief (MAK) uit Rotterdam deelde anti-Amicales pamfletten uit, die door de bezoekers met veel aandacht werden gelezen.¹² Volgens Nelly Soetens, die met haar Aktie Komitee Pro Gastarbeiders (AKPG) het MAK ondersteunde, verliet een groot aantal Marokkanen de zaal na het lezen van de pamfletten. Soetens bezocht samen met Boukie, een Marokkaanse politiek vluchteling, de bijeenkomst in Rotterdam. Tot hun verbijstering zagen ze dat een vroegere Marokkaanse vrijwilliger van het AKPG zich had aangesloten bij de Amicales. Als reactie daarop ontstond een verbale strijd tussen Boukie en het

kersverse lid van de Amicales. De bijeenkomst onttaarde in een chaos, waarna iedereen uit de zaal werd gezet. Dit alles was tot grote tevredenheid van de anti-Amicales organisaties.¹³

De oprichting van de Amicales in Amsterdam, op 19 april 1975, verliep probleemloos en trok geen aandacht van de pers. De oprichtingsvergadering van de Amsterdamse afdeling vond plaats in de eerste Marokkaanse moskee in Amsterdam. De moskee was gevestigd in de crypte van een kerk in de Van Ostadestraat in de Amsterdamse Pijp en stond bekend onder de naam Stichting de Moskee Al Kabir. De moskee werd opgericht in september 1974 en het bestuur zag zijn aanhang al snel groeien. Ook de Marokkaanse autoriteiten wisten de moskee gemakkelijk te vinden. Zeven maanden na de oprichting kwam een delegatie uit Rabat naar de Van Ostadestraat om leden te werven voor het bestuur van de Amsterdamse Amicales. Het was Abdesslam Ulichki die de delegatie welkom heette en zich meteen liet verleiden tot het accepteren van de functie van penningmeester binnen de Amicales.

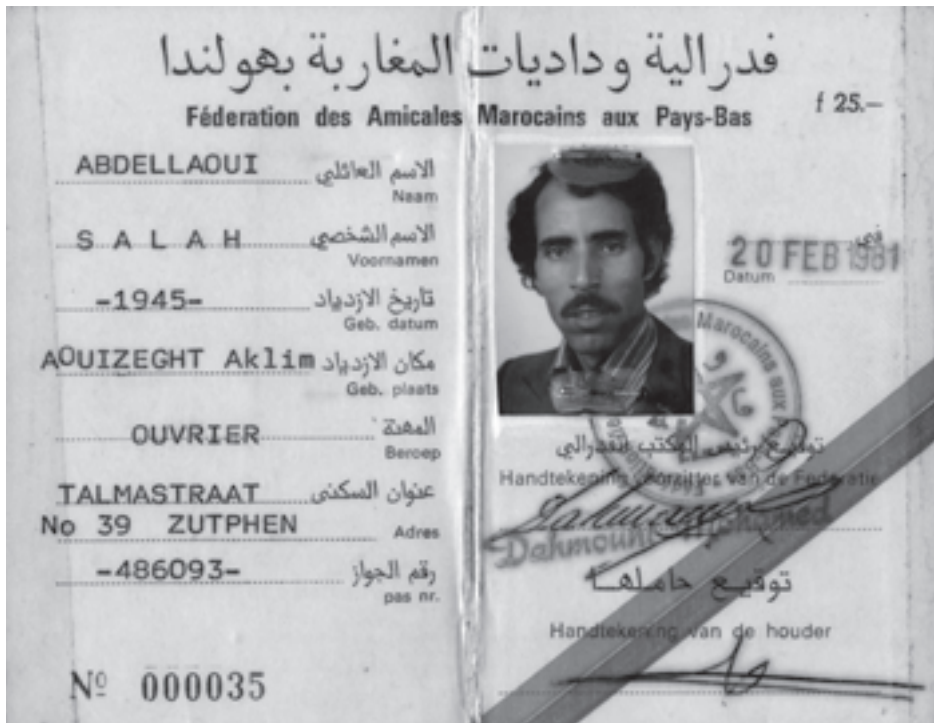
Van het pas opgerichte consulaat in Amsterdam kregen wij bericht dat een Marokkaanse delegatie uit Rabat ons moskeetje zou bezoeken. We waren zeer vereerd. We hadden twee grote ruimtes, een om in te bidden en de andere ruimte gebruikten we vooral voor feesten. We haalden bloemen in huis en zorgden voor Marokkaanse thee en koekjes. Op een goed moment begon een van de gedelegeerden een toespraak te houden. Er zaten 200 mannen in de zaal. Iedereen luisterde aandachtig, want we hadden nooit eerder gehoord van de Amicales. Zijn toespraak duurde bijna een uur. Hij vertelde dat de Amicales van en voor de Marokkaanse gemeenschap was. Na afloop vroeg hij wie er actief wilde worden binnen de organisatie. Veertien mensen staken hun hand op, waaronder ik. Ik was al actief binnen de moskee, dus het leek mij logisch om ook actief te worden binnen de Amicales.¹⁴

Mohamed Stitou, ook actief binnen de moskee, werd voorzitter van de Amsterdamse afdeling. Omdat de moskee de plek was waar veel Marokkanen tegelijkertijd aanwezig waren, maakten vertegenwoordigers van het Marokkaanse regime gretig gebruik van de gelegenheid. Zij kwamen regelmatig naar de crypte om hun landgenoten toe te spreken. Bovendien was door de rol van de Marokkaanse koning als Amir al Mouminin (leider der gelovigen) de band tussen de Marokkaanse vorst en de moskee, waar zijn onderdanen bijeen kwamen, vanzelfsprekend. Dat konden de vertegenwoordigers van de Amicales niet vaak genoeg benadrukken. Dit lijkt te duiden op innige betrekkingen tussen de moskee en de Marokkaanse overheid, maar over de noodzaak van die band liepen de meningen uiteen. Sommige bezoekers van het gebedshuis uitte publiekelijk hun kritiek op de aanwezigheid van overheidsdienaren en leden van de Amicales, en sommige bestuursleden, die gevlucht waren voor het Marokkaanse repressieve regime, pleitten voor onafhankelijkheid en wensten geen politieke inmenging in de moskee.

In 1975 werden alle lokale afdelingen verenigd in de Federatie van Marokkaanse Amicales in Nederland tijdens een groot feest in Den Haag, waar het hoofdkantoor aan de Stationsweg zetelde. De Marokkaanse staatssecretaris van Arbeid Jafer was de eregast. Alle lokale afdelingen hadden twee vertegenwoordigers in de federatie. Het hoofdkantoor, een sober ingericht kantoor dat rijkelijk voorzien was van portretten van koning Hassan II, werd geleid door Mohamed Amghane, die de algemene lijn uitzette en alle activiteiten coördineerde. De voorzitter werd bijgestaan door Ahmed

Boukrim, die als penningmeester de financiële ondersteuning uit Rabat beheerde. De federatie onderhield nauwe contacten met de Marokkaanse consulaten en de ambassade.

De afdelingen van de Amicales konden zich tot de federatie richten voor kosten die samenhangen met het organiseren van activiteiten, zoals zaalverhuur, excursies voor kinderen en voetbaltoernooien. Het lidmaatschap van de Amicales kostte 25 gulden per jaar. Alle leden kregen een speciale pas met een pasfoto en officiële zegels uit Rabat. Op het lidmaatschapspasje stond ook een paspoort- en consulaatnummer, wat duidt op een gezamenlijke administratie van de Amicales en de Marokkaanse autoriteiten. Wie zich bij het consulaat of ambassade meldde zonder Amicales-pasje werd niet geholpen. De Amicales beloofden hun landgenoten allerlei voordelen als ze lid werden. Ze zouden korting krijgen bij aanschaf van grond in Marokko en bij overlijden zou het stoffelijk overschot van leden op kosten van de Amicales naar Marokko worden gebracht. Veel Marokkanen lieten zich verleiden tot lidmaatschap, maar in de praktijk bleken het vaak valse beloften.¹⁵ Het is niet duidelijk hoeveel leden de Amicales in Nederland hadden. Wel is aannemelijk dat de Amicales, namens de Marokkaanse overheid, via dergelijke bemiddelingen invloed probeerden te krijgen op Marokkanen in Nederland. De Marokkaanse regering had vanuit politieke en econo-

Amicales-pasje van Saleh Abdellaoui. Het lidmaatschap van de Amicales kostte 25 gulden per jaar. Alle leden kregen een speciale pas met een pasfoto en officiële zegels uit Rabat (Historisch Beeldarchief Migranten, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam).

mische motieven belang bij controle op de Marokkaanse arbeiders in Nederland. Marokko had de spaargelden, kinderbijslag en beleggingen van Marokkaanse arbeiders in Europa hard nodig. Bovendien vreesde Marokko dat Marokkanen in Europa zich politiek zouden organiseren en zich zouden keren tegen het regime.

Besmet imago

In totaal is Ulichki drie jaar actief geweest binnen de Amsterdamse afdeling van de Amicales. Volgens de voormalige penningmeester waren het enerverende en zware jaren. Van meet af aan deden zich gewelddadige confrontaties voor tussen de leden van de Amicales en het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland. Juist in de hoofdstad werd de strijd op het scherpst van de snede uitgevochten. Als actief lid kreeg Ulichki het zwaar te verduren. Hij werd naar eigen zeggen geregeld 's nachts wakker gebeld met de boodschap dat hij afgemaakt zou worden als hij zijn activiteiten voor de Amicales niet onmiddellijk zou staken. Op het thuisfront zorgden zulke bedreigingen voor spanningen: 'Mijn vrouw maakte zich grote zorgen. Ze was altijd bang dat mij iets zou overkomen. Onder druk van mijn vrouw en mijn drukke agenda heb ik na drie jaar afscheid genomen van de Amicales. Ik bleef nog wel actief als moskeebestuurder.'¹⁶

Gevoed door de berichtgeving in Frankrijk en België, waar de Amicales eerder werden opgericht, was ook in Nederland een beeld ontstaan van 'een fascistische organisatie die landgenoten verklikt en intimideert namens het Marokkaanse regime'.¹⁷ *De Volkskrant* berichtte dat in Frankrijk verlenging van paspoorten en afgifte van nieuwe passen alleen mogelijk was op vertoon van een Amicales-pas, zodat veel Marokkanen verplicht werden lid te worden van de Amicales.¹⁸ Ook waren er berichten over de Belgische Amicales die Marokkanen dwongen om hun spaargeld, tegen een lage rente, onder te brengen bij de *Banque Populaire du Maroc*.¹⁹ Als gevolg van deze berichtgeving waarschuwde de Stichting Rijn en Lek voor de Amicales: 'Hoe kan Amicales Marokkaanse arbeiders organiseren terwijl in Marokko zelf alle werkelijke arbeiders- en vakbondbewegingen verboden zijn?'²⁰

Naast de Amicales was de *Banque Populaire du Maroc (BPDM)*, een Marokkaanse bank, een middel van de Marokkaanse regering om invloed uit te oefenen op de Marokkaanse arbeiders in Europa. De BPDM was persoonlijk eigendom van de broer van koning Hassan II, Moulay Abdellah, en had dus sterke banden met het Marokkaanse koningshuis. Het is niet duidelijk hoeveel Marokkanen in Nederland een rekening hadden bij de BPDM. Tegenstanders van de Amicales spraken van 70 tot 90 procent.²¹ De BPDM had overigens geen officiële vestiging in Nederland, maar rekeninghouders konden terecht bij de Amrobank. De BPDM was in feite een spaarbank waar Marokkaanse arbeiders hun geld op zetten. Het geld werd gedeeltelijk opgehaald door banklopers van de BPDM. De banklopers, die volgens geruchten ook in dienst zouden zijn van de Marokkaanse consulaten in Amsterdam en Rotterdam, bezochten hun landgenoten in pensions of op zaterdag bij de slaggers.²² Door hun gevoel van vaderlandsliefde te bewerken, en te benadrukken dat ze alleen een goede Marokkaan waren als ze zich aansloten bij de BPDM, probeerden de banklopers hun landgenoten te overtuigen een

rekening te openen. De Marokkaanse regering stelde alles in het werk om ervoor te zorgen dat Marokkaanse arbeiders in Europa hun spaargeld naar Marokko stuurden.

In de jaren daarna is het de Amicales eigenlijk nooit meer gelukt om zich van dat besmette imago te bevrijden. Dat lag volgens Amicales-lid Abdellaoui vooral aan de incompetentie en het gebrek aan gezag bij veel kopstukken. Volgens Abdellaoui heeft Marokko zich vergist in de Amicales. Bij hun opzet gingen zij uit van intellectuele kaders, maar degenen die in Nederland de organisatie bestierden hadden nauwelijks scholing gehad. Sommige actieve leden zouden hun positie hebben misbruikt en zich schuldig hebben gemaakt aan intimidatie, corruptie en geweld. Dat laat volgens Abdellaoui onverlet, dat men de nationalistische gevoelens van landgenoten in ieder geval niet ontkende. De Amicales zagen het als hun voornaamste plicht om ervoor te zorgen dat Marokkaanse arbeiders zich voorbeeldig gedroegen, zonder hun vaderland en koning te schande te maken. Ook de onderlinge twisten deden de organisatie geen goed: 'Er was veel strijd tussen voorzitters van verschillende afdelingen. Er was veel afgunst. Er waren genoeg bestuursleden die hun eigen belangen behartigden in plaats van die van de Marokkaanse gemeenschap.'²³ De Amicales in Frankrijk waren relatief succesvoller. De migratie naar Frankrijk was diverser in sociaal opzicht, waardoor meer studenten en intellectuelen zich aansloten bij de Amicales. Bovendien speelden er minder taalproblemen. Deze factoren verklaren waarom de Amicales in Frankrijk makkelijker voet aan de grond kregen dan in Nederland. In Nederland waren veel Amicales-leden ongeletterd en, vanwege de taalproblemen, minder in staat om de Nederlandse samenleving te doorgronden.

De oprichting van de Amicales beschouwden velen als onderdeel van een door de Marokkaanse regering opgezette campagne om de banden van landgenoten in Europa met hun vaderland te versterken en om tegenwicht te bieden aan politieke oppositiegroepen onder geëmigreerde landgenoten. De Federatie Nederlandse Vakverenigingen (FNV) liet over de Amicales en de vergelijkbare Turkse Grijsz Wolven het volgende optekenen:

Beide organisaties opereren in ons land onder de dekmantel van onschuldige culturele en gezelligheidsverenigingen, maar in werkelijkheid zijn het verlengstukken van de regimes in Marokko en Turkije die hier de gangen nagaan van landgenoten, die lid zijn van vakbonden of zich met (linkse) politiek inlaten.²⁴

Tegen de aanklacht een politieke organisatie te zijn, hebben de Amicales zich altijd teweer gesteld.

Iedereen noemde ons spionnen van de Marokkaanse koning, maar de Marokkaanse overheid heeft ons nooit de opdracht gegeven om andere organisaties, zoals het KMAN, te bestrijden. Of de minister of de staatssecretaris van het ministerie van Arbeid nu naar Nederland kwam, ze hadden altijd dezelfde boodschap en opdracht aan ons, namelijk dat we ons behoorlijk moesten gedragen in Nederland. We waren hier om te werken en onze godsdienst vraagt aan ons om onze gastheren met respect te behandelen. Wij, Marokkaanse arbeiders, waren de ambassadeurs van Marokko in Nederland. Ze benadrukten ook dat Marokko prima in staat was om voor zichzelf te zorgen, maar als we Marokko wilden helpen dan moesten we onze kinderen Arabisch leren en ons niet bemoeien met politieke aangelegenheden, noch in Nederland, noch in Marokko.²⁵

Tegenstanders typeerden de Amicales als spionnen van de Marokkaanse overheid. De Amicales presenteerden zichzelf als belangenbehartiger, maar in werkelijkheid opereerden de Amicales als de 'lange arm' van het Marokkaanse regime (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam).

Volgens Ulichki kwamen er geen duidelijk omschreven opdrachten van hogere hand. Als lid van het Amsterdamse bestuur probeerde hij vooral problemen van landgenoten met Nederlandse en Marokkaanse instanties onder de aandacht te brengen. Alle klachten werden gebundeld en als rapport naar Rabat gestuurd. Naar zijn idee werd er in het vaderland wel geluisterd. Niet dat hij en Abdellaoui geen kritiek hadden op de wijze waarop de Amicales opereerden. Hij werd regelmatig op straat aangesproken door hem onbekende Marokkanen, die wisten dat hij actief was binnen de organisatie. Die gaven hem dan een lijst met namen van mensen die zich kritisch hadden uitgelaten over Marokko of over de koning.

Ik zei dat ik niet gediend was van dit soort praktijken en ik verscheurde het papiertje voor hun ogen. Maar ik ken ook leden van het KMAN die geïntimideerd en soms zelfs gearresteerd werden aan de Marokkaanse grens. Sommigen die ik persoonlijk ken, vertelden mij dat hun familie in Marokko lastig werd gevallen. Ik weet niet hoe de Marokkaanse autoriteiten aan deze informatie zijn gekomen. Er waren zoveel mensen betrokken bij de Amicales in Nederland. Sommige leden genoten van hun nieuw verworven status en hun ban-

den met het consulaat en de ambassade. Daar zaten ongetwijfeld rotte appels tussen, zoals bij alle organisaties.²⁶

Met een telegram aan koning Hassan II, ter gelegenheid van de oprichting van de Amicales in Nederland, laadde de organisatie de verdenking op zich een verlengstuk van het Marokkaanse regime te zijn.

Ter gelegenheid van de oprichting van de Marokkaanse Amicales in Utrecht en andere steden in Nederland heb ik de eer mij tot uwe Koninklijke Hoogheid te wenden om onze loyaliteit en trouw te betuigen. Hopende dat Allah U en de kroonprins Mohamed en de overige leden van Uw koninklijk gezin zal beschermen. Hierbij verklaren wij dat wij achter U staan om Uw goede politiek uit te voeren.²⁷

In een interview in 1976 lieten Mohamed Amghane en Ahmed Boukrim, respectievelijk voorzitter en penningmeester van de Nederlandse tak van de Amicales, hun on dubbelzinnige trouw aan de Marokkaanse koning blijken.

De koning zorgt voor alles, voor ons allemaal. Hij is de grootste politicus. Hij weet wat hij doet. Hij geeft ons stabiliteit. Hij is de allergrootste. We hebben alleen maar ellende met het volk, met de mensen die tegen hem zijn.²⁸

Delegaties van de Nederlandse Amicales brachten regelmatig bezoeken aan de Marokkaanse koning. De uitspraken van de kopstukken van de Amicales ondersteunen de stelling dat de Amicales een politieke organisatie waren. Desondanks hielden lei-

Mohamed Amghane (r) en Ahmed Boukrim, respectievelijk voorzitter en penningmeester van de Nederlandse tak van de Amicales (*Motief*, 1977).

ders van de Amicales vol dat hun organisatie niet aan politiek deed. Mohamed Stitou, voorzitter van de Amsterdamse afdeling van de Amicales, benadrukte in 1976 tegenover *Het Vrije Volk* dat de Amicales een apolitieke organisatie waren.

Wij willen helemaal geen politiek bedrijven in uw land. Wij zijn alleen maar amigo's, we zijn vrienden van de Marokkaanse gastarbeiders hier. We vinden dat de Marokkanen in Nederland zich moeten onthouden van het bedrijven van politiek, want daar hebben ze toch geen verstand van. Ik ben de zoon van een imam uit Rabat en een wetsgetrouwe moslim. Mijn Nederlandse vrouw is tot mijn geloof overgegaan. Ons voornaamste doel is de islam voor de Nederlandse Marokkanen te behouden. Met dat doel hebben we al twee moskeeën gesticht in Amsterdam en weldra volgt een derde. We helpen mensen vooral als ze problemen hebben met de Marokkaanse konsulaten. We kunnen onder meer voor paspoorten zorgen. We hebben hier een arabiese school gesticht, we willen een moslimbegraafplaats inrichten en een vergunning krijgen van het abattoir om ritueel te slachten.²⁹

Op 2 april 1977 hielden de Amicales uit Frankrijk, België, Zweden en Duitsland een besloten congres in Europa.³⁰ Op uitnodiging van de algemeen secretaris Hadj El Majda waren de besturen van alle Europese regionale besturen naar Brussel afgereisd. De verschillende takken van de Amicales kregen instructies over het verlengen van paspoorten en de verdeling van grond in Marokko. Verder kregen ze informatie over de hulp aan moskeeën in Europa en islamitisch onderwijs voor kinderen. Een delegatie van het Marokkaanse ministerie van Arbeid rapporteerde over de relatie met Marokkaanse arbeiders in het buitenland. Hieruit blijkt dat het congres in verbinding stond met de autoriteiten in Marokko.

Strijd tegen de Amicales

De Nederlandse regering ondernam, behalve door het onthouden van subsidie, geen stappen tegen de Amicales. In 1975 werd gevraagd om een verbod van de Amicales, maar minister Van der Stoep van Buitenlandse Zaken (PvdA) wenste daar niet aan mee te werken. Kamerlid Van der Spek (PSP) vond het vreemd dat veertien dagen daarna een *BVD*-rapport aan de Kamer werd gepresenteerd waarin gesproken werd over 'dictatoriale regiems' die 'politieke druk uitoefenen op buitenlandse werknemers in Nederland'. Stichtingen die zich bezighielden met opvang en begeleiding van buitenlandse werknemers vroegen zich af 'of getolereerd kan worden dat een vreemde mogelijkheid in ons land activiteiten bedrijft om haar hier verblijvende onderdanen onder politieke controle te houden'.³¹ Volgens de verantwoordelijke minister en staatssecretaris was er te weinig bewijs. De intimidaties en bedreigingen van de Amicales kwamen vooral aan het licht via anonieme getuigenverklaringen.³² Ineke van der Valk, voorzitter van het Marokko Komitee, stuitte op hetzelfde probleem.

Vanuit het Marokko Komitee probeerden we getuigenverklaringen tegen de Amicales te verzamelen. Want dat was altijd het probleem; hoe bewijs je nou dat het zo is, dat de Amicales een verlengstuk waren van de Marokkaanse overheid? Als er iets was voorgevallen dan hoorden wij mensen en namen we hun getuigenissen op. De druk van de overheid om bewijzen aan te dragen was erg sterk en wij lieten ons daar deels door leiden.³³

Het belangrijkste bewijs dat de Amicales een controleapparaat waren van de Marokkaanse regering kwam uit een buitgemaakt dossier dat in handen kwam van het Marokko Komitee. Daarin trof het comité alle namen en persoonlijke gegevens aan van de kopstukken van het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland (KMAN). Die informatie werd via de Marokkaanse ambassade doorgespeeld aan de Marokkaanse geheime politie. In het dossier bevond zich ook correspondentie tussen ambtenaren van het consulaat en de autoriteiten in Marokko over de vraag of Abdou Menebhi, voorman van het KMAN, nu wel of niet een Marokkaans paspoort moest krijgen. De ambtenaren meenden dat hij wel een paspoort moest krijgen, want dan was hij makkelijker in de gaten te houden.³⁴

De oprichting van de Amicales is niet onopgemerkt gebleven in de Nederlandse politiek en media. Dat had vooral te maken met de publicaties over de misstanden in Marokko, zoals het Amicales-dossier. De confrontaties tussen het KMAN en Nederlandse solidariteitscomités en de Amicales zorgden ook voor veel aandacht in de politiek en de pers. Door op te komen voor de belangen van Marokkaanse arbeiders in Nederland, bood het KMAN een alternatief voor de Amicales. Ook vanuit de Nederlandse bevolking zijn initiatieven ontplooid in de strijd tegen de Amicales. Zo werd het Marokko Komitee opgericht in 1976, naar het voorbeeld van *Comité contre la Répression au Maroc* in Parijs, dat opgericht was in 1972.³⁵ Het Franse comité werd opgericht op verzoek van enkele activisten, die vast hadden gezeten in Marokko, in samenwerking met Marokkaanse arbeidersorganisaties in Frankrijk, zoals de *Association des Marocains en France* (AMF).³⁶ Het Marokko Komitee was een landelijk platform dat de Nederlandse publieke opinie wilde informeren over 'de politieke, sociale en economische situatie in Marokko; de onderdrukking van Marokkanen, binnen en buiten Marokko en de strijd van het Marokkaanse volk voor democratie en vrijheid'.³⁷ Het Marokko Komitee was een solidariteitsinitiatief en bestond daarom voornamelijk uit Nederlanders. Sinds de oprichting van het comité werd op de dag van de *Fête du Trône* (troonsbestijging van koning Hassan II) gedemonstreerd tegen het Marokkaanse regime en de Amicales. Regelmatig werden van de hand van Ineke van der Valk, die van begin tot eind voorzitter was van het Marokko Komitee, artikelen gepubliceerd over de politieke situatie in Marokko.

Vanaf het begin vertaalde ik teksten van het Franse comité in het Nederlands over de repressie in Marokko. Dus ook in Nederland probeerden wij hier aandacht voor te krijgen. Van 1976 tot midden jaren 1990 heb ik als voorzitter heel erg betrokken aan het Marokko Komitee. Midden jaren 1990 was de noodzaak niet meer zo groot en werd het een slapende organisatie.³⁸

De directe aanleiding voor het Marokko Komitee om in 1976 naar buiten te treden was de afwijzende beslissing op de regularisatieaanvragen van de 182 kerk-Marokkanen. Het Marokko Komitee zou vaker, op informatie- en solidariteitsbijeenkomsten, aandacht vragen voor de positie van Marokkanen in Nederland en Marokko. Politieke gevangenen in Marokko konden rekenen op morele en financiële ondersteuning van het comité en Marokkaanse democratische organisaties in Nederland werden gesteund in hun strijd tegen de Amicales.³⁹

Eén van de eerste activiteiten van het Marokko Komitee was het samenstellen van een dossier over 'de activiteiten van een Marokkaanse spionageorganisatie in Neder-

Tegenstanders typeerden de Amicales als spionnen van het repressieve Marokkaanse regime. Ze eisten vrijheid voor Marokko en een einde aan de intimidatiepraktijken van de Amicales in Nederland (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis).

land'. Het zogenaamde Amicales-dossier, dat in 1978 uitkwam onder de titel *De lange arm van koning Hassan*, was een groot succes. Op de omslag van het blad prijkte de foto van Boukrim, de penningmeester van de landelijke Amicales. De Amicales spanden een kort geding aan wegens 'regelrechte smaad' en eisten dat het 52 tellende geschrift binnen 48 uur uit de handel werd gehaald. Het ANP werd gedagvaard als maker van de foto. De advocaat van de Amicales benadrukte dat het geschrift beledigend was voor koning Hassan II, die door de Nederlandse regering beschouwd werd als een bevriend staatshoofd. De verdediging haalde een rapport van Amnesty International aan waarin de Amicales getypeerd werden als een organisatie die zich bezighield met 'georganiseerd spionagewerk'. De rechtbank in Den Haag stelde de Amicales in het ongelijk, waarna ze in beroep gingen en schadevergoeding eisten van de betrokken uitgever van het dossier. In het kader daarvan lieten de Amicales beslag leggen op de drukpers en drukvoorraad van de uitgeverij. De rechtszaak genereerde veel publiciteit, met als gevolg dat de verkoop van het Amicales-dossier als een trein liep.⁴⁰

Ondanks de protesten tegen het repressieve Marokkaanse regime slaagden de Amicales erin zich te organiseren in Nederland. Dat kwam grotendeels door de steun van uit eigen kring. Marokkanen leefden vrij geïsoleerd van de Nederlandse samenleving,

waren laaggeschoold, spraken slecht Nederlands, hadden nauwelijks contacten met Nederlanders en waren van plan om terug te keren naar Marokko. Via sleutelfiguren in Nederland probeerden de Amicales het vertrouwen te winnen van 'gewone' Marokkanen. Voor hun contacten met Nederlandse instanties waren ze afhankelijk van deze sleutelfiguren. De personen die door de Amicales werden ingezet hadden een zeker maatschappelijk aanzien in de Nederlandse samenleving en onder hun landgenoten. Naast hun functies bij de Amicales waren ze bijvoorbeeld maatschappelijk werker bij stichtingen voor buitenlandse arbeiders, onderwijzer, religieus leider, radiomaker of slager 'die behalve vlees ook lidmaatschapskaarten van de Amicales verkocht'.⁴¹ Dat gold niet voor alle Marokkanen die actief waren binnen de Amicales; de meesten waren maatschappelijk weinig succesvol.

De Amicales hadden hun grote invloed ook te danken aan hun banden met het Marokkaanse regime. Elke Marokkaan in Nederland moest naar het consulaat voor het regelen van paspoortverlengingen en andere zaken. Uit angst voor eventuele problemen met de Marokkaanse autoriteiten, in Nederland en in Marokko, besloten veel Marokkanen lid te worden van de Amicales. Ook gebruikten de Amicales religieuze argumenten om Marokkanen te overtuigen van een lidmaatschap. In de ogen van de Amicales was een echte Marokkaan iemand die de koning, God en het vaderland diende en respecteerde.⁴² Door pasjes en emblemen werden de Amicales geassocieerd met de Marokkaanse veiligheidspolitie, die berucht was om zijn intimiderende praktijken. In een getuigenverklaring uit 1976 in het Amicales-dossier werd die angst benadrukt.

Toen ik op bezoek ging bij een vriend in een pension, was daar ook Stitou [de voorzitter van de Amsterdamse Amicales, NB]. Hij was heftig aan het discussiëren en wilde ons ervan overtuigen dat we een kaart van de Amicales nodig hadden. Hij zei dat het erg handig is om zo'n kaart te hebben, omdat je dan geen problemen krijgt wanneer je naar Marokko gaat. Hij zat ons te intimideren, want hij zei, dat als je geen kaart koopt dan ben je tegen de regering en krijg je zeker problemen als je naar Marokko gaat. Mijn vriend werd hierdoor bang. Hij durfde niet te weigeren want hij wilde geen problemen.⁴³

De negatieve publiciteit over de Amicales en de strijd van Marokkaanse en Nederlandse progressieve organisaties tegen de Amicales, hadden, zo zal ik betogen, gevolgen voor de publieke en politieke perceptie van de verbondenheid van Marokkanen met hun herkomstland. Dat de Amicales uiteindelijk niet heel veel voet aan de grond kregen in Nederland, kwam grotendeels door de sterke tegenbeweging van het KMAN.

De oprichting van het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland

De oprichting van het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland (KMAN) moet beschouwd worden in relatie tot ontwikkelingen in Marokko, Frankrijk en Nederland. In onderstaande beschrijving zullen die ontwikkelingen aan de orde komen. In de tweede helft van de jaren 1970 voerde de Nederlandse overheid, zoals gezegd, een restrictief beleid ten aanzien van de werving van buitenlandse arbeiders. De Regularisatiemaatregel en de Wet Arbeid Buitenlandse Werknemers (WABW) waren hiervan

voorbeelden. Buitenlandse arbeiders voelden zich door deze maatregelen van de Nederlandse overheid bedreigd in hun positie. In die situatie groeide bij het Buitenlandse Arbeiders Kollektief (BAK), in het linkse klimaat van de jaren 1970, het besef dat Marokkaanse gastarbeiders hun eigen belangen moesten behartigen. De oprichting van de Amicales in Nederland was niet de aanleiding, maar versterkte dit besef. Het BAK onderhield contacten met de *Association des Marocains en France (AMF)* in Frankrijk. De AMF werd in 1961 door progressieve Marokkanen in Frankrijk opgericht. De organisatie zette zich enerzijds in voor positieverbetering van Marokkaanse arbeiders in Frankrijk en anderzijds steunde de AMF de strijd van de Marokkaanse bevolking tegen de onderdrukking door de Europese publieke opinie te informeren over de politieke situatie in Marokko. Geïnspireerd door hun activiteiten en gealarmeerd door de oprichting van de Amicales in Nederland, werd contact en steun gezocht in Parijs. Die steun vond het BAK bij Abdou Menebhi die op dat moment in Parijs woonde. Menebhi reageerde enthousiast op het Amsterdamse voorstel en verklaarde zich bereid om mee te helpen een Marokkaanse arbeidersorganisatie in Nederland op te zetten. Hij reisde in 1975 een aantal keren naar Nederland om de mogelijkheden voor samenwerking te verkennen, voordat hij zich in het najaar van 1975 definitief in Amsterdam vestigde.

Abdou Menebhi (tweede van links) in zijn geboortestad Larache, waar hij reeds politiek actief was (ca. 1968) (Historisch Beeldarchief Migranten, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam).

Abdou Menebhi (staand) met Ineke van der Valk (BAK) in het jaar dat het KMAN werd opgericht, Amsterdam 1975. Vanwege zijn bestuurlijke ervaring en activistische verleden werd Menebhi gekozen tot voorzitter van het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland (Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Menebhi).

Abdou Menebhi was in 1952 in Larache geboren. Voordat hij in 1970 met een werkovereenkomst naar Frankrijk migreerde, was hij politiek geëngageerd en jarenlang actief in de jongerenvakbond in zijn geboorteland. In Parijs zette hij zijn politieke activiteiten voort; hij werd lid van de *AMF* en sloot zich aan bij de vakbondbeweging: ‘We voerden acties over de slechte leefsituatie en we organiseerden antiracisme- en pro-Palestina demonstraties. We hadden een duidelijk standpunt ten opzichte van Marokko: we waren tegen het repressieve regime en voor democratisering’.⁴⁴ De Franse politie en de Marokkaanse autoriteiten, onder meer via de Franse *Amicales*, hielden Menebhi en zijn kompanen nauwlettend in de gaten. Intussen was Menebhi’s werkvergunning verlopen. Omdat hij vreesde teruggestuurd te worden naar Marokko, waar hem mogelijk straf wachtte voor zijn politieke activiteiten, was hij extra gemotiveerd om naar Amsterdam te vertrekken.

In de zomer van 1975, toen de kwestie rond de regularisatiemaatregel voor illegale arbeiders in Nederland speelde, richtte het BAK met behulp van Abdou Menebhi en andere Marokkaanse voorlieden het illegalenkomitee op. Het illegalenkomitee bekommerde zich om de Marokkaanse arbeiders met een vals paspoort of een vervalste paspoortverlening. Er volgden meerdere demonstraties; eerst voor een geldig Marokkaans paspoort (want zonder geldig paspoort kreeg men geen verblijfsvergunning) en later voor legalisatie van verblijf in Nederland. Het illegalenkomitee was de voorloper van het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland dat op 13 september 1975 in een groot kraakpand op de Amsterdamse Bloemgracht, in het bijzijn van 150 sympa-

thisanten – overwegend Marokkanen – werd opgericht. Gelet op zijn ervaring en zijn kennis van de situatie in Frankrijk en Marokko werd Abdou Menebhi gekozen als leider van de nieuwe organisatie.⁴⁵

Het KMAN: meer dan een arbeidersorganisatie

Het KMAN was niet de eerste Marokkaanse organisatie in Nederland. Sinds 1973 bestond het Marokkaans Arbeiders Komitee (MAK) in Rotterdam en in Amsterdam bestond sinds 1972 de Stichting Marokkaanse Migranten. Maar het KMAN slaagde er als eerste in om de problematiek van Marokkaanse arbeiders op de politieke agenda te zetten. De overwinning van de kerk-Marokkanen, waarover later meer, gaf het KMAN veel aanzien onder Marokkanen en Nederlanders. Mede hierdoor beschouwde de Marokkaanse regering het KMAN als de voornaamste opponent in Nederland.

Dat het KMAN in Amsterdam werd opgericht had vier redenen. In de eerste plaats was in Amsterdam al een groepje Marokkanen actief rond het Buitenlandse Arbeiders Kollektief. In de tweede plaats woonden er veel Marokkanen in Amsterdam, en was de greep van de Amicales er minder sterk, dan in bijvoorbeeld Leiden en Rotterdam. In de derde plaats kon het KMAN zich aansluiten bij de sterke maatschappijkritische bewegingen die de hoofdstad rijk was. Tenslotte hadden KMAN-activiteiten vanuit de hoofdstad een nationale uitstraling. Na de oprichting in Amsterdam volgden afdelingen in Rotterdam, Utrecht, Eindhoven en Groningen. Niet alle afdelingen waren even sterk of organiseerden evenveel activiteiten.

Het KMAN richtte zich van meet af aan op zowel Marokko als Nederland. Als equivalent van het Franse AMF formuleerde het KMAN twee doelstellingen. Ten eerste het verbeteren van de positie van Marokkaanse arbeiders in Nederland en ten tweede de steun aan het Marokkaanse volk in zijn strijd tegen uitbuiting en onderdrukking. In 1981 formuleerde het KMAN ten aanzien van de tweede doelstelling een drietal punten die op de lange termijn gerealiseerd moesten worden: 1) de strijd tegen de bemoeienis van de Marokkaanse overheid met Marokkanen in Nederland en elders; 2) verbetering van de economische en politieke situatie in Marokko ten einde gedwongen migratie tegen te gaan; 3) strijd voor een democratisch, rechtvaardig en menswaardig Marokko als voorwaarde voor terugkeer. De gedeelde ideologie van het KMAN en het AMF heeft geleid tot een transnationaal samenwerkingsverband, de *Coordination des Associations Démocratiques Immigrées Marocaines en Europe (CADIME)*, waar ook het Belgische RDM bij aangesloten was. CADIME werkte nauw samen met progressieve organisaties en vakbonden in Marokko. Op sociaal-politiek vlak liet CADIME zich ook gelden. Jaarlijks werd een *moussem* (oogstfeest) georganiseerd waar Marokkanen uit heel Europa op af kwamen. De eerste *moussem* werd gehouden in Parijs in 1978; in 1982 was Amsterdam aan de beurt. De *moussem*-feesten werden georganiseerd rond het thema 'het leven als migrant in Europa'. Volgens Abdou Menebhi waren de moussems historische gebeurtenissen.

We hadden muziek uit alle regio's van Marokko. Nass el Ghiwane traden ieder jaar op. Ze stonden bekend om hun politieke liederen. Zonder hen zou het plaatje niet compleet zijn.

Naast muziek organiseerden we ook lezingen met interessante gasten uit de wereld van de politiek of wetenschap. We hadden workshops en debatten. Het was heel inspirerend en energievul. Het was een bijzondere ervaring. Er zijn zelfs huwelijken voortgekomen uit de moussems!⁴⁶

Bij de activiteiten van het KMAN speelde het verzet tegen het Marokkaanse regime een belangrijke rol. Het KMAN organiseerde gedurende zijn bestaan talloze bijeenkomsten waar historische opstanden werden herdacht of geprotesteerd werd ter ondersteuning van de hongeropstanden in Marokko in het begin van de jaren 1980. In 1984 werd bijvoorbeeld door het KMAN de in Parijs wonende maatschappijkritische Marokkaanse zanger Mohammed Maghrebi uitgenodigd voor een manifestatie. Op de door vierhonderd mensen bijgewoonde manifestatie in de Amsterdamse Hoeksteen werden de hongeropstanden van 1965 in het Marokkaanse Casablanca herdacht.⁴⁷ Bij consulaten en de ambassade werden demonstraties gehouden uit solidariteit met politieke gevangenen en slachtoffers van het repressieve regime. De scherpe veroordeling en openlijke stellingname tegen het Marokkaanse regime leidden tot een gespannen relatie tussen het KMAN en de achterban, met name het meer traditioneel georiënteerde deel. Het KMAN was vastberaden zijn strijd tegen het Marokkaanse regime voort te zetten en nam de gespannen relatie met de achterban op de koop toe.

Van meet af aan waren het KMAN en de Amicales gezworen vijanden. Voor het KMAN waren de Amicales een verlengstuk van het repressieve Marokkaanse regime en in de ogen van de Amicales was het KMAN een organisatie van landverraders. Het

Een belangrijke doelstelling van het KMAN was de steun aan het Marokkaanse volk in zijn strijd tegen uitbuiting en onderdrukking (Historisch Beeldarchief Migranten, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam).

is echter onjuist om het KMAN uitsluitend te zien als een tegenbeweging. Het KMAN was primair een organisatie die de emancipatie van Marokkaanse arbeiders wilde bevorderen. Dat streven ging hand in hand met acties om de politieke situatie in Marokko aan een groot publiek kenbaar te maken. Als het ging om sociaal-politieke thema's van de migratie, was het KMAN in staat om veel Marokkanen te mobiliseren. Dat gold bijvoorbeeld voor de eerste activiteit van het KMAN: de actie tegen de regularisatiemaatregel in 1975.

Kerk-Marokkanen

In 1975 kondigde de Nederlandse regering haar besluit aan om het illegale verblijf van buitenlandse arbeiders te legaliseren. Daarvoor dienden de arbeiders in het bezit te zijn van een geldig paspoort, voor 1 november 1974 naar Nederland te zijn gekomen en sindsdien ook in Nederland te hebben gewoond en gewerkt. Ze moesten voor 1 november 1975 hun legalisering in orde krijgen. Op basis van deze maatregel ontvingen bijna 15.000 buitenlandse arbeiders een verblijfsvergunning, maar dat gold niet voor iedereen.⁴⁸ De eerste voorwaarde – een geldig paspoort – vormde het grootste probleem voor Marokkaanse arbeiders. Velen waren met een vals paspoort naar Nederland gekomen en dit werd uiteraard niet erkend door het Marokkaanse consulaat. Voor Marokkaanse arbeiders was het vrijwel onmogelijk om aan een verblijfsvergun-

Islamitische moskee in Amsterdamse Van Ostadestraat bezet door Marokkanen uit protest tegen uitwijzing, 3 november 1975 (Nationaal Archief).

ning te komen. Het Marokkaanse consulaat weigerde om nieuwe paspoorten af te geven, en dat leidde tot de eerste grote actie van het KMAN. Op 2 november 1975, amper een maand na de oprichting bezette het KMAN samen met honderd Marokkaanse arbeiders de Marokkaanse moskee in de Van Ostadestraat.⁴⁹ Ze eisten nieuwe paspoorten voor alle Marokkaanse arbeiders die in aanmerking kwamen voor een verblijfsvergunning. De bezetting van de moskee duurde niet lang. Volgens Abdou Menebhi was er in de moskee weinig steun voor de actie.

De Marokkanen die kwamen om te bidden toonden absoluut geen solidariteit met de illegale Marokkanen – ze keken op ze neer. Er waren twee gebedsdiensten: de eerste voor de mensen met een verblijfsvergunning en de tweede voor de mensen zonder papieren. Er hing een vreselijke sfeer. Het was duidelijk dat de moskeeleiders ons daar niet wilden hebben, want de moskee had banden met het consulaat en de Amicales. We waren meer bezig ons te verzetten tegen de Amicales en de moskee, dan met het beïnvloeden van de publieke opinie en de Nederlandse overheid.⁵⁰

De Marokkanen vertrokken uit de moskee en zetten hun actie voort in de kerk De Duif aan de Amsterdamse Prinsengracht. Daar gingen ze uit protest in hongerstaking.⁵¹ Nog steeds was de eis: geldige paspoorten voor Marokkanen zonder verblijfsvergunning. Marokkanen hadden dus in de eerste plaats problemen met de Marokkaanse autoriteiten. De Marokkaanse overheid, die lucht kreeg van de hongerstaking, was niet gecharmeerd van de actie en de publiciteit die de actie genereerde. Via de Amicales werden de hongerstakers geïntimideerd en aangespoord hun actie te staken. Familieleden van de actievoerders in Marokko werden lastiggevallen en bang gemaakt. Uiteindelijk zwichtte de Marokkaanse overheid voor de druk. Binnen twee weken kregen ruim honderd Marokkanen een geldig paspoort.⁵²

De tweede actie van KMAN vloeide uit de eerste voort. Ongeveer driehonderd arbeiders zonder geldige verblijfstatus, waaronder bijna tweehonderd Marokkanen, konden niet voldoen aan de voorwaarden voor regularisatie. Ze verklaarden dat ze voor 1 november 1974 in Nederland hadden gewerkt, maar konden dat niet aantonen omdat hun (voormalige) werkgever hen niet formeel had geregistreerd. Ze vreesden uitgezet te worden.⁵³ In november organiseerden deze Marokkanen – die kerk-Marokkanen werden genoemd – onder leiding van het KMAN, hongerstakingen in verschillende kerken in Amsterdam, Utrecht en Den Haag. In Amsterdam verbleven de hongerstakers in de Mozes & Aäronkerk aan het Waterlooplein. In de jaren 1970 en 1980 was kerkasiel een populaire vorm van collectief protest. Eenmaal in de kerk, en zolang er een doorlopende eredienst was en de actievoerders in de kerk bleven, waren ze beschermd tegen uitwijzing. In Amsterdam verbleven de Marokkanen drie maanden in de kerk. Gedurende die maanden leek de kerk op een activiteitscentrum van het KMAN. Het comité verdeelde de taken en coördineerde activiteiten. Nederlandse en Marokkaanse vrijwilligers stonden de actievoerders dag en nacht bij: ze deelden matrassen, dekens en eten uit, verzorgden de zieken en verleenden juridische hulp. 's Avonds werden films vertoond en hielden sympathisanten de wacht. In de kerk hingen spandoeken om de eisen van de actievoerders kenbaar te maken.⁵⁴ Abdou Menebhi, de leider van de kerkactie, zei in 1975 in een interview vastbesloten te zijn de actie tot een goed einde te brengen.

We zijn samen aan deze strijd begonnen, en we willen hem samen tot het bittere eind uitvechten! We willen het Nederlandse publiek laten zien hoe ontzettend onrechtvaardig we behandeld worden. Het enige wat we willen is wat we feitelijk al jaren doen: onze gezinnen in leven houden. We willen recht op een behoorlijk bestaan. We hebben altijd gedacht dat Nederland een democratisch land was, maar nu laten ze ons om economische redenen gewoon barsten.⁵⁵

Het verblijf van de Marokkanen in de kerk trok veel politieke aandacht en belangstelling van de media. Maandenlang domineerde de actie in de Mozes & Aäronkerk de voorpagina's van de kranten. De hongerstakers in de kerk wilden een generaal pardon, geen uitwijzingen, geen razzia's in de pensions en bestraffing van de koppelbazen. En ze wilden, schreef *de Volkskrant*, dat de 'Nederlandse regering een eind maakt aan de praktijken van de Marokkaanse organisatie Amicales, de vertegenwoordiger van de politieke terreur, die hen van huis uit tot hier achtervolgt'.⁵⁶ De actie breidde zich uit. Twintig illegale Marokkanen gingen in hongerstaking in de Utrechtse Monikakerk,⁵⁷ en in de Haagse Gerardus Marjellakerk nog eens dertig.⁵⁸ Van der Lek (PSP) en Van der Heem (PPR) zetten zich in de voor de groep in de Mozes & Aäronkerk omdat ze vreesden dat deze Marokkanen bij terugkeer in hun moederland 'bijzonder hard' zouden worden aangepakt. Het regime van Marokko zou hen verdenken van 'linkse sympathieën'.⁵⁹ Op 11 oktober 1975 demonstreerden bijna tweeduizend buitenlanders en Nederlanders op het Haagse Binnenhof tegen het regularisatiebeleid. Ze eisten een generaal pardon voor alle buitenlandse arbeiders die in onzekerheid leefden.⁶⁰ De buitenlandse arbeiders in het algemeen en de **kerk-Marokkanen** in het bijzonder, kregen veel steun van progressieve politieke partijen, en van maatschappelijke en kerkelijke organisaties.

Marokkanen in Mozes en Aäronkerk in Amsterdam, 16 november 1975 (Nationaal Archief).

Demonstratie en manifestatie ter ondersteuning van de 182 met uitzetting bedreigde Marokkanen, 26 augustus 1978 (Nationaal Archief).

De kerk-Marokkanen protesteerden onder andere tegen de koppelbazen die weigerden een werkgeversverklaring uit te geven (*Motief*, september 1975).

De kerk-Marokkanen protesteerden tegen de slechte werkomstandigheden van buitenlandse arbeiders (Frits Müller/*Motief*, november 1975).

Vanwege de enorme publieke campagne en de brede steun voor de kerk-Marokkanen, bezocht de net aangestelde staatssecretaris van Justitie Zeevalking (D66) eind 1975 de hongerstakers in Amsterdam. Onder de indruk van de sfeer, beloofde de staatssecretaris een flexibele implementatie van de regularisatiemaatregel. Hij verzekerde de hongerstakers dat ze in beroep konden gaan tegen het uitwijzingsbesluit en hij verklaarde dat ze in Nederland mochten blijven in afwachting van het besluit van de Raad van State. Voorheen moesten arbeiders zonder geldige verblijfsvergunning de uitkomst van hun beroep afwachten in hun land van herkomst. Op basis van de toezeggingen van Zeevalking, vroegen de Marokkanen een verblijfsvergunning aan bij de vreemdelingenpolitie, die onmiddellijk werd afgewezen. Enkele maanden later werd ook het beroep van de **kerk-Marokkanen** door de Raad van State afgewezen. Deze beslissing leidde tot politieke en maatschappelijke onrust.

Vrees voor vervolging

Eén van de meest controversiële zaken was de procedure van kerk-Marokkaan S.⁶¹ Zijn aanvraag voor een verblijfsvergunning werd afgewezen. In zijn beroep verklaarde hij dat hij bij terugkeer naar Marokko vervolgd zou worden, omdat hij deelnam aan de hongerstaking en daarmee bewees politiek geëngageerd te zijn. Zijn advocaten verklaarden dat het dictatoriale Marokkaanse regime afwijzend stond tegenover alle vormen van georganiseerde politieke actie en lidmaatschap van vakbonden. De Raad van State wees zijn beroep af, omdat S. niet kon aantonen dat hij voor 1 november 1974 in Nederland woonde. Met deze zaak werd echter een ‘nieuw feit’ geïntroduceerd in de regularisatieprocedure, namelijk de angst voor arrestatie of vervolging door de Marokkaanse overheid bij gedwongen terugkeer. Om de gevaren die de Marokkanen bij terugkeer liepen te benadrukken bracht Amnesty International de zaak naar buiten van de Marokkaan Ikchich Houssine. Amnesty International werkte al anderhalf jaar in het geheim aan deze zaak, en achtte de tijd nu rijp om de zaak naar buiten te brengen. Houssine was in 1972, nadat hij zes jaar in Nederland had gewerkt, gearresteerd toen hij met zijn vrouw en kinderen naar Marokko ging voor vakantie. Hij werd veroordeeld tot dertig jaar gevangenisstraf voor de aanslag op koning Hassan in 1972, maar hij zat op het moment van de aanslag reeds in voorarrest. De ware reden voor zijn arrestatie was, volgens Amnesty, dat hij in Nederland lid was van de Industriebond NKV.⁶² Houssine en anderen waren, volgens Amnesty, slachtoffers van activiteiten van verklikkers van de Marokkaanse regering in landen waar veel Marokkanen werkten. De Amicales waren een dekmantel voor de verklikkersactiviteiten. Kamerlid Van der Veen (PPR) wees erop dat het geen toeval was dat juist de Marokkanen in Nederland zo fel in actie kwamen tegen de regularisatiemaatregel. Zij vreesden gevangenisstraffen bij terugkeer. Van der Veen vroeg zich af of Zeevalking zich dat wel voldoende realiseerde.⁶³ In Houssine's geval werd zijn vakbondslidmaatschap in Nederland aangedragen als oorzaak voor zijn problemen in Marokko. Opvallend genoeg meldden kort daarop de illegaal in Nederland verblijvende Marokkaanse arbeiders zich massaal als lid van het nvv, in hoop op steun voor hun acties tegen uitzetting.⁶⁴ Het overlegorgan van de vakcentrales nvv, NKV en CNV wees er in een brief aan de Nederlandse

regering op dat het bezetten van kerkgebouwen in hun land van herkomst zou worden aangemerkt als een ongeoorloofde politieke daad en dat ze daarom aan represailles zouden worden blootgesteld.⁶⁵ Het voorstel voor een generaal pardon werd eind december 1975 door de Tweede Kamer verworpen ofschoon Van der Lek (PSP) er nogmaals op wees dat 'in Marokko arbeiders om het simpele feit dat ze in het buitenland aan vakbondsactiviteiten hebben meegedaan, jarenlange gevangenisstraffen hebben gekregen'.⁶⁶ Politiek asiel durfden de Marokkanen in Nederland, volgens Van der Lek, niet aan te vragen omdat ze dan nooit meer naar Marokko zouden kunnen terugkeren, en daar woonden nog hun vrouw en kinderen.⁶⁷

Verder noemden veel **kerk-Marokkanen** in hun beroep de confrontaties met de Amicales, die – gelet op de nauwe banden tussen de Amicales en het Marokkaanse regime – hun angst voor vervolging bij terugkeer moest legitimeren. De kerkactie was de Amicales een doorn in het oog. Tijdens een gelegenheid drongen enkele leden van de Amicales de kerk binnen. De Amicales probeerden de **kerk-Marokkanen** te overtuigen hun verzet op te geven en lid te worden van de Amicales. Het KMAN kwam als initiatiefnemer van de kerkactie lijnrecht tegenover de Amicales te staan. De Marokkaanse regering beschouwde het KMAN als een bedreiging voor de nationale soevereiniteit en omdat de **kerk-Marokkanen** door de Marokkaanse regering werden geassocieerd met het KMAN, waren de **kerk-Marokkanen** bang voor vergelding als ze moesten terugkeren naar Marokko.

De Nederlandse regering voelde zich verplicht de angst voor vervolging van de **kerk-Marokkanen** in Marokko en de rol van de Amicales hierin te onderzoeken. De Rijksrecherche stelde een onderzoek in.⁶⁸ Terwijl de Amicales in de media en de politiek werden afgeschilderd als een ondemocratische organisatie, die een sfeer van intimidatie, angst en dreiging creëerde in de Marokkaanse gemeenschap, verklaarde Zeevalking dat in zijn onderzoek geen bewijs van onacceptabel gedrag van de Amicales was gevonden. De Nederlandse regering gaf wel toe dat de Amicales een organisatie was van trouwe volgelingen van de Marokkaanse koning en dus in actie zou kunnen komen tegen groepen die het Marokkaanse regime of de koning in diskrediet zouden brengen. Maar volgens Zeevalking was onenigheid met de Amicales geen goeie grond voor recht op verblijf in Nederland.

Evenmin was in het onderzoek van de Nederlandse regering geconstateerd dat de **kerk-Marokkanen** geconfronteerd zouden worden met vervolging bij een uitwijzing naar hun land van herkomst. De Nederlandse regering raadpleegde Marokkaanse autoriteiten en de Nederlandse ambassadeur in Marokko en vond dat er een cruciaal verschil was tussen de hongerstakers (en vakbondsleden) en de personen die doelbewust het Marokkaanse regime vanuit het buitenland bestreden, zoals het KMAN. Volgens de Nederlandse regering hoefden de eersten niet te vrezen voor vervolging bij terugkeer, terwijl KMAN-kopstukken nauwlettend in de gaten werden gehouden door de Marokkaanse autoriteiten. Het Nederlandse onderzoek kon echter niet bevestigen of leden of sympathisanten van het KMAN automatisch werden beschouwd als vijanden van het Marokkaanse regime. Het onderzoek concludeerde derhalve dat demonstreren tegen het Marokkaanse regime of lidmaatschap van een vakbond op zichzelf geen redenen waren voor vervolging of gevangenzetting, tenzij de demonstranten betrokken waren bij activiteiten die het regime bedreigden. Voorts sloot het overheidsonderzoek

uit dat illegaal verblijf een reden was voor vervolging in het land van herkomst. Of de **kerk-Marokkanen** vervolging riskeerden in Marokko hing af van hun eventuele andere politieke activiteiten tegen het Marokkaanse regime. Uit hetzelfde onderzoek, dat grotendeels gebaseerd was op informatie van de Marokkaanse autoriteiten en dus de verdenking op zich laadde niet objectief te zijn, bleek dat veel Marokkaanse arbeiders, die ook lid waren van een vakbond, tijdens hun vakantie in Marokko geen moeilijkheden ondervonden met de Marokkaanse autoriteiten. De Nederlandse regering wees de angst voor vervolging in het land van herkomst dus af. Op basis van deze bevindingen weigerde Zeevalking om de **kerk-Marokkanen** als collectieve groep te legaliseren. Alle zaken moesten individueel beoordeeld worden.

Dit besluit zorgde ook voor veel onrust in de Nederlandse samenleving. In juni 1976 was er een demonstratie van honderden mensen tegen een mogelijke uitwijzing van de Marokkaanse actievoerders, en waren er solidariteitsacties in tien steden. Er werd een 'Nationaal Solidariteits Comité 182' opgericht. '182' werd een term die weinig toelichting behoefde. In oktober 1976 demonstreerden duizend mensen in Amsterdam en in januari 1977 in Den Haag.

Het Marokko Komitee dat in augustus 1976 opgericht werd naar aanleiding van Zeevalkings besluit, was verontwaardigd over de in zijn ogen onterechte conclusies van het onderzoeksrapport. Het comité omschreef de Amicales als een spionageorganisatie, die Marokkanen in Nederland controleerde en lastigviel, en bekritiseerde samen met het KMAN de weigering van de Nederlandse regering om stelling te nemen tegen het repressieve Marokkaanse regime en de gewelddadige optredens van de Amicales. Het KMAN schreef een boze brief aan minister Van Doorn (PPR) van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, waarin geprotesteerd werd tegen het besluit van Zeevalking.

Wij, het Komitee, begrijpen niets van de argumenten welke de Heer Zeevalking voor dit besluit aanvoert. Hij zegt over informatie te beschikken dat de stakers in Marokko geen enkel gevaar lopen, wanneer zij teruggezonden worden. Wij achten dit een ontkenning van de ernst van de situatie. De stakers zijn politiek actief geweest. Zij hebben zich met activiteiten beziggehouden die het Marokkaanse regime, dat wij kennen en niet vertrouwen, onwelgevallig zijn. Om deze reden zijn zij verdacht. De namen van de stakers zijn bekend. De stakers hebben actie gevoerd tegen de Amicales, die zij zien als handlangers van het Marokkaanse regime in Nederland. Mede op grond hiervan vrezen zij terecht dat zij bij gedwongen terugkeer naar Marokko in de gevangenis terecht komen.⁶⁹

Twee jaar na de eerste hongerstaking was het lot van de **kerk-Marokkanen** nog steeds onbeslist. In maart 1977 liepen er 120 beroepszaken van Marokkaanse actievoerders bij de Raad van State. Drie hongerstakers werden uitgezocht als testcase. In de tussentijd trad een nieuwe regering aan met Haars (CDA) als de nieuwe staatssecretaris van Justitie. Gesteund door de uitspraak van de Raad van State, vond Haars dat de kerk-Marokkanen, die hun beroepszaak hadden verloren, het land onmiddellijk moesten verlaten. Er kwam veel kritiek op haar beslissing. Meer hongerstakingen, demonstraties en petitieën volgden. Actiegroepen zetten een lobby op om een herziening van het regeringsbesluit te forceren.⁷⁰

Amnesty International, dat optrad als één van de getuigen-deskundigen in het proces van de kerk-Marokkanen, rapporteerde over de intimiderende praktijken van de

Kerkdienst in De Duif in Amsterdam in teken van hongerstakingende Marokkanen, 6 augustus 1978 (Nationaal Archief).

Amicales en de politieke beproevingen in Marokko om Haars ervan te overtuigen de **kerk-Marokkanen** in Nederland te laten blijven. Tijdens het proces besteedde Amnesty International aandacht aan de hongerstaker Abdeslam. Toen hij zijn familie opzocht in zijn geboortedorp werd hij gearresteerd en negen dagen lang gevangengehouden. De lokale politie martelde hem en ondervroeg hem over zijn activiteiten in Amsterdam. Zijn paspoort werd ingenomen en er werd gedreigd hem en de andere hongerstakers te vermoorden. Voor Amnesty International was de arrestatie van de apolitieke en analfabete Abdeslam bewijs dat de hongerstakers wel degelijk gevaar liepen in Marokko, en terecht vreesden voor vervolging. De mensenrechtenorganisatie verklaarde verder dat de grenspolitie in Marokko beschikte over lijsten met namen van de hongerstakers uit Nederland, inclusief hun pasfoto's. Een medewerker van Amnesty International, die naar Marokko afreisde om onderzoek te doen naar het bestaan van die lijst, werd uit de rij gehaald en grondig ondervraagd door de grenspolitie. Voor Amnesty International was dit bewijs dat de Marokkaanse autoriteiten de hongerstakers scherp in de gaten hielden.

In een reactie aan de Nederlandse regering ontkenden de Marokkaanse autoriteiten dat ze de hongerstaker Abdeslam gearresteerd hadden. In een tête-à-tête tussen Amnesty International en de Nederlandse ambassade in Marokko bevestigde de ambassade dat het onmogelijk was om te voorspellen hoe de Marokkaanse regering zou reageren op de gedwongen terugkeer van de kerk-Marokkanen. De risico's konden variëren van extra grenscontrole tot verdwijningen of lange gevangenisstraffen. Men geloofde dat de Marokkaanse autoriteiten geen onderscheid maakten tussen apolitieke

activiteiten, zoals de hongerstaking, en de politieke activiteiten van het KMAN tegen het Marokkaanse regime waar de hongerstaking een onderdeel van uitmaakt. Volgens de Nederlandse ambassade in Marokko zou dit scenario een nachtmerrie betekenen voor de hongerstakers die de politieke gevolgen van hun actie niet hadden voorzien: ‘ze willen slechts een verblijfsvergunning en verder met rust gelaten worden’.⁷¹ Er was dus sprake van een discrepantie tussen de uitspraken van de Nederlandse ambassade in Rabat en het eerder gepresenteerde ‘gedegen’ regeringsonderzoek, die Amnesty International sterkte in de overtuiging dat de uitwijzing van de kerk-Marokkanen grote risico’s met zich meebracht.

Contra-experts ondermijnden de bevindingen van Amnesty International. UNHCR concludeerde dat op basis van een individuele zaak – de zaak van Abdeslam – geen algemene conclusies konden worden getrokken ten aanzien van de hele groep. Verder stelde UNHCR dat niet de kerk-Marokkanen zelf, maar de leden van de steuncomités uit hun omgeving vreesden voor vervolging bij een gedwongen terugkeer. De algemene conclusie van UNHCR was dat het onduidelijk was op welke gronden de hongerstaking in Nederland, die gericht was tegen de Nederlandse regering, zou leiden tot vervolging in Marokko. Een andere contra-expert stelde dat de Marokkaanse arbeider in Europa gewaardeerd werd in Marokko, omdat hij geld meebracht naar zijn geboorteland. De Marokkaanse regering kon het de hongerstakers niet kwalijk nemen dat ze alles probeerden om in Nederland te blijven, aldus de contra-expert. Hij stelde dat de kerk-Marokkanen politiek gezien oninteressant waren voor de Marokkaanse regering: ‘Het zijn simpele arbeiders die wanhopig hun verblijf in Nederland probeerden veilig te stellen: hij behoort tot de havenots’.⁷² Hij stelde ook dat het evident was dat de Amicales zich zorgen maakten over de reputatie van Marokko, aangezien ze een koningsgezinde organisatie waren. Bovendien onderstreepte hij dat uit de rechtsgang duidelijk werd dat sommige hongerstakers nooit gehoord hadden van de Amicales, noch dat ze bang waren om hun familieleden in Marokko te bezoeken. Kortom, de contra-expert bestreed de aanspraak op angst bij een gedwongen terugkeer naar Marokko.

Dat volgens de contra-expert niet veel kerk-Marokkanen verklaarden dat ze vreesden voor vervolging bij terugkeer naar hun land van herkomst, lokte een reactie uit van de advocaten van de hongerstakers. Ze onderstreepten enkele aspecten van de Marokkaanse cultuur die het gedrag van de kerk-Marokkanen konden verklaren. Ze legden uit dat de Marokkaanse man staat voor ratio en gecontroleerde emoties: ‘De Marokkaanse man zal nooit zijn emoties tonen, noch ooit zijn zwakte toegeven, omdat hij dan geen man is, zijn zelfrespekt, zijn positie in het leven prijsgeeft. Hij bijt liever zijn tong af, dan naar buiten toe zijn angst toe te geven’.⁷³ Volgens de advocaten moeten de verklaringen van de hongerstakers ten overstaan van de ambtenaren van het ministerie van Justitie afgelegd, in dit licht worden gezien. De Marokkanen waren bang dat de Nederlandse overheid onder één hoedje speelde met de Marokkaanse autoriteiten en gegevens doorspeelde, aldus de advocaten. De hongerstakers durfden, volgens hun advocaten, dus niet toe te geven dat ze vreesden voor vervolging bij een gedwongen terugkeer naar hun geboorteland.

Een ander aspect van de Marokkaanse cultuur dat de advocaten naar voren brachten, was de houding van de Marokkaanse regering. In hun ogen was Marokko een ondemocratisch en autoritair land, waar het volk onderontwikkeld, ongeorganiseerd en

onmondig werd gehouden. Elke vorm van organisatie van arbeiders buiten de landsgrenzen was een bedreiging voor de Marokkaanse overheid, die vreesde dat haar onderdanen bewuster en zelfverzekerder zouden terugkeren naar Marokko. De advocaten stelden dat de Amicales waren opgericht om de politieke activiteiten van landgenoten buiten de landsgrenzen haarscherp in de gaten te houden. Volgens de advocaten hadden de hongerstakers zich tegen de wens van de Marokkaanse koning in georganiseerd. Met hun ongehoorzaamheid hadden ze zich tegen koning Hassan II gekeerd en daarmee de koning en het imago van Marokko in opspraak gebracht. Dat zou hen niet in dank worden afgenomen, aldus de advocaten van de kerk-Marokkanen.⁷⁴

De conflicterende standpunten ten aanzien van het 'nieuwe feit' tijdens de hoorzittingen veroorzaakten veel onzekerheid met als gevolg dat de druk op Haars vanuit de politiek en media toenam. Het *Nieuwsblad van het Noorden* kopte dat de illegale Marokkaan bang was: 'In zijn eigen land staat hem vermoedelijke gevangenisstraf, aframmelingen door de politie en uitsluiting van alle soorten werk te wachten.'⁷⁵ Meerdere televisieprogramma's, kranten en actiegroepen benadrukten dat de Marokkanen te lang tussen angst en hoop op een verblijfsvergunning moesten leven.⁷⁶ Er volgden Kamervragen van PSP en PPR over het gevaar dat de **kerk-Marokkanen** liepen bij een gedwongen terugkeer.⁷⁷ De zaak van de **kerk-Marokkanen** zorgde echter ook voor boosheid onder het Nederlandse volk en sympathie voor het beleid van Haars. Mensen schreven brieven aan Haars om haar te feliciteren met haar vastberadenheid om de **kerk-Marokkanen** terug te sturen naar hun land van herkomst. Een van de brieven schrijvers stelde dat het absurd was hoe met de Nederlandse wetgeving werd omgesprongen.

Indien U nu zou toegeven aan de druk van 'bepaalde groepen', willen wij U verzekeren dat in ons kleine overbevolkte Nederland, een complete rassenschaaft zal ontstaan, illegale vreemdelingen die zich als ratten vermenigvuldigen in onze samenleving zullen gesteund door telkens alweer die 'bepaalde groepen', de wetten in de toekomst gaan uitmaken.⁷⁸

Een ander schreef over de schandelijke praktijken van de Marokkaanse hongerstakers en hun sympathisanten.

De moraal van bepaalde Nederlanders is laag bij de grond, de wijze waarop ze 182 illegalen in de kerk steunen is bestiaal en zedenloos mensonterend, om in het huis Gods, een complete orgie te laten plaatsvinden, sex-taferelen bedreven door Nederlandse meisjes met als partner vanzelfsprekend hun Marokkaanse vriendjes op matrassen voor het altaars-God.⁷⁹

Sommige brieven schrijvers waren meer ongerust over het lot van de **kerk-Marokkanen** en verzochten Haars haar besluit te herzien. Ze benadrukten de moeilijke situatie waarin de stakers zich bevonden.

De illegale arbeiders hadden grote offers gebracht om naar Nederland te komen. Ze leenden grote sommen geld van familie en vrienden om naar Europa te kunnen komen, en nu moesten ze hun schulden terugbetalen.⁸⁰

Amnesty International bracht 77 zaken van illegaal in Nederland verblijvende Marokkanen onder aandacht van Haars, maar na individuele beoordeling van deze zaken zag Haars geen aanleiding hen te laten blijven.⁸¹ 'Het is mij niet gebleken dat er van onaanvaardbare risico's sprake zou zijn', citeerde *De Telegraaf* Haars.⁸² Haars meende

dat Marokko zich zeer wel bewust was dat Nederland op de voet volgde wat er met de terugkerende Marokkanen gebeurde. 'Er bestaan intensieve diplomatieke contacten tussen beide landen, aldus mevrouw Haars', schreef *NRC Handelsblad*.⁸³ FNV, PvdA, PSP, PPR, CPN en Pax Christi stuurden een open brief aan de Tweede Kamer waarin ze een geval beschreven van een Marokkaan die na terugkeer in zijn land was gearresteerd, gemarteld en ondervraagd over zijn deelname aan acties in Nederland.⁸⁴ Amnesty wees erop dat familieleden in Marokko brieven hadden gekregen waarin werd benadrukt dat de hongerstakers gevaar wachtte bij terugkeer. De namen en gezichten van alle hongerstakers zouden bij alle Marokkaanse grensposten bekend zijn.⁸⁵ Vanuit Utrecht fietsten 150 actievoerders naar Haars woonplaats Breukelen om haar een petitie aan te bieden tegen uitzetting en met het verzoek de nieuwe, door Amnesty aangedragen feiten, in overweging te nemen. Haars was niet thuis.⁸⁶

Er waren grote festivals voor de '182'. Op het Amsterdamse Waterlooplein werd een benefietfestival gehouden met jazz, soul, pop en punk onder de slogan '182 blijven'.⁸⁷ Er was ook een rock against racism concert, gepresenteerd door Freek de Jonge.⁸⁸ Kamervoorzitter Vondeling kreeg in het najaar van 1978 een petitie overhandigd met 40.000 handtekeningen. De bisschoppen Zwartkruis van Haarlem, Simonis van Rotterdam en Bluysen van Den Bosch, en FNV-voorzitter Kok en vicevoorzitter Spit verklaarden zich solidair met de Marokkaanse hongerstakers.⁸⁹ Haars ergerde zich aan de steun die vanuit kerkelijke kring aan de acties werd verleend, in de vorm van de doorlopende eredienst.⁹⁰ Koningin Juliana vroeg bij minister-president Van Agt en staatssecretaris Haars om bijzondere aandacht voor de 182 Marokkanen.⁹¹ De kerk-Marokkanen reisden door heel Nederland en gaven lezingen op solidariteitsavonden in buurthuizen.⁹²

In navolging van haar voorganger leerde Haars dat uitwijzing juridisch te rechtvaardigen was, maar politiek en moreel niet uitvoerbaar bleek. Als gevolg daarvan schakelde Haars opnieuw de Raad van State in om te heronderzoeken of het besluit van haar voorganger om alle **kerk-Marokkanen** uit te zetten gerechtvaardigd was met de huidige kennis van de 'nieuwe feiten'. De Raad van State wees het beroep tegen de uitwijzing van de Marokkaanse hongerstakers af, maar bepaalde ook dat het besluit om de **kerk-Marokkanen** uit te zetten of te laten blijven een politiek besluit was.⁹³ Dat gold eveneens voor de afweging of de **kerk-Marokkanen** gevaar liepen bij terugkeer naar hun land van herkomst. De Raad van State haalde hard uit naar de besluiteloosheid van de Nederlandse regering. *Het Parool* schreef:

Mensen zo lang laten wachten en heen en weer laten knikkeren in een pokerspeltje tussen politiek en rechtspraak, heeft voor de Nederlandse overheid plichten laten ontstaan die er een of twee jaar geleden nog niet waren – nog los van het oordeel over de 'nieuwe feiten' in Marokko.⁹⁴

De boodschap van de Raad van State was niet aan dovemansoren gericht. Op basis van de 'nieuwe feiten' mochten de **kerk-Marokkanen** opnieuw een aanvraag voor een verblijfsvergunning in Nederland indienen. Dit besluit werd omarmd door de **kerk-Marokkanen** en de steuncomités. Voor de staatssecretaris zat er niks anders op dan haar besluit van collectieve uitwijzing te laten varen. Dit betekende dat 120 **kerk-Marokkanen** uiteindelijk een verblijfsvergunning kregen.⁹⁵

In 1980 zochten opnieuw Marokkanen hun toevlucht tot de Mozes en Aäronkerk als protest tegen de zogenaamde ‘illegalenwet’. In de nacht van 1 maart 1980 werden de in de kerk slapende Marokkanen door een twintigtal jongens met ijzeren staven, kettingen en messen belaagd. De aanvallers werden in kranten aanhangers van Glimmerveen (Nederlandse Volksunie) genoemd.⁹⁶ Tien mensen werden gewond, waaronder vier zwaar. De aanval werd gevolgd door een valse bommelding en bezoek van enkele fascistische jongeren, die niet verder kwamen dan het voorportaal van de kerk.⁹⁷ In de nacht van 9 op 10 maart vielen 25 gewapende aanhangers van de Amicales de Marokkanen in de kerk aan.⁹⁸ Kranten kopten dat er in Amsterdam een ‘Marokkaanse burgeroorlog’ werd uitgevochten.⁹⁹

Of de **kerk-Marokkanen** werkelijk gevaar liepen bij gedwongen terugkeer naar Marokko, is voor dit hoofdstuk niet relevant. Hier is belangrijk hoe de banden van de **kerk-Marokkanen** met Marokko door het KMAN en zijn sympathisanten werden gebruikt in de strijd voor legalisering. Verder waren de grootschalige steunacties voor de **kerk-Marokkanen** om vier redenen belangrijk. In de eerste plaats werd gedurende de campagne benadrukt dat Marokko een dictatoriaal en autoriteit land was, waar de arbeiders niet naar konden terugkeren. In de tweede plaats werd veel nadruk gelegd op ‘de lange arm’ van koning Hassan II en zijn Amicales, die de Marokkanen in Nederland in de gaten hielden en die terugkeerders met represaillemaatregelen zouden treffen. In de derde plaats was de zeer brede steun vanuit de Nederlandse bevolking belangrijk. Zo waren er bij de manifestaties, ter ondersteuning van de **kerk-Marokkanen** politici, vakbondsleiders en kerkelijke leiders aanwezig. Tenslotte zwengelde de Nederlandse steun en bemoeienis verdeeldheid onder Marokkanen in Nederland aan. Dat had een weerslag op de betekenis die Marokkanen in Nederland toekenden aan banden met hun herkomstland. Kortom, van een Marokkaans probleem werd een Nederlands probleem gemaakt. Dat was een voorafspiegeling van de problematisering van banden met Marokko die in latere decennia volgde. Dit alles had invloed op hoe de Nederlandse overheid tegen Marokko en banden met Marokko aankeek.

De strijd tussen Amicales en KMAN

De gewelddadige confrontaties tussen de Amicales en het KMAN liepen als een rode draad door de kerkacties. De rijksrecherche stelde een onderzoek in naar de rol van de Amicales tijdens de hongerstaking nadat een deel van de hongerstakers zijn beklag had gedaan bij de Amsterdamse politie.¹⁰⁰ In de tijd van de eerste kerkactie in 1975 organiseerde koning Hassan II zijn eerdergenoemde Groene Mars naar de Westelijke Sahara, waaraan honderdduizenden mensen, waaronder tweehonderd Marokkanen uit Nederland, deelnamen.¹⁰¹ De Groene Mars was, zoals eerder opgemerkt, bedoeld om de nationale eenheid en het gezag van de koning te herstellen in een periode van politieke instabiliteit na de twee mislukte aanslagen op de koning. De aanspraak op de Westelijke Sahara werd aangegrepen om de absolute macht van de Marokkaanse koning te consolideren. Strijders van het Polisario (bevrijdingsleger) die eerder de Westelijke Sahara wilden bevrijden van de Spaanse bezetter, zetten hun strijd voort tegen Marokko en vochten voor zelfbeschikking van de Westelijke Sahara. Hierin

werd het Polisario gesteund door Algerije. Marokko beschouwde op dat moment alle georganiseerde politieke acties, zowel binnen als buiten het nationale grondgebied, als landverraad. Marokkaanse belangenorganisaties in Europa, zoals het KMAN werden gezien als een serieuze bedreiging voor de nationale integriteit en soevereiniteit van Marokko. Marokkaanse autoriteiten en de Amicales vonden dat de protesterende hongerstakers moesten terugkeren naar hun vaderland om daar samen met hun landgenoten voor de nationale eenheid te strijden. Later, in 1980, zo zal ik verderop beschrijven, werd de kwestie van de Westelijke Sahara opnieuw een twistpunt tussen de Amicales en het KMAN.

Vanwege de enorme media-aandacht voor de kerkacties, kreeg de Nederlandse pers ook belangstelling voor de oorspronkelijke migratiemotieven van Marokkanen. De meeste aandacht ging uit naar de armoede in Marokko en de onderdrukking door het repressieve regime van koning Hassan II. Marokkaanse autoriteiten vreesden dat de acties in de kerk, onder leiding van het KMAN, de aandacht zou afleiden van het nationale belang, en bovendien het gezag van de koning zouden ondermijnen. Marokko had er dus baat bij dat de kerkacties zo snel mogelijk beëindigd werden.

De Amicales deden de actievoerders het voorstel om deel te nemen aan de Groene Mars. Het reisgeld zou door hen worden betaald.¹⁰² Volgens de Amicales, die het imago van Marokko in het buitenland beschermden, verstoorden de kerkacties de nationale eenheid in Marokko. Om die reden drongen de Amicales bij Haars aan op legalisatie van de kerk-Marokkanen. Tijdens een manifestatie op 6 december 1975 in de Mozes & Aäronkerk kwam een Marokkaan, verbonden aan de Amicales, foto's maken van de actievoerders in de kerk.¹⁰³ Actievoerders werden geïntimideerd en hun familieleden in Marokko werden bedreigd en aangespoord om hun familielid over te halen met de staking te stoppen. Tijdens een demonstratie in Utrecht tegen de uitwijzing van de **kerk-Marokkanen** werd een lid van de Amicales herkend door demonstranten toen hij hen fotografeerde. Hij werd door de politie weggevoerd.¹⁰⁴ In de zomer van 1976 werd in de woning van de vicevoorzitter van het KMAN en een lid van het steuncomité ingebroken en notulen van vergaderingen van het KMAN gestolen evenals adressenlijsten van KMAN-leden en hongerstakers. De politie concludeerde dat het hier niet ging om een normale inbraak. Het KMAN had sterke vermoedens dat de Amicales hierachter zaten. Dit heeft echter niet geleid tot bestraffing van de Amicales.

In 1976 bereikte de strijd tussen de twee organisaties een nieuw hoogtepunt. Op 21 februari 1976 protesteerden leden van de Amicales in Hilversum tegen het Marokkaanse programma *Paspoort*, dat door de NOS werd uitgezonden. Het Marokkaanse programma was bedoeld om Marokkanen te voorzien van nieuws en berichten uit Nederland en Marokko. De makers van het televisieprogramma, Tamir en presentator Najib Taoujini, stelden zich onafhankelijk op ten opzichte van het Marokkaanse regime en probeerden, naar eigen zeggen, een neutraal beeld te geven van de politieke situatie in Marokko. Ze vertolkten duidelijk een anti-Amicales standpunt en nodigden leden van het KMAN regelmatig uit in hun Hilversummer studio. Dat schoot bij de Amicales in het verkeerde keelgat.

Honderden aanhangers van de Amicales hadden zich onder regie van de Amicales verzameld voor het NOS-gebouw. Daar overhandigde de voorzitter van de Amica-

les, Mohamed Amghane, een petitie aan nos-programmaleider Carel Enkelaar. Daar in werd eigen zendtijd op de televisie en het ontslag van de makers geëist: 'De klik die nu de programma's maakt zal verdwijnen en wordt vervangen door leden van de Amicales'.¹⁰⁵ Bij de demonstratie waren ook functionarissen van de Marokkaanse ambassade en consulaten aanwezig. Een groot aantal leden van de Amicales trad op als ordebewakers, herkenbaar aan hun armbanden met het Amicales-embleem. De demonstranten hadden spandoeken bij zich met vijandige teksten in het Arabisch en Nederlands. Er heerste een grimmige sfeer.

Mohammed Rabbae, een fervent tegenstander van de Amicales en destijds directeur van Stichting Hulp Buitenlandse Werknemers in Breda, organiseerde samen met het KMAN een tegendemonstratie die gelijktijdig plaatsvond. Met drie bussen vertrokken de demonstranten naar Hilversum. Het KMAN zat toen nog middenin de kerkactie, en kwam dus met een bescheiden aanhang. Volgens Rabbae was het plan voor iedereen helder: 'de bedoeling was om ons vreedzaam te vermengen met het demonstrerende publiek en zodra de Amicales het woord zouden voeren, zouden wij de boel verstoren en hen het woord ontnemen, want *Paspoort* moest Amicales-vrij blijven'.¹⁰⁶ Van het voornemen om vreedzaam te demonstreren kwam uiteindelijk weinig terecht. Toen het KMAN en zijn aanhangers arriveerden voor het gebouw van de nos, escaleerde de boel snel. In de chaotische toestand gingen de demonstranten met elkaar op de vuist. Kreten als 'Lang leve de koning' en 'Weg met het regime!' waren duidelijk hoorbaar. De mobiele eenheid greep in, maar verrichtte geen arrestaties.

De Amicales haalden uiteindelijk bakzeil. De makers van het Marokkaanse televisieprogramma behielden hun baan. Wel stemde de nos in met een gesprek met beide organisaties, dat plaatsvond op 31 maart. Daarbij waren aanwezig vertegenwoordigers van de Amicales, vertegenwoordigers van een aantal welzijnsorganisaties en nos-medewerkers, die verantwoordelijk waren voor de programma's voor buitenlandse arbeiders. De bedoeling van de nos was om uit te maken of de Amicales nu wel of geen recht hadden op een stem in het maken van de programma's voor Marokkanen. Mohammed Rabbae voerde het woord namens de welzijnsorganisaties. Hij benadrukte dat de Amicales niet zelfstandig opereerden, maar in opdracht van de Marokkaanse overheid: 'De Amicales proberen de agenda van Rabat in Nederland door te voeren. Ze willen de Marokkanen dom houden en hen weerhouden van zelforganisatie'.¹⁰⁷ Als bewijs toonde hij een foto waarop de landelijke voorzitter van de Amicales de koning feliciteerde bij de viering van de troonsbestijging in Marokko. Hij toonde ook een lidmaatschapspasje van de Amicales met daarop het nummer van de *Carte d'Identité Nationale*, de Marokkaanse identiteitspas. Dit was voor Rabbae bewijs dat de Amicales direct verbonden waren met de Marokkaanse overheid. De nos liet zich hierdoor overtuigen en verklaarde dat de Amicales op deze manier nooit zendtijd zouden krijgen bij de nos.

Met de demonstratie tegen de Marokkaanse televisiemakers van de nos zochten de Amicales vergelding voor het ontslag van Mouhmi in 1975. Mouhmi was radiopresentator bij de nos en aanhanger van de Amicales. Het was voor de Amicales van groot belang om de informatievoorziening aan Marokkanen in Nederland te beheersen. De meeste Marokkanen in Nederland waren als ongeletterden aangewezen op mondelinge informatie. Op die manier konden ze onder de Marokkaanse arbeiders steun

mobiliseren voor de Marokkaanse koning en zijn regime. Aanvankelijk hadden de Amicales succes met het radioprogramma, dat mede samengesteld werd door Bouzidi, een functionaris van het Marokkaanse consulaat in Rotterdam.¹⁰⁸ Kritische luisteraars interpreteerden het radioprogramma als propaganda voor en verheerlijking van het Marokkaanse regime. Eén van de kritische luisteraars was Mohammed Rabbae. Hij zat elke uitzending met een recorder en een klok in de aanslag. Hij registreerde precies hoeveel minuten de presentator besteedde aan propaganda voor het Marokkaanse regime. Hij constateerde dat de meeste informatie afkomstig was uit officiële Marokkaanse kanalen, dat wil zeggen: ambassades, ministeries, consulaten en regeringskranten. Volgens Rabbae was er van kritische berichtgeving geen sprake. Alles wat in de Nederlandse kranten verscheen over de Amicales en de politieke situatie in Marokko werd verzwegen voor de luisteraars. Rabbae schreef een uitvoering rapport, dat aanleiding was voor een gesprek met de NOS op 17 september 1975. Rabbae maakte bij dat gesprek duidelijk dat de NOS een onafhankelijke organisatie was en geen *Radio Maroc*. Het resultaat van dit gesprek was dat Mouhmi en Bouzidi ontslag kregen van de NOS: 'Je verwacht toch wel een beetje dat de mensen de zendtijd gebruiken om de zegeningen van de parlementaire democratie enigszins te verdedigen of in ieder geval te etaleren. Maar uit dit onderzoek blijkt Mouhmi een knecht van Hassan te zijn', schreef *Motief*.¹⁰⁹ Het radioprogramma werd wel voortgezet, maar voortaan zou het gepresenteerd worden door Ahmed Mrini, die duidelijk sympathiseerde met het KMAN.

De volgende grote confrontaties tussen het KMAN en de Amicales dateren van 1977. Na de kerkacties verkaste het KMAN naar een pand in de Ferdinand Bolstraat, dat gehuurd werd door de Stichting Hulp Buitenlandse Werknemers in Amsterdam. Voortaan zou het KMAN vanuit deze locatie zijn activiteiten organiseren. Stichting de Moskee Al Kabir probeerde ook ruimte te krijgen in hetzelfde pand voor Arabisch onderwijs aan Marokkaanse kinderen. De stichting verleende in eerste instantie toestemming hiervoor, maar het KMAN verzette zich hiertegen. Het was voor het KMAN onaanvaardbaar dat de Al Kabir moskee, die nauw samenwerkte met de Amicales, van dezelfde ruimte gebruik zou maken als het KMAN. Volgens hen zou samenwerking in een gebouw betekenen dat het KMAN werd blootgesteld aan het werk van de Marokkaanse veiligheidsdienst in Nederland.¹¹⁰ Bovendien was het KMAN tegen elk onderwijs dat door de Marokkaanse overheid werd opgelegd aan Marokkaanse kinderen in Nederland. Het KMAN vond het de taak van progressieve Marokkaanse organisaties in Nederland om invulling te geven aan het onderwijs in de eigen taal en cultuur.

De moskee kreeg vervangende ruimte voor hun Arabische lessen, maar daar was ze niet in geïnteresseerd. Samen met de Amicales probeerden ze in te breken in het pand in de Ferdinand Bolstraat, dat permanent bewaakt werd door leden van het KMAN. Met hun aanhangers en een grote groep kinderen, voor wie de lessen bedoeld waren, verzamelden vertegenwoordigers van de moskee en de Amicales voor het pand. De kinderen werden aangemoedigd 'Leve de koning' te roepen. De moskee eiste van de Amsterdamse stichting dat het KMAN definitief uit het pand gezet zou worden. Abdel-slam Ulichki die namens de Amicales aanwezig was, blikt met enige schaamte terug op deze gebeurtenis.

We gingen met een grote groep Amicales leden en eisten simpelweg het pand op. Toen we daar aankwamen waren alle deuren gebarricadeerd. We stonden daar ordinair te schreeuwen tegen het KMAN. Alle scheldwoorden werden gebruikt. Sommige mensen begonnen met stenen te gooien. Op een gegeven moment kwam de politie en de brandweer. Het werd een grote chaos. We namen gewoon mensen van de moskee mee die kwamen bidden om te demonstreren tegen het KMAN. We betrokken dus ook Marokkanen in de strijd die er volledig buiten stonden. We vonden het oneerlijk dat zij wel een eigen ruimte kregen en wij niet. Onze frustraties wilden we botvieren op het KMAN.¹¹¹

Een week lang duurde de bezetting voort. Volgens Abdou Menebhi, voorzitter van het KMAN, ging er niemand in of uit het pand: 'We kregen eten van mensen die ons steunden en haalden dat in mandjes met een touw omhoog'.¹¹² Aan het einde van die week keerden de Amicales en vertegenwoordigers van de moskee terug en probeerden, gewapend met stokken en ijzeren staven, het pand binnen te dringen. Met bakstenen werden de ruiten ingeslagen. Aan de zijde van het KMAN viel één gewonde. De politie was snel ter plaatse en legde een cordon om het pand, waardoor niemand er meer in of uit kon. De Amicales en mensen van de moskee keerden terug naar huis, maar bleven het KMAN bestrijden. Van de zijde van de politie en gemeente kwam geen veroordeling van het geweld van de Amicales en hun aanhangers. Dit motiveerde het KMAN om op 23 april 1977 een manifestatie te organiseren tegen de onderdrukking van het Marokkaanse regime en zijn handlangers in Nederland. Bijna zeshonderd Marokkanen en Nederlanders waren aanwezig bij de manifestatie en betuigden hun solidariteit.¹¹³

Uit protest tegen de Amicales en de Al Kabir moskee bezette het KMAN gedurende een week het pand aan de Ferdinand Bolstraat, Amsterdam 1977. Het KMAN kreeg eten en drinken van sympathisanten dat met touwen omhoog werd getakeld.

Op 20 november 1977 organiseerde het KMAN een manifestatie tegen de onderdrukking van het Marokkaanse regime en zijn handlangers in Nederland (Rob Bogaerts/Nationaal Archief).

Later in dat jaar, in september 1977, was de oprichting van een afdeling van het KMAN in Rotterdam aanleiding voor een vijandige confrontatie tussen de beide organisaties. In Rotterdam, waar ook een consulaat gevestigd was, hadden sinds jaar en dag de Amicales een sterke greep op de Marokkaanse arbeiders. In samenwerking met de Stichting Hulp Buitenlandse Werknemers Rijnmond organiseerde het KMAN op 17 september in de Rotterdamse De Doelen een feest ter gelegenheid van het einde van de vastenmaand Ramadan. Nog voor het feest begon maakten de Amicales de bezoekers wijs dat in het toneelstuk, dat die avond opgevoerd zou worden, iemand van het Polisario zou optreden. Bezoekers en leden van de muziekgroep die ook zou optreden werden bedreigd en geïntimideerd.

Toen het toneelstuk, dat door leden van het KMAN en Nederlandse vrijwilligers gespeeld werd, aan de gang was, bestormden leden van de Amicales het toneel en gingen de acteurs te lijf. Daarbij riepen ze veelvuldig 'Leve de koning'. De politie moest er aan te pas komen om de toneelspelers in veiligheid te brengen. Intussen viel de knokploeg van de Amicales het publiek aan. Het werd een chaotische toestand, waarbij een aantal mensen ernstig gewond raakte. De Amicales richtten vernielingen in de zaal aan, waarop de politie besloot het gebouw te ontruimen. De schermutselingen gingen door in de straten van Rotterdam. Door deze gebeurtenis werd de Stichting Hulp Buitenlandse Werknemers Rijnmond gesterkt in haar overtuiging dat de Amicales met alle middelen bestreden moesten worden. In een persverklaring kondigde het KMAN aan binnenkort opnieuw een feest te zullen organiseren.¹¹⁴

Strijd om de Sahara

In 1980 zorgde de Westelijke Sahara opnieuw voor grote verdeeldheid tussen beide organisaties. Op 8 maart 1980 organiseerde het Polisario in het Amsterdamse Paradiso een manifestatie.¹¹⁵ De bijeenkomst was bedoeld als slot van een drie weken durende actie voor het Polisario, dat, zoals gezegd, in de Westelijke Sahara tegen Marokko streed voor onafhankelijkheid. Het KMAN steunde het onafhankelijkheidsstreven van het Polisario en hielp mee bij het organiseren van de manifestatie.

Buiten hadden honderden aanhangers van de Amicales zich verzameld. Ze schreeuwden pro-regime leuzen en bedreigden de bezoekers. Het waren niet alleen leden van de Amicales die zich voegden bij de demonstratie; iedereen die Marokko een warm hart toedroeg was gekomen. Ze probeerden Paradiso tevergeefs binnen te dringen. De ruiten werden met bakstenen ingegooid en twee brandbommen werden naar binnen geworpen. De mobiele eenheid beschermde het gebouw en dreef de demonstranten weg. Na een uur werd de bijeenkomst afgelast. Als Amicales-bestuurder en inwoner van Amsterdam was Abdeslam Ulichki aanwezig bij de demonstratie.

We vonden dat wij ook naar binnen mochten om te kijken en te luisteren naar de optredens. We kwamen niet om te rellen, maar om van de muziek te genieten. Althans, dat is wat we tegen de politie zeiden. Maar de mobiele eenheid weigerde ons de toegang. Toen ging het niet meer om wat er binnen gebeurde. We waren meer verbolgen over het feit dat we niet naar binnen mochten.¹¹⁶

Bij andere demonstranten heerste diepe verontwaardiging over het gebrek aan vaderlandsliefde van sommige landgenoten. Ze konden het niet verkroppen dat in Paradiso de vuile was zomaar buiten werd gehangen. Amicales-lid Salah Abdellaoui vond het bovendien onbegrijpelijk dat zoveel Marokkanen voor een onafhankelijke Sahara pleitten.

Ik ga daar toch niet staan en mijn land afvallen? Al was iedereen voor zelfbeschikking van de Sahara, ik zou altijd de integriteit en soevereiniteit van Marokko verdedigen. Ik vind dat je je land nooit mag afvallen, helemaal niet als je buiten Marokko woont. Elke Marokkaan in het buitenland zou een goede band met zijn vaderland moeten hebben. Onze wortels, familie, cultuur en geschiedenis liggen namelijk daar. Ik vond het ongepast dat zoveel Marokkanen in Nederland stampij maakten over de politieke situatie in Marokko. Wie kritiek heeft op Marokko, moet die in Marokko uiten en niet daarbuiten. Ik vond het beschamend en onfatsoenlijk dat zoveel Marokkanen in Nederland zo tekeer gingen tegen hun vaderland. De vuile was hang je niet buiten!¹¹⁷

Brahim Amounan was ook aanwezig op die bewuste dag in Amsterdam. Dat hij zich aansloot bij de Amicales was eerder een vriendendienst dan een ideologische keuze. De Amicales bewoonden een kantoortje in de Dillestraat, aan de overkant van de woning van Amounan. Hij kende de betrokkenen nog van zijn tijd in Eindhoven. Bij de demonstratie tegen het Polisario konden de Amicales op Amounan rekenen.

De ambassade in Den Haag kon zich niet openlijk uitspreken over de Polisario-kwestie. Dat zou een diplomatieke rel veroorzaken. Wij, de gewone en vaderlandsgetrouwe Marokkanen, waren natuurlijk vrij om voor ons land op te komen. De Amicales hadden ons aan-

gespoord om tegen het Polisario te strijden, het was een georganiseerde actie. De een nam benzine mee, de andere nam bommen mee. We waren niet bang voor de consequenties, ook al was er veel politie aanwezig en stond de ME paraat. Ons credo was: de Sahara is van Marokko. We zouden het Polisario vernietigen en Allah is groot. Het was uiteindelijk toch een succesvolle actie. De Marokkaanse ambassade was erg blij met onze inzet. We werden later door de Marokkaanse ambassadeur uitgenodigd voor een diner in het Van der Valk hotel bij Schiphol. Volgens de ambassadeur was de strijd tegen het Polisario nergens anders zo hevig als in Nederland.¹¹⁸

Voor de kranten was de knokpartij in Amsterdam de zoveelste aanleiding om te schrijven over de gewelddadige praktijken van de Amicales als onderdeel van het onderdrukkende regime in Marokko.¹¹⁹ De pers en de politiek besteedden veel aandacht aan de onderlinge animositeit tussen het KMAN en de Amicales. Door de vele confrontaties tussen de twee organisaties in de jaren 1970 en 1980 werd de 'lange arm van koning Hassan II' scherp veroordeeld door de Nederlandse pers en politiek. Dat leidde er mede toe dat het beeld van 'de lange arm' ook in de decennia die volgden hardnekkig bleef voortbestaan. De negatieve beeldvorming had zijn weerslag op de perceptie van de banden van Marokkanen met hun land van herkomst. Volgens de kranten beïnvloedden de gebeurtenissen in Amsterdam en daarbuiten de meningsvorming van de Nederlanders over Marokko en Marokkanen. Ook in de politiek werd gereageerd

Op 8 maart 1980 probeerden de Amicales een Polisario-bijeenkomst in het Amsterdamse Paradiso te verstoren. Agenten probeerden de Amicales ervan te weerhouden het pand te bestormen. Later zou de Mobiele Eenheid ingrijpen (Bert Verhoeff).

op de gebeurtenis in Amsterdam. De Leeuwarder afdeling van de PSP schreef in een ingezonden brief: 'Het wordt hoog tijd dat effectiever en harder opgetreden wordt tegen fascistische groepen'.¹²⁰ Minister Wiegel (VVD) van Binnenlandse Zaken maakte geen onderscheid tussen de politieke activiteiten van het KMAN en de Amicales: 'Het is niet te tolereren dat politieke acties van buitenlanders de Nederlandse rechtsorde in gevaar brengen'.¹²¹

De strijd tussen het KMAN en de Amicales domineerde het Marokkaanse organisatieleven in de jaren 1970 en 1980. Daarmee is niet gezegd dat de bulk van de Marokkanen in Nederland altijd even goed op de hoogte was van wat er zich afspeelde. Er heerste veel verwarring. Wie sympathiseerde met het KMAN werd automatisch beticht van gebrek aan vaderlandsliefde, en de aanhangers van de Amicales werden a priori beschouwd als voorstanders van het repressieve regime in hun vaderland. Bij demonstraties tegen het Marokkaanse regime wist het KMAN dan ook meer Nederlanders dan Marokkanen te mobiliseren. Ook de Amicales slaagden er niet in om massale steun te verwerven onder Marokkanen in Nederland. Wel waren de Amicales in staat om bij speciale gelegenheden, bijvoorbeeld de demonstraties tegen het KMAN en het Polisario, veel mensen op de been te brengen. De strijd tussen beide organisaties werd het felst gestreden in de Randstad. Omdat de meeste Marokkanen in de Randstad woonden, werden ze daar het vaakst geconfronteerd met politieke acties van landgenoten. De Marokkanen in bijvoorbeeld het noorden van Nederland – in 1980 woonden er ongeveer 1400 Marokkanen – waren doorgaans niet op de hoogte van deze strijd.¹²²

Einde van een tijdperk

Het is de Amicales niet gelukt om tot een grote en representatieve organisatie uit te groeien. Daarvoor waren de Marokkanen in Nederland niet voldoende politiek geëngageerd. Bovendien hadden de Amicales een omstreden reputatie: te intimiderend en bedreigend om veel mensen aan zich te binden. Het uiteindelijke failliet van de Amicales had te maken met hun gebrek aan macht en autoriteit. Hun activiteiten werden bepaald door het Marokkaanse regime en in het verlengde daarvan door de ambassade en de consulaten in Nederland. De Amicales slaagden er niet in om eigen sociale en culturele activiteiten te ontplooiën. Vooral dankzij de tegenstand van het KMAN is het de Amicales niet gelukt een stevige poot aan de grond te krijgen in Nederland. De Franse tak van de Amicales had meer succes. In Nederland bestond de Amicales-aanhang overwegend uit ongeletterde arbeiders met een geringe politieke ontwikkeling. Na vijftien actieve jaren binnen de Amicales gaf Abdellaoui een aardig beeld van de zwakke punten van de organisatie.

Er waren zoveel beperkingen: geen subsidie van de Nederlandse overheid, geen media-aandacht en vooral een slappe organisatie die geleid werd door op machtsbeluste en incompetent voorzitters. Vaak waren de voorzitters ook ongeletterd, en was de secretaris de enige in het bestuur die kon lezen en schrijven. Dat maakte de strijd tussen het KMAN en de Amicales zo ongelijk.¹²³

Volgens de ex-Amicales-bestuurder Ulichki waren de voorzitters van de Amicales vaak mannen die een aanzienlijke staat van dienst hadden opgebouwd als succesvolle ondernemers, zoals slaggers of als moskeebestuurders. Een groot deel van de Marokkanen in Nederland kende hen en met hun geld waren ze in staat om grote verkiezingscampagnes te voeren: 'Vaak ging het niet om de idealen, maar om het aanzien en de banden met de ambassade en consulaten'.¹²⁴

Het doek viel pas echt toen de Marokkaanse koning afstand nam van de praktijken van de Amicales. In 1985 sprak hij zijn onderdanen in het buitenland toe en veroordeelde het gedrag en de slechte reputatie van de Amicales. Hij beschuldigde hen ervan zijn vertrouwen te hebben beschaamd, omdat ze gefaald hadden in de belangenbehartiging van Marokkaanse arbeiders in Europa. Hiermee ontsloeg hij zichzelf van alle verantwoordelijkheid. De koning poogde de Amicales te hervormen en pleitte voor meer democratische en representatieve vertegenwoordiging. Al bleven de Amicales in de jaren die volgden bestaan, na die toespraak speelden ze geen enkele rol van betekenis meer in Nederland.

De positie van het KMAN was sterker. Het comité kon rekenen op steun binnen alle lagen in de Nederlandse samenleving. Het KMAN ontving subsidie van de Nederlandse overheid, terwijl de Amicales vooral afhankelijk waren van ledencontributies en incidentele subsidies van de Marokkaanse overheid. Op deze manier slaagde het KMAN erin zich zowel financieel, materiaal als ideologisch sterker te verankeren. Ondanks de nauwe banden van de Amicales met de Marokkaanse autoriteiten was het KMAN veel beter op de hoogte van de politieke situatie in Marokko. Toen Ulichki nog bestuurder was binnen de Amicales wist hij naar eigen zeggen niets van de onderdrukking in Marokko.

Pas nadat een einde kwam aan het regime van koning Hassan II, kwamen we te weten over de schendingen van de mensenrechten, de verdwijningen van politieke activisten en de geheime gevangenschappen. We leerden de 'jaren van lood' pas kennen toen ze voorbij waren. Toen besepte ik dat we fout zijn geweest. We hebben al die tijd het repressieve regime van Marokko verdedigd. Koning Hassan II loog niet alleen tegen ons, maar tegen alle Marokkanen – vooral de Marokkanen in Marokko. Pas toen al die verhalen op televisie verschenen van ouders die hun zonen jaren of soms decennia lang niet hadden gezien, begonnen we onze verschrikkelijke geschiedenis te geloven.¹²⁵

Halverwege de jaren 1990 begon ook de invloed van het KMAN te tanen. Na de introductie van de Minderhedennota in 1983 kwamen er steeds meer organisaties die zich inzetten voor de verbetering van de positie van migranten. Met hun professionele benadering van maatschappelijk welzijn pasten ze beter in de bestaande organisatiestructuur. Het KMAN was op de eerste plaats een vrijwilligersorganisatie en wilde dat ook blijven. De concurrentie met andere organisaties was, met het teruglopen van subsidies, moordend. Het KMAN slaagde er niet in om zich aan te passen aan de nieuwe situatie. De organisatie was niet stabiel genoeg om nieuwe uitdagingen, zoals de problematiek rond de tweede generatie adequaat aan te pakken. Moest het KMAN zich alleen bezighouden met actievoeren en belangenbehartiging of ook met alternatieven komen? Dit was een vraag waar het KMAN niet helemaal uitkwam.

Tegelijkertijd werd het KMAN geconfronteerd met een intern probleem. Veel Marokkaanse studenten, die zich pas in Nederland hadden gevestigd, sloten zich aan bij

het KMAN. Zij vormden een generatie van actievoerders die sterk werd beïnvloed door de politieke gebeurtenissen in Marokko in de jaren 1980: de studentenrellen in Casablanca in 1981 en de opstand in de Rif in 1984. Zij wilden in Nederland hun acties en het beginselprincipe (actiel) van het KMAN voortzetten, terwijl de oude garde, onder aanvoering van voorman Menebhi, wilde meeliften op de nieuwe koers van professionalisering en samenwerking. De interne conflicten leidden tot grote verdeeldheid en die kwam het KMAN niet te boven. Die situatie duurde voort tot 1994, het jaar waarin de Marokkaanse koning amnestie verleende aan politiek activisten.

Na de amnestie belandde het KMAN in een vrije val. Acties tegen het Marokkaanse regime, tegen de achtergrond van meer politieke liberalisering in het herkomstland, waren immers niet meer urgent. In de nieuwe Nederlandse politieke orde koos de overheid niet langer tussen links en rechts, maar zocht samenwerking met nieuwe organisaties zonder duidelijke politieke signatuur. Hierdoor kreeg het KMAN als typische linkse organisatie steeds minder steun. Tegelijkertijd begon de islam dieper geworteld te raken in de Marokkaanse gemeenschap in Nederland en te dienen als middel om de verschillen tussen linkse en rechtse Marokkaanse groeperingen te overbruggen. De Nederlandse overheid beschouwde de moskeeën als voornaamste gesprekpartners. Twintig jaar na de oprichting van het KMAN, en terugkijkend op wisselende successen – met de kerkacties als absolute hoogtepunt – had het KMAN zijn bestaansrecht vrijwel verloren.

DEEL II ORGANISATIES EN HUN BANDEN MET MAROKKO, 1994-2010

Unie van Marokkaanse Moskeorganisaties in Nederland

Toen het KMAN en de Amicales geleidelijk van het strijdtoneel verdwenen, wonnen de moskeeën aan terrein. De institutionalisering van de islam in Nederland is reeds door anderen beschreven.¹²⁶ Ik beperk me hier tot de relatie tussen moskeeën en de Marokkaanse overheid. Ik bespreek in het bijzonder de activiteiten van de Unie van Marokkaanse Moskeorganisaties in Nederland (UMMON). In de geschiedenis van het KMAN en de Amicales speelden moskeeën een niet te verwaarlozen rol. Eerder wees ik op de weigering van de eerste Amsterdamse moskee, die nauwe banden onderhield met de Amsterdamse afdeling van de Amicales, om illegaal in Nederland verblijvende landgenoten onderdak te verlenen. Dezelfde moskee speelde een kwalijke rol bij de demonstratie in de Ferdinand Bolstraat tegen het KMAN in 1977. Het KMAN en andere linkse sympathisanten beschouwden moskeeën van meet af aan als geestverwanten en later als erfgenamen van de Amicales. De Amicales hadden een ambivalente houding ten aanzien van de moskeeën.

Mohammed Echarrouiti is een van de oprichters en de huidige voorzitter van de UMMON. Hij werd in 1950 in een klein dorpje nabij Al Hoceima geboren. Hij groeide op in een boerengezin waar hij alle ruimte kreeg om zich verder te ontwikkelen. Zijn schoolloopbaan stond in het teken van islamonderwijs, en voerde hem naar verschillende Marokkaanse steden. De eerste keer dat Echarrouiti Nederland aandeed was

voor een vakantie in de zomer van 1969. Bij het aanbreken van het nieuwe schooljaar vertrok hij weer naar zijn geboorteland om een jaar later voorgoed terug te keren naar Nederland. Hij weet nog precies wanneer: het was 27 oktober 1970. Hij vond onderdak bij zijn oom in het pension. Twee jaar later, in 1972, kwam het gezin van zijn oom over vanuit Marokko. Echarrouiti verruilde zijn pensionkamer om bij het gezin in te trekken. Er volgden baantjes in een drukkerij, en in een bakkerij en als conciërge. De eerste jaren van zijn verblijf in Nederland had Echarrouiti geen geldige verblijfspapieren. Tijdens de regularisatieacties van 1975 kwam hij in aanmerking voor een verblijfsvergunning.

Ondanks zijn drukke bestaan in Amsterdam – hij wisselde zijn lange werkdagen met ontmoetingen met vrienden uit alle windstreken – had Echarrouiti een onbevredigd gevoel. Met zijn theologische achtergrond voelde hij een grote verantwoordelijkheid om zijn landgenoten in Nederland te onderwijzen in islamitische zaken.

Toen ik net in Nederland arriveerde, viel mij op dat de Marokkanen die eerder waren gemigreerd weinig binding hadden met het geloof. Mijn ouders waren arme boeren en werkten hard om mij naar school te kunnen sturen. Het voelde als een morele plicht om andere Marokkanen de islam bij te brengen. Als ik het niet zou doen, zou Allah mij straffen.¹²⁷

Omdat Echarrouiti op dat moment illegaal verbleef in Nederland had hij naar eigen zeggen niets te verliezen. De gedachte dat hij opgepakt en uitgezet kon worden, motiveerde de vrome Echarrouiti om actie te ondernemen. Hij bezocht meerdere pensions en sprak er met Marokkanen. Hij constateerde dat er onder Marokkanen grote behoefte was aan een gebedsruimte. Op speciale gelegenheden, zoals tijdens de vastenmaand Ramadan, organiseerde Echarrouiti gezamenlijke gebedsdiensten in pensions. Het was het eerste initiatief in de richting van een eigen gebedsruimte voor Marokkanen in Amsterdam. Pogingen om een gebedsruimte in te richten in de Marokkaanse sociëteit in de Amsterdamse Jordaan mislukten. Echarrouiti en de zijnen moesten uitwijken naar de Nieuwe Herengracht waar ze een ruimte voor enkele uren huurden. De opkomst voor het feestgebed was overweldigend, en dat motiveerde Echarrouiti om werk te maken van een eigen permanente gebedsruimte in de hoofdstad.

Een jaar lang trokken Echarrouiti en zijn medestanders langs pensions en andere plekken waar Marokkanen samenkwamen om geld in te zamelen voor een eigen gebedsruimte. Een Marokkaanse eigenaar van een pension in Amsterdam-Oost hoorde van de plannen en stond zijn auto af aan de initiatiefnemers. Ze mochten zo lang als nodig was gebruik maken van zijn auto. Wel waarschuwde hij hen voor de eventuele anti-Arabische sentimenten in de stad als gevolg van de oliecrisis van 1973. Van de Amsterdamse politie kregen ze alle medewerking. De inzamelactie was een groot succes. Dankzij de gulle giften van Marokkaanse arbeiders opende de eerste Amsterdamse moskee in de Van Ostadestraat in september 1974, nog voor de oprichting van de Amicales en het KMAN, zijn deuren. De moskee vond, zoals gezegd, een bijzondere plek: in de crypte van een kerk. De enorme toeloop van moskeegangers wakkerde een gevoel van jaloezie aan bij de kerkbeheerder die als gevolg van de secularisatie geconfronteerd werd met een leegloop.

Het eerste jaar werd de moskee alleen gebruikt als gebedsruimte. Daarna werden ook sociaal-maatschappelijke activiteiten ontwikkeld. Vanaf 1975 konden kinderen er

Dankzij de gulle giften van Marokkaanse arbeiders opende de eerste Amsterdamse moskee in de Van Ostadestraat in september 1974 zijn deuren. De moskee bevond zich in de crypte van een kerk (privécollectie Abdellatif Maaroufi).

In 1982 verhuisde de moskee naar een grotere locatie aan de Weesperzijde, op nummer 76 (privécollectie Abdellatif Maaroufi).

terecht voor taalonderwijs, terwijl hun ouders alfabetiseringscursussen konden volgen. Vrijwilligers van de moskee bezochten regelmatig zieken. De maatschappelijke betrokkenheid van de moskee bleek ook uit de begeleiding van Marokkanen met schulden en van vrouwen die slachtoffer waren van huiselijk geweld. De noodzaak om een aparte ruimte voor vrouwen in te richten in de moskee was er aanvankelijk niet. Er waren op dat moment simpelweg te weinig Marokkaanse vrouwen in Amsterdam. Die vrouwenruimte kwam er pas in 1982. Inmiddels was de moskee verhuisd naar een grotere locatie. Aan de Weesperzijde, op nummer 76, vestigde de moskee, die voortaan de Al Kabir-moskee heette (de Grote Moskee), definitief zijn reputatie in Amsterdam. In datzelfde jaar vond ook de officiële oprichting van de UMMON plaats. Volgens Echarrouti was de oprichting van de UMMON een keuze voor een meer permanent verblijf in Nederland.

Toen we net begonnen met het zoeken naar een gebedsruimte, stelden we onszelf de vraag of we echt in Nederland wilden blijven. Want als we terug zouden keren naar Marokko, wat

zou er dan gebeuren met onze moskeeën? We droomden allemaal van een terugkeer, maar een moskee en een school zouden ons verblijf in Nederland vergemakkelijken en wellicht zouden we dan voor altijd blijven.¹²⁸

De UMMON beschouwde zichzelf als een neutrale en onafhankelijke organisatie, ofschoon er banden waren tussen de eerste Marokkaanse moskee en de Amicales in Amsterdam. Een aantal moskeebestuurders van het eerste uur was, zoals gezegd, ook actief in het bestuur van de Amicales. De neutraliteit van de UMMON werd in twijfel getrokken door het KMAN. Geïnspireerd door de negatieve ervaringen met moskeeën, wees het KMAN de UMMON aan als verlengstuk van het Marokkaanse regime. Volgens Echarrouiti strookte dit beeld niet met de werkelijkheid.

De UMMON werd noch door de Nederlandse overheid, noch door de Marokkaanse overheid beïnvloed of gestuurd. We handelden in het belang van de Marokkanen in Nederland. We werkten met Marokko op punten die voor de gemeenschap belangrijk waren en anderzijds werkten we met Nederland als het ging om Nederlandse aangelegenheden. De beschuldigingen dat wij de rechterarm van Hassan II waren kloppen absoluut niet. Marokko heeft de moskeeën in Nederland nooit financieel of materieel gesteund. Er kwam nooit een brief van Marokko waarin stond wat we moesten doen en hoe. Marokko heeft dit nooit gedaan en zal dat ook nooit doen, want in Nederland zullen ze geen luisterend oor vinden.¹²⁹

In de relatie tussen de UMMON en de Marokkaanse overheid speelde nog een andere factor een rol: het geld dat opgehaald werd voor de aankoop van moskeegebouwen belandde niet in Marokko. Volgens Driss Boujoufi, die vanaf het begin betrokken was bij de oprichting van de UMMON, zag Marokko hiermee een belangrijke inkomstenbron verdwijnen.

In de jaren 1970 was het Marokkaanse regime niet blij met de oprichting van moskeeën. Het ontstaan van moskeeën betekende een meer permanente vestiging in Nederland. Wie bouwt, blijft namelijk. Marokko was aanvankelijk tegen een permanente vestiging van zijn onderdanen in het buitenland. Marokko wilde juist dat Marokkanen zouden gaan werken om terug te keren met veel geld. Dat was altijd de bedoeling geweest. Wij van de moskeeën hadden een plicht tegenover ons geloof, maar ook tegenover de gelovigen. Wie zijn geloof belijdt, heeft ook recht op een moskee. De moskeeën hebben door de stichting van gebedsruimten als eerste geïnvesteerd in de integratie van moslims en Marokkanen in de Nederlandse samenleving. Wij waren op zoek naar een plek in de Nederlandse samenleving en in de toekomst van die samenleving. Er gaan miljoenen om in moskeeën, maar er wordt ook veel geïnvesteerd. Natuurlijk heeft Marokko veel liever dat al dat geld geïnvesteerd wordt in het herkomstland zelf.¹³⁰

De banden tussen de UMMON en de Marokkaanse overheid waren volgens Boujoufi dus niet evident aanwezig. Volgens hem waren er twee conflicterende groepen: het KMAN en de Amicales. Het was in zijn ogen een strijd tussen links en rechts, waarin de UMMON werd meegevoerd. Dat de Unie een verlengstuk was van het Marokkaanse regime verwijst hij naar het rijk der fabelen.

De scherpe tegenstellingen tussen de Amicales en het KMAN hebben de UMMON geen goed gedaan. Er was sprake van een onderlinge oorlog en wij stonden er tussenin. Dat deed de Unie geen goed. Wij kozen geen kant. Wij hadden een religieuze boodschap en iedereen was welkom, ongeacht politieke voorkeur. Voor ons was het geloof de bindende factor; we

hadden niks te maken met de politieke ideologieën uit die tijd. De beschuldigingen aan ons adres was voor hen een manier om hun politieke ideeën op te leggen aan de Marokkanen. Omdat wij geen standpunt innamen met betrekking tot de Marokkaanse politiek, vonden de Amicales dat wij tegen Marokko waren. Tegelijkertijd beweerde het KMAN dat wij beïnvloed werden door de Marokkaanse overheid. Dat betekende dat wij ons niet vrijelijk konden bewegen in Marokko en Nederland. Wij zijn van twee kanten tegengewerkt. Maar uiteindelijk waren wij de lachende derde. Toen het KMAN en de Amicales zwakker werden, werden wij sterker. Onze moskeeën werden altijd druk bezocht, en we speelden een belangrijke rol in het leven van Marokkaanse arbeiders en hun gezinnen.¹³¹

Hernieuwde strijd

De beschuldigingen tegen de UMMON intensiverden in het begin van de jaren 1990, nadat de Amicales ophiielden een dominante rol te spelen in het Marokkaanse organisatieleven. In maart 1993 presenteerde Mohammed Rabbae, toen directeur van het Nederlands Centrum Buitenlanders, zijn boek *Naast de Amicales nu de UMMON. De mantelorganisaties van de Marokkaanse autoriteiten in Nederland*. Hij bestempelde de UMMON als erfgenamen van de Amicales: 'Ze zou Marokkanen in Nederland bespioneren en intimideren'.¹³² Marokkanen die kritisch waren ten opzichte van het Marokkaanse regime zouden verklikt worden bij de Marokkaanse autoriteiten, aldus Rabbae. Rabbae probeerde in interviews altijd nadrukkelijk afstand te nemen van het Marokkaanse regime en duidelijk te maken dat dat regime wel in Marokkanen in Nederland was geïnteresseerd. Bij herhaling vertelde hij in de pers een verhaal over een bezoek in 1989 van zijn oude buurjongen uit Marokko.

Hij kwam bij mij thuis logeren, en de volgende dag stelde hij voor een wandelingetje te maken. Het was zondagochtend, direct na het ontbijt. Toen zei hij ineens: eigenlijk ben ik hier niet zo maar, ik ben naar jou toegestuurd. O ja, waarom? Om jou te vragen of je niet terug wil naar Marokko. Wij hebben mensen zoals jij hard nodig, je bent de beste ambassadeur van de Marokkanen in Nederland, en trouwens, niet alleen van de Marokkanen, van nog tien andere nationaliteiten ook. Als je terugkomt kun je minister van migratie worden. Dan denk je, verdorie, minister, dat is niet niks. En als ik dat niet wilde, kon ik ook een eigen politieke partij oprichten in Marokko. Marokko is veranderd, zei hij, er is meer democratie gekomen, meer openheid, en we moeten natuurlijk een brug slaan naar Europa. Mensen als jij die hun sporen hier verdiend hebben, krijgen een belangrijke rol te spelen in die brugvorming. Ik zei, verdomme, ik dacht dat jij de buurjongen was – wat doe jij tegenwoordig? Nou, hij werkte bij de veiligheidsdienst, en hij was op mij afgestuurd door de Marokkaanse veiligheidsdienst. Ik heb meteen afscheid van hem genomen.¹³³

Rabbae's boek leidde in het voorjaar van 1993 tot een stortvloed aan krantenberichten en Kamervragen.¹³⁴ In deze strijd tussen het NCB en de UMMON weerklonk de echo van de strijd tussen Amicales en KMAN van enkele jaren ervoor. Het ging opnieuw vooral over banden met het land van herkomst. De uitgebreide publieke discussie over die banden, die hieronder enigszins uitgebreid wordt beschreven, had vervolgens ook een weerslag op de invulling van die banden.

De PvdA-fractie in de Tweede Kamer vroeg in maart 1993, meteen na het verschijnen van Rabbae's boek, opheldering over de rol van de UMMON. Volgens het NCB was

UMMON een mantelorganisatie van de Marokkaanse overheid die Marokkanen in Nederland regelmatig intimideerde. PvdA-Kamerlid Lilipaly, voorzitter van de vaste Kamercommissie voor het minderhedenbeleid, kondigde nadat hij het boek in Utrecht in ontvangst had genomen, direct aan dat hij Kamervragen zou stellen. In het boek had NCB-directeur Rabbae documenten en (vooral anonieme) getuigenverklaringen gebundeld waaruit bleek dat de UMMON een mantelorganisatie was van de Marokkaanse regering. Die theorie was niet nieuw, maar volgens het NCB was het de eerste keer dat alle informatie bijeen was gebracht. UMMON spande een kort geding aan tegen het NCB dat op 7 april 1993 diende. De UMMON ontkende al eerder deze beschuldigingen en weersprak dat de unie directe banden had met de Marokkaanse koning Hassan II. Volgens het boek van Rabbae waren er vijftien gevallen bekend van Nederlandse Marokkanen die tijdens hun vakantie in Marokko waren gearresteerd in verband met hun kritische houding ten opzichte van de Marokkaanse autoriteiten of de mantelorganisaties Amicales en UMMON, of in verband met politieke of vakbondsactiviteiten in Nederland. De Marokkaanse overheid voerde een actieve politiek om de Marokkaanse gemeenschap in Nederland in haar greep te krijgen of te houden. De UMMON speelde daarin een centrale rol, aldus Rabbae, en trad op als handlanger van het Marokkaanse regime. Die invloed ging vooral via de moskeeën in Nederland, die volgens Rabbae voor een groot deel onder controle van de Marokkaanse autoriteiten stonden. Dat was een aantasting van de mensenrechten, betoogde de NCB-voorzitter. In het verleden gebeurde dit via de Amicales, maar de UMMON had die taak overgenomen, volgens Rabbae. Lilipaly verzuchtte dat hij dacht dat die tijd achter ons lag. ‘Maar blijkbaar zijn er elementen die de migrantengemeenschap in ons land willen ontregelen, en daarmee de hele samenleving.’ De PvdA'er pleitte voor onderzoek naar de kwestie. Volgens Rabbae wilde de UMMON voorkomen dat Marokkanen integreerden. Verder wilde de UMMON verhinderen dat Marokkanen vrije en mondige burgers werden, die geen geld meer wilden storten in de Marokkaanse staatskas. Intimidatie en dreigementen waren de UMMON niet vreemd bij de pogingen dat doel te bereiken, aldus de NCB-directeur.¹³⁵

Er dreigde in Nederland, schreef *NRC Handelsblad* naar aanleiding van de presentatie van Rabbae's boek, een onzichtbare Marokkaanse rechtsorde te ontstaan die de integratie van de Marokkaanse gemeenschap in Nederland belemmerde. ‘De UMMON was een handlanger van de Marokkaanse overheid, die Marokkanen in Nederland in haar greep hield en repressie en geweld niet schuwde’, schreef *NRC Handelsblad* op basis van Rabbae's boek.¹³⁶ Het recht van de Marokkanen zich in Nederland vrij te organiseren werd ondergeschikt gemaakt aan de belangen van de Marokkaanse overheid, voegde *Het Parool* daaraan toe, naar aanleiding van de boekpresentatie. Rabbae waarschuwde ‘dat het ergste valt te vrezen als Marokko de kans krijgt een netwerk op te bouwen rond de Marokkanen in Nederland. Dat zal negatieve gevolgen hebben voor de vrije ontplooiing van de Marokkaanse gemeenschap en voor haar integratie in de Nederlandse samenleving’.¹³⁷

UMMON ontkende, schreef *Trouw*, dat zij fungeerde als dekmantel voor de lange arm van de Marokkaanse overheid in Nederland. Driss Boujoufi, vicevoorzitter van de UMMON, meende dat het NCB ‘tegen alle organisaties is, die zich niet aan het NCB willen binden.’ Hij ontkende betrokken te zijn bij pogingen Marokkanen te intimide-

ren, die vorig jaar een onafhankelijke moskee-organisatie hadden opgericht. Rabbae had in zijn boek geschreven dat Boujoufi en UMMON-voorzitter Echarrouiti hadden geprobeerd de oprichting van deze organisatie te verhinderen, met hulp van het Marokkaanse consulaat in Amsterdam. Volgens Rabbae was er sprake van samenspel tussen het Marokkaanse consulaat en topfiguren van de UMMON die probeerden Marokkanen te binden aan de officiële, door de Marokkaanse overheid opgezette organisaties en onafhankelijke initiatieven tegen te werken.¹³⁸

Enkele dagen later kwam het KMAN met het verwijt dat het NCB het boekje gebruikte om een oude stammenstrijd op te rakelen en er zelf van te profiteren. Het NCB had het KMAN verweten verbreding na te streven, onder meer door samenwerking in de Stedelijke Marokkaanse Raad in Amsterdam. 'Samenwerking tussen Marokkanen moet gebroken worden. Zij moeten elkaar weer gaan wantrouwen opdat het NCB weer een centrale positie als onpartijdige instantie kan innemen', schreef het KMAN in een open brief.¹³⁹

In een moskee in Amsterdam werd kort daarop gevochten door Marokkanen onderling. Die vechtpartij werd eerst niet en vervolgens wel met de strijd tussen NCB en UMMON in verband gebracht. Jan Beerenhout, beleidsadviseur van de Amsterdamse politiekorpsleiding, meende dat een dieper liggende oorzaak van het conflict was dat de ene groep Marokkanen voor snelle integratie in Nederland was, terwijl de andere vond dat de Marokkanen zich eerst moesten emanciperen en pas daarna integreren. 'Als de Marokkanen snel integreren, maken organisaties als het NCB en het KMAN zichzelf overbodig', zei Beerenhout. Op lokaal niveau hadden de Marokkanen het NCB al niet meer nodig en het NCB zag zijn invloed afnemen, volgens Beerenhout.¹⁴⁰

UMMON eiste een dwangsom van honderdduizend gulden voor elke keer dat Rabbae of het NCB de UMMON beschuldigde van spionage en intimidatie, schreef *NRC Handelsblad*. De advocaat van het NCB voerde aan dat het erg vreemd zou zijn als Rabbae zou moeten zwijgen, terwijl anderen discussieerden over zijn boek. *NRC Handelsblad* gaf meer achtergrondinformatie. De UMMON was een vereniging van plaatselijke moskeeën (negentig van de 118 waren er bij aangesloten) en coördineerde voor hen verscheidene zaken, zoals het onderwijs in de moskeeën. Ze was zich steeds meer, zo betoogde de raadsheer van de UMMON, gaan bezighouden met de integratie van de Marokkanen in de Nederlandse samenleving. [...] Dat zou voor de positie van het NCB bedreigend zijn, volgens de advocaat. Volgens Boujoufi speelde Rabbae met vuur en leidden zijn uitspraken tot spanning onder de Marokkanen. Het waren de vrienden van Rabbae die in de Amsterdamse moskee de zaak kwamen opstoken, meende Boujoufi. Volgens andere Marokkanen was de vechtpartij het gevolg van het ontslag van de imam. Mensen werden geïntimideerd op het consulaat, vaak in aanwezigheid van Echarrouiti en Boujoufi, en vervangen door UMMON-gezinde imams, schreef *NRC Handelsblad* zonder vermelding van de naam van de informant.¹⁴¹

UMMON verloor het kort geding tegen het NCB. De rechtbank achtte de uitspraken van Rabbae voldoende onderbouwd.¹⁴² In *Het Parool* ging David Pinto, directeur van het Intercultureel Instituut in Groningen, nader in op de achtergronden van de rechtszaak. Pinto schreef:

Sinds wanneer is het [...] de taak van het NCB om voor politie te spelen? Is het niet vreemd dat de directeur van een welzijnsinstelling zich geroepen voelt deze zaak uit te gaan zoeken? [...] Als Rabbae [...] de kostbare tijd van het NCB besteedt aan het verkeerde doel,

schaadt hij daarmee de belangen van zeer veel mensen. In de eerste plaats versterkt zijn kruistocht tegen de UMMON de vooroordelen tegen buitenlanders. Ik merk dat het steeds vaker voorkomt dat Nederlanders denken dat iedere (religieuze) activiteit van buitenlanders geleid wordt vanuit het buitenland. De strijd tegen de UMMON bevestigt het vooroordeel dat buitenlanders in Nederland een vijfde kolonne vormen, dat zij in de eerste plaats denken aan de belangen van hun landen van herkomst.¹⁴³

In *Trouw* haalden Mustapha el Filali, voorzitter van de Marokkaanse Raad Zeeburg, en Ron Haleber, islamoloog en adviseur van de allochtone zelforganisaties in het stadsdeel Zeeburg, fel uit naar het NCB.

De aanval van het NCB op de UMMON zette de beginnende brede samenwerking tussen vooruitstrevende en meer behoudende Marokkanen op stedelijk en buurtniveau op het spel. Zo werkt in stadsdeel Zeeburg van Amsterdam de Marokkaanse Raad Zeeburg als overkoepelende federatie van buurtorganisaties in het kader van de Stedelijke Marokkaanse Raad (SMR). Op voorstel en onder druk van de gemeente Amsterdam kwam dit brede samenwerkingsverband van Marokkaanse organisaties tot stand, waarin ook de UMMON participeert. Nu het NCB de UMMON afschildert als verklikkersorganisatie van de Marokkaanse overheid, opvolger van de ter ziele gegane Amicales, dreigt deze beschuldiging de brede samenwerking van 'linkse' en 'rechtse' migranten onmogelijk te maken. [...] Duidelijk is dat indien andere steden het Amsterdamse model overnemen, het NCB met zijn directeur Rabbae zijn vertegenwoordigende functie zou verliezen en deze zou moeten afstaan aan de zelforganisaties. Hoe is de situatie bij de zelforganisaties van Marokkanen? Zij worden bemand door een zwak organisatorisch kader, dat zich, zeker schriftelijk, meestal slechts met moeite in de Nederlandse taal kan uitdrukken. [...] Topfunctionarissen als Rabbae, die over een goedbemande Nederlandse overheidsorganisatie als de NCB kunnen beschikken, hebben zo bij voorbaat al een enorme voorsprong. [...] De complottheorie van het NCB bewijst met zijn beschuldigingen de Marokkaanse gemeenschap de slechts denkbare dienst. Het NCB belemmert door het oprakelen van oude persoonlijke vetes en ideologische stammenstrijd in feite de ontplooiing van de zelforganisaties en de emancipatie van de Marokkaanse gemeenschap.¹⁴⁴

Ali Lazrak, medewerker van het Marokkaanse radioprogramma van de NOS, schreef in *Trouw* dat de UMMON er in geslaagd is een duidelijke groep Marokkanen aan zich te binden.

Voor de welzijnsorganisaties waren de Marokkaanse moskeegangers een zeer lastige groep waar geen eer aan te behalen viel. De moskeeën zelf waren tot voor kort zeer geïsoleerde en in zich zelf gekeerde organisaties. Niet-religieuze activiteiten behoorden niet tot hun doelstellingen. Door bezuinigingen en het veranderende karakter van de migratie is daarin verandering gekomen. De publicatie van Rabbae had niets substantieels toegevoegd aan wat reeds bekend was over de UMMON. Het bestaan van contacten tussen de UMMON en de Marokkaanse autoriteiten is nooit ontkend of tegengesproken, door de UMMON noch door de Marokkaanse overheid. De intimidatiepraktijken waaraan de Marokkaanse overheid zich schuldig maakt, zijn ook niet nieuw. Jaarlijks worden aan de Marokkaanse grenzen Marokkanen uit Nederland aangehouden, verhoord en geïntimideerd. [...] Waar de heer Rabbae niet in is geslaagd, is de aard van de contacten tussen de Marokkaanse autoriteiten en de UMMON boven water te brengen. [...] Teleurstellend is dat de beschuldigingen niet op harde bewijzen gestoeld zijn. Dat betekent dat de Marokkaanse overheid ongehinderd kan doorgaan met het willekeurig oppakken en intimideren van Marokkanen die hun vakantie willen doorbrengen in hun vaderland.¹⁴⁵

De rel leidde tot het opbreken van verschillende samenwerkingsverbanden.¹⁴⁶ Veertig Marokkanen stuurden een brief aan de Amsterdamse burgemeester Van Thijn met het verzoek 'de Marokkaanse gemeenschap te vrijwaren van "invloeden van buitenaf"'. Daarmee bedoelden ze niet de invloed van de Marokkaanse overheid, maar die van het NSB die de 'kostbare en breekbare' samenwerking tussen Marokkaanse organisaties verstoorde.¹⁴⁷

In mei 1993 drong een meerderheid van politieke partijen in de Tweede Kamer aan op een onderzoek naar het handelen van de Marokkaanse overheid in Nederland. Minister van Binnenlandse Zaken Dales (PvdA) liet door de BVD een onderzoek instellen.

Enkele maanden later probeerden journalisten en experts vast te stellen wat het probleem was van de 'Marokkaanse gemeenschap'. De Marokkaanse gemeenschap in Nederland wordt gekenmerkt door een gebrek aan interne samenhang. Anders dan bijvoorbeeld de Turken kregen zij sinds hun vertrek weinig steun uit eigen land. De schaarse aandacht die er wel was, verdeelde de Marokkanen in twee kampen: pro of contra het regime van koning Hassan II. Volgens minister Rafiq Haddaoui, die sinds 1990 belast is met zorg voor de Marokkanen in het buitenland, is de desintegratie vooral een Nederlands probleem, ontstaan 'door een samenspel van negatieve factoren: de zogenaamde opposanten, de Amicales, Nederlandse politieke partijen soms ook, en een pers die de neiging heeft vooral de negatieve aspecten te benadrukken'.

Organisaties van Marokkanen werden geplaagd door factiestrijd, concurrentie tussen verscheidene leiders, en de tegenstelling Berbers versus Arabisch sprekkenden.

Als de tegenstellingen in het verleden naar buiten kwamen was het altijd in de vorm van een strijd tussen voor- en tegenstanders van het Marokkaanse regime. Dat regime hield er een sinistere reputatie aan over, wat de Nederlandse overheid nog afkeriger van samenwerking maakte dan ze al was. Nederland hield de gewenste integratie van de migranten liever zelf in de hand, via het welzijnswerk. Hulp van thuis kregen ze dus niet, in tegenstelling tot de Turken, en dat is een belangrijke reden waarom juist in de Marokkaanse gemeenschap de samenhang uitbleef. [...] De schaarse pogingen tot hulp waren ook wat onhandig. Vanuit Marokko gestimuleerde verenigingen van emigranten, de 'Amicales', verwerden snel tot verenigingen van verklikkers, die zoveel tips gaven dat zelfs de toch goed uitgeruste veiligheidsdiensten van het land er niets mee aan konden.¹⁴⁸

Volgens Boujoufi is dankzij Rabbae's publicatie de positie van moskeeën juist versterkt: 'Het vertrouwen in de UMMON is niet afgenomen. Er zijn sinds 1992 tientallen moskeeën bijgekomen en het bezoekersaantal is sindsdien alleen maar gestegen'.¹⁴⁹ Het geringe bewijs dat Rabbae aandroeg verzwakte niet het beeld van de 'lange Marokkaanse arm'. In de periode daarna bleef het kleven aan de UMMON.

Ondanks de grote politieke tegenstellingen beperkte de animositeit zich vooral tot de kaders van de organisaties. Wie lid was van de Amicales of van het KMAN kon evengoed een godvrezende moslim zijn die elke vrijdagmiddag zijn gebeden verricht in een van de UMMON-moskeeën. Toch heeft de onderlinge strijd, die het hevigst was in de jaren 1970 en 1980, zijn sporen nagelaten. Volgens Boujoufi ondervindt de Marokkaanse gemeenschap in Nederland nog altijd hinder van die onrustige periode.

Toen het KMAN en de Amicales nog bestonden was alles min of meer duidelijk: het KMAN was een linkse organisatie, terwijl de Amicales rechts van het politieke spectrum opereer-

den. Toen beide organisaties wegvielen, bleven die tegenstellingen bestaan, maar was niet langer duidelijk van wie het 'gevaar' kwam. Die erfenis doet de Marokkaanse gemeenschap geen goed. We kunnen nog steeds geen collectieve vuist maken voor belangenbehartiging van Marokkanen in Nederland. Omdat die oude tegenstellingen nog steeds domineren, heerst er nog altijd veel onderlinge wantrouwen. Dat zorgt voor vertragingen en stagnatie.¹⁵⁰

Mohamed Echarrouti typeerde deze periode als een donkere bladzijde uit de Marokkaanse geschiedenis in Nederland. 'Niemand heeft van deze periode geprofiteerd. Achteraf kunnen we vaststellen dat de moskeeën gewonnen hebben, omdat ze over-eind zijn gebleven. Maar als Marokkaanse gemeenschap hebben we verloren'.¹⁵¹

De banden tussen de Marokkaanse overheid en de moskeeën waren dan wel niet geïnstitutionaliseerd, de moskeeën van de UMMON waren bij uitstek de plekken waar Marokkanen bij elkaar kwamen. Er was nauwelijks een alternatief, dat gold vooral voor de periode na het KMAN en de Amicales. Voor velen was de moskee een ontmoetingsgelegenheid en een plek waar hulp gevonden kon worden bij het schrijven of lezen van brieven. Het is logisch dat bij die samenkomsten alledaagse informatie, maar ook politieke en sociale gebeurtenissen en nieuwtjes uit Marokko werden uitgewisseld. Of zoals Driss Boujoufi het verwoordde: 'In de moskee werd wel gesproken over de huizenprijzen in Marokko, maar huizen werden er nooit verkocht'.¹⁵² In dat opzicht kan de moskee beschouwd worden als een plek waar banden met het land van herkomst mogelijk werden gemaakt, zonder dat de Marokkaanse overheid de inhoud van die banden bepaalde.

De veranderde Marokkaanse emigratiepolitiek vanaf halverwege de jaren 1990 had gevolgen voor de relatie met moskeeën in het buitenland. Regelmatig viel er een uitnodiging van de Marokkaanse ambassade of consulaten op de mat van de UMMON. Volgens Boujoufi was dat een logisch gevolg van de sterke positie van moskeeën in de samenleving en de prominente rol die zij innemen in het leven van Marokkanen in Nederland. De UMMON werkte bijvoorbeeld met de Marokkaanse overheid samen door enkele moskeeën als stemlokalen voor referenda ter beschikking te stellen. Campagnes voor specifieke politieke partijen werden naar eigen zeggen uitgesloten.

De samenwerking tussen Marokko en de moskeeën blijkt ook uit de zending van Marokkaanse imams tijdens de Ramadan naar Nederland en andere landen met een grote Marokkaanse gemeenschap. Het zenden van imams tijdens de Ramadan gebeurde vanaf 1970, overigens op verzoek van moskeebesturen in Nederland.¹⁵³ Voor de aanwerving van imams richten moskeebesturen zich tot de eigen netwerken en achterban. De behoefte om imams uit Marokko aan te trekken is gering, en stuit bovendien op verzet bij de moskeegangers die geen bemoeienis wensen vanuit het herkomstland. Verder zijn de religieuze banden met Marokko, die bepaald zouden zijn door de bijzondere positie van de koning als leider der gelovigen, gering. Weinig moskeeën in Nederland houden de Marokkaanse tijden van de vastenmaand Ramadan aan, maar volgen die van Mekka. Dit alles duidt erop dat de invloed van de Marokkaanse overheid op de religieuze beleving van Marokkanen in Nederland beperkt is.¹⁵⁴

De incidentele samenwerking werd ook door Echarrouti niet a priori afgewezen.

We hadden geen expliciete samenwerkingsverbanden met de Marokkaanse overheid, maar de gesprekken in en rondom de moskee gingen vaak over Marokko. Veel moskeegangers voelen nog een sterke verbondenheid met hun herkomstland en hebben daar allerlei zaken lopen. Bovendien leven we in een wereld die steeds kleiner wordt, waarom zouden we daar Marokko – het land waar onze bezoekers de meeste binding mee hebben – niet bij betrekken?¹⁵⁵

Een Marokkaanse moskee in Rotterdam?

In 2007 waren er 550 moskeen in Nederland waarvan 40 procent werd aangemerkt als Marokkaans. In 2000 waren er volgens *de Volkskrant* ongeveer vijftig moskeeën die waren aangesloten bij de UMMON. Daarnaast is er de Nederlandse Federatie van Maghrebijnse Islamitische Organisaties (NFMIO). Het Samenwerkingsverband Marokkanen en Tunesiërs (SMT) richtte de NFMIO in 1990 op om moskeeën te ontwikkelen, zonder overheidsbemoeienis uit Marokko.¹⁵⁶ Volgens het bestuur telde de organisatie in 2000 twintig moskeeën, die ‘vrije moskeeën’ werden genoemd. Zij gaan ervan uit dat de Nederlandse Marokkaanse moslimgemeenschap definitief hier blijft. Hun moskeeën hebben als doel meer aan de Nederlandse maatschappij en cultuur deel te nemen. De samenwerking tussen de vrije moskeeën onderling gaat moeizaam omdat ze het liefst zelfstandig en lokaal optreden.¹⁵⁷

Het hele debat tussen NCB en UMMON, zoals dat hierboven werd beschreven, leidde ertoe dat er vrees bestond voor beïnvloeding via moskeeën. Het ging daarbij niet alleen om invloed vanuit Marokko, maar vooral ook wat wordt genoemd een ‘radicale’ vorm van Islam of de Moslim Broederschap.¹⁵⁸ Over de vraag of er sprake is of was van bemoeienis door de Marokkaanse overheid via moskeeën bestaat onder onderzoekers verschil van mening. De moskeeën vormen geenszins een eenheid en er is geen geïnstitutionaliseerde bemoeienis met geloofszaken vanuit Marokko, zoals die wel geldt voor de Turkse moslims buiten Turkije in de vorm van de Diyanet.¹⁵⁹ Feitelijk ligt, wanneer het gaat om beïnvloeding, de wisselwerking tussen landen veel ingewikkelder, dan het simpele debat over beïnvloeding doet voor komen. Het voorbeeld van de Essalammoskee aan de Colosseumweg in Rotterdam, die op 17 december 2010 werd geopend laat dat mooi zien. In kranten werd de moskee de grootste van Europa of de grootste van Nederland genoemd, en een supermoskee of megamoskee. De koepel is 25 meter hoog en de twee minaretten zijn 50 meter hoog, en daarmee hoger dan de lichtmasten van het nabijgelegen voetbalstadion De Kuip. Er is een gebedsruimte voor 1500 mensen, en er zijn een winkel, bibliotheek, keuken, klaslokalen, kantoren en een zaal voor congressen. De periode tussen de eerste plannen en de opening van de moskee bestreek veertien jaar. Daarin vonden enkele grote debatten plaats over het ontwerp van de moskee, de financiering ervan en het bestuur. Omdat het daarbij ook ging om de oriëntatie op het land van herkomst wordt hier iets langer stilgestaan bij de geschiedenis van de ‘droom van de Marokkaanse gemeenschap in Rotterdam’, zoals het bij de eerste steenlegging in 2003 werd genoemd.¹⁶⁰

In 1988 werd in Rotterdam de Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond (SPIOR) opgericht, die een brug moest vormen tussen de gemeente en de lokale

moskeeverenigingen. De gemeente erkende hiermee moslims als gesprekspartner. Rotterdam was in 1991 de eerste stad in Nederland met een integraal moskeebeleid. De vertegenwoordigers van het lokale opbouwwerk waren sceptisch over deze nieuwe initiatieven omdat ze invloed van religieuze leiders vreesden.¹⁶¹ In 1991 verscheen de nota 'Moskeeën in Rotterdam' waarin een 'ontmenging van functies' werd bepleit. Moskeeën in Nederland waren gebedshuizen maar ook migrantenorganisaties en het middelpunt van lokale migrantenactiviteiten, met winkels en een theehuis. Het waren 'moskeeën om de hoek'. De kleine moskeeën sloten aan bij de behoeften van de bevolking. Moskeeverenigingen hadden een voorkeur voor relatief kleine moskeeën in woongebieden. De gemeentelijke overheid wilde echter inzicht krijgen in de activiteiten van de moskeeën. Om die reden opteerde ze voor de bouw van een paar grote moskeeën, die buiten de bewoonde gebieden moesten worden geplaatst en zich alleen met 'strikt religieuze zaken' mochten bezighouden. De gemeente Rotterdam was bereid beperkte steun te verlenen om die nieuwe moskeebouwplannen te realiseren.¹⁶²

De Marokkaanse gemeenschap op de zuidelijke Maasoever had in 1988 een verlaten keukenshowroom aan de Polderlaan tot de Essalammoskee verbouwd. Met donaties, collectes en de verkoop van kalenders werd de koopsom van 275.000 gulden en de verbouwing van 135.000 gulden betaald.¹⁶³ Omdat het gebouw aan de Polderlaan te klein en brandgevaarlijk was, werden er plannen gemaakt voor de bouw van een nieuwe moskee. Het nieuwe Rotterdamse gemeentelijke beleid sloot hierbij aan.

De nieuwe Essalammoskee werd niet betaald uit giften van Rotterdamse gelovigen, maar merendeels door sjeik Hamdan bin Rashid al-Maktoum uit Dubai (Verenigde Arabische Emiraten). Kosten van de bouw van de nieuwe moskee werden aanvankelijk geschat op negen à tien miljoen gulden. Sjeik Hamdan bin Rashid al-Maktoum schonk in eerste instantie 7,4 miljoen gulden op voorwaarde dat de grond waarop de moskee werd gebouwd eigendom werd van het moskeebestuur. In 1999 stemde de Rotterdamse gemeenteraad in met die voorwaarde (en week dus af van de normale erfpachting) en keurde plannen voor een nieuwe moskee goed.¹⁶⁴

In 2002 keerde Leefbaar Rotterdam zich tegen de bouw van de moskee. Fractie leider Sørensen vond dat het afgelopen moest zijn met het bouwen van zulke grote gebedshuizen in Rotterdam.¹⁶⁵ Er kwam ook kritiek op het ontwerp vanuit andere hoek. Ergun Erkocu en Abdo Hammiche, onderdeel een groepje Turks-Marokkaanse bouwkundestudenten met als naam Me Mar, tekenden een ontwerp zonder minaretten, en met zonnepanelen en windmolens. Ze wilden een transparant ontwerp omdat er steeds werd gedacht, volgens hen: 'wat gebeurt er toch allemaal daarbinnen?'¹⁶⁶

Wij vinden dat in deze moskee alles open moet zijn. Je moet kunnen zien wat er gebeurt. Vaak hoor je verhalen dat er in moskeeën allerlei radicale verhalen worden verspreid en dat niemand eigenlijk precies weet wat er gebeurt. Wij willen juist laten zien wat er aan de hand is.¹⁶⁷

Hun ontwerp was een alternatief voor het plan van het architectenbureau Molenaar en Van Winden, dat in Rotterdam de voorkeur kreeg boven de hightech-variant van Me Mar. De moskee van Molenaar en Van Winden werd een moskee met 'prentenboekallure' genoemd. De Rotterdamse architect en lid van de Rotterdamse Welstands-

commissie Juliette Bekkering meende dat het karikatuur van een moskee was. 'Als je zo over the top gaat in het abstraheren en herkenbaar maken, loop je het gevaar totaal verkeerde verwachtingen te wekken. Zo van: het ziet er zo overduidelijk uit als een moskee, er zal wel een partycentrum in zitten'. Het wekte een associatie met Disneyland. Hammiche sprak smalend over een hoog Eftelinggehalte.¹⁶⁸ Molenaar en Van Winden gingen voor inspiratie naar Dubai. Bekkering zei hierover:

Ze stellen zichzelf de opdracht een 'herinnering' te bouwen. En waarmee komen ze terug? Met clichés, geabstraheerde Eftelingwokkels. [...] Wat ik mis, is een inhoudelijke interpretatie van het feit dat de moslimtraditie hier daadwerkelijk anders is dan daar.¹⁶⁹

Leefbaar Rotterdam probeerde afspraken over moskeebouw open te breken met als argument dat de sjeik nog steeds geen handtekening had gezet onder de zogenaamde grondruilovereenkomst, waardoor de grond eigendom zou worden van het moskeebestuur. Zou de sjeik dat niet snel doen, dan was er niet langer een afspraak, volgens Sørensen. Tegelijkertijd werd er vanuit de Rotterdamse gemeenteraad aangedrongen op cursussen en activiteiten vanuit de moskee voor 'opvoeding, leren van de Nederlandse taal, huiswerkbegeleiding en bestrijding van criminaliteit'.¹⁷⁰ Inmiddels liepen de kosten op. Drie miljoen gulden was drie miljoen dollar geworden en daarbij kwam 750.000 dollar voor aankoop van de grond.¹⁷¹

Wethouder Pastors (Leefbaar Rotterdam) meende in augustus 2003 dat hij met de voorzitter van de Stichting Moskee Essalam had afgesproken dat de Marokkanen de bouwstijl van de moskee zouden aanpassen zodat het een 'toonbeeld van integratie werd'. Pastors vond dat het moskeebestuur een 'groot gebaar' had gemaakt. 'Ik ben blij dat ze respect tonen voor de veranderde opvattingen in de maatschappij ten aanzien van integratie van mensen met een traditionele moslimcultuur, en bereid zijn mee te werken aan een minder traditioneel ontwerp'.¹⁷² Het nieuwe ontwerp zou minder 'duizend-en-een-nachtstijl' moeten zijn.¹⁷³ Het bestaande ontwerp werd 'een vulgaire, kitscherige oriëntaalse suikertaart' en 'een groot, triomfalistisch gebouw' genoemd. Herman Meijer, voorzitter van GroenLinks, 'vond het vooral raar dat het geen evident Marokkaans gebouw was'.¹⁷⁴ In verband met de gesprekken over herziening van het ontwerp werd de ondertekening van het grondruilcontract uitgesteld. Het bestuur van de Essalammoskee sprak Pastors weerslag van het gesprek tegen: het ontwerp werd niet aangepast.¹⁷⁵ Het bestuur van de Essalammoskee spande een kort geding aan tegen de gemeente Rotterdam om af te dwingen dat de grondruilovereenkomst werd getekend.¹⁷⁶ De gemeente moest tekenen, maar benadrukte nogmaals dat er in de Essalammoskee cursussen en praatgroepen moesten komen om de integratie te bevorderen.¹⁷⁷

In 2003 werd de eerste steen gelegd. Burgemeester Opstelten haalde zich de woede van sommige moslims op de hals door te spreken over een 'exotische attractie'.¹⁷⁸ Kort na de eerste steenlegging ontstonden er opnieuw conflicten omtrent de moskee. De Tweede Kamerleden Wilders (VVD), Eurlings (CDA) en Eerdmans (LPF) stelden schriftelijke vragen aan de ministers van Binnenlandse Zaken, Buitenlandse Zaken en Justitie over sjeik Hamdan bin Rashid al-Maktoum, minister van Financiën van de Verenigde Arabische Emiraten. Zijn familielid Mohammed bin Rashid al-Maktoum, minister van Defensie, zou op zijn website terroristische daden hebben verheerlijkt.

De Kamerleden vreesden dat met deze financiële steun fundamentalistisch gedachtegoed zou worden uitgedragen. 'Als het waar is dat het geld uit de fundamentalistische hoek komt, moet de bouw van de moskee worden stopgezet', vond Eerdmans.¹⁷⁹ Sjeik Hamdan bin Rashid al-Maktoum zou miljoenen dollars hebben geschonken aan de Taliban en aan fundamentalistische moslims in Pakistan.¹⁸⁰ De verdenkingen bleken niet onderbouwd en kregen geen gevolg.¹⁸¹

In 2008 werd er gevochten bij de oude Essalammoskee aan de Polderlaan. Vijf bezoekers van de Rotterdamse Essalammoskee werd vervolgens voor zes maanden toegang tot de moskee ontzegd. Op iedere overtreding stond een dwangsom van 1000 euro, bepaalde de rechtbank in Rotterdam.¹⁸² Mohamed Ebraymi, die tot de groep behoorde die uit de moskee werd geweerd, zei: 'Onze acties gaan door. Het bestuur zal nog veel meer mensen moeten dagvaarden, want 98 procent van de Marokkaanse gemeenschap staat achter ons.' Ebraymi keerde zich tegen invloed vanuit 'het verre Dubai'. 'Ze hebben daar geen binding met de Marokkaanse gemeenschap in Rotterdam-Zuid'.¹⁸³

Kort daarop vroegen drie- tot vierhonderd bezoekers van de Essalammoskee burgemeester Opstelten te bemiddelen. Er was beslag gelegd op de oude Essalammoskee aan de Polderlaan. Ebraymi zei in het AD: 'Het wordt van kwaad tot erger. Eerst worden de Marokkanen die de Essalam-moskee hebben betaald uit het bestuur gezet, vervolgens is vijf van hen verboden om te bidden in de moskee en nu dit beslag. Zo kan het niet verder. De Essalam-moskee is onze moskee en niet die van het moskeebestuur.' Een almaar groeiende groep tegenstanders keerde zich tegen het 'door vertegenwoordigers van de steenrijke Arabische sponsor gedomineerde moskeebestuur'. Ebraymi vond daarom dat de gemeente Rotterdam niet langer mocht meewerken aan de grondruil.¹⁸⁴

Voor het vrijdaggebed op 26 september 2008 maakten tweehonderd tot 250 gelovige moslims van de oude Essalammoskee aan de Polderlaan 'opnieuw hun ongenoege duidelijk over de gang van zaken rond de bouw van hun nieuwe mega-moskee nabij De Kuip. Onder het toezien van een handvol agenten verliep de demonstratie rustig'. Eerder die maand had vicevoorzitter Abderrazak Boutaher 'van het door een groot deel van de gelovigen verfoede moskeebestuur' angstig de politie gebeld toen er tweehonderd tegenstanders bij hem op de stoep stonden. Said el Ouazizi, een van de vijf mensen met een moskeeverbod zei: 'Wij willen ons zegje kunnen doen in de moskee. Een moskee is niet meer alleen een plek voor gebed. Er moet ook ruimte zijn om te werken aan de problemen van onze gemeenschap; aan het spijbelen van de jeugd, analfabetisme en extremisme'.¹⁸⁵

Na de feestelijke opening in 2010 ontstond er opnieuw commotie. Abdul El Allati keerde zich tegen het nieuwe bestuur. Leden van de Nederlands-Marokkaanse geloofsgemeenschap (ruim negenhonderd moskeegangers) verzetten zich tegen de invloed van de financier van de moskee. Het stichtingsbestuur werd volgens El Allati gedomineerd door 'Arabische vriendjes van de sjeik die geen Nederlands spreken en niet democratisch zijn gekozen'. Van inspraak moest het bestuur niets hebben, meende ook Ebraymi. Hij had moeten toezien hoe daags voor de opening van de nieuwe moskee zijn oude moskee aan de Polderlaan werd gesloten en verzegeld. Ebraymi en zijn medestanders hadden bedreigd hun gebedshuis te bezetten om de grondruilover-

eenkomst met de gemeente te dwarsbomen. Daarmee zou ook de opening van de Essalammoskee op losse schroeven komen te staan. Zover kwam het niet. Onder druk van het Rotterdamse stadsbestuur zagen Ebraymi en de zijnen af van hun voorstellen. Volgens advocaat Jules Debije, woordvoerder van het stichtingsbestuur, was 'het is niet meer dan logisch dat de sjeik in ruil voor al die miljoenen een beetje inspraak' verlangde.¹⁸⁶

De casus van de Essalammoskee is in het kader van dit onderzoek over banden met het land van herkomst om meerdere redenen interessant. Moskeebouw, en dan vooral nieuwbouw, wordt door tal van auteurs aangemerkt als teken van integratie van moslimmigranten.¹⁸⁷ Gelovigen benadrukken zo immers dat ze in het land van vestiging zijn geworteld en er willen blijven. In Rotterdam hadden Marokkaanse gelovigen geld bijeen gebracht voor aankoop en verbouwing van de oude Essalammoskee. Voor de nieuwe moskee zou het echter moeilijk zijn om voldoende geld binnen de eigen gemeenschap te vinden. De gemeente Rotterdam was tegelijkertijd wel voor grotere moskeeën, buiten woonwijken, onder meer in de hoop zo meer zicht en controle te krijgen op wat er in de moskeeën gebeurde. Daarmee werd de deur opengezet voor buitenlandse financiers. De gemeente had ook nog op een andere manier invloed. Ze steunde niet het moderne open voorstel van de Marokkaanse architect Hammiche, maar de 'Disney-land' of 'Efteling-variant' van een Nederlands architectenbureau, dat inspiratie opdeed in Dubai, het land van de voornaamste geldschietster. Uiteindelijk leidde de nieuwbouw tot de gedwongen sluiting van de oude Essalammoskee, en conflicten binnen de Marokkaanse gemeenschap. Kranten schreven over de 'heimwee-moskee'.¹⁸⁸ Met heimwee had de nieuwe moskee echter niets te maken, omdat de architecten nadrukkelijk de opdracht hadden gekregen geen 'Marokkaanse moskee' neer te zetten.¹⁸⁹ De moskee had weinig te maken met banden met het land van herkomst, maar werd door Leefbaar Rotterdam en later door Wilders, die voor de deur van de nieuwe moskee een spotje opnam, wel als symbool daarvan neergezet.

Hernieuwde oriëntatie op het land van herkomst

In de eerste periode van de Marokkaanse migratie was politieke betrokkenheid met Marokko evident, hoewel migrantenorganisaties verschillende opvattingen hadden over de invulling van dat politieke engagement. Ontwikkelingen in Marokko hebben in het post-Amicales tijdperk geleid tot een hernieuwde oriëntatie op het land van herkomst onder Marokkanen in Nederland.

De oprichting van Berberorganisaties in Nederland is daar een mooi voorbeeld van. In Marokko werden Berbers, veelal wonend in rurale gebieden, lange tijd politiek en maatschappelijk achtergesteld.¹⁹⁰ Hun cultuur en taal werden niet erkend in Marokko, waar Arabisch de officiële taal is. De eeuwenlange Berbergeschiedenis is er één van ontworsteling aan elk gezag dat hen wilde onderwerpen.¹⁹¹ Sinds de Romeinse overheersing van Noord-Afrika zijn Berbers gedefinieerd in termen van wat ze *niet* zijn. Ze waren niet Arabisch sprekend en niet (helemaal) onder controle van de centrale autoriteit.¹⁹² Waar de Arabieren hun godsdienst in de officiële, traditionele en Arabische vorm beleven, is bij de Berbers sprake van een soort volkswisdom. De be-

naming 'Berber' is afgeleid van het woord barbaar en dateert uit de Romeinse tijd. Zelf noemen zij zich Amazigh (meervoud: Imazighen) wat letterlijk 'vrij mens' betekent.¹⁹³ Ontwikkelingen in Marokko leidden ertoe dat er meer ruimte kwam voor de emancipatie van Berbers. De Amazigh-kwestie kreeg steeds meer aandacht in Marokko en daarbuiten. Van de in Nederland wonende Marokkanen heeft 80 procent een Berberachtergrond, de meesten zijn afkomstig uit de Rif.¹⁹⁴

Begin jaren 1990 werden in Nederland drie Berberorganisaties opgericht: Syphax in Utrecht, Adrar in Tilburg en Izaouran in Amsterdam. Deze verenigingen waren specifiek gericht op de promotie en de erkenning van de Berberidentiteit. De achterban bestond uit links-radicalen jongemannen, veelal studenten, die gevlucht waren vanwege hun rol in de strijd voor de verbetering van de rechten van Berbers in Marokko. De organisaties die zij oprichtten hadden als doel aandacht te vragen voor de misstanden ten opzichte van de Berbers in het land van herkomst. Zij streefden naar een officieel erkende positie van de Berbercultuur en gelijke rechten in de Marokkaanse samenleving.¹⁹⁵

Sinds halverwege de jaren 1990 richten deze organisaties zich meer op de positie van Berbers in Nederland. Ze organiseerden debatten, conferenties, culturele manifestaties, informatieve bijeenkomsten en Amazigh-festivals. Het voornaamste doel was het Tamazight, de Berbertaal en -cultuur, te bevorderen in Nederland. De Amsterdamse organisatie publiceerde bijvoorbeeld Berbergedichten en -literatuur. Dit moet leiden tot de vorming van een positief beeld van Berbers wat vervolgens moet bijdragen aan een betere participatie en integratie in de Nederlandse samenleving.¹⁹⁶ Een belangrijke doelgroep is de tweede generatie Berber-Marokkaanse jongeren. Door de jaren heen is er veel kritiek geleverd op Berberorganisaties vanuit verschillende Marokkaanse hoeken. De linkse Marokkanen beschuldigen hen van regionalisme. De koningsgezinde hoek noemt hen anti-Marokkaans omdat ze een lokale taal willen promoten. Dat zou anti-Arabisch en dus anti-koning zijn. De conservatieven moeten ook niets van deze organisaties hebben. Zij beschuldigen hen ervan anti-islamitisch te zijn omdat zij het Berbers belangrijk vinden terwijl het Arabisch de taal van de Islam is.

Zowel in Nederland als in Marokko werd er minder negatief tegen de Amazigh-kwestie aangekeken nadat Mohammed VI aan de macht kwam.¹⁹⁷ Als blijk van erkenning van de pluriforme samenleving en ter bevordering van de sociale cohesie probeert de Marokkaanse overheid de Berbercultuur te integreren in het nationale erfgoed. In 2001 is in Marokko daartoe het Koninklijk Instituut voor Amazigh Cultuur (IRCAM) opgericht.¹⁹⁸ Het instituut moet het gebruik van het Berbers op televisie bevorderen en het Berberonderwijs op de scholen coördineren.¹⁹⁹ In 2011 werden de verschillende Berbertalen voor het eerst in de Marokkaanse Grondwet erkend als officiële talen, naast het Arabisch, van Marokko. Deze ontwikkelingen maken betrokkenheid bij Berberorganisaties minder politiek beladen.

Een gevolg hiervan is dat er sinds 2000 een aantal nieuwe Berberorganisaties is opgericht.²⁰⁰ Zij zijn op verschillende terreinen actief. De taal is bij allen een belangrijk punt. Een doel is nog altijd het ontwikkelen van een standaard Tamazight en het benadrukken van de Berberidentiteit.²⁰¹ Lokale Berberorganisaties uit Gouda, Den Haag en Rotterdam en de Culturele Vereniging Amazigh in Nederland organiseren culture-

le manifestaties, discussieavonden, theater en benefietavonden, allemaal met onderwerpen gerelateerd aan de identiteit van de Imazighen. Zij hebben allemaal een site waarop met name jongeren actief zijn.²⁰²

De politieke ontwikkelingen in Marokko in de tweede helft van de jaren 1990 (naar meer politieke openheid) hebben ook bij organisaties die van oudsher een kritische houding hadden ten aanzien van het Marokkaanse regime geleid tot een hernieuwde oriëntatie op het land van herkomst. Dat gold bijvoorbeeld voor het eerder genoemde Euro-Mediterraan Centrum voor Migratie en Ontwikkeling (EMCEMO).²⁰³ EMCEMO, dat geleid wordt door de ex-voorzitter van het KMAN, brak met de oude politiek van zijn voorganger en streefde naar een hernieuwde relatie met de Marokkaanse overheid. EMCEMO legde zich sinds de oprichting toe op de rol van migranten in de ontwikkeling van hun herkomstland. In 2005 initieerde EMCEMO in samenwerking met een aantal organisaties in Nederland en Marokko het project *Al Monadara*.²⁰⁴ *Al Monadara* (het debat) is een transnationaal collectief waar Marokkaanse organisaties uit meerdere landen met een aanzienlijke Marokkaanse gemeenschap zich bij aangesloten hebben. Op een driedaagse conferentie in december 2006 in de Marokkaanse hoofdstad Rabat presenteerde het collectief zijn plannen en doelstellingen. In de eerste plaats wilde men met dit debat concrete activiteiten en projecten voor duurzame ontwikkeling in Marokko ontwikkelen. In de tweede plaats wilde men door middel van dit debat over transnationale banden invulling geven aan de positie van Marokkanen in het buitenland en hun relatie met het land van herkomst. De initiatiefnemers pleitten voor transnationaal burgerschap, waarbij 'Marokkanen in de diaspora erkend zouden worden als volwaardige burgers van Marokko en het land waarin ze woonden'.²⁰⁵

Al Monadara organiseerde ook discussieavonden in Nederland over de banden met Marokko. In sommige gevallen was de aanleiding tot organisatie van debatten een reactie op gebeurtenissen in de Nederlandse samenleving. Omdat de Marokkaanse gemeenschap in Nederland met enige regelmaat aangesproken wordt op of verantwoordelijk wordt gehouden voor incidenten die in Nederland of daarbuiten plaatsvinden, worden er door Marokkanen ook met enige regelmaat pogingen gedaan tot het vormen van koepelorganisaties. Een voorbeeld daarvan is het Amsterdams Marokkaans Forum (AMF), dat bestaat uit 25 organisaties van Marokkaanse Nederlanders. Het platform is in oktober 2008 opgericht, na een incident waarbij Marokkaans-Nederlandse jongens (onterecht) als daders werden aangewezen. Doel van het forum is 'om alle Marokkaanse organisaties nadrukkelijker te profileren en duidelijk te maken dat Marokkaanse organisaties op stedelijk en op stadsdeelniveau, nu en in het verleden, zich inzetten voor de Nederlandse samenleving, voor de participatie van de Marokkaanse bevolking daarin en voor het harmonieus samenleven van verschillende bevolkingsgroepen'.²⁰⁶ Het voortdurend aanspreken van Marokkanen in Nederland als groep, onder meer in het politieke debat, versterkt de organisatie van Marokkanen als groep en daarmee de oriëntatie op de eigen cultuur.

Ik heb reeds geconstateerd dat de veroordeling van de lange Marokkaanse arm in de jaren 1970 en 1980, in de samenleving en in politieke kringen, implicaties had voor de wijze waarop de banden tussen Marokkanen en hun herkomstland tegenwoordig beschouwd worden. De huidige problematisering van banden met Marokko vindt zijn oorsprong in de jaren 1970, toen de strijd tussen het KMAN en de Amicales het felst

bestreden werd. In recente debatten in de Tweede Kamer reageerden meerdere partijen afwijzend op de lange arm van Marokko. Deze debatten ontlokten vervolgens gemengde reacties van de Marokkaanse 'gemeenschap' in Nederland. Op 10 augustus 2008 verscheen in *de Volkskrant* een manifest van een groep Marokkaanse Nederlanders met uiteenlopende professionele profielen en betrokkenheden. Aanleiding voor het opstellen van dit manifest was de vermeende spionagezaak in Rotterdam, waarbij een Marokkaans-Nederlandse politiemans ontslagen werd in verband met spionagepraktijken voor de Marokkaanse overheid. Voor de opstellers was deze zaak een modern voorbeeld van de 'lange arm van Rabat'.

Wij zijn burgers van Nederland en keuren elke bemoeienis van de Marokkaanse overheid met ons leven hier af. Wij wijzen op de politieke, juridische en maatschappelijke complicaties die Nederlandse burgers met een Marokkaanse achtergrond ervaren in hun relatie met de Marokkaanse staat. Op het vlak van vrouwenrechten, nationaliteit, naamkeuze voor eigen kinderen, religieuze oriëntatie en seksuele voorkeur lopen veel nieuwe Nederlanders vast, elke dag. Wij willen baas zijn over ons eigen leven in Nederland. Wij, maar vooral onze kinderen, zijn geen onderdanen van de koning van Marokko. Wij kiezen voor burgerschap van Nederland.²⁰⁷

Met dit manifest wilden de ondertekenaars een oproep doen aan andere Marokkaanse Nederlanders om zich op te stellen als verantwoordelijke en volwaardige burgers van Nederland. Twee maanden later, op 11 oktober 2008, verscheen een tegenmanifest op initiatief van EMCEMO, waarin werd benadrukt dat de verbondenheid van Marokkaanse migranten en nakomelingen evident en legitiem is.²⁰⁸ De opstellers van het manifest stelden dat betrokkenheid bij het land van herkomst niet slecht hoeft te zijn voor de integratie.

De commotie die recentelijk ontstaan is naar aanleiding van het bezoek van een aantal Nederlandse imams en geestelijk verzorgers aan een conferentie in Marokko past in een reeks van ongefundeerde standpunten en verdachtmakingen met betrekking tot de banden die Nederlandse Marokkanen onderhouden met het land van herkomst. Met deze verklaring willen wij hier stelling tegen nemen.²⁰⁹

De ondertekenaars verzetten zich tegen het dominante beeld in de Nederlandse politiek dat de betrokkenheid met Marokko onvrijwillig is. Volgens hen hebben Marokkanen in Nederland zelf behoefte om de banden aan te halen of te blijven onderhouden:

De meesten voelen zich nauw betrokken bij de ontwikkeling van hun geboortestreek of die van hun ouders, sommigen investeren in ondernemingen, sommigen zetten zich in voor de verbeteringen van mensenrechten, onderwijs of gezondheidszorg, sommigen sturen geld naar achtergebleven familieleden en kennissen en sommigen zien Marokko vooral als een aantrekkelijk vakantieland. Nederlanders van Marokkaans komaf hebben het recht om op hun manier vorm te geven aan hun verbondenheid met hun herkomstland,

aldus de ondertekenaars van het manifest.

Het is opvallend dat beide manifesten teruggrijpen naar een periode in het verleden, de jaren 1970 en 1980, waarin de strijd om de inmenging van de Marokkaanse overheid ook hevig gevoerd werd. Het eerste manifest waarschuwde voor een terugkeer naar de oude praktijken van de Amicales: 'Veertig jaar geleden was de landing

van de eerste generatie. Een generatie vol hoop, maar ook vol angst. Het is de hoogste tijd de blik definitief op Nederland te richten'.²¹⁰ Het tweede manifest verwees ook naar die geschiedenis, maar benadrukt dat nu sprake is van een nieuwe politieke werkelijkheid in Marokko: 'Van veraf werd in Nederland gestreden voor een democratisch Marokko, voor mensenrechten, voor solidariteit en voor vrijheid. De strijd van toen is niet meer de strijd van nu. De Marokkaanse samenleving is veranderd'.²¹¹

Het eerste manifest inspireerde een deel van de opstellers tot de oprichting van het Netwerk Vrijzinnige Marokkaanse Nederlanders (NVMN) in november 2010. Eén van de vijf pijlers van de NVMN luidt: 'Marokkaanse Nederlanders dienen te worden gevrijwaard van bemoeienissen van Marokkaanse en andere buitenlandse invloeden'. Dit schrijven de vrijzinnige Marokkanen in hun notitie 'Bemoeienis van de Marokkaanse overheid met Marokkaanse Nederlanders en religieuze pluriformiteit'.²¹² Hiermee neemt het netwerk openlijk afstand van de Marokkaanse overheid en pleit voor een duidelijke keuze voor Nederlands burgerschap. Volgens het netwerk voelen Marokkaanse Nederlanders zich meer met Nederland verbonden dan met het land van herkomst: 'Als wij al onderdanen zijn, dan zijn we dat van koningin Beatrix en niet van de koning van Marokko'.²¹³

Organisaties van Marokkaanse vrouwen

Alle organisaties die hierboven werden besproken, waren organisaties van mannen, of organisaties waarin mannen de boventoon voerden. Marokkaanse vrouwen, die zoals gezegd merendeels later dan de mannen in Nederland arriveerden, waren in organisatieland nauwelijks zichtbaar. Terwijl de bovenbeschreven organisaties hun onderlinge strijd gedeeltelijk in het publieke domein uitvochten en dus veel belangstelling kregen van pers en politiek, gold dit niet voor de zeldzame organisaties van Marokkaanse vrouwen. Eerder in deze dissertatie heb ik beschreven hoe in de beginjaren van de migratie van Marokkaanse vrouwen naar Nederland veel initiatieven uitgingen van Nederlandse vrijwilligsters en dat dit ertoe leidde dat activiteiten voor Marokkaanse vrouwen afzonderlijk georganiseerd werden van Nederlandse vrouwen. Dit alles gold ook voor de ontstaansgeschiedenis van de oudste Marokkaanse vrouwen vereniging in Nederland: Marokkaanse Vrouwenvereniging in Nederland (MvVN).

MvVN ontstond uit de activiteiten die een groep Nederlandse beroepskrachten vanaf 1975 voor Marokkaanse vrouwen organiseerden. Uit taallessen van de Stichting Welzijn Buitenlandse Werknemers in Amsterdam ontstond in 1977 het Steunkomitee Marokkaanse Vrouwen. Het Steunkomitee bestond uit Nederlandse vrouwen, die Marokkaanse vrouwen als vrijwilligsters inzetten. Ze gaven Nederlandse en Arabische les, naailes, gezondheidszorg en hielden een spreekuur. Er werden films vertoond en feesten georganiseerd. Later volgden activiteiten voor 'meisjes tussen twee culturen'. In 1981 bereidden twee Marokkaanse beroepskrachten de oprichting van een Marokkaanse zelforganisatie voor. Op 19 mei 1982 was de Marokkaanse Vrouwenvereniging Nederland een feit.²¹⁴ De MvVN was min of meer een afsplitsing van het KMAN. Het apart organiseren van vrouwen werd in eerste instantie door het KMAN gezien als versnippering van krachten en verzwakking van de onderlinge solidariteit.²¹⁵ Het KMAN

kende wel een vrouwencomité dat zich specifiek richtte op de belangen en wensen van Marokkaanse vrouwen in Nederland. De mvvn begon met laagdrempelige activiteiten als alfabetiseringscursussen, voorlichting en kadertrainingen, maar er werd ook een actieve politieke strijd gevoerd, zowel in Nederland als in Marokko.

De benadering van de mvvn en andere Marokkaanse vrouwenorganisaties was, meer dan die van mannen, gericht op positieverbetering in het land van vestiging. Anders dan mannen zagen vrouwen hun organisaties niet als plekken waar ze hun statusverlies konden compenseren. Ze wilden hun leven hier verbeteren en investeren in een betere toekomst voor zichzelf en hun kinderen in Nederland in tegenstelling tot mannen en hun organisaties in de jaren 1970 en 1980, die veel meer gericht waren op de versterking van de banden met het land van herkomst.

De mvvn zette zich, net als Turkse vrouwenorganisaties, in de jaren 1980 in voor het zelfstandig verblijfsrecht voor migrantenvrouwen. Vrouwen kregen, als volgmigranten, veelal een verblijfsstatus die afhankelijk was van die van hun man. De afhankelijke verblijfstitel van vrouwen was in Nederland jarenlang een onderwerp van politieke discussie. Vrouwen, die zich bij hun man voegden die reeds in Nederland was, kregen recht op 'Verblijf bij echtgenoot'. Die echtgenoot moest minstens een jaar legaal werk hebben en nog een jaar werk in het vooruitzicht. Verder moest hij een inkomen hebben van 1447 gulden netto per maand en passende woonruimte. De vrouw, die zich bij haar man voegde, kon alleen een zelfstandige verblijfsvergunning krijgen nadat zij minstens drie jaar in Nederland had gewoond bij haar man. Vrouwen die binnen die drie jaar hun man verlieten of door hun man werden verlaten, konden worden uitgezet.²¹⁶ Er werden uitgebreide campagnes opgezet om de regelgeving ten aanzien van de afhankelijke verblijfsstatus veranderd te krijgen. Kort achter elkaar werden sterk geïndividualiseerde campagnes op gang gebracht. De kwesties werden uitgebreid in de Tweede Kamer besproken. Kappeyne van de Coppello (vvd) vroeg staatssecretaris van Justitie Haars (cda) of een algemene verruiming van het beleid wel nodig was als het hier ging om Turkse en Marokkaanse vrouwen. Staatssecretaris van Cultuur Recreatie en Maatschappelijk Werk Kraaijeveld-Wouters (cda) benadrukte dat dat niet klopte. Er waren ook Surinaamse, Kaapverdiaanse en Joegoslavische vrouwen.²¹⁷ In de pers werd het probleem wel neergezet als een Turks en Marokkaans probleem, met veel nadruk op het 'achterlijke' van de samenlevingen in de landen van herkomst. De campagnes leidden uiteindelijk tot een verandering van de regelgeving omtrent de verblijfsstatus, maar ze hadden ook tot gevolg dat migrantenvrouwen in een slachtofferrol werden gedrukt. In 1983 werd de regeling na veel druk en politieke discussie veranderd in meer dan drie jaar getrouwd, en minstens een jaar in Nederland wonende.

In de jaren 1990 richtten organisaties van Marokkaanse vrouwen zich tegen het voorstel van minister Sorgdrager van Justitie om echtscheidingen volgens islamitisch recht in Nederland te erkennen. Volgens dat plan zou een man van zijn vrouw kunnen scheiden, ook als zij daar niet mee heeft ingestemd.²¹⁸ In de jaren die volgden bleven de afstemming van de Marokkaanse wetgeving, plus het achterlaten van vrouwen in Marokko de voornaamste actiepunten van Marokkaanse vrouwenorganisaties.²¹⁹ Voor een belangrijk deel was hun blik dus op het land van herkomst gericht, vooral omdat de wetgeving daar tot problemen leidde voor Marokkaanse vrouwen in Nederland.

Conclusie

Marokkaanse migranten in Nederland hebben door de jaren heen meerdere organisaties opgericht om vorm te geven aan hun betrokkenheid met hun herkomstland. In dit hoofdstuk stonden drie organisaties centraal: het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland, de Amicales en de UMMON. Hoewel niet alle organisaties opgericht zijn vanuit de behoefte om verbonden te blijven met Marokko – de Amicales waren bijvoorbeeld door de Marokkaanse overheid ingesteld – ontwikkelden alle organisaties door de jaren heen een relatie met het herkomstland. De banden met Marokko waren niet statisch; ze veranderen door de tijd heen, en de betekenis die aan de banden werd gegeven kon verschuiven van negatief naar positief en terug. De redenen voor die verschuivingen zijn de veranderde politiek in het herkomstland of het vestigingsland en een ideologische koerswijziging bij migrantenorganisaties.

Het KMAN en de Amicales hadden vooral een politieke oriëntatie ten opzichte van Marokko. Het linkse KMAN voerde een continue strijd tegen het Marokkaanse regime dat als repressief werd beschouwd, terwijl de Amicales een verlengstuk waren van het Marokkaanse regime en de dreiging vanuit het KMAN probeerden weg te nemen. De houding van het comité ten aanzien van het Marokkaanse regime verschoof als gevolg van de veranderde politieke situatie in Marokko. Door de geleidelijke liberalisering en democratisering van Marokko vanaf de jaren 1990 viel de voedingsbodemp weg voor het KMAN om nog langer oppositie te voeren tegen het regime. Als gevolg van de veranderde politieke situatie in Marokko, ontwikkelde het Euro-Mediterraan Centrum voor Migratie en Ontwikkeling als erfgenaam van het KMAN nieuwe transnationale strategieën om betrokkenheid bij de Marokkaanse politiek af te dwingen. Deze strategieën waren niet nieuw, maar vinden hun oorsprong in de jarenlange strijd voor democratisering in Marokko die vanaf halverwege de jaren 1970 door het KMAN geïnitieerd werd. De oprichting van CADIME eind jaren 1970 kan in dit opzicht gezien worden als de voorloper van het Al Monadara collectief uit 2006. De Amicales zagen hun invloed eerder afnemen toen halverwege de jaren 1980 de Marokkaanse overheid een nieuwe emigratiekoers inzette.

De lokale context speelde een belangrijke rol bij het politiek transnationalisme van het KMAN en de Amicale. Het KMAN en de Amicales vochten hun onderlinge strijd, die gericht was op ideologische onenigheid over de Marokkaanse politiek, met name uit in Nederland. Bij de bestudering van banden met het herkomstland moet de nadruk dus niet alleen liggen op de nationale context in het herkomstland, maar dient de lokale context in het vestigingsland in beschouwing te worden genomen. Dit impliceert dat de politiek van het herkomstland de verbondenheid van Marokkaanse organisaties kan activeren en intensiveren, zonder dat die organisaties zich direct richten op het land van herkomst.

Een ander punt dat hiermee samenhangt is de rol die de organisaties die in dit hoofdstuk centraal staan hebben gespeeld bij de institutionalisering van banden met Marokko. In dit hoofdstuk heb ik laten zien dat de organisaties niet alleen banden met het herkomstland institutionaliseren, maar ook individuele banden faciliteren in een geïnstitutionaliseerde ruimte. Moskeeën organiseerden bijvoorbeeld taalonderwijs voor kinderen en creëerden ontmoetingsruimten voor hun bezoekers waar bij-

voorbeeld informatie uitgewisseld kon worden over sociale en politieke ontwikkelingen in Marokko, terwijl leden van het KMAN en de Amicales in de gelegenheid waren om deel te nemen aan demonstraties en andere activiteiten. Verder is in dit hoofdstuk gebleken dat de religieuze invulling van moskeeën zich nauwelijks verhoudt tot verbondenheid met het land van herkomst. De invloed van de Marokkaanse overheid bleef beperkt tot het zenden van imams tijdens de Ramadan. Nog los van de incidentele (politieke) samenwerking tussen moskeebesturen en de Marokkaanse overheid, benadrukten moskeeën steeds hun onafhankelijkheid. Dit is een indicatie dat de Marokkaanse overheid weinig religieuze autoriteit geniet in Nederland.

In de geschiedenis van de organisaties van Marokkanen in Nederland spelen klasse, gender en etniciteit een belangrijke rol. Mannen met uiteenlopende klasseposities en culturele achtergronden domineerden het Marokkaanse organisatieleven vanaf de jaren 1970. Toen de Amicales, het KMAN en de UMMON in de eerste helft van de jaren 1970 opgericht werden, bereikte de Marokkaanse migratie naar Nederland haar hoogtepunt. Het aantal Marokkanen groeide snel en de gemeenschap als geheel was op bepaalde punten homogeen: de mannen waren in de meerderheid en het merendeel kwam uit arme rurale gebieden van Noord-Marokko, was ongeletterd en had een zwak ontwikkeld politiek bewustzijn.

De kopstukken van het KMAN waren doorgaans hoog opgeleid en politiek ontwikkeld. Ze waren om politieke redenen uit Marokko gevlucht en sommigen hadden al ervaring opgedaan met politiek activisme in Frankrijk of Marokko. Hun participatie binnen het KMAN was geen compensatie voor hun statusverlies, maar eerder een voortzetting en bevestiging van hun status als politiek geëngageerde intellectuelen. Hun voornaamste doelstelling was de strijd tegen het onderdrukkende regime in Marokko voortzetten en zoveel mogelijk mensen mobiliseren voor deze strijd. Het KMAN beschouwde zichzelf als een massaorganisatie waar iedereen welkom was, ongeacht etnische of regionale afkomst. Vooral de mensen in nood, zoals de illegale Marokkanen, maar ook de Marokkanen die problemen hadden met het Marokkaanse regime zochten aansluiting bij het KMAN.

De leiders binnen de Amicales behoorden tot een andere categorie. Binnen de Amicales werden solidariteit en (politieke) steun doorgaans georganiseerd langs etnische lijnen. Bij bestuursverkiezingen werden familieleden en streek- of dorpsgenoten gemobiliseerd. Mensen met veel familie en kennissen maakten de grootste kans op een bestuursfunctie. De meeste kopstukken binnen de Amicales waren ongeletterd of weinig geschoold en hadden een zwak ontwikkeld politiek bewustzijn. Hun lage maatschappelijke positie in de Nederlandse samenleving compenseerden ze door zich aan te sluiten bij de Amicales. Via de Amicales probeerden ze aan status te winnen. Een positie binnen de Amicales gaf hen immers meer aanzien binnen de eigen gemeenschap. Het Amicales-kader ervoer dus sociale mobiliteit en genoot meer aanzien in Nederland, terwijl de voornamen van het KMAN hun sterke maatschappelijke positie verstevigden in Nederland.

De felle strijd tussen Amicales en KMAN werd door NCB en UMMON min of meer herhaald, gedeeltelijk gebruikmakend van dezelfde retoriek. Enigszins los daarvan stond de bouw van de grote moskee in Rotterdam, die nadrukkelijk Marokkaans werd genoemd, maar die slechts door een deel van de Marokkaans-Rotterdamse gemeen-

schap werd gedragen en waarbij buitenlandse bemoeienis – ditmaal vanuit Dubai – in feite door het lokale Rotterdamse gemeentebestuur werd uitgelokt.

Berberorganisaties maakten een heel andere geschiedenis door. Het was de in Nederland geboren generatie die gebruik kon maken van de mogelijkheden die het gevolg waren van veranderingen in Marokko. Emancipatie van Berbers in Marokko leidde tot organisatie van Berbers in Nederland.

Dit hoofdstuk had ook aandacht voor de verschuivende politieke en publieke perceptie van de banden van Marokkanen met hun land van herkomst. Ten eerste vindt de problematisering van de verbondenheid met Marokko zijn oorsprong deels in de jaren 1970. In die periode werd de ‘lange arm van koning Hassan’, die eerder door Marokkaanse linkse organisaties en hun sympathisanten werd geagendeerd, in politieke en maatschappelijke debatten scherp veroordeeld. De grootschalige steunacties en de enorme politieke en publieke aandacht in de jaren 1970 voor de Marokkaanse inmenging bepaalden sterk hoe tegen het Marokkaanse regime werd aangekeken. Het beeld van de ‘lange Marokkaanse arm’ in politiek en media en onder Marokkanen bleef in de periode daarna hardnekkig voortbestaan, terwijl weinig rekening gehouden werd met de positieve verschuivingen in de Marokkaanse emigratiepolitiek. De ‘lange Marokkaanse arm’ die Marokkanen onvrijwillig bindt aan hun herkomstland wordt in politieke kringen als verklaring gezien van de vermeende mislukte integratie van Marokkanen. Op deze manier ontslaat de Nederlandse politiek zich van de plicht om na te denken over het eigen beleid. De maatschappelijke en politieke afwijzing van de ‘Marokkaanse lange arm’ zorgde in de jaren 1970 bovendien voor grote verdeeldheid – voor of tegen het regime – onder Marokkanen in Nederland die uitgesproken werd in het publieke domein. Die verdeeldheid, zo heeft dit hoofdstuk laten zien, is nog altijd aanwezig onder Marokkanen.

7 Individuele banden met Marokko, 1960-1973

In dit hoofdstuk staan de contacten van individuele Marokkanen met hun land van herkomst centraal. Het gaat hier om de eerste fase van de migratie (1960-1973), waardoor er uitsluitend mannen aan het woord komen. Op basis van de interviews zijn in deze periode vier typen banden met het geboorteland te onderscheiden: contacten met familie, de reis, het overmaken van geld en de tussenpersonen die bij dit alles een belangrijke rol speelden: de *Bouchetta's*.

Contact met familie in Marokko

Driss Benkiran werd in 1947 in Meknes geboren. Hij groeide op in een middenklassegezin als oudste zoon. Hij rondde zijn baccalauréat af, maar zijn grootste passie lag bij de sport. Voor en na de schooluren was hij te vinden op de hardloopbaan, niet ver van zijn middelbare school. Van zijn droom om professioneel hardloper te worden kwam niet veel terecht. Dat had alles te maken met zijn vakantie in Parijs in de zomer van 1968. Een verre neef nodigde Benkiran uit om de zomer bij hem door te brengen in Parijs, waar hij woonde en werkte. Het verblijf in Parijs beviel Benkiran goed dat hij besloot nog een tijdje te blijven. Hij genoot van het drukke stadse leven en ging na een poosje werken als kelner in een café. Daar ontmoette hij twee Marokkanen die op doorreis waren naar Amsterdam. Zij waren net in Marokko op vakantie geweest en met de trein van Algeciras naar Parijs gekomen. De volgende dag zouden ze hun reis vervolgen naar Amsterdam. Benkiran beloofde hen daar op te zoeken, voordat hij terug zou keren naar Marokko.

Het was erg gezellig met die Marokkanen. Ze bleven de hele avond in het café hangen en toen mijn werk erop zat, zijn we naar een ander café verhuisd. In de winter van 1969 was het zover. Ik woonde intussen een half jaar in Parijs toen ik besloot mijn vrienden in Amsterdam op te zoeken. Ik had helemaal geen verwachtingen. Ik reisde het avontuur achterna. Ik kocht een enkeltje, omdat ik niet wist hoe lang ik in Nederland zou blijven. Op het Centraal Station van Amsterdam nam ik een taxi naar het adres van het pension, waar Ali en Mohamed, mijn nieuwe vrienden, woonden. Ik kon niet bij hen blijven in het pension, want het was er erg druk. Ik vond het ook niet erg. Het was er bomvol, en ik logeerde liever in een hotel.¹

Na anderhalve week in Amsterdam besloot Benkiran voorgoed in de stad te blijven. Met een kort telefoontje naar zijn neef in Parijs was de zaak beklonken. Benkiran

hoefde niet eerst terug naar Parijs, want hij had al zijn bezittingen in zijn enige koffer meegenomen naar Amsterdam.

Het was erg koud in Amsterdam, maar ik denk met warme gevoelens terug aan die tijd. Ik werd er hartelijk ontvangen. Ali stelde voor om samen met hem te werken in de papierfabriek. Dat ik geen Nederlands sprak was geen probleem. Ze hadden mensen nodig en ik vond het niet erg om een paar centen te verdienen. Gelukkig was Ali er om mij in het begin te begeleiden. Ik kon ook meteen terecht in een ander pension, waar het veel netter was.²

Ongeveer een jaar zou Driss Benkiran werken bij de papierfabriek in Sloterdijk. Door de contacten met zijn collega's op de werkvloer en de kranten die hij regelmatig las, wist hij snel de taal te leren. Met een middelbaar schooldiploma op zak wilde hij bevestigen hogerop komen. Toen hij in januari 1971 afscheid nam van de fabriek, meldde hij zich aan voor een avondstudie boekhouding. In de avonduren werkte hij in een restaurant aan het Surinameplein. Hardlopen deed hij nog steeds, voornamelijk in de weekenden.

Onder zijn vrienden stond Benkiran bekend als de 'krantenlezer', omdat hij altijd met een krant onder zijn arm liep. Ze kwamen al snel bij hem terecht als er een brief gelezen of geschreven moest worden. Zelf hield hij ook contact met zijn familie in Meknes via brieven. Een enkele keer belde hij naar zijn familie, maar omdat zijn ouders thuis geen telefoon hadden bleef het bij speciale gelegenheden. In de straat waar zijn ouders woonden, woonde een echtpaar met een vaste lijn in huis. Zo vernamen zijn ouders dat hij zich voorgoed in Amsterdam gevestigd had. Meestal schreef Benkiran over zijn studie, zijn werk en zijn belevenissen in de stad. Soms stuurde hij een ansichtkaart van Amsterdam, zoals hij ook deed toen hij nog in Parijs woonde.

De respondenten probeerden in die eerste periode zo goed en zo kwaad als het ging contact te onderhouden met hun familie in Marokko. Het was niet altijd een gemakkelijke opgave, zoals in het geval van Driss Benkiran. Dat gold vooral voor de mannen met familie op het platteland. Het duurde soms weken voordat een brief zijn bestemming bereikte, en dan was het voor de verzender nog onzeker of de familie de brief werkelijk had ontvangen. De brieven die afkomstig waren van mannen met een dorpsachtergrond werden gestuurd naar de centraal gelegen marktplaatsen op het platteland, waar de lokale vertegenwoordiger, de *m'kaddem*, verantwoordelijk was voor de distributie. De post ging naar een centraal punt, omdat de mensen in de omringende dorpen simpelweg geen adres hadden. Een naam was vaak voldoende om de geadresseerde te bereiken. Soms gaven Marokkaanse migranten tijdens een vakantie in hun geboortedorp geld of cadeaus uit Nederland, zoals koffie, thee of snoepgoed, aan de *m'kaddem* om er zeker van te zijn dat hun brieven werden afgeleverd.³ In de grote steden, zoals Casablanca en Meknes, kwamen deze problemen nauwelijks voor. Daar was de infrastructuur en de postbezorging moderner georganiseerd.

Een grotere uitdaging, voor de brieven-schrijvers en -ontvangers, was iemand vinden die hun brieven kon lezen en schrijven. De meeste mannen die naar Nederland kwamen, dat geldt ook voor een deel van de respondenten, waren ongeletterd en dus afhankelijk van vrienden en kennissen die wel konden lezen en schrijven. Naast Driss Benkiran, nam ook Brahim Elatik die taak op zich. In zijn omgeving stond hij bekend als een geleerde man.

De mensen wisten dat ik geschoold was en kwamen naar mij toe om brieven voor hen te lezen en schrijven. Regelmatig bracht ik mijn dagen schrijvend door, totdat mijn vingers verstijfden.⁴

Dankzij enkele jaren moskeeonderwijs schreef Brahim Amounan zijn eigen brieven. Zijn mede pensionbewoners klopten bij hem aan om brieven voor hen te schrijven, wat hem de bijnaam *fgih* (geestelijke) opleverde. Om het de brieven schrijvers makkelijker te maken, waren de brieven weinig origineel. Ze begonnen bijna allemaal met 'In naam van Allah, de barmhartige', en eindigden met 'Er ontbreekt ons helemaal niets, alleen jullie geliefde gezicht en een klein beetje geld'.⁵ Sommigen gebruikten cassettebandjes om hun berichten in te spreken voor de achterblijvers. Die bandjes werden in Marokko afgeluisterd, en op dezelfde cassettebandjes werden nieuwe berichten ingesproken. Geen van mijn respondenten beschikte nog over deze cassettebandjes. In de openingsscène van de documentaire *Een beter leven* over de eerste Marokkaanse migranten in Nederland en hun zonen is een geëmotioneerde Mohamed Achahboun te zien. Hij luistert naar een cassettebandje dat door zijn ouders in Marokko is ingesproken.

Goedendag, mijn zoon. Ik bid voor jouw heil. In deze wereld en in het hiernamaals. Amen. Moge God jou het rechte pad wijzen. Moge God jou en jouw kinderen behoeden. Moge je welvarend zijn op je werk. Ik bid dat je moeilijkheden overwint. Ik bid God dat Hij jou gezondheid schenkt opdat je je werk aankunt en je problemen overwint. Wij, jouw ouders bidden voor je. We vergeten je nooit in onze gebeden. Weet dat je ouders van je houden. Doe de groeten aan Farid, Ali en Said.⁶

Het inspreken van cassettebandjes was een geweldige oplossing voor ongeletterde Marokkanen (en andere migranten) en een alternatief voor de telefoon. Weinig mensen beschikten in de beginperiode over een telefoon in Marokko. Om gebeld te worden moesten de echtgenotes en andere achterblijvers naar de kruidenier in het dorp, en het kwam wel eens voor dat hij onverwachts gesloten was. Ook in de stad hadden weinig mensen een telefoon in huis. Rachida Bouhali kan zich nog goed herinneren dat er in haar straat in Casablanca maar een gezin was met een telefoon.

De man des huizes werkte als administrateur voor de Fransen. Dat gezin kon het zich dus permitteren om een telefoon in huis te nemen. Ze waren altijd heel behulpzaam. Als iemand ziek was of er gebeurde een ongeluk, werd er bij hen aangeklopt om de dokter of politie te bellen. Wie familie had in het buitenland werd weleens gebeld, maar dan moesten er wel eerst afspraken gemaakt worden. Je kon niet zomaar binnenvallen bij mensen thuis omdat je een telefoontje uit Frankrijk of Nederland verwachtte. Als dank kregen de burens vers gebakken brood of koekjes van de gebruikers.⁷

Behalve brieven en cassettebandjes stuurden Marokkaanse migranten ook foto's. Ze poseerden in mooie kleding en in veel gevallen in de nabijheid van een mooie auto, die niet altijd van hen was. Deze foto's waren bedoeld om de familie in Marokko er aan te herinneren dat ze een rijk leven leidden in Nederland. Getrouwde mannen die een gezin hadden in Marokko waren geneigd om met hun bezittingen te pronken. Maar de foto's hadden ook een andere functie. Met de foto's van overvolle pensions en hun werkplaats benadrukten ze hun financiële verantwoordelijkheden. Mohamed

Kitani vertrok in 1965 uit Marokko met een werkcontract op zak. Hij kwam terecht in een textiel fabriek in Helmond. Kitani schreef brieven waarin hij zijn familie informeerde over het weer, over het leven in Nederland en over zijn werk. Hij stuurde ook regelmatig foto's van zijn woon- en werkplek.

Mijn familie in Fes moest weten met welk doel we uit Marokko waren vertrokken. Ik wilde ze laten zien hoe zwaar we het soms hadden. Het was alle dagen van de week: werken, werken, werken. Maar ze moesten ook weten dat ze op mij konden rekenen. Op deze manier was ik in staat om een bijdrage te leveren aan het inkomen thuis, want mijn vader was overleden en ik zorgde voor mijn moeder.⁸

In de periode tussen 1960 en 1973 onderhielden Marokkanen hechte contacten met hun familie in het herkomstland. Die contacten bestonden vooral uit bellen, foto's, brieven en cassettebandjes versturen. Via de brieven informeerden ze naar de gezondheid van de familieleden en naar de ontwikkelingen in het dorp of de stad. Omgekeerd berichtten ze de achterblijvers over hun leven, hun gezondheid en hun werk. De foto's die de mannen opstuurden waren bedoeld om de achterblijvers te informeren over hun nieuwe leefomgeving, maar ook als herinnering aan hun gevoelde verantwoordelijkheden ten opzichte van de familie in Marokko. Dat mannen schreven over hun werkelijke leven in Nederland was eerder uitzondering dan regel. In de meeste gevallen werd de schijn opgehouden; de mannen poseerden voor mooie auto's in hun fraaiste kleren. Bij alle mannen waren de contacten met het herkomstland aanwezig, maar de mannen, van wie het gezin was achtergebleven in Marokko, hadden, gelet op hun vanzelfsprekende verantwoordelijkheid, de sterkste banden met Marokko. Mannen zonder gezin in Marokko, voelden minder de verplichting om op regelmatige basis contacten te onderhouden. Ten aanzien van de laatsten waren de verwachtingen minder hoog.

Naar Marokko

Een terugkeer naar Marokko lag in de beginjaren niet voor de hand, omdat de mannen juist vertrokken waren om na een paar jaar, met het gespaarde geld, voorgoed terug te keren. Marokkanen die via de werving naar Nederland waren gekomen, hadden na een jaar werken recht op vakantie in Marokko. Hoewel de mannen spraken over een 'vakantie' in hun herkomstland, waren het zelden toeristische reizen. De mannen gingen naar Marokko om hun gezinnen te zien, om documenten te regelen of hun zieke ouders te bezoeken. Ze namen dikwijls geld en kleding mee. De mannen die hun gezin hadden achtergelaten probeerden wel regelmatig, meestal in de zomervakantie, naar Marokko te reizen. Om financiële redenen lukte dat niet altijd. Sommige mannen moesten tijdens de zomermaanden werken en hadden te weinig vakantiedagen om de lange reis te maken. Anderen laptten de regels van hun werkgever aan hun laars en vertrokken in de zomermaanden toch naar Marokko.

In de jaren 1960 was er werk in overvloed. Als een werkgever zijn personeel geen toestemming gaf om op vakantie te gaan, namen sommige mannen ontslag, want wie terugkwam kon elders meteen weer aan de bak. Brahim Amounan dacht er ook net

zo over. Amounan dreef samen met zijn broer een kruidenierswinkel in Casablanca voordat hij in 1965 naar Nederland kwam. Na een kort dienstverband bij Philips in Eindhoven, belandde hij bij kartonfabriek Van Meurs in Bussum. Van zijn werkgever kreeg Amounan vier weken vrijaf, maar hij meldde zich pas na de vijfde week weer in de fabriek.

De plaatsvervangende personeelschef was daar niet blij mee en ik werd ontslagen. Dat vond ik prima, want er was genoeg werk. Ik meldde me bij de bandenfabriek in Maarsse. Toen de personeelschef van de kartonfabriek, die tegelijkertijd met mij op vakantie was, terugkwam in de fabriek werd hem verteld dat ik wegens verzuim ontslagen was. Zijn neef die in zijn afwezigheid de baas was had mij ontslagen. Hij sommeerde hem om mij te zoeken en terug te halen, anders zou hij ook de laan uitgestuurd worden. Ik was namelijk door de fabriek opgeleid voor de job, en nu ik alles onder de knie had, moest ik weg. Dat vond hij niet kunnen. Bij het arbeidsbureau informeerde hij naar mijn nieuwe baan. Hij bezocht me in de bandenfabriek en bood me mijn oude baan aan. Hij excuseerde zich ook. Ik weigerde terug te gaan, waarop hij zijn beklag deed bij het arbeidsbureau. Toen kreeg ik bezoek van iemand van het arbeidsbureau om te bemiddelen. Voor de lieve vrede ben ik toen teruggegaan naar de kartonfabriek.⁹

In de kartonfabriek, waar hij het schopte tot productiechef, bleef Amounan nog een poos werken. Door een incident waarbij een Marokkaanse collega onder werktijd ernstig gewond raakte besloot Amounan definitief afscheid te nemen van de kartonfabriek.

Voor ongetrouwde mannen, zoals Amounan, was de druk om naar Marokko te gaan niet groot. Ze hadden geen gezin in Marokko achtergelaten en konden zelf besluiten wanneer ze naar Marokko gingen. Dat gold niet voor de getrouwde Abdeslam Ulichki die in 1965 naar Nederland kwam: 'In het begin had ik veel last van heimwee. Het hele jaar keek ik uit naar de zomervakantie, die ik in Marokko doorbracht met mijn familie. Het was voor mij ondenkbaar om in Nederland te blijven.'¹⁰ Toen Ulichki in 1967 trouwde, viel het hem heel zwaar om tien maanden gescheiden te leven van zijn vrouw die aanvankelijk achterbleef in Marokko, omdat ze een goed betaalde baan had bij het postkantoor in Tetouan. Ulichki kon maar moeilijk zijn vrouw overhalen om naar Nederland te komen. Een ernstig bedrijfsongeval in 1970 luidde uiteindelijk de komst in van Ulichki's vrouw en hun inmiddels eenjarige dochter.

Voor alle mannen gold dat op vakantie gaan naar Marokko een dure aangelegenheid was. De reis moest betaald worden en voor de achtergebleven familie moesten cadeaus, zoals kleding en huishoudelijke artikelen, meegebracht worden. Brahim Elatik hoefde nooit lang na te denken over een bezoek aan Marokko. Hij werkte sinds 1968 bij KLM en kon daardoor goedkoop naar Marokko.

Via mijn werk bij de KLM kon ik voor bijna niks naar Marokko vliegen. Toen mijn gezin overkwam naar Nederland konden we vaak naar Marokko gaan op vakantie. Ik realiseer me dat ik veel geluk had, omdat mijn vrienden eerst moesten sparen om een keer per jaar naar Marokko te kunnen.¹¹

Sommige mannen waren niet in staat om naar Marokko te reizen, omdat ze niet beschikten over een verblijfsvergunning. Wie geen geldige papieren had, kon na vertrek niet gemakkelijk het land weer in. Een van hen was Mohamed Echarrouiti die in 1970 naar Nederland kwam. De eerste vijf jaar verbleef hij illegaal in Nederland.

Met alleen een Marokkaans paspoort was het eenvoudig om werk te vinden in de vroege jaren 1970. Maar zonder verblijfsvergunning kon ik niet naar Marokko. Gelukkig had ik in Amsterdam familie, dus ik was niet helemaal alleen.¹²

Kranten schreven geregeld over de jaarlijkse terugkeer van buitenlandse werknemers naar hun land van herkomst. In 1970 schreef de *Peel en Maas* over 'gastarbeiders die gepakt en gezakt op vakantie gingen naar hun vaderland'.

Het afgelopen weekend zijn vele van de honderden gastarbeiders – of 'vreemde' arbeiders, zoals ze ook genoemd worden – voor een vakantie uit Venray vertrokken naar hun respectievelijke vaderlanden. Van hun spaarcenten hadden ze zich merendeels in het nieuw gestoken en vele duurzame huishoudelijke artikelen gekocht. Vooral transistors, draagbare radio's, bandrecordercassettes en scheerapparaten hadden daarbij de voorkeur. Maar ook kleding werd met grote hoeveelheden gekocht, niet alleen voor henzelf, doch ook voor moeder of echtgenote thuis. Men schat dat deze gastarbeiders voor tienduizenden gulden hebben ingekocht.¹³

De meeste mannen reisden per trein of per vliegtuig naar hun vaderland, alleen of met landgenoten. Met de auto reizen was ook niet ongebruikelijk. Volgeladen reden ze naar Marokko. Bij thuiskomst wachtte hen een groot onthaal. Na een aantal weken was het weer tijd om afscheid te nemen van de familie en terug te keren naar Nederland. Het afscheidstaferaal bleef niet onopgemerkt in de pers. De meeste aandacht ging uit naar het uiteen vallen van het gezinsleven. Vrouwen en kinderen bleven droefd achter, aldus de *Haagsche Courant*.

Dikke tranen glijden over de wangen van een in een kleurrijk gewaad gestoken jonge vrouw. Ze neemt een punt van de onder haar kin geknoopte hoofddoek, haalt 'm vluchtig over haar gezicht en staart met roodbehuilde ogen langs een douane-employé naar een achter een hekje druk zwaaiende man. Ze probeert een glimlach, heft aarzelend een hand op en maakt met haar vingers een groetbeweging. Om haar heen krioelt het van mensen. Mannen, vrouwen en kinderen vallen elkaar ontmoerd om de hals, anderen banen zich met volgepropte koffers driftig een weg door de massa. [...] Tien maanden of misschien wel langer zal het duren voordat men elkaar zal weerzien; voor de vrouwen moet het een eeuwigheid lijken.¹⁴

Geldovermakingen

In 1987 publiceerde *Vrij Nederland* een reportage over succesvolle Marokkanen in Nederland. In de reportage werd ook aandacht besteed aan de financiële verplichtingen die Marokkanen hadden ten aanzien van familie in het land van herkomst. Vooral de mannen met een echtgenote en kinderen in Marokko hadden het zwaar te verduren.

Ze gingen in goedkope pensions wonen en kochten goedkope kleding op de markt. De jonge en ongebonden Marokkaanse mannen voelden die financiële verplichting minder. Ze zagen hoe hun landgenoten met een gezin in Marokko al hun geld opsparden. In 1989 schetste Mohamed, een succesvolle rijsschoolhouder in Rotterdam, een mistroostig beeld van de oudere Marokkanen. Marokkanen die hun familie in Marokko hadden, heb-

ben geen leven gehad. Ze moesten dag en nacht werken om rond te komen. Ze hadden misschien wel duizend gulden per maand nodig. Ze hadden geen leven hier, en ze hadden geen leven daar. Je kunt je leven niet naar twee kanten verdelen.¹⁵

De meeste Marokkanen migreerden omwille van een betere economische toekomst, voor henzelf en voor hun gezin en familie. Het was daarom voor veel mannen vanzelfsprekend om regelmatig geld over te maken. Wie een gezin had in Marokko, stuurde vaker geld. De ongebonden mannen voelden die druk minder en zorgden in de eerste plaats voor hun families. De ongetrouwde Brahim Amounan, die in 1965 op negentienjarige leeftijd zijn geboorteland verliet, vormde hierop een uitzondering. Zijn verblijf in Nederland stond geheel in het teken van de financiële verplichtingen ten aanzien van zijn familie.

Vanaf mijn eerste werkdag in Nederland was het mijn prioriteit om geld te sturen naar mijn familie. Ik werkte bewust dubbele diensten en deed soms ook overwerk. Ik werkte onophoudelijk en stuurde regelmatig geld via het postkantoor: om de vier of zes weken. Ik hield wat ik nodig had voor huur en andere onkosten en de rest stuurde ik op. Vaak ging het om een bedrag van 1000 gulden. Ik stuurde tegelijkertijd een brief waarin ik aankondigde dat het geld onderweg was.¹⁶

Amounan vond het niet erg om zoveel geld over te maken. Hij wilde het graag, en nog belangrijker: zijn familie had het nodig. Het geld dat de jonge Amounan stuurde kwam terecht bij zijn vader, die ervoor zorgde dat de hele familie – vier broers en drie zussen – ervan profiteerde. De genereuze maandelijkse geldovermakingen bleven zeventien jaar doorgaan. In 1977 trouwde Amounan in Marokko en vijf jaar later, in 1982, voegden zijn vrouw en twee jonge kinderen zich bij hem in Amsterdam.

Mijn vrouw en kinderen woonden zelfstandig in mijn broers huis. Dus sinds 1977 stuurde ik geld naar mijn vader en naar mijn vrouw. Het was mijn verantwoordelijkheid, maar ook mijn verplichting. Ik had geen andere keus. Het kwam nooit bij me op om na mijn huwelijk voorgoed terug te keren naar Marokko. Alleen door in Nederland te blijven kon ik voldoen aan mijn financiële verplichtingen. Als je geen fatsoenlijk inkomen had, was het moeilijk overleven in Marokko.¹⁷

Amounan besloot een eigen bedrijf op te zetten in Marokko. Op deze manier hoefde zijn familie in de toekomst niet langer afhankelijk te zijn van zijn geldovermakingen. In 1972 kocht hij grond in Ain Harrouda, op het platteland nabij Casablanca. Hij bouwde drie huizen en een grote boerderij waar hij vee en kippen hield. In al die jaren dat Amounan geld overmaakte naar zijn familie, was hij ook in staat om een bedrijf te starten. Zijn broer had de dagelijkse leiding, terwijl Amounan voor het geld zorgde. De onderneming kostte duizenden guldens, maar bleek helaas geen groot succes: al het geproduceerde voedsel werd gebruikt voor eigen consumptie. Amounan vertrok naar Marokko om zijn bedrijf te redden, maar de Marokkaanse autoriteiten waren niet erg behulpzaam.

Ik vond een Nederlandse zakenpartner die bereid was te investeren in mijn bedrijf. Het plan was om een kaasfabriek te beginnen op de boerderij. Hij had de expertise en ik beschikte over grond en materialen. We gingen naar de lokale autoriteiten om toestemming

te krijgen om een muur te bouwen waar de koelkasten voor de kaas tegenaan geplaatst konden worden. De ambtenaar weigerde toestemming te geven en wilde bovendien ook nog 10 procent van de winst. Mijn zakenpartner was furieus en weigerde zaken te doen met corrupte ambtenaren. Het was heel teleurstellend, want al het werk was voor niets geweest.¹⁸

Brahim Elatik, een streekgenoot van Amounan, vertrok in 1964 uit Marokko met een werkcontract voor een chocoladefabriek in Frankrijk. Een jaar later, in 1965, vestigde hij zich in Amsterdam. Op dat moment was hij getrouwd en vader van twee kinderen. Zijn gezin woonde in bij zijn ouders in Tafraout, in het zuiden van Marokko.

Natuurlijk stuurde ik geld naar mijn gezin en de rest van mijn familie. Dat was heel normaal. In 1972 kwam mijn gezin over naar Nederland, maar ook daarna stuurde ik geld naar mijn vader en mijn broers en zussen. Ik maakte regelmatig geld over, maar ik stuurde extra geld als dat nodig was, bijvoorbeeld als er iemand opgenomen moest worden in het ziekenhuis. Toen mijn vader overleed stopte ik met geld overmaken.¹⁹

De geldovermakingen werden logischerwijs gestaakt om het moment dat er niemand meer was om geld naar toe te sturen. Ahmed Belhaj kwam in 1966 naar Nederland. Hij maakte iedere maand geld over. Vaak ging het om een bedrag tussen de zestig en honderd gulden.

Het leven was goedkoop in Marokko, dus ze konden makkelijk leven van het geld dat ik overmaakte. Met dat geld hielp ik mijn vader zijn gezin te onderhouden, maar eerlijk gezegd had ik het geld zelf nodig. Ik was jong en wilde van het leven genieten in Nederland.²⁰

Om aan zijn financiële verplichtingen te ontsnappen regelde Belhaj een arbeidscontract voor zijn vader.

Dat was heel eenvoudig. Je gaf dan aan je werkgever wat namen door van mensen die je kende en dan was het geregeld. Mijn vader kwam niet bij hetzelfde bedrijf werken als ik. Ik zorgde ervoor dat hij ergens anders aan de slag kon. Ik hoefde mijn vader niet op mijn dak te hebben. Ik zorgde ook voor een aparte logeerkamer. Ik ging naar discotheken en ik had weinig zin om mijn vader daarbij op sleeptouw te nemen. In het weekend ging ik naar hem toen. We maakten uitstapjes met de auto of we gingen samen boodschappen doen.²¹

Met het geld dat Ahmed's vader verdiende, kon hij zijn eigen gezin onderhouden. Vanaf dat moment maakte Ahmed alleen sporadisch geld over naar Marokko.

Niet alle Marokkanen zagen hun maandelijks financiële bijdragen als een verplichting. Volgens Lahoussine Ait Chitt haalden sommigen er veel genoeg uit om hun familie te ondersteunen en hun geboortedorp te helpen ontwikkelen. Ait Chitt werd in Amizmiz (50 km ten zuiden van Marrakech) geboren en kwam in 1969 naar Nederland.

Veel Marokkanen hebben heel veel bijgedragen aan de bloei van hun dorpen. In mijn omgeving zijn heel veel mensen naar Frankrijk gegaan. Ze hebben wegen aangelegd en families gered. Ik had vijf broers en ik heb er voor gezorgd dat ze allemaal naar school konden, ik heb een huis gebouwd. Daar heb ik geen spijt van gehad. Al de mensen die naar Nederland zijn gekomen, die hebben wel wat bereikt. Die hebben grond gekocht en dorpen gere-

noveerd. Dat was nooit door de overheid gedaan. Er was armoede en ellende. Er ging een wereld voor je open als je naar het buitenland kon. Ik ontdekte die wereld ook. Het was niet de beste tijd van Marokko. Je kon meteen zien als iemand in het buitenland was geweest. Het was het gesprek van de dag als je in het dorp liep met brillantine in je haren, met je autootje rondreed. Je had eer en status, je kon je familie redden. Het waren heel andere tijden, dat moeten we niet ontkennen.²²

Maar het was niet altijd makkelijk. Met een groepje Marokkanen ontwikkelde Ait Chitt een spaarsysteem: 'Er ging elke maand steeds één salaris naar Marokko, om een huis te bouwen of om op een andere manier mensen te helpen. Zo hebben we elkaar geholpen'.²³

Bouchetta's

Belhaj was een van de vele Marokkaanse arbeiders die erin slaagde om via informele kanalen een arbeidscontract te regelen voor een familielid. In deze periode waren meer informele bemiddelaars uit eigen kring actief. In de periode dat Driss Boujoufi in Frankrijk werkte, tussen 1964 en 1966, fungeerde hij naar eigen zeggen als 'rustpost'. Op doorreis naar Nederland verbleven veel dorp- en streekgenoten enkele dagen bij hem: 'Van de twee jaren dat ik in Frankrijk woonde, heb ik misschien tien procent van de tijd in mijn eigen bed geslapen. Omdat zoveel mensen via mij naar Nederland vertrokken, wilde ik niet langer alleen maar een tussenstop zijn. In 1966 besloot ik hen achterna te reizen naar eindstop Nederland'.²⁴ Sommige Marokkanen verdienden de kost met het aantrekken van arbeiders voor hun werkgever.

In 1969 kregen twee Marokkanen in Veenendaal in opdracht van hun werkgever vrijaf om andere arbeiders te werven voor hetzelfde bedrijf. Ze werden ingeschakeld omdat ze de taal spraken en omdat ze wisten waar andere Marokkanen zich bevonden. Hun vrije tijd werd niet doorbetaald, althans niet volledig. Ter compensatie van hun gemiste arbeidsuren vroegen zij een bijdrage van de geworvenen.

Marokkaanse arbeiders werden ook ingeschakeld bij het aantrekken van arbeiders in hun land van herkomst. Heen en weer reizen in dienst van een Nederlands bedrijf hoorde bij de taakomschrijving. Lahoussine Ait Chitt was een van hen. Voor zijn werkgever, de Twentse textiel fabriek Bamshoeve, deed hij tolk- en vertaalwerk. Omdat Ait Chitt Frans, Arabisch en een beetje Nederlands sprak was hij inzetbaar bij de werving van textielarbeiders in Fes, Tetouan, en Chefchouen. Dit waren steden met een traditionele textielindustrie. De vaardigheden van de geworven arbeiders werden kritisch getoetst. Alleen de beste arbeiders werden geselecteerd. Ze moesten kunnen spinnen, weven en in een snel tempo kleuren scheiden. Ait Chitt schroomde niet om voor zijn broer en andere familieleden een arbeidscontract te regelen, 'als je werkgever tevreden over je was, kon je makkelijk familieleden voordragen'.²⁵

Sommige tussenpersonen, *bouchetta's* genoemd, leefden in Marokko en regelden werk in Europa voor andere Marokkanen.²⁶ Belhaj kende een *bouchetta* in het dorp waar zijn ouders waren geboren, Beni Said in de provincie Nador. Vanwege de uitzichtloze economische situatie in de Rif vertrokken zijn ouders te voet naar Algerije, waar Ahmed in 1946 werd geboren. Daar werkte zijn vader op een Franse boerderij.

Tijdens de Algerijnse Onafhankelijkheidsoorlog, in 1957, keerde het gezin Belhaj terug naar Beni Said. Opnieuw werkte zijn vader in de landbouw. Als de jonge Ahmed niet naar school ging, hielp hij zijn vader op het land. Toen Ahmed het plan opvatte om naar Europa te migreren, keerde hij terug naar Algerije om zijn geboorteakte op te halen. Met een Franse geboorteakte kon hij in 1966 in Beni Said een Frans paspoort aanvragen. Dat kreeg hij zonder moeite. Met zijn paspoort wendde hij zich tot een *bouchetta*. De *bouchetta* begeleidde Ahmed en een groepje mannen op weg naar Europa. Vanuit Melilla vertrok het gezelschap per boot naar Malaga. Daar stapten de mannen in de boot naar Barcelona en daarna naar Montpellier waar de *bouchetta* de jonge mannen achterliet en terugkeerde naar Marokko. Sommige mannen staakten hun reis in Parijs, anderen, waaronder Ahmed Belhaj, namen op Gare du Nord een taxi naar Utrecht.

De *bouchetta* was vaak een oudere man. Hij pendelde tussen Marokko en Europa; op de heenweg begeleidde hij Marokkanen op weg naar werk en op de terugweg bracht hij spullen, zoals radio's, fietsen, speelgoed, brieven en geld mee terug. In de periode dat de *bouchetta's* actief waren, was het makkelijk om zonder visum naar Europa te reizen; een geldig Marokkaans paspoort was voldoende. *Bouchetta's* kenden de weg in Europa en de gemeenschappen in Marokko. Ze wisten precies wie uit welk dorp was vertrokken. In Europa bezochten ze pensions waar ze hun diensten aanboden. *Bouchetta's* hadden geen vast salaris, maar kregen – afhankelijk van wat de cliënten konden missen – een vergoeding. In een notitieboekje noteerde de *bouchetta* informatie van de verzender, details over de goederen of het geldbedrag en de adressen van de ontvangers. De Marokkanen in het buitenland vertrouwden de *bouchetta*. Het was vaak iemand uit hetzelfde dorp of uit dezelfde familie. Als de *bouchetta* met de noorderzon verdween of geld of spullen die bedoeld waren voor de familie achterhield, wist men hem te vinden. *Bouchetta's* werden ook ingeschakeld bij het ophalen en het afleveren van officiële documenten, zoals geboorteakten.

Bouchetta's waren een typisch Riffijns verschijnsel en waren reeds actief in de jaren 1940 toen Riffijnen massaal naar Algerije migreerden. Door de kettingmigratie hadden Riffijnse migranten sterke en hechte netwerken. *Bouchetta's* vormden een belangrijke schakel in die netwerken. De slecht ontwikkelde infrastructuur in de Rif speelde een belangrijke rol in de opkomst van *bouchetta's*. Marokkanen in het buitenland waren afhankelijk van de *bouchetta's* om in contact te blijven met hun familie in Marokko. Marokkanen uit de Sous, zoals Brahim Amounan en Brahim Elatik, waren in de minderheid. In tegenstelling tot de mannen uit de Rif vormden zij geen hecht netwerk met andere Sousi's, simpelweg omdat ze in de minderheid waren. Bovendien stuurden zij hun brieven en hun geldovermakingen via de post naar de grote steden. Amounan en veel andere mannen uit de Sous migreerden eerst naar de stad, in de meeste gevallen Casablanca, voordat ze de oversteek maakten naar Europa. De gebrekkige infrastructuur speelde in hun geval geen rol.

Conclusie

In de periode tussen 1960 en 1973 bestond de migratie vanuit Marokko vooral uit mannen. Hun banden met Marokko waren zeer hecht. Dat gold in algemene zin, maar in het bijzonder voor de mannen die een gezin hadden achtergelaten. In deze periode schreven de migranten brieven, telefoneerden of stuurden ingesproken cassettebandjes. Naast het onderhouden van sociale contacten stuurden de mannen regelmatig geld en spullen, zoals kleding, naar hun gezinnen en families in Marokko. Bijna alle mannen moesten vanaf het begin voldoen aan financiële verplichtingen ten aanzien van de achtergebleven familie. Jonge en ongebonden mannen voelden die financiële verplichting minder dan hun getrouwde landgenoten. In de meeste gevallen werden de geldovermakingen gestaakt na het overlijden van de ouders. Geldovermakingen waren beslist niet alleen geboren uit een financiële verplichting; sommige mannen schiepen er genoeg in om hun (verre) familie te ondersteunen of om bij te dragen aan de ontwikkeling van hun geboortedorp, omdat ze op deze manier aan de achterblijvers konden laten zien dat ze een succesvol leven hadden opgebouwd in het buitenland.

Een reis naar het herkomstland was in deze periode ook een belangrijke activiteit. Voor ongetrouwde mannen was de druk om naar Marokko te gaan minder groot; ze hadden geen kinderen en echtgenote om naar terug te keren. Hun maandelijks geldovermakingen waren voldoende. Alleen bij ziekte of overlijden van familieleden reisden ze naar Marokko. Het verblijf in Marokko, veelal in de zomermaanden, werd benut om de familie en het gezin te bezoeken, om spullen mee te nemen, om documenten in orde te maken en om zieke ouders bij te staan. Wie niet in staat was om vakantiedagen op te nemen, door geldgebrek of door een illegale status, kon gebruik maken van de diensten van tussenpersonen, de *bouchetta's*. Ze kenden de weg goed in Marokko en in Europa. *Bouchetta's* kwamen vooral voor in de Rif, vanwege de slecht ontwikkelde infrastructuur in die regio. Veel Marokkanen in Nederland waren voor hun contacten met de familie in Marokko afhankelijk van de *bouchetta's*. De economische banden met Marokko beperkten zich in deze periode voornamelijk tot het overmaken van geld en het opsturen van spullen. Investerings in eigen ondernemingen kwamen nauwelijks voor.

In deze periode waren leeftijd, juridische status, klasse en gezinssituatie belangrijke factoren die de banden met Marokko bepaalden. Jonge en ongetrouwde mannen hadden duidelijk een andere band met het herkomstland; de verplichting om geld te sturen en naar Marokko af te reizen rustte minder op hun schouders. De juridische status en klasse verwijzen naar de (on)mogelijkheden om naar Marokko te reizen of geld over te maken; mannen zonder geldige verblijfsvergunning konden niet eenvoudig naar Marokko reizen, en bovendien ontvingen ze geen kinderbijslag, waardoor ze minder geld konden overmaken. Verder waren mannen die niet konden schrijven en lezen afhankelijk van landgenoten voor hun contacten met familie in Marokko. De banden met Marokko, in de periode tussen 1960 en 1973 vonden vooral plaats in het sociale en economische domein. Van politieke banden was in deze periode nog geen sprake. Dat zou in de jaren die volgden veranderen. De banden van Marokkanen met hun herkomstland werden in deze periode aangemoedigd door de Nederlandse over-

heid, zoals ik heb laten zien in hoofdstuk 4, vanuit de gedachte dat hechte banden met Marokko terugkeer zouden bevorderen. Toch ontwikkelden de individuele banden met Marokko in de periode tussen 1960 en 1973 zich grotendeels onafhankelijk van het Nederlands overheidsbeleid, omdat individuele Marokkanen de wens koesterden om terug te keren naar hun geboorteland.

8 Individuele banden met Marokko, 1973-1985

Fatna is ongeveer 40 jaar oud en kwam negen maanden geleden met drie van haar negen kinderen naar Nederland. Zij kreeg hier haar jongste kind dat net twee weken oud is. Haar man woont al 13 jaar in Nederland. [...] Fatna spreekt geen Nederlands en gaat nooit alleen de straat op. 'Ze wil het niet', zegt haar man. 'Ik breng haar zaterdags naar het badhuis, dan ga ik wandelen, en haal haar weer op. Waar zou ze anders heen moeten?' [...] Fatna, gekleed in een lange geborduurde jurk met gouden ceintuur, is intussen naar de keuken verdwenen. De man voert het woord, vertelt dat zij uit een klein dorp komen, waar zij een groot huis hadden en een klein stukje grond. Niet genoeg om de hele familie te voeden. Een groot deel van wat hij verdient gaat naar de kinderen en de grootouders in Marokko, wat ze kunnen sparen gaat op aan vakanties in Marokko. Het liefst willen ze alle kinderen hier hebben. 'Mijn vrouw huilt de hele dag, denkt steeds aan haar kinderen. Dit is geen leven voor een moeder'.¹

Latifa (24) en Amar (35) Ait Mellul komen beiden uit Tanger. Amar woont hier al 11 jaar, zijn vrouw drie en een half jaar. Vijf jaar geleden zijn ze getrouwd. Latifa spreekt goed Nederlands, zij werkte als sorteester op een fabriek totdat ze haar kind kreeg een maand geleden. De inrichting van hun huis wijkt weinig af van de doorsnee Nederlandse interieurs in hun buurt. Een hoekbank, vaste vloerbedekking, veel planten, een kleurentelevisie. Een kinderkamer met veel speelgoedbeesten en figuurtjesbehang. 'Stuur maar een fotograaf', zegt Amar, 'dan kunnen de mensen zien hoe een Marokkaanse gastarbeider woont. Nederlanders denken dat Marokkanen maar sparen, sparen, alles naar huis sturen, niet kopen. Je ziet het, wij hebben alles'. Latifa zegt: 'Ik ga niet veel met Marokkaanse vrouwen om. Ze mogen niets van hun man, gaan nergens heen. Ik heb Nederlandse vriendinnen, zij hebben mij Nederlands geleerd. Ik mag alles van mijn man, als dat niet zo was, was ik nooit met hem getrouwd. Ik werkte in Marokko ook, in een fabriek, ik was daar ook vrij. Maar dat komt omdat wij uit de stad komen, dat is een heel verschil met het platteland'. [...] Latifa zegt dat zij tevreden is in Nederland. 'Er is niet hier niet zo veel verschil tussen rijke en arme mensen als in Marokko, er is werk'. Daarom is het beter hier en wil zij hier blijven, al is het hier koud en mist ze haar familie. [...] Teruggaan naar Marokko? 'Als ik rijk was, maar zonder geld begin ik niets'.²

Op 21 februari 1976 schreef *NRC Handelsblad* over Marokkaanse vrouwen in Nederland; over hun ervaringen in Nederland en hun leven in Marokko. Fatna en Latifa wa-

ren twee van de zesduizend Marokkaanse vrouwen die in 1976 in Nederland woonden.³ Net als Fatna en Latifa kwam het merendeel van de Marokkaanse vrouwen in het kader van gezinshereniging naar Nederland, maar net als bij Fatna en Latifa bestonden er grote verschillen tussen vrouwen. Die verschillen zal ik in dit hoofdstuk uiteenzetten.

In antwoord op de vraag welke banden Marokkanen onderhouden met hun herkomstland in de periode tussen 1973 en 1985, beschrijf ik eerst hoe de banden met Marokko zijn veranderd als gevolg van de gezinshereniging. De komst van vrouwen en kinderen veranderde de oriëntatie op Marokko. In politieke en academische kringen zag men de gezinshereniging als bewijs voor een definitieve vestiging in Nederland, maar de meeste Marokkanen bleven geloven in een terugkeer naar Marokko. Hierdoor bleef de oriëntatie op het land van herkomst groot. Ik laat zien hoe de terugkeergedachte op allerlei manieren doorwerkte in het dagelijkse leven. De verschillen tussen mannen en vrouwen in hun verbondenheid met Marokko komen eveneens aan bod in dit hoofdstuk.

Gezinshereniging

Haj Mohamed Aroug werd in 1930 in Casablanca geboren. Hij groeide op in een groot gezin dat met moeite de eindjes aan elkaar kon knopen. Zijn ouders stuurden hem naar de lagere school, maar geld voor een vervolgopleiding was er niet. Via de vader van een schoolvriend belandde de jonge Aroug in de kledinghandel. In 1949 begon hij in de volkswijk Derb Ghalef een bonnetterie waar hij mannenkleding en schoenen verkocht. Na vier succesvolle jaren hield hij het voor gezien. De wereld buiten Marokko lonkte. Hij verkocht zijn winkeltje en ging op rondreis door Azië en het Midden-Oosten, waar hij en passant op bedevaart naar Mekka ging. Dat leverde hem de titel van *haj* op. Toen hij eenmaal terugkeerde naar zijn geboorteland, volgden enkele rustige jaren. Hij trouwde en kreeg twee kinderen. Maar zijn reislust was nog niet gestild. Een reis door Afrika en Europa zou volgen, voordat hij zich per toeval in 1965 in Nederland vestigde.

Het was nooit Arougs bedoeling geweest om in Nederland te blijven, maar in Utrecht waar hij aanvankelijk vrienden uit Marokko opzocht voelde hij zich thuis. De Domstad zou zich in de jaren 1960 en 1970 ontwikkelen tot het hart van het Marokkaanse leven in Nederland. In Utrecht woonde een vriend van hem uit Casablanca, die regelde dat hij voor 45 gulden in hetzelfde pension een kamer kon huren. De pensioneigenaar hielp Aroug vervolgens aan een baan bij INDA, een aluminiumfabriek. Dat dienstverband stelde hem in staat om als eerste Marokkaan in Utrecht zijn gezin over te laten komen. Wegens gebrek aan woonruimte verbleef het gezin Aroug in eerste instantie op zijn pensionkamer. Dit was tot grote onvrede van mevrouw Aroug. Na enkele maanden besloot zijn gezin terug te keren naar Marokko. Haj Aroug bleef achter in Utrecht en beloofde zijn vrouw snel een oplossing te vinden.

Vanwege de woningnood in de grote steden en de lange wachtlijsten bij de woningcoöperaties vooral voor grote gezinnen, was het kopen van een huis de enige uitweg voor Aroug en zijn gezin. Het was in die periode uitzonderlijk voor buitenlandse arbeiders om een huis te bezitten. Met de hulp van bevriende Marokkanen was Aroug

in 1966 in staat om voor 20.000 gulden een huis te kopen in de Grietstraat. Zo werd hij de eerste Marokkaan met een eigen huis in Utrecht. Nu hij over voldoende woonruimte beschikte was de weg vrij voor zijn gezin om zich alsnog bij hem te voegen.

Gezinshereniging kwam in de jaren 1960 nauwelijks voor. De meeste Marokkanen die in die periode in Nederland werkten, verwachtten terug te keren naar hun geboorteland. Het was daarom niet gebruikelijk om een huis te kopen of het gezin over te laten komen. Wie wel daartoe besloten had, zoals Aroug, werd het voorwerp van roddel en achterklap. Haj Aroug trok zich daar niks van aan. De loop van de geschiedenis zou zijn gelijk bewijzen. 'We voelden ons welkom in Nederland. We leefden en verdienden hier ons brood. Waarom zouden we dan weggaan? Toen de eerste vrouwen eenmaal in Nederland waren, wilden alle Marokkanen hun gezinnen over laten komen'.⁴

De vrouwen die ik interviewde zijn bijna allemaal in de jaren 1970 en 1980 in het kader van gezinshereniging naar Nederland gemigreerd. De groep van twintig vrouwen valt grofweg uiteen in twee categorieën. De eerste categorie (twaalf) bestaat uit vrouwen met een Berberachtergrond en afkomstig van het platteland, vooral de Rif en de Sousstreek. Ze migreerden op relatief latere leeftijd en hadden al kinderen bij hun migratie. Ze hadden geen scholing gehad. De tweede categorie (acht) wordt gevormd door Arabische vrouwen afkomstig van de stad. Ze migreerden op jonge leeftijd en meteen of korte tijd na hun huwelijk naar Nederland. Ze hadden bovendien geen kinderen op het moment van hun migratie en hadden minimaal de lagere school gevolgd. De gezinnen uit de Rif kwamen relatief het laatst in het kader van gezinshereniging naar Nederland. Dat verklaart de hogere leeftijd waarop Riffijnse vrouwen naar Nederland migreerden.

Marokkaanse vrouwen speelden geen ondergeschikte rol bij het besluit om met hun gezin naar Nederland te migreren.⁵ Voor vrouwen uit stedelijke gebieden was migratie een logisch gevolg van een huwelijk met een Marokkaan die in het buitenland werkte. Dat betekende niet dat deze vrouwen passieve volgelingen waren. De vrouwen stemden bewust in met een huwelijk met een Marokkaan uit het buitenland en begrepen goed dat trouwen gepaard ging met, vroeg of laat, een vertrek uit Marokko. Dat gold bijvoorbeeld voor Zineb Ayoubi, die op achttienjarige leeftijd in 1980 naar Nederland kwam. Ze was toen acht maanden getrouwd. Haar man vertrok drie jaar eerder uit Marokko.

Na de bruiloft verbleef ik bij mijn schoonfamilie. Ik kende de familie goed; mijn zus was eerder getrouwd met de broer van mijn man. Ik heb erg genoten van mijn verblijf bij mijn schoonfamilie, want ik wist dat ik snel naar Nederland zou vertrekken. In de tussentijd woonde mijn man in Nederland. Hij vetrok kort na onze bruiloft, ik volgde hem acht maanden later. Dat vond ik heel normaal. Bovendien stelden mijn vader en stiefmoeder mijn migratie naar Nederland als huwelijksvoorwaarde. Mijn stiefmoeder zei tegen mijn aanstaande man: 'Je krijgt haar alleen als ze met je mee mag'. Ik wist dat als ik met hem zou trouwen, ik ook naar het buitenland zou gaan. Ik was dubbel gelukkig: ik zou trouwen en naar het buitenland vertrekken.⁶

Hafida Kenzari had een soortgelijke ervaring. Hafida was in 1959 in de kuststad El Jaidida geboren. Een vriendin van Hafida op school was getrouwd met een Marokkaan uit Frankrijk. Het nieuws dat haar vriendin naar Frankrijk zou migreren werd groots gevierd in hun vriendenkring. Hafida droomde ervan ook met een 'buitenlander' te trouwen. Die droom kwam in vervulling in de zomer van 1977.

Laila, een van mijn vriendinnen op school had een broer in Nederland. Hij werkte drie jaar in Utrecht toen hij naar Marokko kwam voor een vakantie. Ik wist dat de meeste mannen die voor het eerst weer in Marokko waren, plannen hadden om te trouwen. Vind je het gek? Ze waren al die tijd eenzaam geweest in Nederland. De dag dat Laila's broer zou komen, ging ik met haar mee naar huis om huiswerk te maken. Toen we terugkwamen van school, bleek hij al gearriveerd te zijn. Hij was moe van de reis en lag te slapen. Toen hij wakker werd, dronken we met z'n allen thee. Ik denk dat de vonk toen is overgeslagen, zeg maar. We trouwden in de zomer van 1977. Mijn man ging meteen na de bruiloft terug naar Utrecht, ik volgde hem 4 maanden later.⁷

Hafida reisde alleen naar Nederland. Haar man zou haar opwachten op Schiphol, maar vanwege hevige mist moest het vliegtuig in Brussel landen. De reis naar Amsterdam vervolgde ze met een taxi.

Gedurende de hele vlucht moest ik naar het toilet. Toen we eindelijk landden in Brussel durfde ik niks te zeggen. Ik begreep de taal niet en wist niet hoe ik me verstaanbaar kon maken, hoewel ik Frans sprak. In de taxi naar Amsterdam kon ik het niet meer ophouden. Alles overviel me en ik raakte in paniek. Toen plaste ik in mijn broek. Ik schaamde me enorm dat ik na al die maanden mijn man moest begroeten met een natte broek.⁸

Sommige vrouwen werden aangemoedigd door zussen die eerder met een Marokkaan uit het buitenland waren getrouwd. Een van hen was Fatima Taouil. Ze trouwde in 1978 in haar geboortestad Casablanca. Vijf maanden later reisde ze haar echtgenoot achterna naar Nederland.

Ik zal de dag van mijn bruiloft nooit vergeten. Op die dag werd namelijk mijn hele leven overhoop gehaald. Ik zat in mijn eindexamenjaar en had ambitieuze toekomstplannen. Toen ik op een middag thuis kwam van school, zei mijn moeder dat ik de rest van de dag niet meer naar school hoefde. Ik begreep niet meteen waarom. Er was veel bezigheid in huis: er liepen mensen in en uit en vrouwen waren bezig met koken. Mijn moeder vertelde mij toen dat er die avond een bruiloft was. Ik had nog twee oudere zussen, dus ik dacht dat een van hen zou trouwen. Maar mijn moeder vertelde me dat ik de bruid was. Het was een grote schok. Ik wilde helemaal niet trouwen en was van plan dat jaar naar de universiteit te gaan. Ik kende mijn aanstaande man wel. Toen ik nog jong was, logeerde hij bij ons in Casablanca in afwachting van zijn reis naar Europa. In 1976 zag ik hem voor de laatste keer, toen kwam hij naar Marokko om zijn vader te begraven. Bovendien was mijn oudere zus getrouwd met zijn oudere broer. Ze woonden inmiddels in Nederland. Ik begreep natuurlijk dat als ik met hem zou trouwen, ik ook naar Nederland zou vertrekken. Ik was niet meteen enthousiast, maar al mijn zussen en vriendinnen feliciteerden me met mijn migratie en niet met mijn huwelijk!⁹

Voor vrouwen uit het platteland was het minder vanzelfsprekend om meteen na hun huwelijk te migreren. Toch droomden veel Riffijnse vrouwen van een vertrek uit hun geboortedorp. Fatima was één van hen. Ze werd in 1956 geboren in Reznef, een klein dorp in de Rif, en fantaseerde met haar vriendinnen over een leven zonder zorgen.

Toen ik twaalf was ging ik voor het eerst naar de stad met een groep vrouwen uit ons dorp die familie ging bezoeken. Het was ongelooflijk: al die lichtjes, de winkels, het verkeer. Wij hadden in het dorp maar een gaslamp en bij het zien van elektrisch licht begonnen een paar oudere vrouwen vreugdekreten te slaken. [...] De stad werd een dankbaar onderwerp

van gesprek voor mij en mijn vriendinnen. We begonnen te verlangen naar een leven dat minder hard en onzeker was dan het onze. [...] Toen de eerste jonge mannen ons dorp verlieten vonden we dat maar niks. Ze lieten hun vrouwen en kinderen achter en de eerste maanden kwam er geen teken van leven. Niemand wist of ze ooit terug zouden komen en zo ja, wanneer. Maar toen kwamen de cadeaus en het geld: de achtergebleven vrouwen kregen langzaam maar zeker steeds meer toegestuurd en de kinderen van de mannen in het buitenland droegen altijd mooie nieuwe kleren. Na een jaar was iedereen het erover eens: Igarigh [het buitenland] was het paradijs. Dat was voor ons het toppunt van luxe, dat je niet meer buitenshuis zou hoeven werken. [...] Nog steeds droomden alle jonge meisjes van een huwelijk en veel kinderen, maar de dromen werden een beetje uitgebreid. De aanstaande bruidegom moest in het buitenland werken en ons meenemen naar dat paradijs.¹⁰

Alle vrouwen van het platteland hadden al een gezin en leefden jaren gescheiden van hun man voordat ze naar Nederland migreerden. Hun mannen kwamen een keer per jaar tijdens de zomervakantie naar Marokko. Zoals de tradities voorschreven woonden bijna alle vrouwen, in afwezigheid van hun echtgenoot, in bij hun schoonfamilie. Niet zelden werden ze slecht behandeld door hun schoonzussen en hun schoonmoeder. Dat overkwam Mimount. Ze werd in 1939 in een klein dorp in de buurt van Al Hoceima geboren. Mimount groeide op zonder vader en op haar zeventiende overleed haar moeder. Vanaf dat moment bleef ze met haar oma in een leeg huis achter. Op een dag werd ze, tegen de zin in van haar oma, uitgehuwelijkt aan Hassan. Mimount liet haar oma achter en trok in bij haar schoonfamilie. Vanaf het begin was het een ongelukkig huwelijk: Hassan was onaardig en agressief en sloeg zijn vrouw bijna dagelijks.

De eerste maanden van hun huwelijk was Hassan veel weg, op zoek naar werk buiten het dorp. Mimount werkte de hele dag op het land en werd voortdurend in de gaten gehouden door haar strenge schoonfamilie. Ze werd elke dag getreiterd door haar schoonzussen, die haar de vuilste klussen lieten opknappen. Toen Mimount zwanger was van haar derde kind, vertrok Hassan naar Nederland. In zijn afwezigheid stierven hun twee jongste kinderen. Mimount kon op weinig medeleven rekenen van haar schoonfamilie. Hassan liet niks van zich horen en kwam zeer onregelmatig en meestal onaangekondigd. Mimount kreeg in de daaropvolgende jaren drie kinderen die in leven bleven, maar haar oma stierf. De treiterijen bleven aanhouden, totdat Hassan weer langskwam en aankondigde dat Mimount en de kinderen mee zouden gaan naar Nederland.

Nu wordt alles beter, dacht ik. Stromend water, elektriciteit, genoeg geld en een eigen huis. Eindelijk weg van de kritische blikken van mijn schoonfamilie. Op mijn zesendertigste zou ik dan toch nog zelfstandig wonen. Mijn eigen baas zijn in mijn eigen huis. Toen ik mijn spullen inpakte had ik een glimlach op mijn gezicht, ik had niets en niemand om te missen.¹¹

Het verhaal van Mimount staat niet op zichzelf.¹² Veel vrouwen van het platteland hadden een gespannen relatie met hun schoonfamilie. In sommige gevallen was het huishouden waarin de vrouwen terecht kwamen erg druk, vooral als de vrouwen van de andere broers in hetzelfde huis woonden. Ze hadden weinig bewegingsvrijheid en mochten niet zonder toestemming hun familie bezoeken of naar de markt. Als de vrouwen kinderen kregen, verslechterde de situatie. De opvoeding rustte volledig op de schouders van de vrouwen.

Dat de problemen zich niet uitsluitend in de Rif afspeelden, blijkt uit het verhaal van R'kia Amounan. Ze werd geboren in 1961 in Ait Baamrane, in de Sous. Na haar huwelijk in 1977 in haar geboortedorp verhuisde ze naar haar schoonfamilie in Ain Harrouda, een plattelandsgemeente nabij Casablanca. Haar man woonde sinds 1966 in Nederland. In 1980 voegde R'kia zich met twee kinderen in het kader van gezinshereniging bij hem.

Ik kon het niet verdragen om onze kinderen alleen op te voeden. Ik vond het moeilijk om ze groot te brengen zonder de hulp van mijn man. Ik besloot mijn man hierop aan te spreken. Ik stelde hem een ultimatum: of samen naar Nederland of hij moest terugkomen naar Marokko. Mijn schoonouders waren hier allermindst blij mee. Ze beschuldigden mij ervan de familie uiteen te scheuren. Ze zagen liever dat de kinderen en ik in Marokko bleven, zodat ze iedere maand gegarandeerd zouden zijn van de maandelijkse geldstroom uit Nederland.¹³

De mannen in het buitenland maakten iedere maand geld over dat beheerd werd door de man des huizes, in de meeste gevallen was dat de schoonvader. De vrouwen waren hierdoor afhankelijk van hun schoonvader die hen af en toe geld gaf. Geld vragen aan hun schoonvader was voor veel vrouwen een grote drempel. Khadija Boufiane was in 1949 geboren in Midar, in de provincie Nador. Na haar zouden nog vier meisjes geboren worden. Khadija groeide op in een arm boerengezin. Haar vader was veel van huis als seizoensarbeider. Thuis zwaaide haar moeder de scepter. In 1965 trouwde Khadija op zestienjarige leeftijd met een Marokkaan uit Nederland. Zestien jaar en vier kinderen later was het gezin eindelijk herenigd in Amersfoort.

Ik trouwde vrij laat. Het was heel gewoon in die tijd dat meisjes van 12 en 13 jaar trouwden. Hoe jonger je trouwde, hoe beter. Dan had je familie een mond minder te voeden. Zo ging dat. Mijn huwelijk werd gearrangeerd door mijn vader en een verre oom waar hij mee werkte in Algerije. Ik wist van niks, totdat ineens mijn toekomstige man op de stoep stond. Hij woonde en werkte op dat moment in Nederland, maar kwam zijn ouders bezoeken in het naastgelegen dorp. Er kwam niet echt een feest. Zijn familie slachtte een geit, waarna we samen naar zijn geboortedorp gingen. Na een paar weken vertrok mijn man weer naar Nederland en ik bleef achter bij zijn ouders. Het waren lieve mensen, dat was het punt niet. Ik had vooral moeite met de drukte in huis. Twee van zijn broers woonden met hun gezinnen in hetzelfde huis. Toen ik ook kinderen kreeg, werd het steeds drukker. Ik wilde graag alleen wonen met de kinderen in de buurt, maar dat voorstel viel niet in goede aarde. Mijn man beseftte in ieder geval dat er iets moest gebeuren. Ik weet zeker dat mijn onvrede ervoor gezorgd heeft dat de kinderen en ik in 1981 naar Nederland kwamen.¹⁴

De plattelandsvrouwen protesteerden tegen hun situatie en oefenden, bewust of onbewust, druk uit op hun mannen om een keuze te maken: afzonderlijk van de schoonfamilie in Marokko of met het gezin in Nederland wonen. Als gevolg hiervan besloten veel mannen tot gezinshereniging in Nederland. Het over laten komen van het gezin was dus niet altijd de keuze van de man. De onvrede uitte zich ook in de manier waarop de achtergebleven vrouwen, met name de vrouwen met kinderen, hun echtgenoot wezen op zijn taak als gezinshoofd. Ze beklagden zich over de afwezigheid van hun man bij de opvoeding van hun kinderen en over de geringe bewegingsvrijheid die ze hadden bij hun schoonfamilie. Al deze protesten vormden de belangrijkste aan-

leiding tot gezinshereniging. Migratie betekende voor deze vrouwen geen bewuste keuze voor een leven in het buitenland, maar een ontsnapping aan hun patriarchale leefomgeving. Migreren naar Nederland had voor veel vrouwen in dit onderzoek een emanciperend effect. De vrouwen uit de Rif die van jongs af aan onder zware omstandigheden moesten werken op het land, waren in Nederland verlost van dit zware werk. En de vrouwen uit de stad gingen eenmaal in Nederland voor het eerst werken, terwijl sommigen verklaarden dat ze dat niet hadden gedaan als ze in Marokko waren gebleven. Dat vrouwen van het platteland nauwelijks gingen werken in Nederland, had overigens niet alleen te maken met de traditionele genderrollen die werden nageleefd. Het was ook een kwestie van leeftijd. Plattelandsvrouwen, met name die uit de Rif, kwamen op latere leeftijd naar Nederland. De gemiddelde leeftijd waarop ze naar Nederland kwamen was 41 jaar. Vanwege hun leeftijd konden ze moeilijker werk vinden dan hun jongere landgenotes uit de steden.

Vestiging in Nederland

In de documentaireserie *De IJzeren Vogel* vertellen Marokkaanse en Turkse vrouwen over hun leven in hun geboorteland en hun migratie naar Nederland.¹⁵ Hun komst naar Nederland was een ingrijpende gebeurtenis. Voor Maghnia Moukaddim-Hat-hout was migreren naar Nederland een emotionele ervaring.

We wisten niet hoe Europa eruit zag. We hadden vroeger geen televisie, al hadden we wel een radio die mijn vader uit Frankrijk had meegenomen. Toen ik hier kwam, kwamen het verdriet, de angst, en de tranen. Mijn man was blij dat de kinderen en ik bij hem woonden, maar voor mij was het een ander verhaal.¹⁶

De verhalen van de Marokkaanse en Turkse vrouwen vertonen veel overeenkomsten. De Turkse Nadiye dacht dat Nederland de hemel op aarde was.

Wist ik veel. Europa had toen een bepaalde status. In Kayseri zag je mensen die uit Europa kwamen. De vrouwen hadden handtassen. De mannen droegen gleufhoeden. Ze reden in auto's. Ik hoopte dat wij ook een auto zouden hebben.¹⁷

Na hun migratie werden Marokkaanse vrouwen geconfronteerd met een nieuwe werkelijkheid. Vanaf dat moment zouden ze een eigen gezinsleven hebben en kon het lange gewenningsproces beginnen. Gelet op de positie van vrouwen in Nederland is het van belang om vast te houden aan het eerder gemaakte onderscheid tussen vrouwen uit het platteland, die op latere leeftijd met kinderen migreerden, en vrouwen uit de stad die zonder kinderen naar Nederland kwamen. De positie van vrouwen uit de stad veranderde niet drastisch ten opzichte van hun positie in Marokko. Zij hadden geen kinderen en hun mannen werkten veel, waardoor ze op zichzelf aangewezen waren. Ze hadden veel vrijheid en konden gaan en staan waar ze wilden. Maar ze migreerden op jonge leeftijd en moesten zien te overleven in een vreemd land zonder familie en vrienden. Dat was geen makkelijke opgave.

Die vrouwen hadden veel moeite om zich aan te passen aan hun nieuwe leefomgeving. Ze hadden hun dierbaren achtergelaten en hadden heimwee naar hun geboor-

teland. Volgens Zohra Al-Achar betekende migreren helemaal opnieuw beginnen: 'Je laat je school, je taal, je straat en je geliefden achter, om hier vanaf nul te beginnen. Het is een drama!'¹⁸ Bovendien hadden ze grote moeite met de taal. R'kia Amounan omschreef haar eerste jaar in Nederland als een hel.

Ik kon niet wennen aan Nederland. Ik kwam uit een drukke omgeving en woonde in een huis met tientallen mensen. Ik verlangde het eerst jaar enorm naar de drukte van Marokko. Ik was in Amsterdam altijd alleen, want mijn man werkte van 's morgens tot 's avonds laat. Als mijn man thuiskwam, kreeg hij de volle laag. Ik was boos dat hij mij alleen liet en zoveel werkte. Het eerste jaar was een jaar van isolement en van veel thuiszitten. Ik was het thuiszitten zo beu dat ik tegen mijn man zei dat ik terug wilde naar Marokko. Mijn man schrok daar erg van en op een dag ging ik samen met mijn man en de baby's de buurt verkennen. We gingen naar de Dappermarkt, niet ver van ons huis. Vanaf dat moment ging ik vaker naar buiten. Toen de kinderen ouder werden, en naar de GGD moesten, kwam ik vaker buiten. Het heeft een jaar geduurd voordat ik mijn draai vond in Nederland.¹⁹

Bij vrouwen uit het platteland speelde eenzaamheid een minder grote rol. Ze moesten de eerste periode natuurlijk ook wennen aan hun nieuwe leven, maar ze bleven niet alleen achter als hun mannen gingen werken. Farida trouwde in 1968 op zeventienjarige leeftijd en kwam in 1984 met vier kinderen naar Nederland. Al die jaren woonde ze bij haar schoonfamilie. Haar man werkte sinds 1960 in Nederland en maakte regelmatig geld over naar zijn familie. Haar man had haar al in Marokko voorbereid op het leven in Nederland. Hij nam haar mee naar een restaurant in haar geboortedorp en leerde haar met mes en vork eten, want dat was de normaalste zaak in Nederland. Hij vertelde haar ook dat ze in Nederland meer vrijheid zou hebben en haar hoofd-doek niet langer hoefde te dragen. Farida verheugde zich op een leven in Nederland, want ze zou eindelijk verlost zijn van het harde werken op het land. Haar heimwee wist ze te overwinnen, omdat ze steun en gezelschap had van haar kinderen.

Mijn man kwam mij en de kinderen ophalen. We vlogen vanuit Oujda naar Amsterdam, en vanuit Schiphol namen we een taxi naar Amersfoort. Mijn kinderen, de oudste was zeven jaar, waren heel bang. We woonden in een flat, op de vierde verdieping. Het was heel groot en ik had meteen goede contacten met de Nederlandse bureaus. Ik voelde me nooit eenzaam. Ik was de hele dag in de weer met de kinderen en had mijn handen vol aan het huishouden. Natuurlijk miste ik in het begin mijn familie, maar ik denk dat ik het moeilijker gehad zou hebben als ik geen kinderen had gehad.²⁰

In 1979 migreerde Hafida Laarif op negentienjarige leeftijd zonder kinderen naar Nederland. Haar man kwam als elfjarige jongen in 1972 met zijn ouders naar Nederland. Hafida werd weliswaar geboren op het platteland in de Rif, maar had nooit last van heimwee. Na haar huwelijk trok ze in bij haar man en diens familie in Amsterdam. Bovendien had Hafida een broer die zich eerder had gevestigd in Nederland. Van meet af aan werd ze hartelijk ontvangen door haar schoonfamilie. Haar schoonzusjes werden hartsvriendinnen: 'Ik kon erg goed opschieten met mijn schoonmoeder en schoonzusjes. Ik werd altijd voorgetrokken en hoefde niet vaak te helpen in het huishouden. Ik kwam terecht in een grote en liefdevolle familie en had nauwelijks last van heimwee.'²¹

Heimwee naar Marokko

Toen de vrouwen gewend waren aan hun nieuwe gezinssituatie, moesten ze wennen aan Nederland. Aan het koude weer, de eentonige straten en vooral aan de vreemde taal. De taal zorgde voor veel problemen. Boodschappen doen was moeilijk omdat de vrouwen de winkelier niet begrepen. Beetje bij beetje overwonnen ze de praktische obstakels, maar de heimwee en het gemis van de familie bleven bestaan. Over en weer werden brieven geschreven en foto's opgestuurd. Brieven sturen was in het begin de enige manier om in contact te blijven met familie in Marokko. In het eerste jaar schreef Fatima Taouil om de twee weken een brief naar huis.

Ik schreef aan mijn zussen dat ik beslist op de hoogte gehouden wilde worden van alle gebeurtenissen. Ik wilde weten wie er ziek was, wie er ging trouwen en hoe het met de burens en mijn oude klasgenoten ging. Ook al was ik in Nederland en mijn familie in Marokko, ik wilde niks missen en het gevoel houden dat ik nog steeds bij het gezin hoorde. Ik wachtte altijd bij de brievenbus op post uit Marokko. Dolgelukkig was ik als tussen de post een brief uit Marokko lag. Ik stuurde ook foto's waarin ik poseerde met mijn man in ons huis of op straat.²²

Het gemis van de familie werd gecompenseerd met vriendschappen met andere Marokkaanse vrouwen. Het leven van vrouwen van het platteland, in het bijzonder de Rif, speelde zich binnenshuis af. In veel gevallen mochten ze niet buiten komen van hun mannen, met als gevolg dat hun sociale contacten beperkt waren tot familieleden die ze soms, in het weekend, opzochten of ontvingen. Vrouwen uit de stad kwamen meer

Fatima Taouil op haar eerste dag in Amsterdam, 1978 (Historisch Beeldarchief Migranten, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam).

buiten en waren dus in de gelegenheid om andere Marokkaanse vrouwen te ontmoeten. Ze hadden weinig familieleden in Nederland, dus hadden ze vaker contacten met vrouwen uit andere streken in Marokko. Het schoolplein was bij uitstek de plek om in contact te komen met lotgenoten. Hun vriendinnen werden hun nieuwe familie. Fatima Ijounen ontmoette andere moeders waar ze hechte vriendschappen mee opbouwde.

Ik kende geen andere Marokkaanse vrouwen in Amsterdam. Onderweg naar school kwam een Marokkaanse vrouw op mij af, ze had haar dochtertje bij zich. Ze vroeg aan mij of ik de weg naar school kende. Vanaf die dag zouden we elkaar elke dag op het schoolplein ontmoeten, nu bijna dertig jaar later, zijn we nog steeds vriendinnen.²³

Door de contacten met andere Marokkaanse gezinnen bleef de oriëntatie op Marokko groot. De moeders, die elkaar doorgaans op het schoolplein ontmoetten, raakten bevriend en hadden steun aan elkaar. Volgens Fatima Ijounen was de onderlinge solidariteit groot: 'We spraken geen Nederlands, sommige vrouwen konden niet lezen of schrijven. Toch probeerden we elkaar te helpen, want we zaten in hetzelfde schuitje'.²⁴

Er bestond een verschil in de manier waarop vrouwen uit de stad en vrouwen uit het platteland banden onderhielden met hun land van herkomst. Paradoxaal genoeg onderhielden de plattelandsvrouwen met de minste sociale contacten, de minste banden met hun land van herkomst. De belangrijkste reden hiervoor is dat plattelandsvrouwen een gezinsleven hadden, met als gevolg dat ze minder behoefte hadden om banden aan te aanhalen met familie in Marokko. Stadsvrouwen, die geen kinderen hadden op het moment van migratie, waren meer georiënteerd op het land van herkomst.

De literatuur over transnationalisme benadrukt doorgaans de economische banden van migranten. De dagelijkse praktijken van Marokkaanse vrouwen, zoals hier beschreven, geven meer inzicht in sociale banden met het herkomstland. In dit onderzoek blijken vrouwen een grotere rol te spelen in het onderhouden van sociale contacten. Ze schreven brieven en belden naar achterblijvers en, zoals hieronder zal blijken, troffen voorbereidingen voor de vakantie naar Marokko en organiseerden feesten geïnspireerd door de eigen cultuur. Deze banden zijn onzichtbaar voor onderzoekers van transnationalisme omdat ze in een informele context plaatsvinden. De (economische) banden van mannen met het herkomstland worden eerder opgemerkt omdat het gaat om geïnstitutionaliseerde en formele banden.

Meervoudige huishoudens

Het gemis van de familie was het grootst op belangrijke momenten, zoals bij de geboorte van kinderen. Fatima Taouil vertrok op haar achttiende uit Marokko en kreeg een jaar later haar eerste kind.

Het was de meest emotionele periode uit mijn leven. Ik was jong, net gemigreerd en miste mijn ouders en zussen heel erg. In Marokko was het de gewoonte dat de moeder tijdelijk introk bij haar dochter om haar na de bevalling te helpen, vooral als het ging om het eerste

kind. Twee jaar later beviel ik van een tweeling. Ik had nu drie jonge kinderen en omdat mijn man veel werkte, stond ik er alleen voor. Na drie maanden besloot ik tijdelijk terug te gaan naar Marokko. Ik bleef vier maanden wonen bij mijn ouders. Mijn ouders en mijn zusjes en broertjes hielpen met de zorg. Het was een rare ervaring; drie jaar eerder was ik als getrouwde vrouw uit Marokko vertrokken en nu was ik terug met drie jonge kinderen.²⁵

Sommige vrouwen lieten tijdelijk hun moeder overkomen naar Nederland. Eén van hen was Fatima Faiz. Ze werd in 1958 geboren in de oude medina van Fes. Haar moeder trouwde met een man uit een rijke familie en trok in bij haar schoonfamilie. Nog voordat Fatima, haar eerste dochter, geboren werd, verliet ze na een ruzie met de schoonfamilie het huis en scheidde van haar man. Haar vader had haar met open armen ontvangen in het ouderlijk huis. Vlak voor de geboorte van Fatima hertrouwde haar moeder. Tot haar vijftiende wist Fatima niet wie haar biologische vader was. Ze zou hem dertig jaar later voor het eerst ontmoeten.

Fatima Taouil en Brahim Bouras met hun oudste dochter, Amsterdam 1980 (Historisch Beeldarchief Migranten, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam).

Drie maanden na de bevalling van haar tweeling keerde Fatima Taouil met drie jonge kinderen terug naar haar geboortestad Casablanca waar ze bijgestaan werd door haar familie, 1981 (Historisch Beeldarchief Migranten, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam).

Fatima groeide op in een liefdevol gezin. Haar moeder kreeg vier kinderen met haar nieuwe man en had tegenover haar oudste dochter altijd gezwegen over haar biologische vader, bang dat ze bij hem zou willen wonen. Fatima kwam niks tekort, maar het gevoel dat ze er niet helemaal bij hoorde bleef altijd aan haar knagen. Soms hoorde ze geruchten, maar uit angst haar moeder te kwetsen durfde ze haar er nooit mee te confronteren.

Op twaalfjarige leeftijd stopte Fatima met school. Van de ene op de andere dag had ze er geen zin meer in. Met haar neus in de boeken zitten kon haar niet bekoren; veel liever ging ze naar de naaischool. Naast de naaiopleiding zou ze genoeg tijd overhouden voor haar passie: kleding en sieraden. Iedere dag nam Fatima de bus van de oude medina naar het centrum waar de naaischool was. Haar oom Mansouri, die als arts in het centrum woonde en werkte, vond die dagelijkse reis gevaarlijk voor een jong meisje. Hij bood aan Fatima in huis te nemen, zodat ze dichterbij school kon wonen. Het aanbod van Mansouri kwam goed uit, want Fatima voelde zich thuis soms buitengesloten, wat tot spanningen leidde. Haar moeder was er verdrietig onder, maar besefte ook dit de beste oplossing was. Mansouri en zijn Franse vrouw hadden een zoon en beschouwden Fatima als hun dochter. In de periode dat ze bij de Mansouri's woonde, ongeveer anderhalf jaar, ging ze regelmatig op bezoek bij haar familie.

Miloud Msalmi arriveerde in 1965 met een werkovereenkomst van de Meijerij (later Campina) op zak in Veghel (privécollectie Msalmi).

Via haar oom Mansouri ontmoette Fatima Faiz haar latere man Miloud Msalmi. Msalmi werd geboren in 1943 in Outat el Haj, bijna 250 km ten oosten van Fes. Msalmi werd opgevoed door zijn zus. Zijn vader overleed voor zijn geboorte en zijn moeder stierf tijdens de bevalling. Zijn schooltijd bracht Msalmi in Fes door, waar hij bevriend raakte met Mansouri. In 1965 migreerde Miloud Msalmi met een werkovereenkomst van de Meijerij (later Campina) op zak naar Veghel. Voordat hij naar Nederland vertrok, had hij zijn eigen luxe groentewinkel in het centrum van Fes. In die periode kwam hij geregeld over de vloer bij de Mansouri's. De broer van Mansouri was bovendien getrouwd met de zus van Miloud Msalmi. Toen Msalmi wilde trouwen – hij woonde inmiddels al geruime tijd in Nederland – schoof Mansouri Fatima naar voren. In 1974 werd het huwelijk tussen de vijftienjarige Fatima en de dertigjarige Miloud Msalmi gesloten en uitbundig gevierd in Fes. Kort na de bruiloft vertrok het bruidspaar met de auto naar Nederland. De driedaagse 'huwelijksreis' naar Nederland bleek een uitstekende gelegenheid om elkaar beter te leren kennen.

In hetzelfde jaar ging Fatima werken in de textielfabriek in hun woonplaats Veghel. Toen haar chef erachter kwam dat ze zwanger was, werd ze ontslagen. In 1975 werd hun eerste zoon geboren. De nog jonge Fatima had de grootste moeite om haar zoon op te voeden.

Ik wist gewoon niet wat ik moest doen. Ik wist niet hoe ik hem moest vasthouden en hoe ik hem moest troosten als hij hilde. Het lukte ook niet met borstvoeding. Een Marokkaanse buurvrouw die ook net moeder was geworden, gaf mijn zoon borstvoeding.²⁶

In de zomer van 1976 ging het jonge gezin voor het eerst op vakantie naar Marokko. Fatima en haar man organiseerden een feest ter ere van de geboorte van hun eerste zoon. Bij geboortefeesten in Fes was het een traditie om ook de moeder in het zonnetje te zetten. Fatima voelde zich opnieuw een bruid en genoot volop van de aandacht. Na de zomervakantie ging Fatima weer werken, deze keer vond ze werk bij een wasserij waar ze knopen naaide aan koksbuizen en andere werkkleding. Haar zoontje liet ze achter bij een Nederlandse oppas, die ze wekelijks betaalde. Twee jaar later in 1977 werd het gezin Msalmi uitgebreid met een dochter. De zomer van 1979 bracht het gezin door in Marokko. Na de vakantie lieten Fatima en haar man hun twee kinderen achter bij Fatima's moeder in Fes.

In 1980 kwam Fatima's moeder voor het eerst naar Nederland. Pas toen durfde Fatima voor het eerst haar moeder te vragen naar haar biologische vader.

Ik was een getrouwde vrouw met kinderen, en durfde het eindelijk aan om mijn moeder te confronteren. Ik verlangde ernaar te weten wie ik was en waar ik vandaan kwam. Ze was altijd bang geweest dat ik op een dag weg zou lopen uit huis en op zoek zou gaan naar mijn biologische vader. Dat was ook de reden dat ik aangemoedigd werd om jong te trouwen. Dan wist mijn moeder zeker dat ik niet naar mijn vader zou gaan.²⁷

Het eerste bezoek van Fatima's moeder aan Nederland had dan wel voor een onthulling gezorgd, de aanleiding van haar komst was een andere. Fatima stond op het punt om te bevallen van haar derde kind en haar moeder kwam haar bijstaan. Fatima's moeder, Saadia, bleef drie maanden in Nederland en vertrok weer naar Marokko met haar jongste kleinkind. In Marokko zou ze zorg dragen voor haar drie kleinkinderen, terwijl haar dochter en schoonzoon in Nederland achterbleven om te werken. De be-

Oma uit Marokko was in Nederland om later met de kinderen naar Fes te vertrekken, Den Bosch 1978 (privécollectie Msalmi).

slissing om de kinderen in Marokko achter te laten kwam vooral van de vader. Volgens Miloud Msalmi konden de kinderen daar naar school en zijn vrouw en hij zouden blijven werken om te sparen voor een definitieve terugkeer naar Marokko. Het besluit van haar man maakte Fatima diepongelukkig. Hun kinderen bleven uiteindelijk zeven jaar bij hun grootouders in Marokko. De herinneringen aan dit verleden bezorgen Fatima Faiz nog altijd tranen.

Ik heb vanaf het begin gedacht dat we in Nederland zouden blijven, maar mijn man wilde er niks van weten. Volgens hem was het goed dat onze kinderen daar waren. Zo leerden ze de taal en de cultuur van Marokko. Ik was doodongelukkig en vond het hartverscheurend om mijn kinderen niet bij me te hebben. Ik werkte de hele dag en had geen leven. Mijn man werkte overdag en 's avonds ging hij op stap. Ik was veel alleen en voelde me eenzaam. Ik miste mijn kinderen ontzettend en huilde mezelf elke nacht in slaap. Elke zomervakantie gingen we naar de kinderen in Marokko. Afscheid nemen van de kinderen vond ik verschrikkelijk. We reisden altijd 's nachts naar Nederland, als de kinderen nog lagen te slapen.²⁸

Met de kinderen naar Marokko of de kinderen (tijdelijk) naar Marokko sturen was een uitkomst voor meer jonge stellen. Het echtpaar Abourasse ging in 1974 met hun tweejarig zoontje op vakantie naar Marokko. Tegen het einde van de vakantie besloten ze hun zoontje achter te laten bij de grootouders in Casablanca. Terug in Nederland hadden ze hun handen vrij om te werken. Toen hun zoontje vier werd, werd hij teruggehaald om naar school te gaan. In de tussentijd stuurden ze geld en hielden ze telefonisch contact. Niet alle grootmoeders waren even blij met de keuze van hun dochters en schoonzonen, maar om geen spanningen in de familie te veroorzaken, hielden ze zich op de vlakte.

Wat Marokkaanse vrouwen deden was niet veel anders dan wat andere migrantenvrouwen deden. De meervoudige huishoudens zijn het directe gevolg van migratie. De literatuur refereert aan deze nieuwe familiepatronen als 'multilocal binational families'.²⁹ Dat wil zeggen dat de ouders in het vestigingsland wonen en de kinderen achterblijven bij de grootouders in het herkomstland. In de literatuur wordt ook verwezen naar de term 'transnational motherhood' om de veranderde familiepatronen te benadrukken. De verhalen van de vrouwen in dit onderzoek illustreren dat binnen transnationale familiepatronen de verantwoordelijkheden tussen verschillende familieleden verdeeld werden. De ouder(s) onderhielden de kinderen in het land van herkomst, terwijl de grootouder(s) verantwoordelijk waren voor de dagelijkse zorg en opvoeding. Transnationale familiepatronen geven dus een verbreding van de begrippen 'huishouden' en 'familie'; het gaat namelijk niet langer om één huishouden in een gedeelde woonplaats, maar om meervoudige huishoudens waarbij sprake is van een fysieke scheiding tussen leden van het gezin.

De nasleep van de economische crisis

De oriëntatie op het land van herkomst werd in de jaren 1980 versterkt door de werkloosheid onder Marokkanen. Door de sluiting van fabrieken verdween ongeschoolde arbeid in Nederland, met als gevolg dat Marokkanen massaal hun baan verloren. Vol-

gens Hassan Belghazi werden Marokkaanse arbeiders het hardst getroffen. In een publicatie uit 1997 zei hij het volgende hierover.

De hardste klappen vielen in de arbeidsintensieve industrieën, zoals de leerindustrie, de textiel en de zware metaal. Daar werkten zeer veel Marokkanen en zij kwamen massaal op straat te staan. De gevolgen waren extra erg, omdat de werkloosheid velen tegelijk trof. Als er enkele Marokkanen werkloos worden, dan komen zij via landgenoten wel weer elders aan de slag. Maar de werkloosheid kwam voor Marokkanen als een bom die in hun midden werd gegooid. Ze konden niet langer via via een baan vinden. Alle contacten met de arbeidsmarkt waren doorgesneden. Het was een regelrechte ramp.³⁰

Verveling, statusverlies, armoede en ziekte als gevolg van werkloosheid, zorgden voor een sterkere oriëntatie op Marokko. Het verlies van werk betekende voor Marokkanen het verlies van hun belangrijkste contacten met de Nederlandse samenleving. Veel Marokkanen hadden na hun ontslag niks te doen, terwijl ze eerst lange werkdagen maakten. Dat gold ook voor Houssein Abourasse die in 1985, op 49-jarige leeftijd, zijn baan verloor. Sindsdien bleef hij zonder werk. Zijn werkloosheid betekende bovendien een stap terug. Met minder geld moest hij zijn gezin onderhouden. 'Maar beter werkloos in Nederland met een uitkering, dan werkloos in Marokko met helemaal geen inkomen', aldus Abourasse.³¹ Salah Abdellaoui werd in 1979 wegens gezondheidsproblemen afgekeurd. Vanaf dat moment leefde Abdellaoui van een wao-uitkering. Hij kon altijd makkelijk rondkomen met zijn gezin. Dat hij niet meer hoefde te werken stelde hem in staat om actief te worden in Marokkaanse organisaties. Op deze manier probeerde Abdellaoui zijn tanende status te compenseren en versterkte hij zijn band met Marokko.

De werkloosheid die ongelukkigerwijs samenviel met de gezinshereniging had zijn weerslag op Marokkaanse gezinnen. Mannen die altijd hun gezinnen hadden onderhouden, konden met moeite hun hoofd boven water houden. De werkloosheid en het armoedige leven sloegen een flinke deuk in het zelfbeeld van veel Marokkaanse mannen. Ze waren juist uit Marokko vertrokken om te ontsnappen aan de armoede. Hun zwakke sociaal-economische positie veroordeelde hen tot goedkope woningen in ge-segregeerde buurten waar hun kinderen naar zogenaamde zwarte scholen gingen. De concentratie in het wonen was geen keuze. Om het gezin te laten overkomen moest er immers woonruimte zijn die geschikt was voor een gezin. Alleen de slechtere buurten boden mogelijkheden een woning te huren. Meestal waren dit wijken met veel lot- en landgenoten. Als vanzelf waren de contacten tussen Marokkanen hecht, maar veel gezinnen gingen gebukt onder de sociale controle in de buurt.

Het verlies aan status en gezag compenseerden Marokkaanse mannen dikwijls met een autoritaire houding ten opzichte van hun vrouw en kinderen. Dat leidde tot spanningen in huis. Welzijnswerker Rabia Bouhalhoul constateerde in een onderzoek uit 1997 dat veel gezinnen leden onder de werkloosheid van de mannen. De problemen waren niet zo heel anders dan in Nederlandse gezinnen, waar de vader werkloos werd.

Als de man werkloos thuis komt te zitten, is dat voor vrouwen vaak een groot probleem. De confrontatie was moeilijk. De man ging zich bemoeien met het dagelijkse leven. Dat werd ook van hem verwacht: regels stellen waaraan de gezinsleden zich moesten houden. Maar

het gaf ook conflicten. Tussen de echtgenoten, tussen de kinderen en hun vader. Veel vrouwen dachten: kon hij maar weer gaan werken, dan waren wij van deze problemen verlost!³²

Haja Idrissi kan hierover meepraten. Ze werd in 1939 geboren op het platteland in de Sous en verhuisde op jonge leeftijd met haar ouders naar Casablanca. In 1952 trouwde ze. Zij was dertien jaar en haar man was acht jaar ouder. In de daaropvolgende jaren kregen Haja en haar man vijf kinderen. In 1961 migreerde haar man alleen naar Nederland. Het was op dat moment dat haar man en vader vonden dat Haja en de kinderen terug moesten naar het platteland. In hun ogen was de stad gevaarlijk voor een vrouw zonder man. Haar man dreigde zelfs de kinderen van haar af te pakken als ze niet gehoorzaamde. Haja verzette zich hier fel tegen, maar moest uiteindelijk haar geliefde stadsleven achterlaten. Het viel haar heel zwaar. Ze was gewend aan haar leven in de stad, maar moest plotseling overleven op het platteland. Daar heeft ze tien jaar onder barre omstandigheden gewoond.

Mijn man stuurde maandelijks geld, maar de mogelijkheden waren op het platteland zeer gering. Er was geen elektriciteit en geen stromend water. Ik verlangde vaak terug naar mijn leven in Casablanca.³³

Haja Idrissi maakte geen geheim van haar ontevredenheid. Ze eiste van haar man dat hij haar samen met de kinderen zou ophalen om naar Nederland te brengen. Haar man stemde toe, want hij wilde niets liever dan met zijn gezin leven. Na tien jaar gescheiden geleefd te hebben van haar man, kwam Haja samen met hun vijf kinderen in 1971 naar Nederland. De eerste anderhalf jaar in Nederland vond Haja verschrikkelijk. Ze had weinig bewegingsvrijheid. De enige Marokkaanse vriendin die ze had, mocht ze niet veel zien. Naar feestjes gaan was uit den boze. Haar leven speelde zich grotendeels binnenshuis af en draaide alleen om de kinderen. Ze had geen familie en vrienden in Nederland. Contact met Nederlanders had ze evenmin. Haar man werkte in ploegendienst in de fabriek van Gillette. Als haar man nachtdienst had en dus overdag sliep, ging Haja naar buiten met de kinderen. Als de kinderen teveel herrie maakten werd hij boos wakker. Toen hij halverwege de jaren 1980 zijn baan verloor, bleef de sfeer in huis ongewijzigd. Als hij thuis was kon hij weinig geduld opbrengen voor de kinderen.

Volgens Zohra Al-Achar, één van de vrouwen in de documentaireserie *De Ijzeren Vogel*, leek haar huishouden op dat van Smurfenland. Haar man was Gargamel en zij en de kinderen waren de Smurfen, zijn eeuwige vijand.

Als hij thuiskwam en we hoorden hem de sleutel omdraaien, zeiden we: Daar komt Gargamel. Alle Smurfen renden weg naar hun eigen kamer. Ik bleef als enige achter in de huiskamer. Als we daar nu aan denken, moeten we huilen en lachen tegelijk.³⁴

Deze observaties sluiten aan bij het autobiografische boek *Couscous op zondag* van Khadija Arib. Daarin schetst ze een somber beeld van de positie van Marokkanen vanaf de jaren 1980. Ze toonde aan dat naarmate de gezinnen langer in Nederland verbleven, meer mannen de grip op hun vrouwen en kinderen verloren. Dit leidde onherroepelijk tot verlies van gezag van de mannen, concludeert ze in haar boek.³⁵

De problemen in huis misten hun uitwerking niet op de kinderen. Zonder werk raakten veel Marokkanen vervreemd van hun gezinnen. Ze werden oud, hadden ge-

zondheidsproblemen en misten het geduld voor de opvoeding van hun kinderen. Hun frustraties reageerden ze af op hun directe omgeving. Bij gebrek aan andere ontmoetingsplekken brachten de meeste mannen hun tijd door in de moskee. De islam ging een steeds grotere rol spelen in hun leven. Sommige mannen werden fanatiek in het geloof en eisten dat ook van hun kinderen, die verplicht naar de moskeeschool moesten. Op den duur leidde dit tot een kloof tussen de vaders en hun kinderen. Schrijver Asis Aynan, die met geweld werd opgevoed, vertrouwde op 23 april 2011 *de Volkskrant* toe: 'Ik zag hem niet meer staan, het interesseerde me geen reet hoe hij zijn leven leidde'.³⁶

Werk of geen werk, op veel Marokkanen rustte nog steeds de verplichting om geld over te maken naar de familie in Marokko. In de literatuur en in politieke debatten worden banden met het land van herkomst, in het bijzonder overmakingen naar achtergebleven familie, mede beschouwd als oorzaak voor de zwakke sociaal-economische positie van Marokkanen.³⁷ De financiële verplichtingen ten opzichte van familie in Marokko drukten zwaar op de gezinnen, maar nauwkeurige bestudering van de geldovermakingen, levert een genuanceerder beeld op. Mannen en vrouwen reageerden verschillend op de financiële verplichtingen. De vrouwen in dit onderzoek waren minder gevoelig voor de opgehouden hand uit Marokko. Ze oefenden druk uit op hun mannen om geen of minder geld te sturen naar Marokko, wat dikwijls leidde tot echtelijke confrontaties. Als vrouwen zelf werkten, spendeerden ze hun geld in de eerste plaats aan hun leven in Nederland, wat over bleef werd besteed aan cadeautjes voor familie of spullen voor hun huis in Marokko.

Het verhaal van Yamina Berrezzouk is typerend voor veel vrouwen. Yamina werd in 1957 geboren in Oujda, maar groeide op in Casablanca. Op achttienjarige leeftijd, in 1975, trouwde ze met Mohamed Berrezzouk die op dat moment in Nederland woonde. Een jaar later zou ze bij hem intrekken in Breda. Yamina's man groeide op in een arm boerengezin in Khouribga, een klein stadje 120 kilometer van Casablanca. In Marokko onderhield hij zijn familie, en toen hij in 1970 als fabrieksarbeider in Nederland aan de slag ging, bleef hij zijn familie financieel ondersteunen. Pas toen Yamina in Nederland was, kwam ze erachter dat haar man, als oudste was van negen kinderen, zijn familie in Marokko volledig ondersteunde. Jarenlang stuurde het echtpaar Berrezzouk – Yamina was inmiddels ook gaan werken – geld naar zijn familie in Marokko. Daarna raakte het geduld van Yamina op.

Meer dan tien jaar hebben we alleen maar gezorgd en gezorgd. Daarna heb ik gezegd: zo kan het niet langer, want we hebben nu ook kinderen. Alles wat je hebt gespaard, dat geef je weg. Daar moet een eind aan komen. Je broers zijn nu ouder, ze hebben hun eigen verantwoordelijkheid. Een beetje helpen vind ik niet erg, maar we kunnen niet alles weggeven.³⁸

Fatima Taouil had dezelfde ervaring. Dat haar man regelmatig en veel geld stuurde naar zijn familie in Marokko frustreerde haar. In haar omgeving zag ze dat veel familieleden in Marokko misbruik maakten van hun vrijgevigheid.

We hadden kinderen, een hypotheek en andere lasten en toch bleef mijn man geld sturen naar Marokko. Ik zette hem onder druk om daarmee te stoppen. In het begin was ik er niet op tegen, want zijn moeder leefde nog en die verzorgde hij ook. Maar toen zijn moeder overleed, bleef hij geld sturen. Daar was ik het niet mee eens. Ik baalde ervan dat hij zijn broer onderhield, want het was ook mijn geld. Wij werkten de hele dag en hij zat op zijn

luie gat. Hij vertikte het om te werken, omdat mijn man toch iedere maand geld stuurde. Toen heb ik tegen mijn man gezegd: je onderhoudt of je gezin of je broer, allebei kan niet. Toen mijn man stopte met geld sturen, is zijn broer werk gaan zoeken. Precies zoals ik voorspeld had.³⁹

Volgens Zohra Al-Achar gingen alle Marokkaanse gezinnen in Nederland gebukt onder de financiële druk uit Marokko.

Ze [familieleden in Marokko] denken dat het geld in Europa aan de bomen groeit. Maar sommigen in Marokko hebben het beter dan wij. Als wij in Marokko fatsoenlijk werk hadden gehad of een eigen zaak waren begonnen, zouden we daar gebleven zijn.⁴⁰

Op basis van bovenstaande kan gesteld worden dat een marginale positie in het vestigingsland voor een sterkere oriëntatie op het herkomstland zorgde, maar zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken, was een sterke oriëntatie op Marokko meer dan alleen het gevolg van marginalisering (zoals wordt beweerd in publieke en politieke debatten). Met de komst van de gezinnen naar Nederland en het ontstaan van een Marokkaanse etnische gemeenschap in Nederland werd de aandacht verlegd naar de achterblijvers in Marokko. Voor Marokkanen was een sterke verbondenheid met het land van herkomst een manier om familieverplichtingen en verantwoordelijkheden na te komen, maar ook een manier om uiting te geven aan hun etnische identiteit en een gevoel van culturele verbondenheid te behouden.

Vrouwen aan zet

De houding van Yamina Berrezzouk en Fatima Taouil is exemplarisch voor de verbeterde positie van Marokkaanse vrouwen vanaf de jaren 1980, nadat veel mannen werkloos raakten. De nieuwe economische situatie vanaf de jaren 1980 gaf vrouwen namelijk meer kansen en mogelijkheden op de arbeidsmarkt dan mannen, vooral in de verzorging en schoonmaaksector. Meer dan de helft van mijn vrouwelijke respondenten ging in deze periode werken. Het waren vooral de vrouwen uit de stad die buitenshuis werkten. Hun landgenotes van het platteland bleven huisvrouw en deden soms thuiswerk, zoals garnalen pellen. Over thuiswerk werd heel geheimzinnig gedaan. Iedereen wist van elkaar dat het gebeurde, maar niemand sprak er uit schaamte openlijk over. Garnalen pellen werd beschouwd als de minst eervolle baan, terwijl dit type thuiswerk vaak en overal gedaan werd, ook door Nederlandse vrouwen. Sommige vrouwen gingen werken uit noodzaak, omdat hun mannen werkloos raakten, andere vrouwen gingen werken omdat het inkomen van hun mannen niet voldoende was om ook de (eigen) familie in Marokko te onderhouden. In alle gevallen werkten vrouwen op eigen initiatief. Hun mannen hadden daar niks over te zeggen. Vrouwen kregen hierdoor meer zeggenschap over de besteding van het gezamenlijke inkomen.

De werkloosheid onder Marokkaanse mannen heeft geleid tot een rolwisseling binnen Marokkaanse gezinnen: met hun participatie op de arbeidsmarkt werden sommige vrouwen de kostwinnaar van hun familie, zowel in Nederland als in Marokko. Meerdere onderzoeken bevestigen de belangrijke economische rol van vrouwen in migrantengezinnen.⁴¹ Deze studies benadrukken vooral vrouwen die zelfstandig mi-

greerden om voor hun achtergebleven familie te werken. In dit onderzoek gaat het om vrouwen die niet vanwege economische motieven migreerden, maar in een later stadium toetraden tot de arbeidsmarkt. Door te werken beschikten Marokkaanse vrouwen over hun eigen geld, dat hen in staat stelde om een eigen invulling te geven aan hun banden met het herkomstland. Dit vertaalde zich in de eerste plaats in het kopen van cadeaus voor de eigen familie, het kopen van meubels en decoraties voor het huis in Marokko en in de aanschaf van sieraden. In de jaren 1970 omschreef Van den Berg-Eldering dit als statusconsumptie.⁴²

De aanschaf van luxe artikelen en meubels komt voort uit de behoefte om hun financiële onafhankelijkheid tegenover hun mannen en hun familie te benadrukken. In de meeste gevallen lieten mannen een huis bouwen in hun geboorteland, maar waren het de vrouwen die verantwoordelijk waren voor de inrichting. De meeste vrouwen in dit onderzoek kochten hun meubels en andere spullen voor het huis in Nederland en namen ze mee tijdens hun vakanties naar Marokko. Dit soort statusconsumptie was niet voor iedereen weggelegd. Ik heb eerder geconstateerd dat verbondenheid met het land van herkomst een kostbare aangelegenheid is. Geldgebrek en een zwakke sociaal-economische positie bemoeilijkten de banden met Marokko. Toen vrouwen niet over een eigen inkomen beschikten, durfden ze hun mannen niet te vragen geld te sturen naar hun familie of te investeren in het huis in Marokko. De mannen weigerden of er bleef aan het einde van de maand te weinig geld over om op te sturen. Door te werken konden vrouwen betekenis geven aan hun leven in Nederland en Marokko. Ze gebruikten hun geld om banden aan te halen met Marokko. Ze bezochten hun familie vaker, kochten vaker cadeaus en stuurden regelmatig(er) geld.

Maar hun verdiende geld gaven ze eerst uit in Nederland. Aan kleding voor henzelf en hun kinderen, aan meubels en mooie spullen voor het huis en aan speelgoed en andere verwennerijen voor de kinderen. Toen de mannen alleen woonden in Nederland, verschilden hun woonkamers weinig van die van Nederlanders: een bank, een paar stoelen en een tafel. Met de komst van vrouwen en kinderen veranderden ook de huiskamers. De losse banken en stoelen werden ingeruild voor lange Marokkaanse banken (*sedader*) die in Marokko werden gemaakt. Natuurlijk brachten ze daarmee de sfeer van Marokko in huis, maar nog belangrijker was dat op de banken veel mensen konden zitten. Met die kleine Nederlandse woonkamers en de grote gezinnen was dat een uitkomst. Ook toen de respondenten over een groter huis beschikten of in het geval dat de kinderen uit huis waren, werd tenminste een kamer in Marokkaanse stijl ingericht, voor als er gasten kwamen of voor logés. Fatima Taouil verdiende in het begin niet veel, maar het was wel haar geld.

Ik vond het vreselijk om geld te vragen aan mijn man. Iedere ochtend lag er een briefje van 10 gulden op tafel. Dat was bedoeld voor melk en brood. Toen het nieuwe schooljaar begon wilde ik nieuwe kleren kopen voor de kinderen. Na heel lang vragen, kreeg ik 100 gulden. Hoe kon ik nou 5 kinderen kleden voor 100 gulden? Na een hele dag winkelen was het geld op, maar had ik maar 4 kinderen gekleed. Onderweg naar huis liep ik door de lege Albert Cuypmarkt, die achter ons huis lag. Tot mijn grote vreugde vond ik langs de stoeprand een verloren briefje van 100 gulden. Ik was dolgelukkig dat ik ook iets kon kopen voor mijn zontje en mijzelf. Toen ik zelf geld verdiende kocht ik de kleding die ik wilde dragen en kon ik mijn huis inrichten naar mijn smaak.⁴³

Toen vrouwen voor het eerst hun salaris kregen, vervulde dat hen met veel trots. Ze kregen hierdoor meer zelfvertrouwen, vrijheid en een groter gevoel van onafhankelijkheid. Voor Fatima Taouil was het moment dat zij zelf een baan vond en geld verdiende een persoonlijke overwinning: 'Een vrouw die buitenshuis werkte en haar eigen geld verdiende, draaide mee in de samenleving. Ik wilde ook een plek in de samenleving. Toen ik begon te werken telde ik pas echt mee'.⁴⁴ Voor haar migratie was Fatima Taouil van plan om te studeren en een baan te vinden in Casablanca. Het liep anders en in Nederland heeft het nog jaren geduurd voordat ze aan het werk ging. Op het feest ter gelegenheid van het jubileum van haar man – hij was twaalf en een half jaar in dienst bij zijn werkgever – kreeg Fatima bij dezelfde werkgever een baan aangeboden. Haar jongste zoon ging inmiddels naar school dus er stond Fatima niks in de weg om in te gaan op het aanbod. Ze werkte bijna twintig jaar bij de serviceflat, in het begin als keukenassistent en daarna als kok. In 2007 moest ze na een reorganisatie stoppen met werken. Net als veel vrouwen was Fatima Taouil de eerste in haar familie die buitenshuis ging werken. Haar zussen, die in dezelfde periode uit Marokko vertrokken, gingen ook werken. De enige zus die achterbleef in Marokko heeft nooit buitenshuis gewerkt.

Fatima was ook de eerste vrouw in haar vriendenkring die betaald werk deed. Aanvankelijk durfde ze niet aan haar Marokkaanse vriendinnen te vertellen dat ze een baan had. Ze was bang dat ze negatief over haar zouden oordelen: 'Misschien zouden ze vinden dat ik een geldwolf was, of dat ik een slechte moeder was omdat ik niet thuis bleef bij de kinderen'.⁴⁵ Haar vriendinnen reageerden juist positief en wilden weten of haar man het goed vond dat ze werkte. Later moedigde Fatima haar vriendinnen aan om ook te werken, wat sommige van hen ook deden.

Niet alle vrouwen mochten werken van hun man. Dat gold bijvoorbeeld voor Bahia Fatara. Als klein meisje droomde ze ervan om een onafhankelijke zakenvrouw te worden. Haar moeder had haar altijd voorgehouden om op eigen benen te staan, met of zonder man. Toen ze net in Nederland was mocht ze niet van haar man werken, uitgaan en vriendinnen bezoeken of ontvangen. Haar moeders woorden was ze nooit vergeten. Ze scheidde van haar man en joeg haar ambities na. Ze ging studeren, werken en zette zich in als vrijwilliger bij een stichting. Onafhankelijk zijn was voor Bahia een gevoel van vreugde en bevrijding.

Ik vergeet nooit het gevoel dat mijn eerste baan hier mij gaf. Toen ik mijn eerste salaris in handen kreeg, bad ik en zei: Ik dank u, God. U heeft mijn wens vervuld. Ik besteedde mijn geld aan mijn kinderen en aan mezelf. Ik ging naar Marokko, ik heb een mooie auto gekocht. Ik heb nieuwe meubels gekocht. Alles heb ik gedaan. Alles.⁴⁶

Marokkaanse vrouwen begaven zich op de Nederlandse arbeidsmarkt, vaak zonder eerdere werkervaring, en ervoeren daarom in mindere mate statusverlies. Hun nieuwverworven positie gaf hen meer aanzien en meer zeggenschap in het huishouden, waardoor ze een verblijf in Nederland verkozen boven een terugkeer naar Marokko. Bovendien kregen Marokkaanse vrouwen, meer dan hun mannen, via hun kinderen die naar school en de dokter gebracht werden, toegang tot de Nederlandse samenleving. Contacten met Nederlandse instituties verschaften vrouwen een alternatieve route naar sociale mobiliteit, vooral omdat migrantenorganisaties mannenbolwerken waren waarin vrouwen moeilijk konden doordringen. Nederland was voor veel vrou-

wen de plek waar ze kansen kregen en grepen. Ze kwamen andere vrouwen tegen op de werkvloer en vonden steun bij elkaar. Dat sterkte hen in hun overtuiging dat hun toekomst in Nederland lag. Teruggaan naar Marokko, waar ze een achterstandspositie hadden, zou hun ambities teniet doen. Van mijn vrouwelijke respondenten werken of werkten er twaalf vrouwen. Vier van de vrouwen hadden zelfs twee banen, overdag de reguliere baan en 's avonds deden ze schoonmaakwerk. Van de twaalf vrouwen werkten er zes in de informele sector, vooral als schoonmaakster bij mensen thuis.

Hierin ligt het belangrijkste verschil tussen mannen en vrouwen in hun betrokkenheid met het herkomstland. Mannen hadden vanwege hun statusverlies behoefte aan hechtere banden met Marokko. Vrouwen hadden tegengestelde ervaringen. Door hun verbeterde positie in Nederland waren ze meer geïnteresseerd in het verbeteren van hun situatie in Nederland. Het verschil tussen mannen en vrouwen in hun betrokkenheid met het land van herkomst werd door R'kia Amounan goed onder woorden gebracht.

Er bestaan grote verschillen tussen mannen en vrouwen in hun banden met Marokko. Vrouwen redeneren vanuit het belang van hun kinderen. Belangrijke gebeurtenissen in het leven van ons kinderen zijn ook belangrijk voor ons, bijvoorbeeld een huwelijk of de geboorte van een kind. Mannen zien dat niet zo. Ze zijn veel onverschilliger. Ook in het begin waren er verschillen. Wij vrouwen hadden geen eigen inkomen. De mannen werkten en wij brachten de dagen thuis door. Pas als je over je eigen geld beschikte, kon je meebe-slissen over dat geld. Natuurlijk was het zo dat mijn familie ook geld kreeg toegestuurd in geval van nood, maar ik voelde me bezwaard. Mijn man woonde zo lang alleen in Nederland. Hij kende zijn weg hier, ik niet. In het begin had ik enorme behoefte aan contacten met mijn familie in Marokko. Maar ik schreef geen brieven, want ik kon niet schrijven. Het eerste jaar kon ik niet wennen. Het was altijd donker en grijs en het regende de hele dag door. Door de gladde straten brak ik mijn arm. Gelukkig was ik niet eenzaam, want ik had mijn kinderen. Ik kwam de dagen wel door. Later ging ik naar Nederlandse les en naailes. Toen ging het beter.⁴⁷

Uit bovenstaande verhalen blijkt dat mannen en vrouwen een verschillende invulling geven aan hun vestiging in Nederland. De meeste mannen richtten hun vizier op het herkomstland, terwijl vrouwen hun positie wilden verbeteren in Nederland. Vrouwen hadden nieuwe ervaringen na hun migratie. Ze leerden een nieuwe taal, leerden autorijden, gingen werken en werden in sommige gevallen kostwinnaar. Deze prestaties leverden hen meer status op en leidde tot een verbetering van hun gezinsleven en hun positie daarin. Verbondenheid met het land van herkomst wordt dus niet alleen beïnvloed door de positie van de migrant voor de migratie, maar ook door de nieuwe positie in het vestigingsland. Die bepaalt immers de aard en de mate waarin mannen en vrouwen banden aanhalen met het land van herkomst.

Conclusie

Verbondenheid met Marokko was in deze periode (1973-1985) een vanzelfsprekend onderdeel in het leven van Marokkaanse migranten. Verschillende factoren waren van invloed op de mate van verbondenheid met het herkomstland; banden met Marokko werden sterker of zwakker afhankelijk van gender, klasse, ideeën over een even-

tuele terugkeer en omvang van de migrantengroep. De betrokkenheid bij Marokko nam niet af naarmate Marokkanen langer in Nederland verbleven. Op basis van dit hoofdstuk kunnen verder drie conclusies worden gepresenteerd.

In de eerste plaats dat het migratie- en vestigingsproces in samenhang bestudeerd moeten worden om tot een beter begrip te komen van de aard van de verbondenheid met het herkomstland. De meeste onderzoeken gaan of over het migratieproces of over het vestigingsproces. Een transnationalisme-benadering, zoals gehanteerd in dit onderzoek, betreft zowel het migratie- als het vestigingspatroon bij de analyse van banden met het herkomstland. Het laat zien dat mannen en vrouwen verschillende migratie- en vestigingservaringen hadden en daardoor een andere houding hadden ten opzichte van hun land van herkomst. Zo liet dit hoofdstuk zien dat de posities die mannen en vrouwen bekleedden in Nederland mede hun oriëntatie op Marokko bepaalden. Mannen die werkloos werden probeerden hun zwakke sociale positie te compenseren door een sterkere oriëntatie op het herkomstland. Vrouwen ervoeren over het algemeen geen statusverlies als gevolg van migratie en probeerden hun verbeterde positie in Nederland te koesteren, met als resultaat dat ze zich vooral oriënteerden op de Nederlandse samenleving. De nieuwe economische situatie die ontstond na de massaontslagen onder de voormalige gastarbeiders in de jaren 1980 creëerde nieuwe mogelijkheden voor hun vrouwen op de arbeidsmarkt, met name in de zorg- en schoonmaaksector. Vrouwen investeren meer in de banden met Marokko als hun bestedingsmogelijkheden, bijvoorbeeld door het vinden van werk, toenemen.

Aansluitend hierop worden in de literatuur (en in politieke debatten) dikwijls de negatieve gevolgen van transnationalisme benadrukt: banden met het land van herkomst worden geproblematiseerd omdat ze een zwakke integratie als gevolg hebben. Uit dit hoofdstuk is gebleken dat de gevolgen van transnationalisme ook positief geïnterpreteerd kunnen worden. Banden met het herkomstland kunnen bijdragen aan een positief zelfbeeld en meer status genereren (met name bij mannen), beantwoorden aan een gevoel van verantwoordelijkheid en een alternatieve route verschaffen voor sociale mobiliteit (met name bij vrouwen). De positieve betekenis die toegekend wordt aan de verbondenheid met Marokko, door mannen en vrouwen, wijst op een discrepantie tussen theorie en praktijk.

De tweede conclusie bouwt hierop voort en gaat over de verschillen in de wijze waarop mannen en vrouwen banden aanhalen met hun herkomstland. Over het algemeen kan gesteld worden dat vrouwen vlak na hun migratie meer georiënteerd waren op het land van herkomst dan mannen die reeds langer in Nederland waren en een sociaal netwerk hadden opgebouwd dat grotendeels bestond uit landgenoten. Niettemin illustreren de verhalen in dit hoofdstuk dat vrouwen onderling verschillende betekenissen gaven aan hun verbondenheid met het herkomstland. Ik zal hier ingaan op die verschillen, waarbij ik uitga van het eerder gemaakte onderscheid tussen vrouwen afkomstig uit de stad en vrouwen afkomstig uit het platteland. De banden met Marokko waren nauw verbonden aan de levenscyclus van vrouwen. De verschillende rollen van vrouwen, als dochter, echtgenote of moeder, bepaalden in grote mate hun banden met Marokko. De vrouwen van het platteland migreerden met kinderen en voegden zich relatief laat bij hun echtgenoot in Nederland. Hun landgenotes uit de stad kwamen meteen na hun huwelijk zonder kinderen naar Nederland. De stads-

vrouwen hadden minder familie in Nederland en dus minder sociale netwerken waarop ze konden terugvallen. Omdat ze in de beginfase geen kinderen hadden, leidden ze een meer geïsoleerd leven. De behoefte aan banden met achterblijvers in het herkomstland was daardoor groter. Dat vertaalde zich vooral in het schrijven van brieven en bellen. Plattelandsvrouwen vonden steun bij hun kinderen en ervoeren daardoor minder eenzaamheid, met als gevolg dat ze minder behoefte hadden om banden aan te halen met de familie in Marokko. Dit gold voor de eerste fase van de vestiging van Marokkaanse vrouwen in Nederland. Zoals gezegd heeft de meer permanente vestiging de banden met het herkomstland niet verzwakt.

Het gemis van directe contacten met de familie compenseerden sommige vrouwen door tijdelijk terug te keren naar Marokko of door hun moeder tijdelijk naar Nederland te laten overkomen. Dat gebeurde vooral rondom de bevallingen wanneer de familiesteun node gemist werd. Marokkaanse vrouwen fungeerden ook als hulpverlener, bijvoorbeeld bij ziekte van één van de ouders. Wie niet in staat was naar Marokko te reizen, verleende vanuit Nederland morele en financiële steun. In de literatuur wordt dit aangeduid als ‘transnationale zorg’. De zorg voor ouders speelde bovendien bij de meeste mannen en vrouwen een belangrijke rol. In die zin was migratie (en transnationalisme) voor hen een manier om familieverplichtingen en verantwoordelijkheden na te komen. Het fenomeen van ‘transnationaal moederschap’ is hieraan gerelateerd: vrouwen (en mannen) brachten hun kinderen onder bij familie in het land van herkomst. ‘Transnationaal moederschap’ is niet veel anders dan ‘transnationaal vaderschap’, dat verwijst naar de situatie voor de gezinshereniging waarin mannen hun gezinnen vanuit Nederland onderhielden. Dit gegeven krijgt nauwelijks aandacht in de literatuur die gebaseerd is op statische genderpatronen aangaande zorgtaken.

De derde conclusie is dat transnationalisme een keuze is van individuele migranten. Uit de verhalen van de vrouwen in dit hoofdstuk is echter gebleken dat vrouwen continu in onderhandeling zijn met verschillende partijen over hun ‘transnationale leven’. De keuze om buitenshuis te werken werd bijvoorbeeld in veel gevallen beïnvloed door de sociale en patriarchale omgeving van vrouwen; niet alle mannen accepteerden dat hun vrouw een baan buitenshuis had en bovendien voelden veel vrouwen zich geremd door de heersende normen omtrent de arbeidsparticipatie van vrouwen (vrouwen hoorden thuis voor het huishouden en de kinderen te zorgen) die leefden binnen hun familie- of kennissenkring. In werkelijkheid bood een baan buitenshuis, en dus meer bestedingsmogelijkheden binnen het gezin, vrouwen de gelegenheid om naast hun leven in Nederland ook te investeren in hun banden met Marokko.

De mate van verbondenheid met Marokko was ook afhankelijk van de verblijfsstatus van vrouwen. Vrouwen die in het kader van de gezinshereniging naar Nederland kwamen kregen een afhankelijke verblijfsstatus, dat wil zeggen dat hun verblijfsrecht de eerste drie jaar gekoppeld was aan dat van hun echtgenoot. Een afhankelijke verblijfsstatus wierp juridische en materiële barrières op voor vrouwen, omdat ze niet mochten werken zolang ze geen zelfstandige verblijfsvergunning hadden. Dit had gevolgen voor hun verbondenheid met Marokko.

9 Individuele banden met Marokko, 1985-2010

In dit hoofdstuk stel ik de vraag hoe de banden met Marokko zich in de periode vanaf 1985 ontwikkeld hebben. Dit hoofdstuk vormt daarmee het sluitstuk van de analyse van de individuele banden van Marokkanen in Nederland met hun herkomstland. Dit hoofdstuk verklaart hoe in de periode na 1985 een verschuiving plaatsvond in de banden met Marokko, van feitelijke banden naar een meer symbolische invulling van verbondenheid met het herkomstland. Een uitgebreide omschrijving van de institutionalisering van het Marokkaanse leven in Nederland past niet in dit hoofdstuk, en is bovendien elders reeds uitvoerig beschreven.¹ Op basis van de interviews zijn in deze periode vijf typen banden met Marokko te onderscheiden: huis kopen in Marokko, de vakantie, spreken van de eigen taal, kijken naar Marokkaanse televisie en de wens om terug te keren naar het geboorteland.

Permanent verblijf in Nederland

Ik dacht altijd dat als mensen naar Europa migreerden om te werken ooit terug zouden keren nadat ze genoeg kapitaal hadden vergaard. Dat was ook mijn idee. Maar het leven overrompelt je. Van fiets ga je naar een auto, dan krijg je je eigen huis, daarna neem je een kleurentelevisie, een vrouw en kinderen. Toen bedacht ik me: zal ik ooit zo'n leven kunnen leiden in Marokko. En het antwoord is 'nee'. Maar de eerste tien jaar van mijn verblijf ik Europa was ik daarvan overtuigd en wilde ik graag teruggaan naar Marokko.²

Dit citaat uit een gesprek met Hoessein Hajji laat goed zien dat een permanent verblijf in Nederland voor Marokkanen geen vooropgezette keuze was. Net als veel Marokkanen beseft Houssein Hajji in de loop van de jaren 1980 dat zijn toekomst in Nederland lag. Meerdere factoren speelden hierbij een rol. In de eerste plaats liep de Marokkaanse economie hard terug. De inkomsten uit de handel in fosfaat waren afgenomen en de export van fruit en textiel naar Europa werd beperkt. Het Internationaal Monetair Fonds (IMF) schreef Marokko bovendien zware bezuinigingen voor. De economische neergang had grote sociale en politieke gevolgen. De verhoging van de voedselprijzen leidde tot opstanden in gebieden, die toch al getroffen waren door werkloosheid, honger en armoede. De Marokkaanse autoriteiten sloegen de opstanden hard neer, waarbij veel mensen werden gedood of zwaargewond raakten.³ Familieleden van Marokkanen in Nederland en elders bleven niet gespaard. Op grote schaal werden ze geconfronteerd met armoede en werkloosheid. De slechte werkgelegenheidssituatie en de politieke onrust in Marokko stimuleerden veel Marokkanen,

zoals gezegd, om in Nederland te blijven.

Intussen keerden veel Marokkaanse gezinnen terug naar Nederland na een mislukt remigratieavontuur. In Marokko beseften ze dat ze gewend waren geraakt aan de Nederlandse mores. In 1997 blikte Mohamed Rabbae terug op de falende remigratieprojecten. Als directeur van het Nederlands Centrum Buitenlanders (NCB) ontving hij in 1983 een gezin dat eerder met steun van de Nederlandse overheid terugkeerde naar Marokko om een bedrijf te starten.

Toen ik ze bij de balie zag staan, dacht ik: misschien willen ze weten of een aanvullende financiering mogelijk is. Maar nee hoor, helemaal niet! Het gezin kwam definitief terug. Ze waren er in Nederland helemaal aan gewend geraakt om alles met zijn tweeën en de kinderen te regelen. In Marokko bemoeide ineens de hele familie zich met hun beslissingen. Ze hadden er schoon genoeg van en waren zelfs bereid om hun bedrijfje eraan te geven om weer in Nederland te komen wonen.⁴

Veel Marokkanen beseften dat ze in Nederland rechten hadden opgebouwd. Wie definitief uit Nederland vertrok kon niet meer terug en verspeelde daarmee zijn aanspraak op sociale voorzieningen.

In de tweede plaats zorgden de ontwikkelingen in Nederland langzamerhand ook voor een kentering in het denken van Marokkanen. In het land waar hun kinderen opgroeiden hadden ze meer mogelijkheden op succes. Vanaf de jaren 1980 klonk vanuit de politiek voorzichtig de roep om de 'migrantenproblematiek' aan te pakken. In een periode dat de Nederlandse overheid nog niet erkend had een immigratieland te zijn, stelde de Socialistische Partij (SP) in 1980: 'Geen flauwekul meer van vrouwen met sluiers, mannen in lange jurken, islamitisch gejammer uit de Koran, ritueel slachten en noem maar op. Wie koste wat kost Marokkaan of Turk wil blijven, moet dat maar in Marokko of Turkije doen.'⁵ De boodschap van de SP was helder: aanpassen of wegwezen. Marokkanen bleven in Nederland, maar de banden met het herkomstland gaven ze niet op. De wens om ooit terug bleef bestaan, maar de terugkeer werd uitgesteld. In Nederland ontwikkelde zich een Marokkaanse gemeenschap.

Huis in Marokko

Een belangrijk aspect van de binding met het herkomstland was de aanschaf van een huis in het geboortedorp of -stad. Het besluit om een huis te kopen in het geboorteland had aanvankelijk te maken met de verwachte terugkeer naar Marokko. De meeste mannen en vrouwen in dit onderzoek waren daarop voorbereid. Hun geld investeerden ze nauwelijks in Nederland. In plaats daarvan troffen ze voorbereidingen voor de aanschaf van een huis in Marokko. Een dergelijke investering betekende dat de woningen in Nederland sober werden ingericht met tweedehands spullen. Volgens Fatima Taouil deed iedereen dat in haar omgeving: 'Niemand haalde het in zijn hoofd om nieuwe spullen te kopen. Als we teruggingen naar Marokko, dan konden we tenminste de oude meubels, zonder moeite, bij het grof vuil zetten.'⁶ In 1985 kochten Fatima Taouil en haar man Brahim Bouras een appartement tegenover het ouderlijk huis van Fatima in Casablanca. Lahcen Taouil, de vader van Fatima en de achteroom van Bou-

ras, bemiddelde bij de aankoop van de woning. Hij vond dat zijn dochter en schoonzoon moesten investeren in een huis, want als ze terugkeerden hadden ze tenminste een eigen plek. Die redenering viel goed bij het echtpaar Bouras-Taouil, dat ook rekening hield met de mogelijkheid ooit door de Nederlandse overheid teruggestuurd te worden naar het herkomstland. Deze angst leefde bij meerdere gezinnen.⁷

Halverwege de jaren 1980 liet Houssein Abourasse een huis bouwen dat grensde aan zijn ouderlijk huis op het platteland in Ait Baamrane.

Het was een simpel huis. Er was nog geen stromend water of elektriciteit. Het was dus geen kostbare onderneming. Grond hadden we genoeg in de familie, dus het was een kwestie van een paar muren en een dak plaatsen. En een gat in de grond dat als toilet diende. Als het zover was om terug te gaan, hadden we tenminste een dak boven ons hoofd.⁸

Alle respondenten kochten of bouwden vroeg of laat een huis in hun geboortedorp of -stad. Ahmed Belhaj zag daar niet direct de noodzaak van in. Hij arriveerde in de zomer van 1966 in Weesp. Hij vond een slaapplek in een pension en ging meteen aan de slag in een betonfabriek in Nigtevegt. Na een poos verruilde hij het pension voor een kamer bij zijn Nederlandse collega. Het gezin bestond uit twee dochters en Belhaj werd ontvangen als de zoon die ze nooit hadden gehad. Hij betaalde dertig gulden kostgeld per week. Omdat hij weinig geld overhield aan het einde van de maand, betaalden de twee dochters zijn autorijlessen van acht gulden per week. Toen hij in 1967 zijn rijbewijs haalde, kon het werk in de betonfabriek hem niet meer bekoren. Hij werd vrachtwagenchauffeur en werkte voornamelijk buiten de grenzen. Tijdens zijn spaarzame dagen in Nederland, logeerde hij nog altijd bij zijn Nederlandse 'familie'. De succesvolle Belhaj viel erg in de smaak bij zijn Nederlandse buurtgenoten en zijn aangenomen vader. De laatste wilde Belhaj graag behouden in de familie en liet blijken dat hij een huwelijk tussen hem en zijn oudste dochter wel zag zitten. Maar Belhaj had zijn oog laten vallen op de jongste dochter. Zijn liefdesverklaring viel niet in goede aarde bij de familie, waardoor hij genoodzaakt het huis moest verlaten.

Belhaj verhuisde naar Mijdrecht en vond er werk in een textiel fabriek. Later ging hij wonen in Nieuwkoop waar hij zijn werk als vrachtwagenchauffeur oppakte. Deze keer werkte hij vooral in Nederland. Toen hij een keer groente loste bij de plaatselijke groenteboer, viel de verkoopster bij de slager aan de overkant hem op. Tijdens haar dagelijkse pauze maakte hij een praatje met haar. De kennismaking leidde tot een relatie, maar er was één probleem: zijn nieuwe vriendin was katholiek. Haar ouders hadden er geen problemen mee dat hun dochter een liefdesrelatie had met een moslim, maar haar zeven broers probeerden het jonge koppel uit elkaar te drijven. Ze maakten Belhaj belachelijk en als hij aan kwam rijden in zijn Mercedes noemden ze hem altijd 'de Turk met de grote auto'. Het mocht allemaal niet helpen; in 1972 trouwde Belhaj met zijn Nederlandse vriendin. Ze kregen drie kinderen, maar hun huwelijk strandde in 1986.

Mede door zijn huwelijk met een Nederlandse vrouw geloofde Belhaj dat zijn toekomst in Nederland lag. Als gevolg daarvan investeerde hij niet in een terugkeer naar zijn herkomstland. Daar heeft hij nu veel spijt van.

Ik kocht helemaal niks. Alles at ik op. Het was ook niet nodig om een huis te kopen in Marokko. Ik was getrouwd met een Nederlandse vrouw en onze vakanties brachten we door in Frankrijk, Italië en Spanje. Soms gingen we naar Marokko. Bovendien had ik geen toekomstplannen in Marokko. Ik wilde niet terug. Ik was helemaal niet bezig met een toekomst opbouwen in Marokko. Ik dacht altijd: als ik 40 ben, zie ik het wel. Toen zag ik Marokko als een vakantie-land, niet een land om ooit naar terug te keren.⁹

In de ogen van Belhaj was dat logisch. Toen hij in Nederland arriveerde merkte hij op dat er twee groepen waren: een jonge groep Marokkaanse arbeiders en een groepje oudere Marokkaanse arbeiders. Zijn oudere landgenoten werkten lange dagen, spaarden hun geld en verbleven voor weinig geld in drukbevolkte pensions. Met hun geld kochten ze grond en huizen in Marokko. Hun blik was veel duidelijker gericht op Marokko. De eerste groep leefde, net als Belhaj, van dag tot dag. Ze genoten van hun vrije tijd en gaven hun geld uit aan leuke uitjes in Nederland. Bij dat onbezorgde leven pasten geen verantwoordelijkheden voor een huis in Marokko. Leeftijd speelde dus een belangrijke rol bij de beslissing om een huis te kopen in Marokko.

Kort na zijn scheiding in 1986 werd Belhaj arbeidsongeschikt verklaard. Nu hij zijn handen vrij had, overwoog Belhaj terug te keren naar Marokko. Dat gebeurde uiteindelijk niet. Hij ging naar Marokko en trouwde opnieuw. Met zijn nieuwe vrouw kreeg hij zes kinderen. Marokko werd in deze fase van zijn leven steeds belangrijker. Het gezin Belhaj ging regelmatig naar Marokko. De eerste jaren verbleef het gezin bij familie, en vanaf 1998 in een eigen huis in Dar Kebdani in de Rif.

Een huis in Marokko was aanvankelijk bedoeld als vast onderkomen bij een definitieve terugkeer naar het herkomstland, maar werd later vooral gebruikt als vakantiehuis tijdens de jaarlijkse bezoeken aan Marokko. Omdat Marokkanen niet massaal terugkeerden, bleven veel huizen onbewoond. Toch heeft Houssein Abourasse geen spijt van zijn investering.

Het huis staat er en als ik er niet meer ben staat het er nog. Het zal altijd blijven als aandenken aan mijn migratie naar Nederland. Het zal altijd zijn sentimentele waarde behouden. Ik bouwde een huis naast dat van mijn ouders en mijn kinderen zullen het van mij erven. Ik ben er ook trots op, want iedereen refereert aan het huis als het huis van Abourasse uit Holland.¹⁰

Een huis kopen in Marokko was dus eerder regel dan uitzondering, terwijl voor de aanschaf van een huis in Nederland het tegenovergestelde gold. Huizenbezitter worden in Nederland werd aanvankelijk, net als gezinshereniging, gezien als een keuze voor een permanent verblijf in Nederland. Maar waar veel Marokkanen het voorbeeld van de gezinshereniging volgden, gold dat niet voor de koop van een huis in Nederland. De eerste Marokkaanse huizenbezitters waren uit nood geboren: door de grote krapte op de woningmarkt was het kopen van een huis de enige manier om in aanmerking te komen voor gezinshereniging (voorwaarde hiervoor was immers de beschikking over geschikte huisvesting voor een gezin). Desondanks oogsten de eerste huizenbezitters, zoals eerder gezegd, veel kritiek onder Marokkanen. Jaren lang, toen allang duidelijk was dat Marokkanen in Nederland zouden blijven, bleef huizenbezit onder Marokkanen uitzonderlijk. Een belangrijke verklaring hiervoor is dat Marokkanen van de eerste generatie in de loop van de jaren geen sterke economische positie

hadden verworven. Kansen op een hypotheek waren daardoor gering. Een tweede verklaring is dat huizenbezit in Nederland onder Marokkanen beschouwd werd als een definitieve keuze voor het vestigingsland. Wie wel in staat was een huis te kopen, viel daarom hoon en ongeloof ten deel. Dat overkwam Fatima Taouil en Brahim Bouras, die in 1994 hun negentiende-eeuwse etagewoning in de Amsterdamse Pijp verruilden voor een eengezinswoning in een vinex-wijk aan de rand van Amsterdam.

Onze woning was simpelweg te klein voor zeven mensen. De woning telde drie kamers en een geïmproviseerde badkamer. Het werd ondoenlijk. In eerste instantie wilden we een ander huurhuis, maar we kregen alleen maar woningen aangeboden in drukke wijken waar veel Marokkaanse en Turkse gezinnen woonden. Die wezen we stevast af: we waren op zoek naar een rustige en gemengde wijk waar onze kinderen konden opgroeien. Na lang wikken en wegen besloten we een huis te kopen. We hadden een dubbel inkomen, dus dat was geen probleem. We kenden geen Marokkanen die ook een huis bezaten. Familie en vrienden reageerden vol ongeloof en onbegrip. We werden voor gek verklaard. Ze vonden dat we ons geld beter konden investeren in Marokko. Ze vonden het onverantwoord, omdat toch iedereen terug zou keren naar Marokko. Dat waren wij in ieder geval niet van plan.¹¹

Slechts vier van de veertig respondenten kochten een huis in Nederland. Alle vier passen in hetzelfde economische profiel: ze werkten langdurig en hadden vaak een dubbel inkomen. De Marokkanen waren dan wel langdurig in Nederland, de emotionele reacties op huizenbezit tonen aan dat Marokkanen geen definitieve keuze hadden gemaakt voor het land waarin ze zich jaren geleden vestigden. Als een oude reflex bleef de blik gericht op het herkomstland. Die reflex was er ook in geval van naturalisatie. Het aannemen van het Nederlanderschap werd eveneens gezien als een definitieve keuze voor Nederland en verraad aan Marokko. Van alle respondenten heeft slechts de helft de Nederlandse nationaliteit verworven. Het Nederlandse paspoort werd, op een uitzondering na, verkregen in de jaren 1990. De belangrijkste reden voor naturalisatie was het reisgemak. Ahmed Belhaj was in mijn onderzoeksgroep de eerste Marokkaan met een Nederlands paspoort. Nog voor zijn huwelijk met een Nederlandse vrouw, reisde hij regelmatig als vrachtwagenchauffeur naar Duitsland. Hij moest daarvoor een visum hebben. De bezoeken aan het Duitse consulaat was hij zo beu, dat hij in 1973 een Nederlands paspoort aanvraagde. De rest van mijn onderzoeksgroep heeft alleen de Marokkaanse nationaliteit. Tot die laatste groep behoren de vrouwen zonder werkverleden en de mannen met een kort werkverleden in Nederland. Het is niet toevallig dat de mensen met de minste contacten in de Nederlandse samenleving alleen de Marokkaanse nationaliteit hebben.

Op vakantie naar Marokko

De jaarlijkse vakantie naar Marokko is nog altijd een belangrijke activiteit voor Marokkanen in Nederland. Dat gold in het verleden nog meer, omdat de contacten door gebrekkige communicatiemogelijkheden met de familie in het herkomstland het hele jaar door beperkt waren. Nog voordat het voorjaar aanbrak was de vakantie in Marokko het gesprek van de dag. Als Marokkanen elkaar tegenkwamen was de eerste

vraag steevast: ‘Ga je dit jaar nog naar Marokko?’ Hoe vaak Marokkanen op vakantie gingen naar Marokko, hing af van de bestedingsmogelijkheden. Wie voldoende geld had, kon ieder jaar naar Marokko, maar de meeste Marokkanen konden zich dat niet permitteren. Dat gold in het bijzonder voor Marokkanen met een groot gezin, zoals Haja Idrissi.

In de beginperiode gingen we om de drie jaar naar Marokko. Mijn man verdiende te weinig om ieder jaar met negen kinderen op vakantie te gaan. Bovendien waren er veel mensen in Marokko die veel verwachtten. We konden het ons niet veroorloven om voor iedereen cadeaus mee te nemen. Ik had veel last van heimwee en miste mijn familie erg, maar het was simpelweg onbetaalbaar.¹²

Dat gold voor meerdere vrouwen. Zohra B. werd in 1947 geboren in Beni Said. Ze trouwde in 1953 en trok in bij haar man en schoonfamilie in hetzelfde dorp. Haar echtgenoot vertrok in 1962 naar Europa en belandde drie jaar later via Frankrijk en België in Nederland. Bijna een kwart eeuw later, in 1986, voegden Zohra en haar vijf jongste kinderen zich bij haar man in Roosendaal. Het kwam vaker voor dat Berbergezinnen lange tijd gescheiden van elkaar leefden.

Ik woonde 24 jaar gescheiden van mijn man. In het begin was het zwaar, maar daarna was ik eraan gewend. Toen de kinderen ouder werden hielpen ze mee in huis. Al die tijd stuurde mijn man maandelijks geld. Daar leefden we prima van. De migratie naar Nederland beleefde ik als een schok. Ik was zo geworteld in Beni Said dat ik me niet kon voorstellen om ergens anders te aarden. Het verdrietigste was het afscheid van mijn twee oudste kinderen. Zij waren ouder dan 18 jaar op dat moment en konden dus niet mee naar Nederland. Ze waren al getrouwd, dus ze bleven niet alleen achter. Mijn man kwam ons ophalen en we kwamen met het vliegtuig naar Nederland.¹³

Vanwege de hoge kosten die gemoeid waren met de gezinshereniging, kon de familie van Zohra de eerste jaren niet op vakantie naar Marokko: ‘Het leven in Nederland was erg duur en bovendien moesten we nog de schuld van de gezinshereniging terugbetalen. Ook stuurden we regelmatig een klein bedrag naar onze oudste kinderen die achter waren gebleven’.¹⁴

De reis naar Marokko was duidelijk een activiteit waarbij mannen en vrouwen verschillende rollen hadden. De mannen waren primair verantwoordelijk voor alles dat met de reis te maken had. Ze bevestigden het imperiaal op het dak van de auto, laadden de spullen in en op de auto, bepaalden de route, controleerden het oliepeil, bestuurden de auto, betaalden de tol, zorgden voor een volle tank en kochten de toegangsbewijzen voor de oversteek met de veerboot bij de Zuid-Spaanse grens. Vrouwen waren voornamelijk verantwoordelijk voor de ‘zachte’ kant van de reis. Ze pakten de koffers in, kochten spullen, zoals huishoudartikelen en etenswaren voor het huis in Marokko, zorgden voor cadeaus voor de familie, smeerden de boterhammen om onderweg de eerste honger te stillen en bereidden gedurende de reis de maaltijden op de meegebrachte butagasbrander.

Voor mannen en vrouwen gold dat de voorbereidingen voor de reis ruim voor vertrek werden getroffen. De vrouwen struinden over de markten voor koopjes, die bedoeld waren voor de familie. Mooie en waardevolle spullen, zoals zijden sjaals, zakdoeken en dure parfum, werden doorgaans alleen gekocht voor de ouders. De vrouwen

die werkten zetten regelmatig een bedrag opzij voor spullen voor het huis in Marokko. In de meeste gevallen ging het om keukenapparatuur, decoraties en serviesgoed. Bij de wekelijkse boodschappen werd steeds een extra pot pindakaas en chocopasta, en koffie en thee gekocht voor tijdens de vakantie in Marokko.

De mannen voerden overleg met elkaar over welke route beter en sneller was. De moskee of het consulaat verschaften ook de nodige informatie. Ze bestudeerden ruim van tevoren de route naar Marokko met behulp van kaarten. Het rijtje Amsterdam – Utrecht – Breda – Antwerpen – Brussel – Parijs – Bordeaux – Bayonne – San Sebastian – Bilbao – Burgos – Madrid – Cadiz – Algeciras kenden veel mannen uit hun hoofd. Ze moesten wel, want een aantal van hen kon niet lezen of schrijven. De eerste letters op de verkeersborden werden herkend en één van de kinderen las de verkeersborden hardop mee om het nemen van een verkeerde afslag te voorkomen.

De reis naar Marokko werd zelden alleen ondernomen. Meerdere gezinnen reden in een karavaan van soms wel vier auto's naar het herkomstland. De eerste auto bepaalde de route en de rest volgde. Het was niet de bedoeling dat de auto's elkaar inhaalden. Als één van de auto's uit het vizier verdween, wat regelmatig gebeurde, werd bij het eerst volgende benzinstation gewacht. Op deze manier ondersteunden de mannen elkaar tijdens de lange reis van ruim drieduizend kilometer en genoten de vrouwen en kinderen van elkaars gezelschap. Onderweg werd alleen gestopt om te eten of om uit te rusten. De mannen sliepen dan in een slaapzak onder een boom in speciale rustplaatsen aan de *autoroute du soleil*, die door de Marokkaanse overheid werden ingericht. Op die rustplaatsen waren verschillende faciliteiten: gebedsruimtes, douches en toiletten, informatiebalijs, speelruimtes voor kinderen en een ziekenboeg. Deze faciliteiten kwamen er pas in de jaren 1990. Van de zijde van Marokko werden kosten noch moeite gespaard om de jaarlijkse overtocht van honderdduizenden Marokkanen, in Marokko bekend als de *opération Marhaba* (Marhaba betekent welkom) in goede banen te leiden.¹⁵ *Opération Marhaba* moest een einde maken aan de lange wachttijden bij de veerboten en zorgen voor een soepele afhandeling bij de douane. In de periode daarvoor rustten de gezinnen uit in reguliere rustplaatsen of tankstations met ruime voorzieningen. Als de mannen 's nachts doorreden en de kinderen achterin lagen te slapen, bleven de vrouwen wakker om hun mannen gezelschap te houden en koffie in te schenken. Ze waren doodsbang dat de mannen achter het stuur in slaap zouden vallen. Net als veel mannen en vrouwen in dit onderzoek bewaarde Aicha Mrabet, die in 1987 voor het eerst met haar gezin naar Marokko ging, niet altijd fijne herinneringen aan de reis naar haar geboorteland.

We reisden altijd samen met familie in Nederland en België. We reden eerst naar België waar de auto van mijn broer zich aansloot bij de karavaan. Voor mij was het in 1986 de eerste keer dat ik met de auto naar Marokko ging. Mijn vader had die route vaker gereden. Ik vond het erg spannend, vooral ook omdat de tweeling nog maar net zes jaar oud was. Mijn zus uit Nederland en mijn broer uit België hadden ook jonge kinderen. We stopten dus regelmatig, zodat de kinderen konden spelen. Dan kookten we op de meegebrachte butagas. Niks ingewikkelds, gewoon ei met tomaat en ui, sardientjes uit blik of een tajine met groenten. Brood en vers water kochten we in de plaatselijke winkels. Het was ook een lange en gevaarlijke reis. Ik was altijd bang dat er onderweg ongelukken zouden gebeuren of dat één van de kinderen ziek zou worden, wat vaak ook gebeurde. Als we eenmaal in

Algeciras waren gearriveerd was de opluchting groot; dan hadden we nog maar een klein stukje te gaan naar Tetouan. Hoewel het soms dagen kon duren voordat we de oversteek konden maken.¹⁶

Verhalen over de drukte voor de oversteek aan de Zuid-Spaanse grens was voor veel Marokkanen herkenbaar. Dagenlange wachttijden waren eerder regel dan uitzondering. Na een lange reis van duizenden kilometers strandden veel Marokkanen in het bloedhete Algeciras, waar vandaan Marokko goed zichtbaar was. Soms waren er te weinig veerboten en soms was een staking van het personeel de reden voor de lange vertraging. Het eten raakte op en de verveling sloeg toe. De frustraties liepen vaak hoog op, omdat de vele wachtenden snakten naar een weerzien met hun herkomstland en hun familie. Slechts de zee-engte tussen Spanje en Marokko weerhield hen daarvan. Er zat niks anders op dan te wachten.

Zo vol als de auto's richting Marokko reden, zo vol reden ze ook weer terug naar

Miloud Msalmi op de Auto-route du Soleil. De reis naar Marokko duurde dagen en werd zelden alleen ondernomen, ca. 1990 (privécollectie Msalmi).

Nederland. In Marokko werden kruiden, olijven, verse groenten en meloenen ingeslagen. Vooral in het begin toen er geen Marokkaanse winkels waren in Nederland, sloegen de Marokkanen hun slag. Dat gold bijvoorbeeld ook voor de tajine en couscousstoompan die in Nederland niet te krijgen waren en voor vrouwen onmisbaar waren in hun Nederlandse keukens. Kruiden en verse groenten voor de eerste couscous in Nederland behoren tegenwoordig nog steeds tot de spullen die teruggebracht worden, hoewel de verkrijgbaarheid in Nederland velen malen groter is geworden. Dat geldt ook voor Arabische boeken, tijdschriften en films die niet verkrijgbaar waren in Nederland, en die nog steeds worden meegebracht ofschoon ze nu wel in Nederland kunnen worden gekocht.

De terugreis was minder opwindend. Het afscheid viel de meeste Marokkanen erg zwaar. Ze wisten nooit of hun ouders nog in leven zouden zijn bij het aanbreken van een nieuwe zomer. Maar de meeste Marokkanen waren opgelucht dat ze terug gingen naar Nederland. Zes weken in Marokko doorbrengen was een dure aangelegenheid. Behalve de dure reis en cadeaus die meegenomen werden, werden veel Marokkanen bij aankomst geconfronteerd met onvoorziene kosten. Er was altijd wel iemand uit de familie die plotseling opgenomen moest worden in het ziekenhuis en geld nodig had voor medicijnen of er waren reparaties in huis nodig. Tijdens de terugreis bezwoeren de meeste Marokkanen plechtig voorlopig geen voet te zetten in Marokko, maar als de zomer aanbrak begon het weer te kriebelen en begonnen de vakantierituelen van voor af aan.

Vernederlandsing

De vakantie in Marokko werd door mannen en vrouwen ook aangegrepen om aan de achterblijvers te laten zien hoe hun positie in Nederland verbeterd was. Status speelde in dit opzicht een belangrijke rol. Mannen en vrouwen wilden laten zien dat ze een geslaagd en welarend leven hadden in Nederland. Ook de Marokkanen die in Nederland nauwelijks hun hoofd boven water wisten te houden, probeerden met alle macht het beeld van de geslaagde migrant in stand te houden. Ze leenden geld van vrienden en familie om een auto te kopen en naar Marokko te reizen. Na de vakantie spaarden ze het hele jaar door om het geleende bedrag terug te betalen. Mannen lieten aan de achterblijvers blijken dat ze niet voor niks uit Marokko waren vertrokken. Ze vertelden over hun leven, pronkten met hun dure kleding en mooie auto en lieten zich verleiden tot het delen van hun rijkdom. Dat kon variëren van een traktatie in het koffiehuis tot het meefinancieren van een lokaal project.

Vrouwen hadden ook de behoefte om te laten zien dat hun positie verbeterd was. Dat uitten ze bijvoorbeeld door in het bijzijn van hun familie Nederlands te praten tegen hun kinderen, iets wat ze bijna nooit in Nederland deden. Fatima Taouil heeft vijf zussen en één broer. Op één zus na woonden ze allemaal verspreid in Europa.

Als we tijdens de zomervakantie bij elkaar kwamen in Marokko, was het een kakofonie aan internationale talen. Iedereen sprak Italiaans, Frans of Nederlands tegen de kinderen. Iedereen probeerde elkaar te imponeren en indruk te maken bij anderen. Ik stoorde mij daar aan, vooral omdat het vervelend was voor mijn oudste zus. Ze heeft altijd in Marokko

gewoond en ze voelde zich hierdoor buitengesloten. Ik voelde mij daar schuldig over en voelde me ook verplicht om haar te laten delen in mijn succes.¹⁷

Door hun kennis en ervaring 'in Nederland doen we het anders' te etaleren lieten mijn respondenten merken dat ze vernederlandst waren. Door in Marokko Nederlands te praten en zich 'Nederlands' te gedragen, lieten ze zien dat hun leven erop vooruit is gegaan. Dat deden ze bijvoorbeeld door zich westers te kleden, hun huis in Marokko westers in te richten en door niet-Marokkaanse gerechten, zoals spaghetti of nasi, te bereiden. Het meenemen van 'typisch' Nederlandse producten, zoals pinda-kaas en Douwe Egberts koffie paste daar ook bij. Marokkaanse vrouwen lieten aan zichzelf en aan anderen blijken dat hun leven drastisch was veranderd in vergelijking met dat van de achterblijvers. Het is niet ongewoon voor migranten om zich ten opzichte van hun achtergebleven familie en kennissen te positioneren op basis van hun hernieuwde status en identiteit.¹⁸

De identificatie met Nederland kwam sterk tot uiting tijdens de vakantie in Marokko. Juist daar werden de verschillen in mentaliteit en gedrag zichtbaar, niet op de laatste plaats omdat Marokkanen uit Nederland anders beschouwd worden door hun voormalige landgenoten. Dat overkwam Houssein Hajji die zich een vreemde voelt in Marokko.

In Nederland ben ik vrij en voel ik mij vrij. Alle onderwerpen zijn bespreekbaar en je kunt met iedereen praten en lachen. In Marokko is dat niet altijd mogelijk. Soms heb ik het gevoel dat de mensen in Marokko ons uitlachen. Bijvoorbeeld als je heel spontaan bent of zonder enige bijbedoelingen conversaties aangaat, kijken ze je raar aan.¹⁹

Marokkanisering

Marokkanen lieten in hun herkomstland zien dat ze vernederlandst waren, terwijl in Nederland het omgekeerde gebeurde. Op allerlei manieren gaven Marokkanen uiting aan hun binding met het herkomstland. Het proces van Marokkanisering nam vanaf de jaren 1980 een vlucht toen bleek dat een terugkeer naar Marokko niet langer een serieuze optie was. Met de groei van de Marokkaanse 'gemeenschap' in Nederland en het verschijnen van Marokkaanse winkels ontstond een gelegenheidsstructuur die Marokkanen in staat stelde hun eigen cultuur makkelijk te behouden. Die gelegenheidsstructuur ontbrak in de eerste periode van de Marokkaanse migratie in Nederland. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het relaas van Brahim Amounan. Als negentienjarige nieuwkomer huurde hij in 1965 een kamer in Eindhoven. Hij had het erg naar zijn zin bij zijn Nederlandse gastgezin, maar botsingen waren onvermijdelijk. Eén keer was er sprake van een groot misverstand. Het was de vastenmaand Ramadan en Amounan sloop 's nachts naar de keuken om nog voor zonsopgang te eten. Voor zijn hospita leek het alsof hij 's nachts eten stal uit de koelkast. Nog voordat Amounan kon uitleggen wat hij aan het doen was, liep ze boos weg. De volgende ochtend vertrok hij boos naar zijn werk. Zijn hospita ging toen naar een nabijgelegen metaalfabriek waar ook iemand van de kerk als begeleider werkte. Ze vroeg hem naar de gebruiken binnen de islam, en hij vertelde haar dat de vastenmaand Rama-

dan was aangebroken en dat haar kostganger met zijn nachtelijke maaltijd zich voorbereidde op een dag vasten. Toen Amounan terugkwam van zijn werk, gaf ze hem bij wijze van excuses een nieuwe fiets. Volgens Amounan zag Nederland er in de jaren 1960 heel anders uit.

Er was niks dat deed vermoeden dat er Marokkanen in Nederland woonden. Een kleine moskee, in een schuurtje, was er in Eindhoven. Laat staan dat er een slagerij voor moslims was. Een keer kocht ik kilo's vlees. Die legde ik in de koelkast. Het vlees zag er goed uit en daarom kocht ik het. Toen mijn hospita het vlees zag, zei ze tegen mij dat moslims toch geen varkensvlees aten. Had ik dus per ongeluk varkensvlees gekocht. Het gezin heeft er toen nog weken van gegeten. Daar was ze wel blij mee. Marokkaanse winkels waren er niet in Nederland. De dagelijkse boodschappen werden gedaan in Nederlandse buurtwinkels.²⁰

Dit voorbeeld is illustratief voor de geringe voorzieningen voor Marokkanen in het begin van de vestiging in Nederland. Ook Marokkaanse vrouwen hadden na hun komst naar Nederland nauwelijks contacten met andere Marokkanen. Dat gold bijvoorbeeld voor Fatima Taouil die in 1978 naar Nederland kwam. Ze was pas getrouwd en had nog geen kinderen. Omdat haar man overdag werkte en 's avonds naar Nederlandse les ging, was ze veel alleen thuis.

Ik was altijd erg jaloers op de Marokkaanse vrouwen met kinderen. Zij hadden tenminste gezelschap en waren niet alleen. Ik had een zus wonen in Amsterdam. Zij woonde maar 30 minuten met de tram bij mij vandaan, maar ik durfde nooit alleen te reizen. Op een dag had ik eindelijk al mijn moed bij elkaar geraapt. Mijn man legde mij uit welke tram ik moest nemen en waar ik uit moest stappen. Daarna was het nog een klein stukje lopen. Het ging helemaal mis! Ik stapte uit bij de verkeerde halte en kende de weg niet. Ik stapte in de eerste de beste taxi en gaf hem het adres. Hij wilde mij niet brengen, want het was volgens hem maar een paar minuten lopen. Met handen en voeten maakte ik hem duidelijk dat ik de weg niet kende en bang was. De taxirit duurde inderdaad een paar minuten. Het was een vriendelijke taxichauffeur. Ik hoefde ook niet te betalen.²¹

Toen Fatima Taouil zelf kinderen kreeg gingen de zussen bijna elk weekend bij elkaar op bezoek. Het behoud van de eigen cultuur uitte zich in het begin vooral in familiebezoek en hechte contacten met andere Marokkaanse gezinnen in Nederland. De contacten kwamen voort uit ontmoetingen met andere Marokkaanse vrouwen op het schoolplein of in de moskee. Dat laatste gold met name voor mannen. Contacten waren er ook tussen gezinnen van Marokkaanse collega's die bij elkaar over de vloer kwamen. In de jaren die volgden bleven vrouwen, meer dan mannen, verantwoordelijk voor de contacten met andere Marokkaanse gezinnen en met andere etnische gemeenschappen in Nederland. Banden waren er ook met familieleden die zich elders in Europa hadden gevestigd. Tijdens korte schoolvakanties, bijvoorbeeld tijdens de Kerst, en bij speciale gelegenheden, zoals geboortefeesten of bruiloften, ging men op bezoek bij familie in Duitsland, België of Frankrijk. Vrouwen onderhielden ook vaker en intensiever contacten met achterblijvers in het land van herkomst, maar mannen werden als vanzelfsprekend door de Nederlandse samenleving gezien als woordvoerders van de Marokkaanse gemeenschap.

Fatima Taouil (links) met zussen, Amsterdam 1983 (Historisch Beeldarchief Migranten, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam).

Eigen taal eerst

De komst van gezinnen inspireerde Marokkanen om nog meer te investeren in de eigen cultuur. In de opvoeding kreeg het Marokkaanse erfgoed een belangrijke plaats. Hiermee probeerden Marokkanen hun culturele identiteit in een niet-Marokkaanse context te versterken en in stand te houden. De eerste generatie Marokkanen in Nederland, bij uitstek de dragers van de Marokkaanse cultuur, was bang dat de kinderen de taal en de cultuur van het herkomstland zouden vergeten of onvoldoende zouden beheersen. Dat gold ook voor de mannen en vrouwen in dit onderzoek. Ze zorgden ervoor dat hun kinderen Arabische lessen volgden. In sommige gevallen werden de kinderen naar een Arabische basisschool gestuurd en in het weekend gingen ze naar de moskee voor koranlessen.

In het begin van de jaren 1980 werd de eerste islamitische basisschool met een duidelijk Arabisch signatuur, de Bouchraschool, in Amsterdam opgericht. Over onderwijs is hiervoor reeds vanuit een beleidsperspectief geschreven. De Bouchraschool werd mede vanuit de Marokkaanse overheid gefinancierd en was tevens verantwoordelijk voor het lesprogramma en de Arabische leerkrachten. Veel ouders kozen bewust voor een islamitische school, omdat de leerlingen, naast regulier onderwijs, elke dag een uur onderwijs kregen in de Arabische taal en cultuur (op openbare scholen

was twee uur per week gereserveerd voor oETC). De Bouchraschool kende een eenzijdig opgebouwde populatie: alle leerlingen waren kinderen van Marokkaanse migranten, maar het waren beslist niet alleen Marokkanen met een Arabische achtergrond. De school heeft tot halverwege de jaren 1990 bestaan en was van begin af aan een zogenaamde 'zwarte' school. De Nederlandse leerkrachten en schoolleiding stonden vaak voor grote uitdagingen. Het overgrote deel van de ouders was vanwege een gebrekkige beheersing van de Nederlandse taal en een zwakke sociaal-economische positie niet actief betrokken bij het schoolleven van hun kinderen. Het merendeel van de leerlingen had bovendien een Berberachtergrond; thuis spraken ze Berbers en op school kregen ze les in het Arabisch, een vreemde taal die ze niet beheersten. Dat zorgde voor extra problemen en leidde tot leerachterstanden.

Het spreken van de eigen taal werd ook thuis aangemoedigd. Veel ouders zagen er streng op toe dat thuis alleen Berbers of Arabisch werd gesproken, bang dat hun kinderen alle banden met de Marokkaanse cultuur zouden verliezen. Opvallend was dat die angst meer bij mannen dan bij vrouwen aanwezig was. Volgens Naima el Kaddouri was daar een logische verklaring voor. Naima migreerde in 1978 vanuit Fes naar Nederland. Ze had altijd geweten dat haar man ooit terug wilde keren naar Marokko, waar hij een eigen transportbedrijf wilde opzetten.

Mannen leefden meer met hun hoofd in Marokko dan vrouwen. Mijn man was altijd van plan om terug te keren naar Marokko. Ik was ervan overtuigd dat onze toekomst in Nederland lag. We stuurden onze kinderen naar de weekendschool, omdat we wilden dat ze ook belangstelling zouden ontwikkelen voor de Marokkaanse cultuur. Thuis waren we daar ook sterk mee bezig. Ik las altijd voor uit Arabische boeken, maar ik vond het even belangrijk dat ze de Nederlandse taal goed spraken en de Nederlandse cultuur begrepen. Ik stimuleerde onze kinderen altijd ook Nederlandse boeken te lezen. Mijn man was veel strenger. Als hij thuis was mocht er geen Nederlands gesproken worden.²²

In het weekend werden de lessen georganiseerd in en door de moskeeën. Islamitisch onderwijs hoorde hier ook bij. Veel Marokkaanse ouders zagen het moskeewonderwijs als een welkome aanvulling op de oETC-uren op de openbare school. Moskeeën initieerden ook allerlei culturele activiteiten en organiseerden in samenwerking met Marokkaanse instituties, zoals het consulaat en de *Banque Populaire*, zomerkampen voor de jeugd in Marokko. Het behoud en bevordering van de eigen cultuur was dus binnenshuis en buitenshuis een belangrijk onderdeel van de opvoeding van Marokkaanse kinderen. Thuis kwam de cultuur ook via de televisie binnen.

Marokkaanse televisie

In het kader van beleving van de eigen cultuur zond de nos speciaal voor buitenlandse arbeiders en hun gezinnen, tussen 1974 en 1992, het wekelijkse televisieprogramma *Paspoort* uit. Er werden programma's gemaakt voor Italianen, Joegoslaven, Turken en Marokkanen. Het Marokkaanse *Paspoort* werd gepresenteerd door Najib Taoujini, de eerste Marokkaanse *talking head* op de Nederlandse televisie. Onder Marokkanen was het programma beter bekend onder de Arabische naam *Jaouaz*. Het

programma was razend populair, niet op de laatste plaats vanwege de charismatische presentator. *Paspoort* berichtte zowel over de Nederlandse samenleving als over de ontwikkelingen in het land van herkomst. Een succesvol onderdeel van *Jaouaz* was het poppenspel *Oom Hdidwan* (in het Arabisch: *Ammi Hdidwan*). Oom Hdidwan vertelde verhalen, zong en herinnerde Marokkaanse kinderen aan het land waar zij zelf of hun ouders vandaan kwamen. Via de pop Hamdan, een Marokkaanse jongen die in Nederland is geboren, probeerden de makers de verschillen tussen de generaties weer te geven. Hamdan was jong en ondeugend en kreeg adviezen van de oudere en wijze oom Hdidwan.

Mahjoub ben Moussa, een Marokkaanse theatermaker die in 1973 om politieke redenen uit Marokko vluchtte, is de geestesvader van het populaire poppenspel. In 1977 belandde Ben Moussa in Rotterdam, waar hij naast zijn politieke activiteiten het theatervak weer oppakte. In 1984 begon de geëngageerde theatermaker met zijn poppenspel op de lokale Rotterdamse zender. Een jaar later, in 1985, verhuisde het poppenspel naar de landelijke televisie als vast onderdeel van het programma *Paspoort*.

Het idee voor Oom Hdidwan is gekomen omdat ik constateerde dat wij, als eerste generatie, rijp naar Nederland zijn gekomen. We droegen ons cultureel erfgoed met ons mee. Dat zag ik niet terug bij de tweede generatie. Die hadden geen Marokkaans cultureel referentiekader. Ze misten iets, en ik vond dit de beste manier om in contact te komen met Marokkaanse kinderen. Mijn boodschap aan de kinderen was een educatieve. Ik heb veel culturele boodschappen gegeven aan de kinderen, vooral via verhalen en conflicten tussen vader en zoon.²³

In 1992 kwam na 340 afleveringen een einde aan *Paspoort*, en dus aan Oom Hdidwan. Wat ooit begon als een geïmproviseerde poppenkast, staat nu diep gegrift in het collectieve geheugen van Marokkanen in Nederland. Het is de *Sesamstraat* van de Marokkanen. Omdat het programma ondertiteld werd, keken ook veel Nederlanders. Meerdere generaties zijn grootgebracht met Oom Hdidwan. Dat verbaasde Ben Moussa.

Najib Taoujini, presentator van *Paspoort* introduceert het poppenspel Oom Hdidwan (in het Arabisch: Ammi Hdidwan). Het populaire poppenspel was tussen 1985 en 1992 te zien (privécollectie Ben Moussa).

Mahjoub Ben Moussa is de geestesvader van Oom Hdidwan. Generaties groeiden op met de oudere en wijze oom Hdidwan en zijn ondeugende neef Hamdan (privécollectie Ben Moussa).

Ik maakte een programma voor kinderen, maar hele gezinnen keken. En ook oudere mensen vonden het leuk. Het bracht gezinnen bij elkaar, want het vormde een brug tussen de eerste en de tweede generatie. Met elk verhaal probeerde ik een moraal mee te geven. Zo waren er woordbetekenissen in het programma. Maar die waren niet alleen interessant voor kinderen, maar ook voor hun analfabete ouders. Er zaten ook veel culturele aspecten in, vooral voor de tweede generatie. De dialogen tussen Hamdan en Oom Hdidwan waren altijd gebaseerd op conflicten. Oom Hdidwan had allerlei principes en tradities die Hamdan niet had en niet kende. Hiermee probeerde ik te laten zien hoe ouderen moeten omgaan met jongeren en omgekeerd.²⁴

Volgens Hoceine Mnine, die ook een rol speelde in het poppenspel, was de impact van *Paspoort* en *Oom Hdidwan* enorm.

Voor het eerst maakte een groot publiek kennis met beeld en geluid. Gewoonlijk luisterden Marokkanen alleen naar de radio. Met *Paspoort* was er eindelijk beeld bij het geluid. Voor het eerst waren Marokkanen op de televisie die dezelfde taal spraken als de luisteraars. Dat was echt een doorbraak.²⁵

Toen de satelliet-schotel in de jaren 1990 zijn intrede deed in Nederland, steeg het aanbod aan Arabisch-talige programma's explosief. Tot 1996 was op de Amsterdamse kabel de Arabisch-talige zender *MBC* (*Middle East Broadcasting Center*) te ontvangen. Toen ook *MBC* van de kabel werd gehaald, ontstond een ware stormloop op satelliet-schotels. Voortaan waren ook de Marokkaanse zenders, naast een groot aantal andere Arabisch-talige zenders, in Nederland te ontvangen. Met de introductie van de schoteltelevisie kwam de Marokkaanse taal en cultuur in toenemende mate de Marokkaanse huiskamers binnen. Het gevolg was een sterkere oriëntatie van Marokkanen in Nederland op Marokko. Uit onderzoek van het ministerie van ocw in 1997 bleek de satelliet-schotel echter een aanvulling te zijn op het Nederlandse televisieaanbod en geen vervanging van de Nederlandse televisiezenders.²⁶ Voor veel Marokkanen zijn de Arabisch-talige zenders die ze via de schotel ontvangen nog altijd onmisbaar. Dat gold ook voor Rhimou Moujahid die vanaf 1977 in Nederland woont.

Toen ik net in Nederlands was kende ik alleen het programma *Paspoort*. Dat was vaste prik op de zaterdagavond. Als *Paspoort* op de televisie was, was er geen Marokkaan op straat te

bekennen. Iedereen die ik kende keek ernaar. We snoven als het ware de Marokkaanse cultuur op en vonden het heerlijk om onze moedertaal te horen. Ook keek ik graag met mijn kinderen naar oom Hdidwan. De schotel vond ik een geschenk uit de hemel. Het was geweldig om op elk moment van de dag naar de Marokkaanse televisie te kunnen kijken. Ik ben nog steeds erg verzot op de Turkse en Mexicaanse soapseries. Mijn man kijkt vooral naar nieuwsprogramma's, vooral die van *Al Jazeera*.²⁷

Ook Khadija el Y. miste Arabischtalige programma's op de Nederlandse televisie. Haar komst naar Nederland in 1969 bleef niet onopgemerkt. Op luchthaven Schiphol werd de toen zestienjarige Khadija feestelijk onthaald door een delegatie van de Nederlandse regering die haar meedeelde dat ze de vijfde Marokkaanse vrouw was die Nederland op dat moment telde. Met een bos bloemen vervolgden Khadija en haar man hun reis naar Emmen, waar ze lange tijd woonden. In 1976 verhuisde het echtpaar naar Amsterdam. Het leven in de grote stad beviel Khadija veel beter.

In Casablanca, waar ik geboren was, ging ik weleens met mijn vriendinnen naar de bioscoop. De sfeer van de bioscoop vond ik elke keer weer geweldig. Gelukkig hoefde ik dat niet te missen in Nederland. Mijn man en ik gingen vaak met vrienden naar de bioscoop op het Waterlooplein in Amsterdam. Op een avond keken we naar *Taxi Driver* met Robert de Niro. Toen de lichten uitgingen in de zaal, kwamen de ratten tevoorschijn. We gilden het uit. Het liefste genoot ik natuurlijk van Arabische films, maar die waren nergens te krijgen. Pas laat in de jaren 1980 kochten we een videorecorder, omdat de eerste Egyptische videotheek zijn deuren opende in Amsterdam. We huurden regelmatig Egyptische films die we thuis keken, zonder dat we last kregen van ratten. Toen *MBC* op de Amsterdamse kabel kwam, stopten we met films huren.²⁸

Marokkaanse wereld in Nederland

Door de groei en de veranderde samenstelling van de Marokkaanse 'gemeenschap' ontstond in de periode na 1985, zoals bij veel migrantengroepen het geval was, een etnische 'gemeenschap' in Nederland. Het ontstaan van een 'Marokkaanse wereld' in Nederland diende als basis voor een sterke sociale verbondenheid en een grote gerichtheid op de eigen culturele en etnische groep. Winkels met Marokkaanse producten, restaurants en andere voorzieningen voor Marokkanen waren er reeds in de jaren 1970, maar met de komst van gezinnen groeide het aantal winkels en het assortiment in rap tempo.²⁹ De komst van Marokkaanse kruidenierszaakjes en slagerijen heeft voor velen een groot gemis opgevuld. Voor Zineb Ayoubi betekende de aanwezigheid van Marokkaanse winkels dat ze in ieder geval niet zoveel spullen mee terug hoefde te nemen uit Marokko.

Na elke vakantie nam ik kruiden, olijfolie, groenten, koekjes en andere spulletjes mee uit Marokko. We gingen met de auto, dus dat kon makkelijk. Ook als mijn man alleen naar Marokko ging, gaf ik hem een boodschappenlijstje mee. We woonden in Muiden, dat is een kleine gemeente waar helemaal niks Marokkaans te vinden was. Daarom haalde ik mijn spullen vooral uit Marokko. Later gingen we naar Amsterdam om inkopen te doen. Dat combineerden we dan met een bezoek aan de zus van mijn man die in de hoofdstad woonde. Uit Marokko neem ik voortaan alleen koekjes mee, want die zijn daar toch het lekkerst.³⁰

Een belangrijke uiting van de 'Marokkaanse wereld' in Nederland was de viering van traditionele feesten, zoals bruiloften en geboortefeesten. Aanvankelijk vonden die vieringen bij de mensen thuis plaats, maar de laatste jaren is de feestsector geprofessionaliseerd. In korte tijd groeide het aantal cateringbedrijfjes en feestzalen explosief. Deze economische niche maakte het voor Marokkanen, in het bijzonder vrouwen, aantrekkelijk om actief te worden op de arbeidsmarkt. Vrouwen met speciale vaardigheden, zoals koken of koekjes bakken, konden hun specialiteiten aanbieden. Fatima Taouil rolde per toeval in deze branche.

Ik stond bij de school van mijn kinderen bekend om mijn kookkunsten. Vroeger deden we alles gezamenlijk. Als er een kind was geboren of als dochter of zoon ging trouwen improviseerden we maar wat. De een zorgde voor decoraties, de ander voor de kleding en muziek en ik ging koken. Mijn gerechten vielen in de smaak en bij elke viering werd ik gevraagd om koekjes te bakken of te koken. Beetje bij beetje rolde ik in die wereld en werd het steeds professioneler, hoewel ik er nooit een serieus beroep van heb gemaakt. Tegenwoordig zijn er allerlei cateringbedrijven die het heel erg goed doen. De spullen die tegenwoordig gebruikt worden bij bruiloften, worden in Marokko gemaakt. Dan gaat het bijvoorbeeld om kleding van de bruid, maar ook om decoraties voor de zaal.³¹

Teruggaan of blijven

In de loop van de jaren werden Marokkanen keer op keer geconfronteerd met de oude vraag: teruggaan of blijven? Voor de meeste respondenten is deze vraag nu actueler dan ooit tevoren. Van de mannelijke respondenten hebben zeventien de pensioengerechtigde leeftijd bereikt, waarvan zes mannen die leeftijd ruimschoots voorbij zijn. Van de vrouwelijke respondenten is tweederde vijftiger en vier vrouwen zijn zestig jaar en ouder, waarvan een vrouw bij het afronden van dit onderzoek 73 jaar oud was. Hoe denken ze over een terugkeer naar Marokko? En welke verschillen bestaan er tussen mannen en vrouwen? Het is onmogelijk om alle respondenten in een of twee profielen te vangen, maar over het algemeen kan gesteld worden dat de mannen met een lang arbeidsverleden weinig belangstelling hebben voor een definitieve terugkeer naar Marokko, omdat ze in Nederland via hun werk veel status en contacten hebben opgebouwd. Bovendien hebben ze vanwege hun lange loopbaan een sterke binding met de Nederlandse samenleving. Marokkanen met een kort arbeidsverleden geven de voorkeur aan pendelen tussen Nederland en Marokko. In de literatuur over arbeidsmigranten wordt vaak gesteld dat mannen over het algemeen terug willen naar hun herkomstland, en dat vrouwen willen blijven vanwege hun kinderen en kleinkinderen. Op basis van mijn onderzoeksgroep kan een genuanceerder beeld worden geschetst. Lang niet alle mannen staan te springen om definitief terug te keren naar Marokko. Het voorbeeld van Houssein Abourasse laat dat zien. Houssein Abourasse is 75 jaar oud en stopte ruim vijftien jaar voor zijn pensioen met werken. Toch heeft hij nooit gedacht aan een definitieve terugkeer naar Marokko. Dat hij al geruime tijd alleenstaand is, heeft hem gesterkt in zijn overtuiging dat hij de rest van zijn leven in Nederland zal doorbrengen.

Ik heb 4 volwassen kinderen in Nederland, waarvan er nog twee in huis wonen. In Nederland heb ik dierbare mensen om me heen, in Marokko heb ik niemand. Ik zou niet weten naar wie ik terug moet. Al mijn vrienden zijn hier en mijn dagelijkse bezigheden in Nederland zou ik niet willen missen. Beetje bij beetje overlijden vrienden en kennissen. Ook ik zit mijn tijd uit. Als het zover is, word ik begraven in Marokko. Alles is al geregeld, maar in de tussentijd geniet ik van mijn leven met mijn kinderen en vrienden. In Nederland.³²

Abourasse's broer Brahim Bouras heeft nog anderhalf jaar te werken tot zijn pensioen, maar ook hij ziet een definitieve terugkeer niet zitten. Bouras werkt 35 jaar bij hetzelfde bedrijf. De keren dat hij in al die jaren ziek is geweest zijn op een hand te tellen. Zijn calvinistische arbeidsethos wordt door zijn werkgever geroemd, maar werd door zijn vrouw soms gehekeld. Fatima Taouil vertelde dat ze niet altijd op haar man kon bouwen, vooral in het begin toen de kinderen nog jong waren.

Hij nam nooit vrij bij de geboorte van de kinderen of als ze ziek waren. Ook bij de belangrijkste feestdagen, zoals het einde van de Ramadan en het Offerfeest moesten we hem missen. Hij zei dan altijd dat hij geen vrij mocht nemen. Toen ik bij dezelfde werkgever als mijn man ging werken, kwam ik erachter dat dat niet waar was. Onze directrice spoorde hem juist aan om meer tijd door te brengen bij zijn gezin, maar zijn werk ging altijd voor.³³

De gedachte dat Bouras straks geen werk meer heeft, stemt hem droevig. Hij overweegt ook na zijn pensioen in deeltijd door te werken. Vanwege zijn lange arbeidsverleden denkt hij dat hij niet makkelijk zal aarden in Marokko.

Ik ben graag in Marokko, maar niet voor een lange periode. Ik kon ook niet lang wegblijven vanwege mijn werk. In Nederland voel ik me vrijer, minder bekeken. Ik heb hier ook mijn vrienden en mijn sociale contacten. Ook met Nederlanders. In het bejaardentehuis waar ik werk, heb ik de Nederlandse mentaliteit gewaardeerd en overgenomen. Als het kan help je elkaar een handje, maar je moet het vooral zelf doen. Ik had te maken met bejaarden die zelfs op hoge leeftijd alles zelfstandig deden. Ze weigerden zich te gedragen als slachtoffers. In Marokko zag ik het tegenovergestelde gebeuren. Mensen zijn daar veel te aanhankelijk. Soms zeg ik daar wat van, maar ik word vaak niet begrepen. Nederland is door de tijd heen duidelijk meer mijn land geworden.³⁴

De echtgenote van Bouras, Fatima Taouil, voelt zich juist wel meer thuis in Marokko. Ze vertrok als negentienjarige uit haar geboortestad Casablanca, terwijl ze droomde van een toekomst in Marokko. Tijdens haar vakanties in Casablanca beeldt ze zich in hoe het zou zijn geweest als ze nooit was vertrokken.

Als ik Marokko ben, kom ik tot leven. Ik woon meer dan 30 jaar in Nederland, waarvan ik 20 jaar heb gewerkt, toch voel ik me vrijer in Marokko. Ik durf in Marokko veel meer. Daar voel ik geen belemmeringen. Dat komt vooral door de taal. Ik ga daar makkelijker naar een café voor een kop koffie en een tijdschrift. Als ik in Casablanca ben ga ik vaak alleen op stap, omdat mijn man, als hij mee is, liever thuis blijft. Ik ga naar de markt voor verse groente, wandelen of heerlijk naar de hamam. Van die momenten kan ik intens genieten, maar na een maand begint het te kriebelen. Ik mis Nederland dan enorm. Ik moet zeggen dat ik nu in Nederland veel meer durf. Ik ga regelmatig alleen naar de V&D voor een lunch, soms met vriendinnen. In Nederland wonen mijn kinderen en mijn kleinkind. Nu ik niet meer werk, ga ik vaak naar het buurthuis voor activiteiten, daar ontmoet ik andere Marokkaanse vrouwen. We gaan samen wandelen of we maken samen uitstapjes naar bij-

voorbeeld Brussel. Marokko blijft lonken, maar ik kan er niet langer dan een maand verblijven.³⁵

Brahim Amounan bereikte onlangs de pensioengerechtigde leeftijd. Hij kan nu zijn wens om te pendelen tussen Nederland en Marokko tot uitdrukking laten komen.

Ik hecht veel waarde aan mijn banden met Marokko. We hebben in Nederland gewerkt om ons land vooruit te helpen. Om bedrijven te starten, grond te kopen of huizen te bouwen. Als we ouder worden hebben we iets om op terug te vallen. Je moet op twee paarden wedden: ons leven hier en ons leven daar. Daarom hebben we ook twee nationaliteiten. Als het daar niet bevalt, komen we weer terug naar Nederland. Ik leef al meer dan 45 jaar in Nederland. Het bevalt me hier evenveel als daar. Nederland is mijn moederland en Marokko mijn vaderland. Mijn kinderen zijn deels hier geboren. Ik leef langer in Nederland dan dat ik ooit in Marokko heb geleefd. Ik was 18 jaar oud toen ik mijn geboorteland verliet, toch blijft Marokko altijd in mij bestaan.³⁶

Brahim Amounan mocht dan wel een helder beeld voor ogen hebben over hoe hij zijn tijd tussen Marokko en Nederland zou verdelen, zijn vrouw R'kia Amounan neemt duidelijk een somberder standpunt in.

De Nederlandse overheid had vanaf het begin van de migratie een proefperiode van vijf jaar moeten instellen: wie het niet redt, moet terug en wie erin slaagt om een succesvol leven op te bouwen in Nederland mag blijven. Dat had moeten gebeuren voordat al die mannen hun gezinnen hebben laten komen. Dat had een hoop ellende bespaard. Ook als mensen terugwillen, al is het voor aan aantal maanden, kan het niet want ze hebben hier hun gezin en hun kleinkinderen. Bovendien zijn we te oud geworden om ons weer aan te passen aan de Marokkaanse samenleving. In Nederland zijn we buitenlanders en in Marokko zijn we buitenlanders. We horen eigenlijk nergens bij. Als mannen hun pensioen krijgen, willen ze terug naar Marokko. Ik kan niet makkelijk terug. Enerzijds wil ik bij mijn man zijn en anderzijds wil ik blijven bij mijn kinderen en kleinkinderen.³⁷

Dat kinderen vaak de reden zijn dat vrouwen een definitieve terugkeer niet zien zitten, bleek ook in het geval van Haja Idrissi die al geruime tijd weduwe is. De 73-jarige Haja woont de langste periode van het jaar in Marokko, in hetzelfde dorp waar ze zich lange tijd ongelukkig heeft gevoeld. Als ze de tijd terug kon draaien was ze nooit uit Marokko vertrokken. Ondanks haar veertigjarig verblijf in Nederland, heeft Haja naar eigen zeggen weinig binding met Nederland: 'Mijn kinderen en kleinkinderen zorgen ervoor dat ik blijf terugkomen naar Nederland'.³⁸

Ahmed Belhaj ziet Marokko niet langer alleen als vakantieland. Hij heeft spijt dat hij zijn huis in Marokko niet eerder heeft gekocht: 'Mijn mentaliteit is veranderd. Ik zou graag terug willen na mijn pensioen. Als ik geen jonge kinderen had, zou ik daar lange tijd verblijven. Lekker in de zon een visje eten, waarom niet. Mijn gezondheid gaat ook vooruit als ik Marokko ben'.³⁹ Vanwege zijn jonge kinderen is Belhaj aan Nederland gebonden, maar niet iedereen voelde die verantwoordelijkheid. Onder mijn respondenten heb ik ze niet gevonden, maar in bijna alle gesprekken die ik voerde, kwam het ter sprake: de man die zijn (jonge) gezin achterliet om voorgoed naar Marokko te remigreren. Het is onduidelijk om hoeveel mannen het gaat, maar de gevolgen waren voor veel gezinnen enorm. In sommige gevallen hertrouwde de gemitreerde man in Marokko en draaide de vrouw in Nederland op voor de opvoeding en het huishouden in Nederland.

Terugkeer werd dikwijls besproken in de context van de wens om in Marokko begraven te worden. Alle respondenten willen zonder uitzondering begraven worden in Marokko. Deze wens komt voort uit de religieuze traditie in Marokko en het in hun ogen ontbreken van deze traditie in Nederland. Marokko speelt een voorname rol in hun religieuze beleving. Vanaf de jaren 1980 is het voor Marokkanen in het buitenland mogelijk om een repatriëringverzekering af te sluiten bij een Marokkaanse bank.⁴⁰ Alle respondenten maken gebruik van deze verzekering. Bij overlijden wordt het lichaam naar Marokko vervoerd, en kunnen een aantal familieleden kosteloos mee. De redenen die door mijn respondenten werden opgeworpen zijn veelal symbolisch en emotioneel van aard. Zoals Mohamed Kitani het verwoordde: ‘Ik wil in mijn geboortegrond begraven worden – daar waar ook mijn ouders en broers liggen. Begraven worden in Marokko is een soort migratie na de dood. Dan is de cirkel rond.’⁴¹

De vader van Saadia Benali heeft jaren geleden een klein complex in de grootste begraafplaats in Al Hoceima gekocht. Daarin zijn plaatsen gereserveerd voor Saadia en haar broers en zussen. Deze praktijk kwam bij meerdere respondenten voor.

Ik vond het eerst een wrang idee toen mijn vader vertelde over zijn plannen, maar achteraf vind ik het een geruststellend idee dat we allemaal bij elkaar komen te liggen. Inmiddels zijn mijn ouders overleden. Als ik Marokko ben bezoek ik elke vrijdag hun graf. Ik zorg dat het schoon blijft. Als ik in Nederland ben verzorgt mijn enige zus in Marokko het graf. Later als ik in mijn graf lig, hoop ik dat mijn kinderen mij regelmatig komen bezoeken. Ik begrijp dat ze ook naar andere landen op vakantie gaan en niet altijd in staat zullen zijn om naar Marokko te komen. Daarom is het een prettig idee dat ik er in ieder geval niet alleen lig.⁴²

Conclusie

In dit hoofdstuk is onderzocht welke banden Marokkanen in de meest recente periode (1985-2010) onderhouden met hun herkomstland. Dit hoofdstuk brengt aan het licht dat de feitelijke banden met Marokko, zoals ze bestonden in de eerste perioden, grotendeels verschoven naar symbolische banden met het land van herkomst. Meerdere factoren hebben bijgedragen aan die verschuiving. In de eerste plaats vormde de permanente vestiging in Nederland een breekpunt in de banden met het herkomstland. Een terugkeer naar Marokko werd steeds uitgesteld. De collectieve nostalgie en herinneringen aan Marokko dienden als basis voor de ‘eigen cultuur’ in Nederland. Hierdoor nam de behoefte aan feitelijke banden met Marokko af, en kreeg de verbondenheid met het herkomstland een symbolische invulling.

Een belangrijke band in deze periode was de aanschaf van een huis in Marokko. Het kopen van een huis in Marokko gebeurde veelal in een periode waarin nog onduidelijk was dat een permanent verblijf in Nederland in het verschieft lag. Het kopen van een huis was geen uiting van heimwee, maar een pragmatisch besluit; bij terugkeer moest het gezin onderdak hebben. Later zou het vooral dienen als vakantiehuis tijdens de (jaarlijkse) vakantie naar Marokko. De reis naar Marokko speelde een belangrijke rol bij de verbondenheid met het herkomstland. Niet alle gezinnen konden het

zich permitteren om elk jaar op vakantie te gaan naar Marokko. Grote gezinnen en gezinnen met weinig inkomen moesten hun reis uitstellen of geld lenen om naar Marokko te reizen. De financiële verplichtingen ten aanzien van de achterblijvers wierpen voor sommige respondenten belemmeringen op.

De vakantie in Marokko werd door mannen en vrouwen ook aangegrepen om aan de achterblijvers te laten zien hoe hun positie in Nederland verbeterd was. De geïnterviewden wilden laten zien dat hun migratie geleid heeft tot een betere en succesvollere positie dan die van de achterblijvers. Dat lieten ze blijken door de manier waarop ze zich kleden, hun huizen in Marokko inrichten en in de bereiding van 'westerse' gerechten. Dit gedrag omschrijf ik als 'vernederlandsing'. In Nederland gebeurde het tegenovergestelde. De gedeelde Marokkaanse identiteit en cultuur diende voor de respondenten als basis voor de verbondenheid met het herkomstland. Er ontstond een 'Marokkaanse wereld' in Nederland. Dat uitte zich bijvoorbeeld in het kijkgedrag. Via de televisie wordt 'Marokko' de huiskamers binnengehaald. Die verandering vond ook plaats omdat het kon, na de komst van de satelliettelevisie. Taal was ook een belangrijke uiting van de 'Marokkanisering'. Thuis werd vooral de eigen taal gesproken. In sommige gezinnen werd het spreken van het Nederlands in huis ontmoedigd. Daarbij stuurden de geïnterviewde mannen en vrouwen hun kinderen naar lessen in de eigen taal en cultuur, ook buiten de reguliere schooluren. In die 'Marokkaanse wereld' onderhouden ze contacten met andere Marokkanen, gaan naar Marokkaanse organisaties, kijken Marokkaanse televisie en spreken hoofdzakelijk een Marokkaans dialect. Ook creëren de respondenten een eigen Marokkaanse cultuur in Nederland in een folkloristische stijl: ze verplaatsen gebruiken en tradities vanuit Marokko en passen die ook aan, bijvoorbeeld bij de organisatie van bruiloften en andere feesten en het uitoefenen van op Marokko gerichte beroepen, zoals traditionele Marokkaanse gerechten voorbereiden op feesten. Dit is niet uniek voor Marokkanen. Migranten over de hele wereld geven uiting aan hun cultuur die in het land van vestiging opnieuw gedefinieerd en uitgevonden wordt.

Dit impliceert dat verbondenheid met het land van herkomst een individuele keuze is van migranten. De banden die in deze periode domineren worden niet opgelegd door het land van vestiging, noch door het land van herkomst.

Een belangrijke bevinding op basis van het bovenstaande is dat verbondenheid met het herkomstland geen geografische mobiliteit vereist. Behalve migranten die regelmatig pendelen tussen het land van herkomst en het land van vestiging, zijn er ook migranten die hoofdzakelijk in het vestigingsland leven, maar hechte banden onderhouden met familie en kennissen in het herkomstland. Met andere woorden, migranten hoeven niet noodzakelijkerwijs te bewegen van de ene samenleving naar de andere, maar kunnen desondanks horen bij en zich verbonden voelen met meerdere locaties. De transnationale banden van migranten moeten bestudeerd worden in relatie tot hun families en huishoudens, hun betrokkenheid bij politieke of religieuze migrantenorganisaties en in relatie tot nationaal en internationaal beleid waarbinnen die banden plaatsvinden.

In de literatuur wordt dikwijls een statisch beeld gegeven van transnationalisme, namelijk dat de oriëntatie op beide landen (van herkomst en van vestiging) even groot is. Het bovenstaande levert een genuanceerder beeld op. Transnationalisme gaat niet

alleen over de nationale context, maar ook over de lokale en persoonlijke context. Binnen de lokale en persoonlijke context wordt een wereld geconstrueerd die migranten in staat stelt om de banden met het herkomstland te onderhouden, maar ook om volledig te integreren in het vestigingsland. Transnationalisme gaat niet alleen over landen, maar ook over de geconstrueerde 'werelden' binnen die landen.

10 Conclusie

De centrale vraag in deze dissertatie was hoe de perspectieven op verbondenheid met Marokko zich tussen 1960 en 2010 hebben ontwikkeld en waarom zich in de perspectieven en in de verbondenheid verschuivingen voordeden. Om deze vraag te kunnen beantwoorden werd gekeken naar de factoren die invloed hadden op de aard en continuïteit van banden.

De centrale vraag werd in deze dissertatie beantwoord door te kijken naar drie deel-terreinen, die samen drie luiken in dit boek vormen: het overheidsbeleid, de organisaties, en de migranten zelf. Die drieledige aanpak is vernieuwend. In dit onderzoek is het transnationalisme van onderaf – zoals migranten hun banden zelf vormgeven – verbonden met het transnationalisme van bovenaf – zoals het door het beleid van overheden beïnvloed wordt – en met de tussenlaag, die gevormd werd door de organisaties. Bij het overheidsbeleid gaat het zowel over het beleid van het land van herkomst, als dat van het land van vestiging en de wisselwerking tussen beide. Eerder onderzoek keek vooral naar het beleid van het land van herkomst, en niet gelijktijdig naar dat van het land van vestiging, noch naar de wisselwerking. Migrantenorganisaties worden in de literatuur aangemerkt als de institutionalisering van individuele banden, en worden dus gezien in het verlengde van het transnationalisme van onderaf. Deze dissertatie laat zien dat organisaties ten eerste lang niet altijd primair uit de gemeenschappen zelf voortkomen en ten tweede dat ze in grote mate gestuurd en gevormd worden door beleid van overheden en dus het resultaat zijn van transnationalisme van bovenaf.

In het onderstaande worden de ontwikkelingen binnen de drie luiken samengevat, voorafgegaan door een aanloop naar aanleiding van het wetenschappelijke debat. Aan het einde van dit hoofdstuk worden de bevindingen van deze drieledige aanpak met elkaar verbonden.

De aanloop: het wetenschappelijke debat

In aanloop op de drieledige beschrijving van de banden en de factoren die verschuivingen veroorzaken werd in hoofdstuk 2 een overzicht gegeven van het wetenschappelijke debat. In dat zeer uitgebreide debat werd de nieuwe term ‘transnationalisme’ geïntroduceerd om te benadrukken dat er sprake was van een nieuw fenomeen. Migranten hebben altijd al banden onderhouden met hun land van herkomst, maar de nieuwe banden werden langduriger, frequenter en meer geïnstitutionaliseerd, zo luid-

de de veronderstelling in de literatuur. Een nieuwe term was ook nodig omdat de oude term uit 1928 – *marginal man* – een negatieve connotatie had en geassocieerd werd met isolatie en niet met integratie. Transnationalisme had bij introductie een positieve connotatie en een kosmopolitische uitstraling. De term transnationalisme vond in wetenschappelijke kring een zeer uitgebreide toepassing maar werd niet overgenomen in het publieke of politieke debat. De reden daarvoor was dat in dat debat, zoals bij de *marginal man*, banden eerder als problematisch werden gezien dan als positief.

Hoewel de term ‘transnationalisme’ niet werd overgenomen in politieke debatten, raakten in de loop der jaren wetenschappelijke debatten rond verbondenheid met het herkomstland steeds nauwer verweven met politieke debatten rond dit thema. De politieke veronderstelling dat verbondenheid met het herkomstland de integratie van migranten belemmert, was voor wetenschappers aanleiding om het verband tussen integratie en transnationalisme te bestuderen. Het gevolg hiervan is dat wetenschappers onbedoeld en impliciet het dominante politieke discours overnemen en bijdragen aan de tegenstelling tussen migranten en niet-migrant. Studies over transnationalisme gingen daarom niet langer alleen over banden met het herkomstland, maar ook over de gevolgen van die banden voor het integratieproces van migranten. In de literatuur en politieke debatten wordt daarbij onderscheid gemaakt tussen groepen migranten. Sommige migranten zouden vanwege hun religieuze achtergrond (islam) of hun sociaal-economische positie (zwak) ‘transnationaler’ zijn dan andere migranten, of hun transnationalisme zou meer een probleem zijn. Dit onderzoek heeft aangetoond dat de banden van Marokkanen meer geïdentificeerd worden dan de banden die westerse migranten, die bij wijze van onderscheid nadrukkelijk *expats* worden genoemd in de literatuur, onderhouden met hun herkomstland. Bij Marokkanen worden de banden met het herkomstland beschouwd als teken van behoudzucht, terwijl bijvoorbeeld Amerikanen met hun transnationale banden blijk geven van kosmopolitisme.

Gewoonlijk wordt bij de problematisering een legitimatie gezocht door de inzet van wetenschappers en het ‘lenen’ van termen uit het wetenschappelijke debat. Dat gebeurt in dit geval niet. Transnationalisme blijft primair een academische term. De reden dat ‘transnationalisme’ niet of nauwelijks gebruikt wordt in politieke debatten, is dat toen transnationalisme geïntroduceerd werd in wetenschappelijk debatten als een uiting van kosmopolitisme, banden met het herkomstland in politieke debatten reeds geïdentificeerd werden.

Het eerste luik: het overheidsbeleid

De literatuur die aandacht besteedt aan de rol van staten in transnationalisme valt uiteen in twee delen. Bij beide gaat het vooral of alleen om de rol van het herkomstland. In het ene deel van de literatuur wordt verwezen naar de situatie waarbij overheden banden creëren en onderhouden met onderdanen buiten de landsgrenzen met als doel uitbreiding van politieke invloed. In deze visie heeft de rol van staten in transnationalisme een negatieve connotatie. In het andere deel heeft de rol van de staat vooral een positieve connotatie en ligt de nadruk op het economische domein. Staten heb-

ben in die visie belang bij het aanhalen en benadrukken van banden omdat ze daar, in de vorm van het kapitaal dat de migranten naar hun herkomstland brengen, economisch beter van worden. In het vierde hoofdstuk van dit onderzoek heb ik laten zien dat er nog een derde institutionele variant is waarbij vooral de overheid in het vestigingsland een belangrijke rol speelt. Ik heb in dat hoofdstuk aangetoond dat de Nederlandse overheid een belangrijke rol speelde bij het creëren en institutionaliseren van banden tussen Marokkanen en hun herkomstland. Mijn analyse van dit 'transnationalisme van bovenaf' liet zien hoe banden van Marokkanen met hun herkomstland (bedoeld en onbedoeld) werden aangemoedigd door het Nederlandse beleid in de periode tussen 1960 en 2010.

De banden van Marokkanen met hun herkomstland waren in de jaren 1960 het gevolg van de organisatie van de werving. Die liep via formele kanalen waarbij vanaf het begin de banden van Marokkanen met hun herkomstland bevorderd werden. In de werving van de gastarbeiders was de institutionalisering van banden met het land van herkomst verweven. Direct en indirect werd bij de werving een bemoeienis van de Marokkaanse overheid met de onderdanen in Nederland vastgelegd.

De sturing van banden gebeurde vervolgens bijvoorbeeld door de manier waarop de kinderbijslag werd geregeld. Vanaf 1973 kregen Marokkanen met een gezin in Marokko de kinderbijslag niet langer uitgekeerd in Nederland. Het geld werd overgemaakt naar een Marokkaanse overheidsinstantie in Marokko, *la Caisse Nationale de Sécurité Sociale*, die verantwoordelijk was voor de uitkering van de kinderbijslag. De maatregel werd geïntroduceerd om kinderbijslagfraude tegen te gaan. De nieuwe regeling leidde onbedoeld tot sterke banden van individuele Marokkanen met de Marokkaanse overheid. Marokkanen moesten een bankrekening openen in Marokko en bij problemen aankloppen bij de autoriteiten in het herkomstland.

In het Nederlandse overheidsbeleid werd eerst uitgegaan van de tijdelijkheid van de migratie. Dat de migranten banden zouden onderhouden was in dat kader voor de handliggend. Via subsidies voor organisaties werden die banden aangemoedigd. Dit beleid kwam voort uit de gedachte dat daardoor een makkelijke terugkeer mogelijk zou worden gemaakt. Werkgevers waren in het kader van de werving verplicht op sociaal terrein voorzieningen te treffen voor de arbeiders die ze hadden gewonnen. De werkgevers delegeerden die taak aan het particulier initiatief en na enige tijd verschoof de verantwoordelijkheid naar de lokale en nationale overheden. Subsidies gingen vooral naar linksgeoriënteerde organisaties. Dat liet ruimte voor bemoeienis vanuit Marokko met rechtse en religieuze organisaties. Toen de migratie omstreeks 1983 minder tijdelijk bleek dan bedoeld ging de overheid door met het via subsidies aanmoedigen van het behoud van eigen taal en cultuur vanuit de gedachte dat dat een goede springplank zou zijn voor deelname aan de Nederlandse samenleving.

Het voorbeeld van het OETC laat zien hoe ingewikkeld verbanden kunnen zijn. De keuze voor de Nederlandse overheid voor onderwijs in eigen taal en cultuur leidde ertoe dat initiatieven, die migranten zelf hadden genomen, weg werden gedrukt, dat Marokkaanse kinderen een deel van het Nederlands curriculum misten en dat vanuit de Marokkaanse overheid pogingen werden gedaan de keuze voor docenten te beïnvloeden. Toen de weg van OETC eenmaal was ingeslagen bleek het heel moeilijk om daar weer vanaf te wijken.

TABEL 5 NEDERLANDSE PERSPECTIEVEN OP BANDEN MET HET LAND VAN HERKOMST, 1960-2010

Periode	Duiding van banden	Factoren
1960-1970	Positieve duiding van banden: Institutionalisering van wervingsverdrag Kinderbijslagregeling Terugkeerprojecten (REMPLOD) 'Terugkeerbonus' Subsidiëring eigen organisaties	Banden ter bevordering van terugkeer: Remigratiebeleid Multiculturalisme
Jaren 1980	Positieve duiding van banden: Subsidiëring eigen organisaties Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur (OETC)	Banden als oplossing voor maatschappelijke achterstand: Multiculturalisme Emancipatiebeleid 'Integratie met behoud van eigen cultuur'
1995-2010	Negatieve duiding van banden: Bestrijding binding met eigen cultuur Aanpassing aan normen en waarden vestigingsland	Banden als oorzaak van maatschappelijke achterstand: Assimilatie Nadruk op individu Idee van integratie als keuze Onvrede over multiculturele samenleving Ideeën over 'lange arm' Banden als politieke, economische en culturele dreiging

Pogingen van de Nederlandse overheid om de rechten van migranten in Nederland te verruimen, bijvoorbeeld door het verlenen van het kiesrecht, leidden tot reacties van de Marokkaanse overheid, die vreesde dat een dergelijke emancipatie in Nederland zou leiden tot een roep om politieke veranderingen in Marokko. Dit leidde vervolgens tot een tegenreactie vanuit Nederland, waarna bemoeienis door de Marokkaanse overheid met Marokkanen in Nederland werd geproblematiseerd en afgekeurd. Na 1990 vond er een vrij radicale omkering in het debat plaats en werd een oriëntatie op het land van herkomst aangeduid als zowel oorzaak als gevolg van een falende integratie. Het categorale beleid werd ingeruild voor een individueel beleid. Integratie werd de eigen verantwoordelijkheid van de migrant gemaakt.

De Marokkaanse overheid ging, net als de Nederlandse, uit van de tijdelijkheid van de migratie. Bemoeienis met de migranten kwam vooral voort uit de vrees dat de migranten een bedreiging van buitenaf zouden kunnen zijn voor het wankele nieuwe Marokkaanse regime. Bemoeienis bestond dus vooral uit pogingen tot controle. De massale emigratie viel samen met het begin van de onafhankelijkheid van Marokko. De eerste tijd na de onafhankelijkheid werd gekenmerkt door politieke instabiliteit. De nieuwe vorst Hassan II regeerde met ijzeren hand en duldde geen oppositie. Na twee mislukte militaire coups, in 1970 en 1972, beschermde de jonge Marokkaanse staat zijn grenzen en soevereiniteit met alle mogelijke middelen. In binnen- en buitenland werden opposenten van het regime opgepakt en gevangenen gezet in (geheime) gevangnissen. Politiek activisten die zich in het buitenland organiseerden tegen het regime werden door de Amicales, een staatsgestuurd controleapparaat, nauwlettend

in de gaten gehouden en bestreden. Ook toen de politieke dreiging afnam, bleef Marokko zich bemoeien met zijn onderdanen buitenslands, vooral in het economische, culturele en religieuze domein.

Recentelijk is meer nadruk komen te liggen op economische bijdragen van de onderdanen buiten de landsgrenzen. Koning Hassan II stond geleidelijk politieke openheid en meer democratisering toe. De koning realiseerde zich dat hervormingen in het regime nodig waren om zowel binnenlandse politieke en economische crises af te wenden, als de kritiek op de binnenlandse repressie van de Europese landen en de Marokkaanse gemeenschappen in die landen. De geleidelijke politieke openheid opende de weg voor discussies over mensenrechten. Met het aantreden van koning Mohamed VI werd het proces van democratisering en openheid voortgezet, en werden nieuwe vormen van verbondenheid met de emigrantengemeenschap ontwikkeld. Voor het eerst mochten Marokkanen in het buitenland meedenken over nieuwe instituties met betrekking tot emigratie. Het was ook voor het eerst dat voormalige opposenten van het Marokkaanse regime een rol kregen in dit proces. Omdat de op-

TABEL 6 MAROKKAANSE PERSPECTIEVEN OP BANDEN MET HET LAND VAN HERKOMST, 1960-2010

Periode	Duiding van banden	Factoren
1960-1990 (jaren van lood)	<p>Positieve duiding van economische banden:</p> <p>Geldovermakingen faciliteren via <i>Banque Populaire</i></p> <p>Bevorderen van emigratie</p> <p>Negatieve duiding van politieke banden:</p> <p>Oprichting Amicales ('lange arm')</p> <p>Afwijzing integratie in vestigingsland</p>	<p>Financiële afhankelijkheid</p> <p>Situatie arbeidsmarkt</p> <p>Politieke instabiliteit</p> <p>Georganiseerde politieke oppositie in buitenland</p> <p>Samenstelling gemeenschap van MRE</p> <p>Bescherming van de Marokkaanse soevereiniteit</p>
1990-1999	<p>Positieve duiding van economische banden:</p> <p>Positieve duiding van politieke banden:</p> <p>Amnestieregeling</p> <p>Integratie als voorwaarde voor politieke en economische loyaliteit</p> <p>Oprichting <i>ministerie voor Marokkanen in het buitenland</i></p> <p>Oprichting <i>Stichting Hassan II voor Marokkanen in het buitenland</i></p> <p>Erkenning culturele minderheden (Berbers)</p>	<p>Financiële afhankelijkheid</p> <p>Politieke stabiliteit</p> <p>Samenstelling gemeenschap van MRE</p> <p>Sociale en politieke integratie van de MRE in vestigingslanden</p> <p>Waarborgen politieke en religieuze loyaliteit</p>
1999-2010 (tijdperk Mohamed VI)	<p>Positieve duiding van economische banden:</p> <p>Positieve duiding politieke banden:</p> <p>Oprichting Adviesraad voor Marokkanen in het buitenland (CCME)</p>	<p>Financiële afhankelijkheid</p> <p>Verzoeningsproces</p> <p>Politieke stabiliteit</p>

richting van de CCME voortvloeide uit het Marokkaanse verzoeningsproces, en het resultaat is van de aanbevelingen van de IER en de CCDH, vormt de Adviesraad voor Marokkanen in het buitenland (CCME) een duidelijke breuk met het verleden, waarin de Amicales de belangrijkste raadgevers waren met betrekking tot Marokkanen in het buitenland.

Het tweede luik: de organisaties

Wanneer het gaat om de Marokkaanse organisaties in Nederland dan valt vooral de grote continuïteit op. Ten eerste heeft dat betrekking op de bemoeienis van buitenaf. De Amicales werden aangestuurd door de Marokkaanse overheid. KMAN kreeg aanvankelijk veel steun vanuit links Nederland.

Van meet af aan presenteerden de Amicales zichzelf als een liefdadigheidsinstelling die zich bekommerde om de sociale en culturele behoeften van Marokkanen. In werkelijkheid waren de Amicales een politieke organisatie die zich lieten dicteren door de autoriteiten in Rabat, en zich bedienden van een methode die zich het beste laat omschrijven als: wie niet voor de Amicales is, is tegen Marokko. Alle sociale en culturele activiteiten van de Amicales waren bedoeld als teken van loyaliteit aan het vaderland en de koning. Ondanks het besmette imago, en de vele protesten van diverse organisaties tegen het repressieve Marokkaanse regime konden de Amicales aanvankelijk rekenen op veel medestanders. Dat de Amicales er niet in slaagden om op te komen voor de belangen van de Marokkanen in Nederland kwam mede door de sterke tegenbeweging van het KMAN en de anti-Amicales campagnes van Nederlandse steuncomités. De oprichting van het KMAN, een jaar na de oprichting van de Amicales, was een reactie op gebeurtenissen in Nederland en in Marokko. Naast belangenbehartiging streed het KMAN voor de verbetering van de mensenrechtensituatie en meer democratisering in Marokko. Deze strijd, gericht tegen het Marokkaanse regime, leidde tot hevige confrontaties met de Amicales. Het KMAN ontplooiëde dus vooral politieke activiteiten gericht op het herkomstland: men organiseerde demonstraties en protestacties, en publiceerde over de politieke situatie in Marokko. Ook op het culturele domein was het KMAN actief. Zo organiseerde het KMAN onderwijs in de eigen taal en cultuur en culturele evenementen met gasten uit Marokko. Het KMAN slaagde er maar gedeeltelijk in om Marokkanen aan zich te binden in de strijd tegen het Marokkaanse regime. De meeste steun kreeg het KMAN bij acties gericht tegen de Nederlandse overheidsmaatregelen.

Politieke ontwikkelingen in Marokko bepaalden de banden van beide organisaties met Marokko; het democratiseringsproces in Marokko en de veranderde houding van het regime ten aanzien van politiek dissidenten (in 1990 kwam er een amnestieregeling) beïnvloedden in sterke mate de richting van het KMAN en de Amicales. De Amicales hielden omstreeks 1990 op te bestaan, terwijl het KMAN uit naam van een andere organisatie, het Euro-Mediterraan Centrum voor Migratie en Ontwikkeling (EMCEMO), de uitgestoken hand aanvaardde en een hernieuwde oriëntatie op het herkomstland ontwikkelde. De onderlinge strijd tussen het KMAN en de Amicales, en de legalisatieacties van het KMAN hebben ervoor gezorgd dat de Nederlandse politiek

en maatschappelijke organisaties meer inzicht kregen in de politieke situatie in Marokko. Een van de gevolgen hiervan was dat de collectieve verontwaardiging over de 'lange Marokkaanse arm' die in de jaren 1970 gestalte kreeg, in sterke mate de perceptie van de inmenging van de Marokkaanse overheid in het leven van Marokkanen in Nederland in de decennia die volgden bepaalde. Tot op heden bestaat het beeld van de 'lange arm' als obstakel voor de integratie van Marokkanen in de Nederlandse samenleving.

Een reden voor het voortbestaan van het beeld van de lange arm is dat de zeer in het publieke domein uitgevochten strijd tussen KMAN en Amicales later door NCB en UM-MON gedeeltelijk werd overgedaan. Ook die strijd werd zeer publiekelijk uitgevochten. Daarbij werd door de vechtende partijen dezelfde retoriek gebruikt als door de KMAN en Amicales en werd door hen zelf het verwijt van bemoeienis vanuit Marokko gebruikt. Opvallend is dat de Marokkaanse bemoeienis met moskeeën in Nederland feitelijk gering is (zeker in vergelijking met de Turkse bemoeienis). Zorg binnen de Nederlandse samenleving over wat er toch achter de deur van de moskee gebeurde, leidde in Rotterdam tot een streven vanuit het gemeentebestuur naar grote moskees, met alleen een religieuze functie en buiten de buurt. De grote kosten van die moskeebouw lokte bemoeienis vanuit het buitenland uit, niet vanuit Marokko maar uit Dubai, en leidde tot de bouw van een heimwee-moskee in 'Disneyland-stijl' en voorzien van 'Efteling-wokkels'. Met heimwee naar Marokko had de moskee niets te maken. Door de bouw van de nieuwe moskee werd de moskee in de voormalige keuken-showroom, die wel een lokaal Marokkaans initiatief was, weggedrukt.

De geschiedenis van de organisaties, zoals die in deze dissertatie is beschreven, laat zien dat organisaties, in tegenstelling tot wat in de literatuur wordt verondersteld, niet als maatstaf voor transnationalisme (of integratie) kunnen worden gezien. Ze zijn ook niet (geheel) het resultaat van initiatieven van migranten zelf (van een transnationalisme van onderaf). Overheden van de herkomst- en vestigingslanden hebben een sterke invloed op de organisaties. Oprichting en voortbestaan van organisaties zegt weinig over gevoelens van verbondenheid en loyaliteit onder migranten.

Het derde luik: de persoonlijke banden

In het theoretische hoofdstuk 2 zijn factoren opgesomd, die volgens de literatuur invloed hebben op de aard en continuïteit van de banden die migranten onderhouden.

De omvang van de gemeenschap betekende, zo heeft dit onderzoek laten zien, niet noodzakelijkerwijs dat de migranten meer op het land van herkomst georiënteerd waren. De vroege migranten – merendeels jonge mannen – woonden gedeeltelijk in Nederlandse kosthuizen en waren geenszins van plan elk jaar op vakantie te gaan naar Marokko. Ze wilden zes jaar wegblijven en dan als geslaagde mannen terugkeren. Elke week hun moeder bellen was noch mogelijk, noch aantrekkelijk. Dat lag anders voor de wat oudere en reeds getrouwde mannen. Hun contact met Marokko was vooral contact met hun vrouw en kinderen. Zij stuurden geld, kleding, brieven, foto's en cassettebandjes. Ze investeerden nauwelijks in bedrijven; initiatieven mislukten door lokale tegenwerking en gebrek aan tijd en toezicht. Contacten veranderden toen de

vrouwen en kinderen naar Nederland kwamen en de ouders in Marokko overleden.

Toen de gemeenschap in Nederland groter werd en niet langer alleen bestond uit jonge mannen werden contacten intensiever. Die toename kan niet slechts verklaard worden uit de omvang van de gemeenschap; het werd ook technisch makkelijker om contact te houden. Een langere verblijfsduur leidde niet tot afname van de contacten; contact onderhouden kost geld of tijd. Toen de jonge arbeiders nog lange dagen maakten hadden ze weinig tijd voor het schrijven van brieven. De oudere, werkloos geworden migranten hadden meer tijd. Wie succesvol was kon vaker reizen, meer geld sturen en meer cadeaus meebrengen. Klassepositie, leeftijd, werk en tijd waren bepalend voor de aard en intensiteit van het contact.

De Marokkaanse migranten die illegaal naar Nederland kwamen, die een vals paspoort hadden of die vreesden dat ze vanwege hun activiteiten in Nederland in Marokko problemen zouden krijgen, reisden niet graag of makkelijk naar Marokko. Ze hadden ook minder middelen en kregen bijvoorbeeld ook geen kinderbijslag. Regularisaties in Nederland en een verandering van het politieke klimaat in Marokko brachten op dat punt verandering.

De banden vonden in de eerste periode (1960-1973) vooral plaats binnen het sociale en economische domein. In de tweede periode (1973-1985) was er meer sprake van geïnstitutionaliseerde banden, via organisaties. Bovendien veranderden de banden na de komst van gezinnen. Er was een verschil in de manier waarop vrouwen en mannen banden onderhielden met Marokko. Bij vrouwen bestond er verschil naar herkomstgebied (ethniciteit), de klassepositie en de gezinssituatie. Vrouwen afkomstig van het platteland waren het minst georiënteerd op het herkomstland. De belangrijkste reden hiervoor was dat plattelandsvrouwen een gezinsleven in Nederland hadden, met als gevolg dat ze minder behoefte hadden om banden aan te aanhalen met familie in Marokko. Stadsvrouwen die een grotere eenzaamheid ervoeren en geen kinderen hadden op het moment van migratie waren meer georiënteerd op het land van herkomst. Vrouwen afkomstig van de stad hadden scholing gehad en waren daardoor, in tegenstelling tot hun landgenotes uit het platteland, in staat om brieven te schrijven.

De verschillen tussen mannen en vrouwen lagen in de zichtbaarheid van op het herkomstland gerichte banden. Uit dit onderzoek is gebleken dat vrouwen vooral, maar niet uitsluitend, een rol te spelen in het onderhouden van sociale banden. Ze schrijven brieven en bellen naar achterblijvers, ondersteunen (zieke) familieleden, treffen voorbereidingen voor de vakantie naar Marokko en organiseren culturele feesten in Nederland. Deze banden zijn minder zichtbaar en zijn nauwelijks onderwerp van onderzoek binnen transnationalisme-studies, omdat ze in een informele context plaatsvinden. De (economische) banden van mannen met het herkomstland worden eerder opgemerkt omdat het gaat om geïnstitutionaliseerde en formele banden.

Er zijn verschillen in hoe mannen en vrouwen banden onderhouden met het herkomstland. Marokkaanse mannen compenseerden hun verlies van status en gezag, als gevolg van de werkloosheid in de jaren 1980, met een sterke oriëntatie op (de cultuur van) het herkomstland. Door de geringe contacten met Nederlanders (door verlies van werk), armoede, ziekte en verveling ontwikkelden Marokkaanse mannen sterkere banden met het herkomstland, vooral via organisaties. Ze brachten hele dagen door in de moskee in het gezelschap van andere Marokkanen. Intussen bleven de

achterblijvers in Marokko rekenen op financiële steun. Uit dit onderzoek is gebleken dat vrouwen minder gevoelig waren voor de verwachtingen en druk van de familie. Door hun slechte economische situatie konden veel Marokkanen niet regelmatig op vakantie naar Marokko. Een marginale sociaal-economische positie alleen verklaart niet de toenemende oriëntatie op Marokko. Voor Marokkanen was een sterke verbondenheid met het land van herkomst niet alleen een manier om familieverplichtingen en verantwoordelijkheden na te komen, maar ook een manier om uiting te geven aan hun etnische identiteit en een gevoel van culturele verbondenheid te behouden. Dat gevoel wordt logischerwijs versterkt als migranten ouder worden. Dat gold met name in de periode na 1985.

Marokkaanse vrouwen kregen daarentegen steeds meer contacten met de Nederlandse samenleving, via onder meer de school van de kinderen en de consultatiebureaus. De werkloosheid onder Marokkaanse mannen leidde ertoe dat vrouwen meer buitenshuis gingen werken. Dit was een opmerkelijke stap, omdat vrouwen niet in eerste instantie uit economische motieven naar Nederland waren gemigreerd. Door de participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt werden de rollen binnen de gezinnen omgedraaid: sommige vrouwen werden de kostwinnaar van hun familie in Nederland en soms ook in Marokko. Door te werken beschikten Marokkaanse vrouwen over hun eigen geld dat hen in staat stelde om een eigen invulling te geven aan hun banden met het herkomstland: ze bezochten hun familie vaker, kochten vaker cadeaus en stuurden regelmatig geld, maar ze trokken ook eerder een grens als ze meenden dat de (verre) familie teveel van hen probeerde te profiteren. Hun arbeidsparticipatie had grote gevolgen voor hun oriëntatie op het vestigingsland: hun nieuwverworven positie gaf hen meer aanzien en meer zeggenschap in het huishouden, waardoor ze een verblijf in Nederland verkozen boven terugkeer naar Marokko. Hierin ligt het belangrijkste verschil tussen mannen en vrouwen in hun betrokkenheid met het herkomstland. Mannen hadden vanwege hun statusverlies behoefte aan hechtere banden met Marokko. Vrouwen waren door hun verbeterde positie in Nederland meer geïnteresseerd in het verbeteren van hun situatie in Nederland. Ze hadden meer te verliezen, niet alleen financieel. Zoals de verhalen van de vrouwen in dit onderzoek illustreren, betekende dat dat vrouwen hun geld in de eerste plaats gebruikten om in Nederland vooruit te komen.

In de periode tussen 1985 en 2010 ontwikkelde zich een Marokkaanse 'gemeenschap' in Nederland; een gemeenschap die bestond uit mensen die besloten permanent in Nederland te blijven, maar de banden met het herkomstland niet opgaven. In de periode na 1985 vond een verschuiving plaats in de banden met Marokko, van feitelijke banden naar een meer symbolische en emotionele invulling van verbondenheid met het herkomstland. Een langer verblijf en de diverse samenstelling van de Marokkaanse 'gemeenschap' in Nederland hebben de binding met het herkomstland veranderd. De aanschaf van een huis in het geboortedorp of -stad, iets dat alle geïnterviewden vroeg of laat deden, was een belangrijke indicatie van de verbondenheid met het herkomstland, ofschoon het huis soms meer een symbolische functie had en een vakantiehuis was of een heel simpele constructie van vier muren en een dak. Terwijl een huis kopen in Marokko eerder regel dan uitzondering was, gold voor de aanschaf van een huis in Nederland eerder het tegenovergestelde. De voornaamste reden hier-

voor was de zwakke sociaal-economische positie van veel Marokkanen. Bovendien werd lange tijd het kopen van een huis in Nederland gezien als een definitieve keuze voor Nederland onder Marokkanen. Hoewel de praktijk wees op een definitieve vestiging in Nederland, vonden veel Marokkanen dit een drastische stap. Hetzelfde gold voor naturalisatie.

De reis naar Marokko was een belangrijke uiting van verbondenheid met het herkomstland, waarbij mannen en vrouwen verschillende rollen hadden. Niet iedereen was in staat om jaarlijks op reis te gaan naar Marokko; alles hing af van de bestedingsmogelijkheden. Marokkanen met grote gezinnen moesten hun reis vaker uitstellen. Een veelgehoorde overweging om de reis uit te stellen waren de enorme kosten die gepaard gingen met de reis: de verwachtingen van de achterblijvers waren te groot. Sommige Marokkanen konden de druk niet weerstaan en staken zich in diepe schulden om aan de achterblijvers te laten zien dat ze succesvolle migranten waren. Status speelde in dit opzicht een belangrijke rol: mannen en vrouwen wilden laten zien dat ze een geslaagd en welvarend leven hadden in Nederland. Ze lieten aan de achterblijvers zien dat ze vernederlandst waren. Dat deden ze bijvoorbeeld door in het bijzijn van anderen Nederlands te spreken tegen hun kinderen. In Nederland gebeurde het omgekeerde: op allerlei manieren gaven Marokkanen uiting aan hun binding met het herkomstland ofschoon de reis steeds meer het karakter kreeg van een vakantie eerder dan een voorbode van terugkeer.

Het proces van Marokkanisering nam vanaf de jaren 1980 een vlucht toen bleek dat een terugkeer naar Marokko niet langer een serieuze optie was. Met de komst van Arabischtaalige televisieprogramma's, en later de satellietshotel, kwam de eigen cultuur en taal letterlijk de huiskamer binnen. Voorheen werd het nieuws uit Marokko vooral gevolgd via de radio. De herinneringen aan het herkomstland dienden als basis voor een sterke sociale verbondenheid en een grote gerichtheid op de eigen culturele en etnische 'gemeenschap'. Hierdoor nam de behoefte aan feitelijke banden met Marokko af, en kreeg de verbondenheid met het herkomstland een symbolische invulling. Banden met Marokko werden zwakker door het ontstaan van een Marokkaanse 'gemeenschap' in Nederland. Banden namen ook af door het ontstaan van toenemende contacten en banden met andere Marokkaanse groepen (voornamelijk familie) in andere Europese landen. Het land van herkomst verdween hierdoor geleidelijk naar de achtergrond. Maar banden met Marokko verdwijnen geenszins; met de huidige communicatiegemakken is het juist makkelijker om banden te onderhouden met familie en kennissen in Marokko. Marokkanen onderhouden banden met hun herkomstland, omdat het simpelweg kan en makkelijk is.

Implicaties

Transnationalisme is een proces en geen gebeurtenis. Dat betekent dat banden met het herkomstland niet bestudeerd kunnen worden door te kijken naar één moment of één context. Banden veranderen als reactie op gebeurtenissen in het herkomstland, het vestigingsland en in de wereld, maar ook als reactie op ontwikkelingen in het leven van migranten zelf. Bij de bestudering van transnationale betrokkenheid is het

dus van belang om meerdere actoren en locaties te betrekken om zo een compleet beeld te krijgen van de aard van de banden en de veranderde duiding van die banden door de tijd heen.

Banden met het herkomstland worden vaak verklaard als het gevolg van de keuzes die migranten maken, en niet het gevolg van institutionele factoren, zoals het beleid in het vestigings- en herkomstland. Ik heb in dit onderzoek laten zien dat de banden beïnvloed worden door ontwikkelingen in het land van vestiging en het land van herkomst. Deze studie laat zien dat die samenhang belangrijk is, omdat de verschuivingen in het beleid van het herkomst- en vestigingsland niet volledig verklaard kunnen worden als de ontwikkelingen in één van de landen buiten beschouwing worden gelaten. De banden met Marokko worden in de laatste decennia negatief geduid mede als gevolg van de vermeende inmenging van de Marokkaanse overheid in het leven van Marokkanen in Nederland. De huidige problematisering van banden met Marokko illustreert de discrepantie tussen de feitelijke banden en de gepercipieerde banden. In politieke debatten wordt zelden benoemd *welke* banden problematisch zijn, noch *wat* die banden zijn.

De banden van Marokkanen met hun land van herkomst werden aanvankelijk niet en later wel als een probleem aangemerkt. Dat roept de vraag op wat de functionaliteit is van die problematisering. Er zijn drie verklaringen voor de problematisering van banden met Marokko: banden van Marokkanen met hun herkomstland werden in Nederland gezien als een politieke dreiging, economische dreiging en culturele dreiging. Politieke dreiging heeft betrekking op de dubbele nationaliteit van veel Marokkanen (78 procent in 2010). Hierdoor zouden ze zich niet primair loyaal verklaren aan Nederland, ofschoon de Marokkaanse migranten op dit punt geen keuze hebben. Economische dreiging verwijst naar het geld dat Marokkanen overmaken naar hun familie en hun investeringen in bijvoorbeeld huizenbezit. De achterliggende gedachte is dat Nederland opdraait voor de zwakke economische positie van Marokkanen. Tenslotte verwijst culturele dreiging naar de geringe kennis van de Nederlandse taal en cultuur. Door hun primaire oriëntatie op de eigen cultuur zouden Marokkanen de Nederlandse cultuur afwijzen, maar zichzelf bovendien op achterstand plaatsen.

Problematisering van banden maakt het afschuiven van verantwoordelijkheid mogelijk: banden onderhouden met het herkomstland en dus een falende integratie is, zo wordt geredeneerd, een keuze van Marokkaanse migranten (de migrant kiest ervoor om in een oude woning in een volkswijk te wonen, terwijl hij een huis laat bouwen in Marokko; kiest voor de 'eigen' taal en benadeelt zo zichzelf of zijn kinderen op de arbeidsmarkt). De Nederlandse overheid is dus niet verantwoordelijk: het zijn de Marokkanen die hun best moeten doen om te integreren door de banden met het herkomstland te verbreken. Uit dit onderzoek is echter gebleken dat er geen eenduidig verband bestaat tussen banden met het herkomstland en de mate van integratie. De mate van verbondenheid met Marokko in heden en verleden is afhankelijk van tal van factoren.

In dit onderzoek stelde ik de individuele banden van Marokkanen centraal, omdat de keuze voor 'transnationale gemeenschap' als analyse-eenheid homogeniteit en eenheid veronderstelt, waarbij verschillen in gender, klasse en etniciteit genegeerd worden. Een meerwaarde van dit onderzoek is de aandacht voor de verschillen naar

klasse, gender en etniciteit. Het bestuderen van de wisselwerking tussen gender en etniciteit laat zien dat Marokkaanse vrouwen uit de Rif relatief op latere leeftijd met kinderen naar Nederland migreerden. Dat heeft ervoor gezorgd dat hun oriëntatie aanvankelijk vooral gericht was op het gezinsleven in Nederland, terwijl Marokkaanse vrouwen uit de steden, die op jonge leeftijd en kinderloos migreerden, aanvankelijk sterk de behoefte hadden om banden aan te halen met familie in Marokko. Klasse heeft vooral betrekking op de bestedingsmogelijkheden; banden onderhouden met het herkomstland is een dure aangelegenheid. De migranten met de meeste middelen tot hun beschikking, zullen het vaakst banden onderhouden met het herkomstland. Dat maakt klasse een beslissende factor; migranten onderhouden banden met hun herkomstland omdat het kan, maar weinig geld betekent weinig banden. Een genderperspectief, zoals gehanteerd in dit onderzoek, laat zien dat mannen en vrouwen meerdere en verschillende invullingen geven aan hun banden met het herkomstland. De veronderstelling hierbij is dat banden met het herkomstland geen neutraal verschijnsel zijn, maar door verschillende mensen, afhankelijk van hun sociale status, gender en etniciteit, verschillend geïnterpreteerd worden. Hiermee rekent dit onderzoek af met noties over migrantengroepen als vaststaande en geïsoleerde collectieve entiteiten die van nature transnationaal zijn. Niet alle migranten zijn transnationaal actief en degenen die wel banden onderhouden met het herkomstland zijn niet actief op alle terreinen (economisch, sociaal-cultureel en politiek). Sommige migranten onderhouden bijvoorbeeld economische banden met het land van herkomst, terwijl hun politieke interesses niet verder reiken dan in het land van vestiging.

De bestaande literatuur over transnationalisme wordt gekenmerkt door een nadruk op de immigratie-integratie-nexus: transnationalisme wordt vaak in relatie tot integratie bestudeerd, waarbij de dominante veronderstelling is dat een voortgaande verbondenheid met het herkomstland de integratie in het vestigingsland belemmert. De literatuur over transnationalisme legt hiermee te veel de nadruk op één land; de gevolgen voor het vestigingsland, terwijl het vestigingsland, zoals in dit onderzoek is gebleken, banden ook kan aanmoedigen. Bovendien is door de sterke nadruk op de gevolgen voor staten te weinig aandacht voor de ontwikkeling van de transnationale identiteit van migranten. Migranten bewegen zich in twee of meer landen en ondernemen hiermee de beleidsmatige en wetenschappelijke nadruk op assimilatie als iets dat betrekking heeft op één geografische context. Dit onderzoek nuanceert echter de gedachte dat migranten zich evenredig bewegen in beide landen; Marokkanen onderhouden duidelijk banden met het herkomstland, maar zijn vooral actief in Nederland of daarbinnen in de geconstrueerde 'Marokkaanse wereld' in Nederland. Bij het ontstaan van een 'Marokkaanse wereld' in Nederland, nemen de feitelijke banden met Marokko af, zoals is gebleken in dit onderzoek: in de eerste fase van de migratie was die 'Marokkaanse wereld' in Nederland nauwelijks aanwezig, met als gevolg een grote oriëntatie op Marokko. Transnationalisme gaat dus niet alleen over landen, maar ook over 'de geconstrueerde werelden' binnen die landen. Dat maakt de lokale context, naast de nationale context, een belangrijke factor in de bestudering van de ontwikkeling van banden met het herkomstland.

Summary

This book is about the shifting perspectives on Moroccan migrants' ties with their country of origin between 1960 and 2010. It looks at both Morocco and the Netherlands. The leading question is how and why views on ties with Morocco changed, in the period 1960-2010. In this thesis I analyze the factors that influenced nature and continuity of these ties, as well as those that influenced changes in the perspectives.

The thesis focuses on three levels; in the first panel I look at government policy, both in Morocco and in the Netherlands, in the second I describe organizations and fights between them, and in the third migrants are given a voice. This triple approach is new and adds to theories about transnationalism by emphasizing interaction between the levels of analysis. Until now transnationalism had mainly been studied either by looking at migrants or at the policies of governments in the countries of origin. In this thesis an analysis of, what could be called, bottom-up transnationalism (migrants themselves) is combined with top-down transnationalism (authorities in both countries), while organizations and their activities form the middle tier. Important in this thesis is the interaction between the three levels.

Earlier authors introduced the term transnationalism to emphasize the newness of the phenomenon. The literature comes in two forms. In the literature with a negative connotation, emphasis is on the authorities in the countries of origin, which create and maintain ties with their citizens abroad in an attempt to control and exercise political power. In the literature with a positive connotation, authorities maintain ties with their subjects abroad because the country profits from remittances. In this thesis I show that there is another institutionalized form of transnationalism, in which authorities in the country of settlement play an important role. The Dutch government played a major role in creating, maintaining and institutionalizing ties of Moroccans in the Netherlands with Morocco. The ties resulted from the way recruitment of guest workers was organized. Dutch authorities assumed that guest worker migration was temporary. Therefore, they subsidized immigrant organizations that encouraged the maintenance of ties with Morocco. Dutch employers were obliged to make social arrangements for the workers they recruited. The employers delegated this task to church based organizations. Later they were transferred to organizations, which were sponsored by local and national authorities. Subsidies were mainly given to non-religious left-wing organizations. The Moroccan government in response subsidized right-wing religious organizations. Moroccan authorities feared that the guest workers might threaten the new, and still rather feeble post-colonial Moroccan regime. The beginning of guest worker migration coincided with Moroccan independence from

France. The Moroccan government tried to control potential opposition from Moroccans abroad. After two failed coups (in 1970 and 1972) they clammed down on their citizens abroad. In Morocco and elsewhere opponents were arrested and transported to secret prisons in Morocco. Only much later the political interest of the Moroccan regime, was replaced by an economic interest.

Within the Netherlands a battle ensued between the *Amicales*, right-wing organizations which were supported by the Moroccan state, and the *KMAN*, a left-wing organization which was supported by Dutch activists. The organizations frequently clashed, and their fight was fought to a very large extent in the Dutch public domain. An image that the *KMAN* and its supporters frequently used was that of Morocco's long arm, reaching into the organizations and the private lives of Moroccans living in the Netherlands. The *KMAN* and others presented interference by Moroccan authorities as an obstacle to integration, or a cause for the failed integration. When the *KMAN* and the *Amicales* became less important two new organizations, *NCB* and *UMMON*, continued the fight in the public arena, using the same type of arguments and images, and thus similarly enforcing the assumed connection between ties and integration.

Ties differed according to age, gender, and class. The first, younger Moroccan guest workers were very much oriented towards Dutch society. They partly lived as boarders with Dutch families. They did not have the time, or the money to go to Morocco often. In these early days of guest worker migration, phoning family members in Morocco on a weekly basis was not even doable. The somewhat older, married guest workers sent money to their wives and children, or parents. Contacts changed when wives and children moved to the Netherlands, parents died, and communication and travel became cheaper and easier. There were differences between women according to class, origin (countryside or city), family composition, and skill. Lower skilled women from the countryside, and with children in the Netherlands had less need for maintaining ties with relatives in Morocco. Higher skilled women, from urban areas and without children had more need, and opportunities to keep in touch with relatives. Similarly there were differences between men and women. In 1980s many Moroccan men in the Netherlands lost their jobs, because the kind of work for which they had been recruited disappeared permanently due to technological changes and economic crisis. They tried to compensate status loss and fill free hours by joining Moroccan organizations in the Netherlands. They spent their days in the mosque, while they still tried to live up to demands from family members in Morocco. While the contacts of Moroccan men with Dutch society diminished, those of women increased, among others because they got to know other people via the schools of their children. Furthermore, after the men became unemployed, the labor market participation of women increased. They did maintain ties with country of origin, and did send money and gifts to family members, but sooner than men they drew a line when (distant) family members seemed to sponge on their income. From the 1990s onwards, at family visits to Morocco they started to show off not only their new gained wealth but also emphasized their Dutchness; they dressed differently, brought Dutch food and spote Dutch with their children. The visit became more like a holiday than forebode of return.

Ties with the country of origin cannot be studied by looking at one point in time only. Ties changed because of developments in the country of origin, in the country

of settlement and in other countries, but also because of changes in the lives of migrants. Technological changes affected the ties.

Ties of Moroccans with their country of origin were not problematized at first. Dutch and Moroccan authorities encouraged and institutionalized them because they seemed to guarantee return. Only later they were problematized, and became the centre of political and public debate. There are three reasons for this problematization. They were seen as a political, economic and cultural threat. Because Moroccans cannot denounce Moroccan citizenship, according to Moroccan law, their loyalty to Dutch society is questioned. In the economic realm buying houses in Morocco became the iconic economic threat, quietly ignoring the fact that buying a house in Amsterdam cannot be compared to buying a house in a remote Moroccan village. In the Netherlands, 'their' poverty was presented as 'our' problem, and spending money 'there', rather than 'here', as its main cause. In the cultural realm orientation on the country of origin was presented as the main cause of their presumed failed social and economic integration. Problematization makes it possible to move responsibility for what is labeled failed integration from policy responsibility to a personal choice. The government can do little or had to do nothing, it is argued, when migrants, or their offspring, do not sever their ties with their country of origin. This thesis showed that there is no simple relationship between integration and the maintenance of ties. Those with few ties are not necessarily better integrated (however defined), some people with many ties are not poorly integrated, measured in economic terms: maintaining ties costs time and money. The existing literature on transnationalism focuses on the immigration-integration nexus. A connection between the maintenance of ties and a failed integration, is assumed rather than proven.

This book adds to the academic debate in four ways. First, it uses a long-term perspective, which makes it possible to trace the changes in Moroccan migrants' transnational ties and identify the factors that influence these ties. Secondly, this book focuses on both the country of origin and the country of settlement. The dominant assumption in the literature is that transnational ties are the result of migrants' choices, and not the result of institutional factors, such as the policies in the country of origin and country of settlement. The role of both states in shaping transnational ties is hardly ever combined in one research. This research stresses that a two state perspective is important because the changes in policy in both countries cannot be explained by overlooking developments in one of the two countries. Furthermore, government policies intertwine with immigrant organization activities, a factor which had so far been ignored. Third, this book focuses on differences according to gender, ethnicity and class. Finally, the strong emphasis on the consequences of transnational ties for receiving states disregards the changes in migrants' transnational identity, and shifts responsibility for integration from authorities – who were originally responsible for encouraging ties – to individuals and their choices. The book tries to counter that image.

Noten

Noten bij hoofdstuk 1 Inleiding

- 1 Het Amsterdamse jongeren centrum *Argan*, opgericht in 1992, richt zich op jongeren in het algemeen en Marokkaanse jongeren in het bijzonder. De politieke bijeenkomst was getiteld: 'Vijf jaar na Theo van Gogh: wat nu?'
- 2 *Trouw*, 14 november 2009.
- 3 J.M.M. van Amersfoort, *Immigratie en minderheidsvorming: een analyse van de Nederlandse situatie 1945-1973* (Alphen aan den Rijn 1974); J.L. Watson (red.), *Between two cultures: migrants and minorities in Britain* (Oxford 1977).
- 4 Bijvoorbeeld: S. Benhabib, *The claims of culture: equality and diversity in the Global Era* (New Jersey 2002).
- 5 Bijvoorbeeld: J. Clifford, *Routes: travel and translation in the late twentieth century* (Londen 1997); F. Anthias, 'New hybridities, old concepts. The limits of "culture"', *Ethnic and Racial Studies* 24:4 (2001) 619-641; WRR-rapport, *Identificatie met Nederland* (Amsterdam 2007); M. Buitelaar, *Van huis uit Marokkaans. Over verweven loyaliteiten van hoogopgeleide migrantendochters* (Amsterdam 2009).
- 6 N. Glick-Schiller, L. Basch en C. Szanton-Blanc (red.), *Towards a transnational perspective on migration: race, class, ethnicity and nationalism reconsidered* (New York 1992).
- 7 P. Levitt, J. Dewind en S. Vertovec, 'International perspectives on transnational migration: an introduction', *International Migration Review* 39:3 (2003) 565-575; L. Lucassen, 'Is transnationalism compatible with assimilation? Examples from Western Europe since 1850', *IMIS-Beiträge* 29 (2006) 15-35.
- 8 *NRC Handelsblad*, 7 mei 2011.
- 9 N. al-Ali, R. Black en K. Koser, 'The limits to "transnationalism": Bosnian and Eritrean refugees in Europe as emerging transnational communities', *Ethnic and Racial Studies* 24:4 (2001) 578-600.
- 10 M. Foucault, 'Polemics, politics and problematisations: an interview with Michel Foucault', in: P. Rabinow (red.), *The Foucault reader* (Londen 1984) 381-390.
- 11 M. Billig, *Banal nationalism* (Londen 1995).
- 12 L. Martin Rojo en T.R. van Dijk, '“There was a problem, and it was solved!": Legitimizing the expulsion of "illegal" migrants in Spanish parliamentary discourse', *Discourse & Society* 8:4 (1997) 523-566.
- 13 N.P. De Genova, 'Migrant "illegality" and deportability in everyday life', *Annual Review Anthropology* 31 (2002) 419-447.
- 14 M. Schrover, *Om de meisjes, voor de meisjes. Een historisch perspectief op problematisering en bagatellisering van onderwerpen die te maken hebben met migratie en integratie* (Leiden 2011).
- 15 Schrover, *Om de meisjes, voor de meisjes*.
- 16 P. Scheffer, *Het land van aankomst* (Amsterdam 2007) 21.
- 17 M. Engberts, *Voet aan de grond. Over de integratie van Marokkanen in Nederland, 1980-1997* (Utrecht 1997) 14; L. Lucassen en J. Lucassen, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2011) 72.
- 18 Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) woonden er in 2011 355.883 Marokkanen in Nederland: <http://www.statline.cbs.nl>.
- 19 Gebaseerd op de gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek, <http://www.statline.cbs.nl>.
- 20 S. Bendadi, *Dolle Amina's. Feminisme in de Arabische wereld* (Antwerpen/Amsterdam 2008); H. Ghorashi, 'Stop met de fixatie op verschil', *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken* 10 (2010) 18-21.
- 21 L. Nell, *Transnational migrant politics in the Netherlands. Historical structures and current events* (Amsterdam 2008).
- 22 A. van Heelsum, *Migrantenorganisaties in Nederland. Deel 1: aantal en soort organisaties en ontwikkelingen* (Utrecht 2004) 8.
- 23 H. Entzinger en E. Dorleijn, *De lat steeds hoger. De leefwereld van jongeren in een multi-etnische stad* (Assen 2008).

- 24 W.S. Shadid, *Maroccan workers in the Netherlands* (Leiden 1979).
- 25 L. van den Berg-Eldering, *Marokkaanse gezinnen in Nederland* (Alphen aan den Rijn 1979).
- 26 Zie ook: N. Soetens, *Gastarbeiders, hun vrouwen, hun kinderen: een verzameling schetsen over het leven van gastarbeiders in Nederland en met name over de problemen van de vrouwen en de opgroeiende jeugd* (Rotterdam 1978); W. Kamermans (red.), *Gastarbeid en de tweede generatie* (Rotterdam 1979); H. Belghazi, *Van zoek naar arbeidsmarkt: Marokkaanse migranten en hun kinderen in Nederland* (Houten 1986).
- 27 R. Penninx, *Minderheidsvorming en emancipatie. Balans van kennisverwerving ten aanzien van immigranten en woonwagengewoners 1967-1987* (Alphen aan den Rijn/Brussel 1988).
- 28 Bijvoorbeeld: P.J. van der Meer, *Problemen van Marokkaanse arbeiders: cultuurverschillen en communicatiestoornissen* (Amsterdam 1976); H. Hoolboom, *Gezondheidszorg en buitenlandse werknemers: Turken en Marokkanen* (Alphen aan den Rijn 1981); L. van Mulier, *Huisvesting van buitenlandse werknemers: voorstudie voor een onderzoek naar de toedeling van woonruimte aan Turken en Marokkanen in Nederland* (Nijmegen 1982).
- 29 R. Peters, *Van vreemde herkomst: achtergronden van Turkse en Marokkaanse landgenoten* (Bussum 1982); L. Van den Berg-Eldering (red.), *Van gastarbeider tot immigrant: Marokkanen en Turken in Nederland: 1965-1985* (Alphen aan den Rijn 1986); K.S. Prins, *Van 'gastarbeider' tot 'Nederlander'. Adaptatie van Marokkanen en Turken in Nederland* (Groningen 1996).
- 30 Zie bijvoorbeeld: H.B. Entzinger en P.J.J. Stijnen (red.), *Etnische minderheden in Nederland* (Heerlen 1990).
- 31 J. Niessen, *Emancipatie in internationaal perspectief: het organiseren van Marokkaanse arbeiders in Nederland* (Amsterdam 1987).
- 32 H. Belghazi, *Over twee culturen: uitbuiting en opportunisme* (Rotterdam 1982); H. Belghazi, *Mythen: buitenlandse arbeiders tussen culturele confrontatie en overheidsfalen* (Amsterdam 1985); H. Belghazi, *Van Marokko naar Nederland: herinneringen van een gastarbeider* (Leiden 1989).
- 33 F.H.C. Kemper, *Religiositeit, etniciteit en welbevinden bij mannen van de eerste generatie Marokkaanse moslimmigranten* (Nijmegen 1996); R. Strijp, *Om de moskee: het religieuze leven van Marokkaanse migranten in een Nederlandse provinciestad* (Amsterdam 1998).
- 34 R.C. Boot en P. Wester, *Marokkanen in Nederland: statistiek en documenten* (Leiden 1989); Prins, *Van 'gastarbeider' tot Nederlander*; M. Engberts, *Voet aan de grond. Over de integratie van Marokkanen in Nederland 1980-1997* (Utrecht 1997).
- 35 N. Landman, *Van mat tot minaret. De institutionalisering van de Islam in Nederland* (Amsterdam 1992).
- 36 A. van Heelsum, *Marokkaanse organisaties in Nederland. Een netwerkanalyse* (Amsterdam 2001); A. van Heelsum, *Marokkaanse organisaties in Amsterdam* (Amsterdam 2002); K. Kraal en A. van Heelsum, *Dynamisch Mozaïek. Nieuwe trends bij Marokkaanse organisaties* (Utrecht 2002).
- 37 H. van Amersfoort en A. van Heelsum, 'Moroccan Berber immigrants in the Netherlands. Their associations and transnational ties: a quest for identity and recognition', *Immigrants & Minorities* 25:3 (2007) 234-262.
- 38 P. Pessar, 'The linkage between the household and workplace of Dominican women in the U.S.', *International Migration Review* 18:4 (1984) 1188-1211; S. Grassmuck en P. Pessar, *Between two islands: Dominican international migration* (Berkeley 1991).
- 39 Bijvoorbeeld: L. van den Berg-Eldering, 'Marokkaans familierecht in Nederland', in: L. van den Berg-Eldering (red.), *Van gastarbeider tot immigrant: Marokkanen en Turken in Nederland 1965-1985* (Alphen aan den Rijn/Brussel 1986) 78-108; C. Bouw en C. Nelissen, *Werken en zorgen, een vergelijkend onderzoek naar de arbeidservaringen van Turkse, Marokkaanse en Nederlandse vrouwen* (Den Haag 1986); I. Kersten-Mampuy, *Het minderhedenbeleid en de emancipatie van Turkse en Marokkaanse vrouwen* (Amsterdam 1989); M. Distelbrink, T. Pels en A. Roode, *Een wil, maar nog geen weg: Marokkaanse vrouwen en hun relatie tot de arbeidsmarkt* (Rotterdam 1995).
- 40 Bijvoorbeeld: E. Reijmers en K. Arib, *Marokkaanse vrouwen in Nederland* (Leiden 1992); T. Pels, *Opvoeding in Chinese, Marokkaanse en Surinaams-Creoolse gezinnen* (Rotterdam 1994).
- 41 Mijn eigen doctoraalscriptie paste in die lijn: N. Bouras, 'Passieve volgelingen of actieve immigrantes? De migratie van Marokkaanse vrouwen naar Nederland, 1967-1980' (Ongepubliceerde doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam 2005). Zie verder: H. Ajarai en M. van Heemstra, *Land van werk en honing: verhalen van Marokkaanse moeders over hun migratie* (Amsterdam 2006); M. van den Berg, 'Dat is bij jullie toch ook zo?' *Gender, etniciteit en klasse in het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen* (Amsterdam 2007); K. Arib, *Couscous op zondag. Een familiegeschiedenis* (Amsterdam 2009); H. de Haas en T. Fokkema, 'Intra-household conflicts in migration decisionmaking: return and pendulum migration in Morocco', *Population and Development Review* 36:3 (2010) 541-561.
- 42 A. Eddaoudi, *Hollandse nieuwe: drie generaties Marokkanen aan het woord* (Rotterdam 2000); H.L.M. Obdeijn en P. De Mas, *De Marokkaanse uitdaging: de tweede generatie in een veranderend Nederland* (Utrecht 2001); Buitelaar, *Van huis uit Marokkaans*.
- 43 Arib, *Couscous op zondag*; S. Labovic, *En we gaan nog niet naar huis. Gastarbeiderskinderen over hun jeugd* (Amsterdam 2010).
- 44 F. Bouali, *Bevrijd door Allah: waarom een moslimvrouw haar mannen niet hoeft te gehoorzamen* (Amsterdam

- 2006); M. Buitelaar, *Islam en het dagelijks leven: religie en cultuur onder Marokkanen* (Amsterdam 2006); M. de Koning, *Zoeken naar de 'zuivere' islam. Geloofsbeleving en identiteitsconstructie van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims in Nederland* (Amsterdam 2008); J. Groen en A. Kranenberg, *Opstand der gematigden. De groeiende weerbaarheid van Nederlandse moslims* (Amsterdam 2009).
- 45 F. Santing, 'Tussen haat en ambities. De veelvormige Marokkaanse werkelijkheid in Nederland', *NRC Handelsblad*, 7 augustus 2009.
- 46 Uitzonderingen zijn: I. van der Valk, *Van migratie naar burgerschap. Twintig jaar Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland* (Amsterdam 1996); H. Obdeijn, P. De Mas en P. Hermans, *Geschiedenis van Marokko* (Amsterdam 2002); A. Benali en H. Obdeijn, *Marokko door Nederlandse ogen 1605-2005. Verslag van een reis door de tijd* (Amsterdam 2005); A. Cottaar en N. Bouras, *Marokkanen in Nederland. De pioniers vertellen* (Amsterdam 2009); I. van der Valk, *Harde werkers. Migranten van het eerste uur langs Rijn & Lek, 1945-1985* (Utrecht 2009); A.X. Smit, 'Mijn vader had een afro!' *Hoe Marokkaanse migranten in Nederland zich kleden sinds de jaren zestig* (Amsterdam 2011).
- 47 H. de Haas en R. Plug, 'Cherishing the goose with the golden eggs. Trends in migrant remittances from Europe to Morocco 1970-2004', *International Migration Review* 40:3 (2006) 603-634; H. de Haas, *Between courting and controlling: The Moroccan state and 'its' emigrants*, Working Paper, nr. 54 (Oxford 2007); S. de Boer, *Marokkaan in Nederland, Hollander in Marokko* (Rijswijk 2009); I.C. van der Welle, *Flexibele burgers? Amsterdamse jongvolwassenen over lokale en nationale identiteiten* (Amsterdam 2011).
- 48 De Haas, *Between courting and controlling*, 20.
- 49 Nationaal Archief, Beleidsarchief Immigratie- en Naturalisatiedienst en Voorgangers, 1956-1985. Toegangsnnummer: 5.023.5027.
- 50 Zie voor een bespreking van deze methode onder meer: P. Thompson, *The voice of the past. Oral history* (Oxford 1978); S. Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 1987); B. Henkes, *Heimat in Holland, Duitse dienstmeisjes 1920-1950*. (Amsterdam 1995); S. Leydesdorff, *De mensen en de woorden* (Amsterdam 2004) 43-79.
- 51 Deze collectie is gedeeltelijk online beschikbaar. <http://www.iisg.nl/hbm>.
- 52 Mijn benadering, waarbij ik de resultaten van interviews combineer met uitkomsten van onderzoek in andere bronnen, is vergelijkbaar met bijvoorbeeld die van Jan Zienkowski, die voor zijn onderzoek naar politiek activisme onder Marokkanen in Vlaanderen 24 respondenten interviewde, of eerder die van Barbara Henkes, die voor haar onderzoek naar Duitse dienstbodes in Nederland in het Interbellum, 23 respondenten uitgebreid sprak. J. Zienkowski, *Analysing political engagement. An interpretive and functionalist discourse analysis of evolving political subjectivities among public activists and intellectuals with a Moroccan background in Flanders* (Antwerpen 2011) 264; Henkes, *Heimat in Holland*.
- 53 Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*.
- 54 Landelijke kranten zijn *De Waarheid*, *NRC Handelsblad*, *De Telegraaf*, *Het Vrije Volk*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *Algemeen Dagblad* en *Het Parool*. Regionale en lokale bladen zijn onder meer *Zierikzeeische Nieuwsbode*, *Provinciale Zeeuwse Courant*, *Nieuwsblad van het Noorden*, *Leeuwarder Courant*, *Nieuwe Leidsche Courant*, *Leidsch Dagblad*, *Leidsche Courant*, *Peel en Maas*, *Haagsche Courant*, *Rotterdamsch Nieuwsblad*, *Het Utrechts Nieuwsblad* en *Haarlems Dagblad*. Er is een zekere scheefheid in het aantal berichten uit regionale en lokale kranten aan de ene kant en de nationale kranten aan de andere kant, omdat de gedigitaliseerde kranten makkelijker doorzoekbaar waren en daarmee meer resultaten genereerden, meestal in de vorm van kleinere berichten. Met dank aan Daan Loeff, die een deel van het materiaal hielp verzamelen.
- 55 *Het Utrechts Nieuwsblad*, 21 januari 1965.
- 56 Ontleend aan: E. Snel en P.W.A. Scholten, 'Van gastarbeiders tot het multiculturele drama: integratie als hardnekkig beleidsprobleem', in: M. Arentsen en W. Trommel (red.), *Moderniteit en overheidsbeleid. Hardnekkige beleidsproblemen en hun oorzaken* (Bussum 2005) 155-183, 177.

Noten bij hoofdstuk 2 Theorieën omtrent transnationalisme, lacunes en operationalisering

- 1 *NRC Handelsblad*, 27-28 januari 2007.
- 2 N. Foner, 'Immigrants past and present in New Amsterdam', in: L. Lucassen (red.), *Amsterdammer worden. Migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000* (Amsterdam 2004) 25-35, 30-31.
- 3 R. Keohane en J. Nye, *Transnational relations and world politics* (Cambridge 1972).
- 4 B. Schmitter Heisler en M.O. Heisler, 'Transnational migration and the modern democratic state: familiar problems in new form or a new problem?', *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, special issue *From foreign workers to settlers? Transnational migration and the emergence of new minorities* 485:1 (1986) 12-22.
- 5 Glick-Schiller, Basch en Szanton-Blanc (red.), *Towards a transnational perspective on migration*.
- 6 Idem, 1.

- 7 R.E. Park, 'Human migration and the marginal man', *The American Journal of Sociology* 33:6 (1928) 881-893.
- 8 Idem, 892.
- 9 M.M. Goldberg, 'A qualification of the marginal man theory', *American Sociological Review* 6:1 (1941) 52-58; D.I. Golovensky, 'The marginal man concept: an analysis and critique' *Social Forces*, 30:3 (1952) 333-339; A. Antonovsky, 'Toward a refinement of the "marginal man" concept' *Social Forces*, 35:1 (1956) 57-62; M. Estelle Smith, 'The Portuguese female immigrant: The 'marginal man'', *International Migration Review* 14:1 (1980) 77-92.
- 10 G. Sheffer (red.), *Modern diasporas in international politics* (New York 1986); R.J. Vecoli, 'The Italian diaspora 1876-1976', in: R. Cohen (red.), *The Cambridge survey of world migration* (Cambridge 1995) 114-122; S. Vertovec en R. Cohen (red.), *Migration, diasporas and transnationalism* (Cheltenham 1999).
- 11 H. van Amersfoort, *Transnationalisme, moderne diaspora's en sociale cohesie*, IMES-paper (Amsterdam 2001) 9.
- 12 R. Bauböck en T. Faist (red.), *Diaspora and transnationalism. Concepts, theories and methods* (Amsterdam 2010) 11, 20-21.
- 13 R. Gowricharn en J. Schuster, 'Diaspora and transnationalism: the case of the Surinamese in the Netherlands', in: R. Hoefte en P. Meel (red.), *20th century Surinam* (Leiden 2001) 155-173; H. Ghorashi, *Ways to survive, battles to win: Iranian women exiles in the Netherlands and the US* (New York 2002); E. Snel, G. Engbersen en A. Leerkes, 'Voorbij landsgrenzen. Transnationale betrokkenheid als belemmering voor integratie?', *Sociologische Gids*, 4:51 (2004) 75-100; R. Gowricharn, 'De duurzaamheid van het transnationalisme. De tweede generatie Hindostanen in Nederland', *Migrantenstudies* 20:4 (2004) 252-268; Nell, *Transnational migrant politics in the Netherlands*.
- 14 Bijvoorbeeld: Snel, Engbersen en Leerkes, 'Voorbij landsgrenzen'; P. Kivisto, 'Social spaces, transnational immigrant communities, and the politics of incorporation', *Ethnicities* 3:1 (2003) 5-28; P. Ehrkamp, 'Placing identities. Transnational practices and local attachments of Turkish immigrants in Germany', *Journal of ethnic and migration studies* 31:2 (2005) 345-364.
- 15 L. Pries (red.), *Rethinking transnationalism. The meso-link of organisations* (Londen/New York 2008) 2.
- 16 T. Faist, *International migration and transnational social spaces* (Bremen 1998).
- 17 A. Portes, L. Guarnizo en P. Landolt, 'The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field', *Ethnic and Racial Studies* 22:2 (1999) 217-237.
- 18 Levitt, DeWind en Vertovec, 'International perspectives on transnational migration: an introduction', 570.
- 19 Zie bijvoorbeeld: N. Foner, 'What's new about transnationalism? New York immigrants today and at the turn of the century', *Diaspora* 6 (1997) 355-376; N. Glick-Schiller, 'Transmigrants and nation-states: something old and something new in the U.S. immigrant experience', in: Ch. Hirschman, P. Kasinitz en J. DeWind (red.), *The handbook of international migration: the American experience* (New York 1999) 94-119; C. Joppke en E. Morawska, 'Integrating immigrants in liberal national-states: policies and practices', in: C. Joppke en E. Morawska (red.), *Toward assimilation and citizenship. Immigrants in liberal nation-states* (New York 2003) 1-36; R. Waldinger en D. Fitzgerald, 'Transnationalism in question', *American Journal of Sociology* 109:5 (2004) 1177-1195.
- 20 Portes, Guarnizo en Landolt, 'The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field', 224-225; Lucassen, 'Is transnationalism compatible with assimilation?', 15-35.
- 21 Zie Waldinger en Fitzgerald, 'Transnationalism in question', 1180-1195.
- 22 V. Mazzucato, *Ghanaian migrants' double engagement: a transnational view of development and integration policies*, *Global Migration Perspectives*, 48 (Amsterdam 2005) 2.
- 23 S. Vertovec, 'Transnationalism and identity', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27:4 (2001) 573-582.
- 24 S. Mahler, 'Engendering transnational migration. A case study of Salvadorans', *American Behavioral Scientist* 42:4 (1999) 690-719.
- 25 P. Levitt en N. Glick-Schiller, 'Conceptualizing simultaneity: a transnational social field perspective on society', *International Migration Review* 38:3 (2004) 1016-1018.
- 26 N. Glick-Schiller en G. Fouran, 'The generation of identity: redefining the second generation within a transnational social field', in: P. Levitt en M. Waters (red.), *The changing face of home: the transnational lives of the second generation* (New York 2002) 168-208; R.C. Smith, 'Life course, generation and social location as factors shaping second-generation transnational life', in: P. Levitt en M. Waters (red.), *The changing face of home: the transnational lives of the second generation* (New York 2002) 145-167; M. Cherti, *Paradoxes of social capital. A multi-generational study of Moroccans in London* (Amsterdam 2008).
- 27 Levitt en Glick-Schiller, 'Conceptualizing simultaneity', 1018.
- 28 Idem; E. Hooghiemstra, 'Migrants, partner selection, and integration: crossing borders?', *Journal of Comparative Family Studies* 32:4 (2001) 601-628; Y. Espirito en T. Tran, 'Viet Nam, Nuoc Toi (Vietnam, my country): Vietnamese Americans and transnationalism', in: P. Levitt en M. Waters (red.), *The changing face of home: the transnational lives of the second generation* (New York 2002) 367-399.
- 29 Gowricharn, 'De duurzaamheid van het transnationalisme', 252-268.

- 30 Idem, 266-268.
- 31 A. Appadurai, 'Disjuncture and difference in the global cultural economy', in: M. Featherstone (red.), *Global culture: Nationalism, globalization and modernity* (Londen 1990) 191-210; C. Joppke (red.), *Challenge to the nation-state. Immigration in western Europe and North America* (Oxford 1998); Van Amersfoort, *Transnationalisme, moderne diaspora's en sociale cohesie*, 12.
- 32 M. Kearney, 'Borders and boundaries of state and self at the end of the empire', *Journal of Historical Sociology* 4:1 (1991) 52-74; Van Amersfoort, *Transnationalisme, moderne diaspora's en sociale cohesie*, 18-23.
- 33 L. Basch, N. Glick-Schiller en C. Szanton Blanc, *Nations unbound. Transnational projects, postcolonial predicaments and deterritorialized nation-states* (New York 1994) 269.
- 34 P. Levitt en R. de la Dehesa, 'Transnational migration and the redefinition of the state: variations and explanations', *Ethnic and racial studies* 26:4 (2003) 587-611; L. Lucassen en R. Penninx, 'Caught between Scylla en Charybdis? Changing orientations of migrant organisations in the era of national states, from 1880 onwards', IMISCOE Working Papers 26 (2009) 1-2.
- 35 A. Ong, *Flexible citizenship: the cultural logics of transnationality* (Durham 1999); M.P. Smith en L. Guarnizo (red.), *Transnationalism from below* (New Brunswick/Londen 2004).
- 36 L.E. Guarnizo, A. Portes en W. Haller, 'Assimilation and transnationalism: determinants of transnational political action among contemporary migrants', *American Journal of Sociology* 108:6 (2003) 121-148; Worldbank, *Global economic prospects 2006: economic implications of migration and remittances* (Washington 2005) 88.
- 37 Snel, Engbersen en Leerkes, 'Voorbij landsgrenzen'.
- 38 Idem, 78; A. Portes, 'Transnational entrepreneurs: an alternative form of immigrant economic adaptation', *American Sociological Review: Official Journal of the American Sociological Society* 67:2 (2002) 278-298.
- 39 M. Waters, *Ethnic options: choosing identities in America* (California 1990); H. Gans, 'Comment: ethnic invention and acculturation: a bumpy-line approach', *Journal of American Ethnic History* 11 (1992) 42-52.
- 40 C. Joppke en E. Morawska, 'Integrating immigrants in liberal nation-states: policies and practices', in: C. Joppke en E. Morawska (red.) *Toward assimilation and citizenship. Immigrants in liberal nation-states* (New York 2003) 1-36; P. Levitt, 'Keeping feet in both worlds: transnational practices and immigrant incorporation in the United States', in: Joppke en Morawska (eds.), *Toward assimilation and citizenship*, 177-94, 183.
- 41 Snel, Engbersen en Leerkes, 'Voorbij landsgrenzen', 87.
- 42 Zie ook: K. Vancluysen, M. Van Craen en J. Ackaert, 'Transnational activities and social-cultural integration of Moroccan and Turkish descendants in Flemish Belgium', *XXVI IUSSP International Population Conference* (Marrakech 2009).
- 43 Snel, Engbersen en Leerkes, 'Voorbij landsgrenzen', 97.
- 44 P. Mascini, A. Fermin en H. Snick, 'Burundese asielzoekers in Nederland: een strategische casestudy naar transnationalisme', Working Paper Series on Sociology (Erasmus Universiteit Rotterdam (2009).
- 45 T. Lacroix, 'Transnationalism and development: the example of Moroccan migrant networks', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 35: 10 (2009) 1665-1678.
- 46 H. Ghorashi, 'Iraanse vrouwen, transnationaal of nationaal? Een (de)-territoriale benadering van "thuis" in Nederland en de VS', *Migrantenstudies* 3 (2003) 140-156.
- 47 R. Salih, *Gender in transnationalism. Home, longing and belonging among Moroccan migrant women* (Londen/New York 2003); E. Zontini, 'Immigrant women in Barcelona: coping with the consequences of transnational lives', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 30:6 (2004) 1113-1144.
- 48 P. Levitt, "'You know, Abraham was really the first immigrant": religion and transnational migration', *International Migration Review* 37:3 (2003) 847-873.
- 49 Ghorashi, *Ways to survive, battles to win*, 266-268.
- 50 Snel, Engbersen en Leerkes, 'Voorbij landsgrenzen'; N. al-Ali, R. Black en K. Koser, 'Refugees and transnationalism: the experience of Bosnians and Eritreans in Europe', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27:4 (2001) 615-634; Portes et al. 'The study of transnationalism'.
- 51 Ghorashi, *Ways to survive, battles to win*, 262-263.
- 52 L. Buskens, 'Muslim identity in Dutch multicultural society', in: A. Borsboom en F. Jaspers (red.), *Identity and religion: a multidisciplinary approach* (Saarbrücken 2003) 139-154.
- 53 T.H. Erikson, *Ethnicity and nationalism* (Londen 2002); Y.L. Espiritu, *Home bound: American lives across cultures, communities, and countries* (California 2003).
- 54 S. van Beuzekom, 'Local community: an unrecognized factor. Een studie naar de invloed van de lokale omgeving op de identiteitsconstructie en gevoelens van "home" en "belonging" van de transnationale Suryoye gemeenschap' (ongepubliceerde Masterscriptie) (Utrecht 2008) 31-32.
- 55 P. Pessar en S. Mahler, 'Transnational migration: bringing gender in', *International Migration Review* 37:3 (2003) 812-846, 812.
- 56 M. Schrover, 'Verschillen die verschil maken: inleiding op het themanummer over gender, migratie en

- overheidsbeleid in Nederland en België in de periode 1945-2005', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5:1 (2008) 3-22; Van den Berg, 'Dat is bij jullie toch ook zo?', 81-86.
- 57 Salih, *Gender in transnationalism*; Pessar en Mahler, 'Transnational migration: bringing gender in', 814-815; J. Itzigsohn en S. Giorguli-Saucedo, 'Incorporation, transnationalism, and gender: immigrant incorporation and transnational participation as gendered processes', *International Migration Review* 39:4 (2005) 895-920.
- 58 M. di Leonardo, 'The female world of cards and holidays: women, families, and the work of kinship.' *Signs, Journal of Women in Culture and Society* 12:3 (1987) 440-453.
- 59 P. Hondagneu-Sotelo, "'I'm here, but I'm there". The meanings of Latina transnational motherhood', *Gender and Society* 11:5 (1997) 548-571; R. Salih, 'Moroccan migrant women: transnationalism, nation-states and gender', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27:4 (2001) 655-671; M. Pajnik en V. Bajt, 'Migrant women's transnationalism: family patterns and policies', *International Migration* (2010) 1-25.
- 60 L. Goldring, 'The gender and geography of citizenship in Mexico-U.S. transnational spaces', *Identities* 7:4 (2001) 501-537.
- 61 Itzigsohn en Giorguli Saucedo, 'Incorporation, transnationalism, and gender', 899-900.
- 62 B. Skeggs, *Formations of class and gender; becoming respectable* (Londen 1997) 226.
- 63 A.J. Schukink, *De Suryoye: een verborgen gemeenschap* (z.p. 2003) 50-55.
- 64 Van Amersfoort en Van Heelsum, 'Moroccan Berber immigrants in the Netherlands'.

Noten bij hoofdstuk 3 Marokkanen in Nederland

- 1 Cheikh Mohamed Younsi, *Passeport Lakhdar*. Tekst: Ahmed Benhari. Vertaling: Hannie Boer en Taher Jalily (Ongepubliceerd 2009).
- 2 Cheikh Mohamed Younsi werd in 1927 geboren in de regio Ahfir, nabij Berkane, en overleed op 27 augustus 2008 in Berkane.
- 3 S. Goedings, 'Echtgenotes, mijnarbeiders, au-pairs en soldaten. De pionnen op het Europese schaaqbord. Gender en de Europese migratieonderhandelingen, 1950-1968', *Tijdschrift voor Sociale en Economische geschiedenis* 5:1 (2008) 49-74.
- 4 Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 48-49, 67.
- 5 Aangehaald in: M. Oukbih en E. Verhey, 'De Hollandse droom: succesvolle Marokkanen in Nederland', *Vrij Nederland* (26 december 1978) 16.
- 6 Een uitgebreide beschrijving van de werving van Marokkaanse arbeiders staat in: Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 22-49.
- 7 Aangehaald in: A. Botros en M. Six, *Ik was sterk en gezond. Een onderzoek naar de levensloop van Marokkaanse arbeidsongeschikten in Nederland* (Amsterdam 1986) 34.
- 8 Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 83.
- 9 S. Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* (Hilversum 2011) 198-199.
- 10 Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 22-43.
- 11 W. Tinnemans, *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland, 1945-1994* (Utrecht 1994) 64.
- 12 *De Waarheid*, 14 oktober 1966.
- 13 *De Waarheid*, 20 oktober 1966.
- 14 Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 73-75.
- 15 Interview Brahim Amounan, 12 november 2009.
- 16 Interview Houssein Abourasse, 13 maart 2010.
- 17 H. de Haas en A. van Rooij, 'Migration as emancipation? The impact of internal and international migration on the position of women left behind in rural Morocco', *Oxford Development Studies* 38:1 (2010) 43-62, 45.
- 18 T. Fokkema en C. Harmsen, 'Herkomst en vestiging van de eerste generatie Marokkanen', *Demos. Bulletin over bevolking en samenleving* 25: 5 (2009) 1-4.
- 19 T. Fokkema, C. Harmsen en H. Nicolaas, 'Herkomst en vestiging van de eerste generatie Marokkanen in Nederland', *Bevolkingstrends*, 3^e kwartaal (2009) 51-56.
- 20 De Mas en Haffmans, *De gezinshereniging van Marokkanen in Nederland, 1968-1984*, 15.
- 21 Idem, 53.
- 22 C. van Praag, *Marokkanen in Nederland: een profiel*. Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NiDi), rapport nr. 67, (Den Haag 2006): <http://www.nidi.knaw.nl/en/output/reports/nidireport67.pdf/nidireport67.pdf>.
- 23 C. Lesger, L. Lucassen en M. Schrover, 'Is there life outside the migrant network? German immigrants in XIXth century Netherlands and the need for a more balanced migration typology', *Annales de Démographie Historique* 2 (2002) 29-50.

- 24 Fokkema, Harmsen en Nicolaas, 'Herkomst en vestiging van de eerste generatie Marokkanen in Nederland', 55.
- 25 Aangehaald in: Botros en Six, *Ik was sterk en gezond*, 35.
- 26 M. Nasr, *Ahmed: het verhaal van een gastarbeider* (Amersfoort 1984) 51.
- 27 H. Obdeijn, '“Op weg naar werk ver van huis”. Marokkaanse emigratie in historisch perspectief', *Migrantenstudies* 9:4 (1994) 34-49.
- 28 Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 47.
- 29 Idem, 35-37.
- 30 Idem, 55-59.
- 31 M. Aziza, 'Un siècle et demi de migrations rifaines: de l'émigration saisonnière à l'émigration permanente', *Migrance* 24:2 (2005) 73-84.
- 32 Aziza, 'Un siècle et demi de migrations rifaines', 81.
- 33 Acceptatie van huurwoningen door migranten. Bijlage bij het *Buitenlanders Bulletin* 7:9 (1982).
- 34 'Vreedzaam langs elkaar heen leven', *Buitenlanders Bulletin* 9:3 (1984) 6.
- 35 Ph. J. Muus, 'Ontwikkelingen in de arbeidsmarktpositie van de eerste generatie mannen', in: L. van den Berg-Eldering (red.), *Van gastarbeider tot immigrant. Marokkanen en Turken in Nederland, 1965-1985* (Alphen aan den Rijn 1986) 112-118.
- 36 Muus, 'Ontwikkelingen in de arbeidsmarktpositie van de eerste generatie mannen', 116-117.
- 37 E.P. Martens en A.O. Verweij, *Marokkanen in Nederland. Kerncijfers 1996* (Rotterdam 1996) 35-42.
- 38 M. Distelbrink, T. Pels en A. Roode, *Een wil, maar nog geen weg: Marokkaanse vrouwen en hun relatie tot de arbeidsmarkt* (Rotterdam 1995) 26.
- 39 A.J.G. Meulenbeek en A.L. Roode, *Een eigen weg: Van denken naar doen. Hebben verblijfsduur en deelname aan banden invloed op de integratie van Turkse en Marokkaanse vrouwen in Dordrecht?* (Rotterdam 1993) 108; P. van Eekert en E. Gelderloos, *Vroeger was de wereld groter: reacties op langdurige werkloosheid bij Turken, Marokkanen en Surinamers* (Utrecht 1990) 61.
- 40 C. Bouw en C. Nelissen, 'Aantutten en doordouwen: Ongeschoolde vrouwen op de arbeidsmarkt', in: Van den Berg-Eldering, *Van gastarbeider tot immigrant*, 119-144.
- 41 Bouw en Nelissen, 'Aantutten en doordouwen', 121-122.
- 42 Van Eekert en Gelderloos, *Vroeger was de wereld groter*, 61.

Noten bij hoofdstuk 4 Nederlandse perspectieven op verbondenheid met het land van herkomst, 1960-2010

- 1 *NRC Handelsblad*, 7 mei 2011.
- 2 NA, Beleidsarchieff IND, 5.023.5027.980, inv. nr. 980, Tewerkstelling van Turken en Marokkanen in de mijnen 1963-1967.
- 3 *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 2 april 1971.
- 4 *Nieuwe Leidsche Courant*, 20 januari 1972.
- 5 NA, Beleidsarchieff IND, 5.023.5027, inv. nr. 2336, Uitwijzing Marokkanen 1975; inv. nr. 1630, Verwijdering Marokkanen en Turken uit Venlo 1973-1974.
- 6 NA, Beleidsarchieff IND, 5.023.5027, inv. nr. 1541, Controle op Marokkanen in de gemeente Driebergen.
- 7 Idem.
- 8 *NRC Handelsblad*, 27 oktober 1973.
- 9 NA, Beleidsarchieff IND, 5.023.5027, inv. nr. 1206, Illegaal verblijvende Marokkanen te Tegelen 1973.
- 10 *NRC Handelsblad*, 27 oktober 1973.
- 11 Idem.
- 12 Interview Mohamed Tamsamani, 17 februari 2009.
- 13 Interview Hoceine Mnine, 15 januari 2008.
- 14 NA, Beleidsarchieff IND, 5.023.5027, inv. nr. 7, Marokkaanse arbeidskrachten 1965-1971.
- 15 Idem.
- 16 *De Telegraaf*, 18 juni 1979.
- 17 Idem.
- 18 NA, Beleidsarchieff IND, 5.023.5027, inv. nr. 1318, Ronselen van buitenlandse werknemers.
- 19 Idem.
- 20 NA, Beleidsarchieff IND, 5.023.5027, inv. nr. 1202, Wervingsovereenkomst met Marokko 1968-1970.
- 21 Idem.
- 22 Idem.
- 23 Tinnemans, *Een gouden armband*, 30-33.
- 24 T. de Lange, *Staat, markt en migrant. De regulering van arbeidsmigratie naar Nederland 1945-2006* (Den Haag 2007) 170.

- 25 Tinnemans, *Een gouden armband*, 85.
- 26 Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer, zitting 1969-1970, 527.
- 27 Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 23-24.
- 28 *De Volkskrant*, 30 oktober 1969.
- 29 *Friese Koerier*, 28 juli 1967; *Provinciale Zeeuwse Courant*, 28 juli 1967; *De Waarheid*, 29 juli 1967.
- 30 *De Waarheid*, 17 januari 1969.
- 31 *De Waarheid*, 30 mei 1969.
- 32 *Haarlems Dagblad*, 10 juni 1971.
- 33 *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 2 april 1971.
- 34 Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Eerste Kamer, zitting 1971-1972, 63.
- 35 Idem.
- 36 Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Eerste Kamer, zitting 1972-1973, 41.
- 37 Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer, zitting 1972-1973, 3003.
- 38 *NRC Handelsblad*, 16 juni 1979.
- 39 Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer, zitting 1978-1979, 3149.
- 40 *Nota Buitenlandse Werknemers*, 10 504, nr. 2, 1970, 14.
- 41 Idem, 14.
- 42 H.B. Entzinger, *Het minderhedenbeleid. Dilemma's voor de overheid in Nederland en zes andere immigratielanden in Europa* (Meppel-Amsterdam 1984) 87.
- 43 Handelingen Eerste Kamer, zitting 1973-1974 10504 ondernummer 1, 8-9.
- 44 Handelingen Tweede Kamer, zitting 1974-1975 17 oktober 1974, 617.
- 45 W.F. Heinemeijer, H. van Amersfoort, W. Ettema, P. de Mas en H.H. van der Wusten, *Weggaan om te blijven. Gevolgen van gastarbeid op het Marokkaanse platteland* (Amsterdam 1976); Den Haag: Remplod/Nuffic; *Remigratie van buitenlanders: niet terug naar af* (Utrecht 1982); Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), *Allochtonenbeleid 1989* (Den Haag 1989).
- 46 NA, Beleidsarchief IND, 5.023.5027.2107, inv. nr. 2107, Marokkanen 1982-1985.
- 47 *Nota Buitenlandse Werknemers*, 13.
- 48 Idem, 10.
- 49 M. Schrover, 'Pillarization, multiculturalism and cultural freezing, Dutch migration history and the enforcement of essentialist ideas', *BMGN/LCHR*, 125:2/3 (2010) 329-354.
- 50 Tinnemans, *Een gouden armband*, 132-133.
- 51 *Peel en Maas*, 2 april 1976.
- 52 Idem.
- 53 Interview Mustapha Slaby, 2 februari 2009.
- 54 Idem.
- 55 *Leeuwarder Courant*, 3 februari 1972.
- 56 Idem.
- 57 *Leidsche Courant*, 2 mei 1977.
- 58 NA Beleidsarchief IND, 5.023.5027, inv. nr. 1206, Illegaal verblijvende Marokkanen te Tegelen 1973.
- 59 J.W. Duyvendak, H.A. van der Heijden, R. Koopmans en L. Wijmans, *Tussen verbeelding en macht, 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1992).
- 60 V. Mamadouh, *De stad in eigen hand, Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* (Amsterdam 1992).
- 61 NA, Beleidsarchief IND, 5.023.5027, inv. nr. 1206, Illegaal verblijvende Marokkanen te Tegelen 1973.
- 62 *Het Utrechts Nieuwsblad*, 24 maart 1965, 2.
- 63 *De Waarheid*, 27 juli 1965.
- 64 *Het Utrechts Nieuwsblad*, 23 december 1965.
- 65 N.W. Soetens, *Gastarbeiders, wat heeft het hun gebracht? Autobiografisch verslag over het Actiecomitee Pro Gastarbeiders* (Rotterdam 2008).
- 66 *Het Vrije Volk*, 16 juni 1969.
- 67 *De Volkskrant*, 17 juni 1969.
- 68 *NRC Handelsblad*, 16 juni 1971.
- 69 *De Telegraaf*, 17 juni 1969.
- 70 Idem.
- 71 *De Volkskrant*, 17 juni 1969; *De Telegraaf*, 17 juni.
- 72 *De Telegraaf*, 17 juni 1969.
- 73 *NRC Handelsblad*, 18 juni 1969; *De Telegraaf*, 19 juni 1969.
- 74 Soetens, *Gastarbeiders, wat heeft het hun gebracht?*, 14.
- 75 Idem, 15.
- 76 NA, Beleidsarchief Immigratie- en Naturalisatiedienst, 5.023.5027, inv. nr. 7, Marokkaanse arbeidskrachten 1965-1971.

- 77 Idem.
- 78 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2003-2004, 28 689, nrs. 8-9.
- 79 Van der Valk, *Van migratie naar burgerschap*, 35.
- 80 Interview Ineke van der Valk, 19 november 2008.
- 81 Idem.
- 82 A. Oechies, 'Gastarbeid in ontwikkeling. De Amsterdamse Werkgroep DAR t.b.v. Turkse en Marokkaanse gastarbeiders (1966-1976): ontvangst van haar ideeën en acties' (ongepubliceerde doctoraalscriptie Minderhedengeschiedenis Leiden 2002) 47.
- 83 Oechies, 'Gastarbeid in ontwikkeling', 47.
- 84 Aangehaald in: E.S.M. Thomeer, 'Eiland binnen Utrecht. De maatschappelijke positie van Turken en Marokkanen in de Utrechtse wijk Kanaleneiland omstreeks 1980' (ongepubliceerde doctoraalscriptie Economische en Sociale Geschiedenis Universiteit Utrecht (2005) 33.
- 85 Soetens, *Gastarbeiders, wat heeft het hun gebracht?*, 54.
- 86 *Leidsch Dagblad*, 27 juni 1977.
- 87 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2003-2004, 28 689, nrs. 8-9, 473.
- 88 Interview Driss Boujoufi, 25 september 2008.
- 89 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2003-2004, 28 689, nrs. 8-9, 474.
- 90 Migrantenraad, *Informatie Migrantenraad* (Utrecht 1975) 1.
- 91 P. Ester en O. Mellegers, *De Migrantenraad. Een tussentijdse evaluatie* (Utrecht 1974) 9.
- 92 Interview Driss Boujoufi, 25 september 2008.
- 93 Tinnemans, *Een gouden armband*, 137.
- 94 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2003-2004, 28 689, nr. 12, 138-139.
- 95 Vergelijk: M. Schrover, 'No more than a keg of beer. The coherence of German immigrant communities', in: L. Lucassen, J. Oltner en D. Feldman (red.), *Paths of integration. Migrants in Western Europe (1880-2004)* (Amsterdam 2006) 222-238.
- 96 S. Olfers, 'Arbeidsmigrant of vluchteling? Achtergronden van de Spaanse migratie naar Nederland, 1960-1980', CGM Working Paper 5 (Amsterdam 2004).
- 97 *De Waarheid*, 30 januari 1975.
- 98 Tinnemans, *Een gouden armband*, 147.
- 99 Het Marokko Komitee, *De lange arm van koning Hassan. Dossier Amicales* (Rotterdam 1978) 15-16.
- 100 Het Marokko Komitee, *De lange arm van koning Hassan*, 16.
- 101 R. Wiercx, 'SBW-funktionarissen op Hassan's receptie', *Motief* 4:5 (1978) 1.
- 102 *Provinciale Zeeuwse Courant*, 1 september 1983.
- 103 Interview Abdou Menebhi, 2 april 2008.
- 104 Aangehaald in: Van der Valk, *Van migratie naar burgerschap*, 147.
- 105 *NRC Handelsblad*, 5 oktober 1984; *Provinciale Zeeuwse Courant*, 20 oktober 1984.
- 106 Aanhangel van de Handelingen, Tweede Kamer, zitting 1977-1978, 1063.
- 107 *Provinciale Zeeuwse Courant*, 19 september 1977.
- 108 *Provinciale Zeeuwse Courant*, 13 mei 1978.
- 109 Aanhangel van de Handelingen, Tweede Kamer, zitting 1977-1978, 1063.
- 110 Landman, *Van mat tot minaret*; T. Sunier, 'Moslims in de Nederlandse politieke arena', in: T. Sunier, J.W. Duyvendak, S. Saharso en F. Steijlen (red.), *Emancipatie en subcultuur: sociale bewegingen in België en Nederland* (Amsterdam 2000) 138-157; Handelingen Tweede Kamer, zitting 2003-2004, 28 689, nr. 12, 139, 141.
- 111 M. Bruquetas-Callejo, B. Garcés-Masareñas, R. Penninx en P. Scholten, *Policymaking related to immigration and integration. The Dutch Case*, IMISCOE Working Paper: Country report, nr. 15 (Amsterdam 2006) 15.
- 112 Nota Minderhedenbeleid (Den Haag 1983) 15.
- 113 Beginselprogramma vvd, te vinden op: www.rug.nl/dnpp/politiekepartijen.
- 114 Beginselprogramma cda, te vinden op: www.rug.nl/dnpp/politiekepartijen.
- 115 *NRC Handelsblad*, 14 april 1983.
- 116 Bijzondere commissie voor het Minderhedenbeleid, Notitie remigratiebeleid 1985, 18 939, 89-8-89-24.
- 117 Minderhedennota, 16 102, nrs. 20-21, 10v.
- 118 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2003-2004, 28 689, nr. 12, 251.
- 119 *Minderhedennota* (Den Haag 1983) 108.
- 120 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2003-2004, 28 689, nr. 10 218.
- 121 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2003-2004, 28 689, nr. 12, 137, 248.
- 122 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2003-2004, 28 689, nr. 12, 130, 134, 253.
- 123 'Marokkaanse vrouwen in buurthuis De Pijp', *Buitenlanders Bulletin* 9:1 (1984) 31.
- 124 'Buitenlandse vrouwen in Rotterdam manifesteren zich', *Buitenlanders Bulletin* 9:2 (1984) 9.
- 125 L. Lucassen en A.J.F. Köbben, *Het partiële gelijk. Controverses over het onderwijs in de eigen taal en cultuur en de rol daarbij van beleid en wetenschap (1951-1991)* (Amsterdam/Lisse 1992) 13-14.
- 126 Deze vraag wordt reeds beantwoord in de studie van Lucassen en Köbben, *Het partiële gelijk*.

- 127 Handelingen Tweede Kamer, Onderzoek Integratiebeleid, vergaderjaar 2003-2004, 28689, nrs. 8-9.
- 128 'Marokkaanse school in Utrecht', *Gastonderwijs. Informatieblad over onderwijs aan buitenlandse kinderen* 1:3 (1975) 4.
- 129 'Marokkaanse school in Utrecht', 4.
- 130 'Marokkaanse school in Utrecht', 5.
- 131 'Marokkaanse school in Utrecht', 14-15.
- 132 Lucassen en Köbben, *Het partiële gelijk*, 52.
- 133 Handelingen Tweede Kamer, zitting 1982-1983, 16 102, nr. 20-21.
- 134 Idem.
- 135 Van der Valk, *Van migratie naar burgerschap*, 118, 120-121.
- 136 'De school van de migratie', *Buitenlanders Bulletin* 9:9 (1984) 5.
- 137 W. Tinnemans, 'Marokkaanse onderwijzers geen agenten van regime', *Buitenlanders Bulletin* 10:8 (1985) 6-9, 7.
- 138 Handelingen Tweede Kamer, zitting 1983-1984, 18 130, nr. 5. Andere verdragen werden gesloten met Spanje, Turkije en Joegoslavië.
- 139 Handelingen Tweede Kamer, zitting 1983-1984, 18 130, nr. 4.
- 140 *Provinciale Zeeuwse Courant*, 10 augustus 1983.
- 141 Handelingen Tweede Kamer, zitting 1983-1984, 18 130, nr. 4.
- 142 Handelingen Tweede Kamer, zitting 1983-1984, 18 130, nr. 3.
- 143 Handelingen Tweede Kamer, zitting 1983-1984, 2618.
- 144 Idem.
- 145 *Provinciale Zeeuwse Courant*, 25 februari 1983.
- 146 *Provinciale Zeeuwse Courant*, 9 februari 1984.
- 147 W. Tinnemans, 'Tegemoetkoming gemeente Utrecht', *Buitenlanders Bulletin* 10:4 (1985) 15-17.
- 148 Idem.
- 149 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2003-2004, 28 689, nrs. 8-9, 321.
- 150 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2003-2004, 28 689, nrs. 8-9, 322.
- 151 BVD, *De democratische rechtsorde en islamitisch onderwijs. Buitenlandse inmenging en anti-integratieve tendensen* (Den Haag 2002) 22.
- 152 BVD, *De democratische rechtsorde en islamitisch onderwijs. Buitenlandse inmenging en anti-integratieve tendensen* (Den Haag 2002) 12, 18.
- 153 *De Volkskrant*, 22 januari 1981.
- 154 J. Rath, 'Wijkverkiezingen in Amsterdam en Rotterdam', *Buitenlanders Bulletin* 6:10 (1981) 9.
- 155 J. Rath, 'The Enfranchisement of immigrants in practice. Turkish and Moroccan islands in the fairway of Dutch politics', *Netherlands Journal of Sociology* 19:2 (1983) 151-180; J. Rath, 'Immigrant candidates in the Netherlands', *Cahier d'études sur la Méditerranée orientale et le monde Turco-Iranien* 1 (1985) 46-62; D. Jacobs, 'Discourse, politics and policy: The Dutch parliamentary debate about voting rights for foreign residents', *International Migration Review* 32:2 (1998) 250-373; K. Groenendijk, *Local voting rights for non-nationals in Europe: what we know and what we need to learn* (Washington 2008).
- 156 T. H. Marshall, *Class citizenship and social development: Essays with an introduction by Seymour Martin Lipset* (New York 1964).
- 157 *Het Vrije Volk*, 5 juli 1985.
- 158 *NRC Handelsblad*, 15 maart 1986.
- 159 *Het Vrije Volk*, 25 november 1985.
- 160 *NRC Handelsblad*, 10 maart 1986.
- 161 Van der Valk, *Van migratie naar burgerschap*, 171.
- 162 Rath, 'The Enfranchisement of immigrants in practice', 161.
- 163 *Provinciale Zeeuwse Courant*, 11 maart 1986.
- 164 *Leidsch Dagblad*, 7 februari 1986.
- 165 *Leidsche Courant*, 18 maart 1986.
- 166 *Leidsche Courant*, 14 maart 1986.
- 167 Interview Abdou Menebhi, 2 april 2008.
- 168 *Leidsch Dagblad*, 17 maart 1986.
- 169 *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 maart 1986.
- 170 *Leidsche Courant*, 20 maart 1986.
- 171 J. Tillie, *Kleurrijk kiezen, opkomst en stemgedrag van migranten tijdens de gemeenteraadsverkiezingen 2 maart 1994* (Utrecht 1994).
- 172 *NRC Handelsblad*, 20 maart 1986.
- 173 Handelingen Tweede Kamer, zitting 1985-1986, Aanhangsel, 1269; Tweede Kamer, Vragen, 3982.
- 174 Handelingen Tweede Kamer, zitting 1985-1986, Aanhangsel, 1269; Tweede Kamer, Vragen, 3982.
- 175 Handelingen Tweede Kamer, zitting 1985-1986, Aanhangsel, 1269; Tweede Kamer, Vragen, 3982.

- 176 Handelingen Tweede Kamer, zitting 1985-1986, Aanhangsel, 1269; Tweede Kamer, Vragen, 3982-3984.
- 177 Dezelfde ontmoedigende verklaringen werden afgelegd door de Marokkaanse koning aan de vooravond van de gemeenteraadsverkiezingen in 1990. Ook toen verwierp de Nederlandse politiek deze ongewenste verklaringen.
- 178 Lucassen en Lucassen, 'Winnaars en verliezers'; A. Fickers, 'At the crossroad. The impact of the Rushdie Affair on the framing of the Dutch and British public debates on immigrant integration' (ongepubliceerde MA scriptie Universiteit Leiden) (Leiden 2012).
- 179 *Vrij Nederland*, 25 februari 1989, 8.
- 180 *NRC Handelsblad*, 8 maart 1989.
- 181 *Elsevier*, 19 mei 2001.
- 182 M. Bruquetas-Callejo, B. Garces-Mascarenas, R. Penninx en P. Scholten, 'The case of the Netherlands', in: G. Zincone, R. Penninx en M. Borkert (red.), *Migration policymaking in Europe, The dynamics of actors and contexts in past and present* (Amsterdam 2011) 129-164.
- 183 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), *Migrantenbeleid* (Den Haag 1989).
- 184 E. Snel, *De vermeende kloof tussen culturen* (Twente 2003).
- 185 *NRC Handelsblad*, 29 januari 2000.
- 186 Scheffer, *Het land van aankomst*, 49.
- 187 Commissie Blok, *Bruggen bouwen. Eindrapport van de Tijdelijke Parlementaire Onderzoekscommissie Integratiebeleid* (Den Haag 2004) 53.
- 188 *De Volkskrant*, 4 december 2004.
- 189 *NRC Handelsblad*, 15 februari 2009.
- 190 *NRC Handelsblad*, 28 april 2007.
- 191 K. Ouchan, *Nooit geschreven boek aan mijn vader* (Amsterdam 2001).
- 192 Obdeijn, 'Op weg naar werk ver van huis', 42.
- 193 F.J.A. van der Velden, 'Marokkaans en Nederlands familierecht; botsende concepten en praktische oplossingen', *Justitiële Verkenningen* 27:5 (2001) 32-46.
- 194 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2003-2004, 28 689, nr. 13, 98.
- 195 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2004-2005 Kamerstuk 29742 nr. 7 29 742 Interpellatie inzake het achterlaten van vrouwen en kinderen in Marokko nr. 7, Brief van de minister voor vreemdelingenzaken en integratie.
- 196 Verslag werkbezoek minister Verdonk aan Marokko 13 en 14 juni 2005, kamerstuk 19637-953.
- 197 Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 306.
- 198 *Algemeen Dagblad*, 19 september 2008; *NRC Handelsblad*, 28 september 2008; *de Volkskrant*, 5 oktober 2008.
- 199 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2008-2009, 28 844, nr. 25.
- 200 Idem.
- 201 *Elsevier*, 28 oktober 2008.
- 202 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2008-2009, 18-1324.
- 203 Idem.
- 204 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2008-2009, 28 844, nr. 25 1.
- 205 Idem.
- 206 *De Volkskrant*, 2 oktober 2008.
- 207 Idem.
- 208 Idem.
- 209 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2008-2009, nr. 18, 1304.
- 210 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2008-2009, nr. 18, 1304-1331.
- 211 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2008-2009, nr. 18, 1308-1309.
- 212 www.cbs.nl.
- 213 Idem.
- 214 Handelingen Tweede Kamer, zitting 1992-1993, 23 029 (1461), nr. 3, 2-4.
- 215 WRR-rapport, *Identificatie met Nederland* (Amsterdam 2007) 91.
- 216 www.statline.cbs.nl, 'Allochtonen met dubbele nationaliteit per 1 januari 2007'.
- 217 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2003-2004, 3 november 2003, 20 200 VI, nr. 81.
- 218 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2003-2004, 28 689, nr. 19.
- 219 Handelingen Tweede Kamer, zitting 2003-2004, nr. 94, 6082.
- 220 *De Volkskrant*, 24 februari 2007.
- 221 *Beleidsnota Integratie, binding, burgerschap* (Den Haag 2011).

Noten bij hoofdstuk 5 Marokkaanse perspectieven op verbondenheid met het herkomstland, 1960-2010

- 1 M.F.Jacobson, *Roots too. White ethnic revival in post-civil rights America* (Londen 2006) 11.
- 2 Jacobson, *Roots too*, 12.
- 3 Idem.
- 4 B. Gray, 'Steering a course somewhere between hegemonic discourses of Irishness', in: R. Lentin (red.), *The expanding nation: Towards a multi-ethnic Ireland*, Conference Proceedings, Trinity College Dublin (1999) 66-73.
- 5 *Daily Mail*, 23 mei 2011.
- 6 *Aujourd'hui Le Maroc*, 13 februari 2008.
- 7 <http://www.marocainsdumonde.gov.ma/actions-en-faveur-des-mre/bilan-du-programme-national-des-marocains-résidant-à-l'étranger-2008-2011>.
- 8 Ter gelegenheid van de 32ste gedenkdag van de Groene Mars presenteerde koning Mohammed VI zijn plannen aan het Marokkaanse volk: http://www.map.ma/mapfr/discours/marche_verte_07.htm, geraadpleegd op 30 januari 2008.
- 9 M. Schrover en M. van Faassen, 'Invisibility and selectivity. Introduction to the special issue on Dutch overseas emigration in the nineteenth and twentieth century', *Tijdschrift door Sociale en Economische Geschiedenis/The Low Countries Journal of Social and Economic History* 7 (2) 2010, 3-31.
- 10 L. Brand, *Citizens abroad: emigration and the state in the Middle East and North Africa* (Cambridge 2006), 2-3.
- 11 E.A. Tan, Edita, Overseas Filipinos' Remittance Behavior, Discussion Paper No. 0603, University of the Philippines, Diliman, School of Economics, August 2006. beschikbaar op: <http://www.econ.upd.edu.ph/dp/index.php/dp/article/viewFile/76/68>.
- 12 Brand, *Citizens abroad*, 2, 3.
- 13 http://www.map.ma/mapfr/discours/marche_verte_07.htm.
- 14 Lucassen en Penninx, 'Caught between Scylla en Charybdis?'
- 15 D. Gabaccia, D. Hoerder en A. Walaszek, 'Emigration and nation-building during the mass migrations from Europe', in: N.L. Green en F. Weil (red.), *Citizenship and those who leave: The politics of emigration and expatriation*, (Urbana 2007) 63-90.
- 16 Gabaccia, Hoerder en Walaszek, 'Emigration and nation building during the mass migrations from Europe', 75.
- 17 Idem; M. Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002).
- 18 Gabaccia, Hoerder en Walaszek, 'Emigration and nation building', 75; R. Penninx en M. Schrover, *Bastion of bindmiddel? De organisatie van migranten in historisch perspectief* (Amsterdam 2001).
- 19 R. Bauböck, 'Towards a political theory of migrant transnationalism', *International Migration Review* 37:2 (2003) 700-723.
- 20 M.I. Choate, "'Sending states" transnational interventions in politics, culture and economics: the historical example of Italy', *International Migration Review* 41:3 (2007) 728-768; Levitt en Glick-Schiller, 'Conceptualizing simultaneity'; Levitt en De la Dehesa, 'Transnational migration and the redefinition of the state'; De Haas, 'Between courting and controlling', 12-17.
- 21 J. Itzigsohn, 'Immigration and the boundaries of citizenship: the institutions of immigrants' political transnationalism', *International Migration Review* 34:4 (2000) 1126-1154, 1131; S. Mahler, 'Constructing international relations: the role of transnational migrants and other non-state actors', *Identities: Global Studies in Culture and Power* 7 (2000) 197-232.
- 22 E. Ostergaard-Nielsen, 'The politics of migrants' transnational practices', *International Migration Review* 37:3 (2003) 760-786.
- 23 Brand, *Citizens abroad*, 14.
- 24 Y. Shain, 'Ethnic diasporas and U.S. foreign policy', *Political Science Quarterly* 109:5 (1994-1995) 811-841.
- 25 L. Mügge, *Beyond Dutch Borders. Transnational politics among colonial migrants, guest workers and the second generation* (Amsterdam 2010) 35-40.
- 26 Obdeijn, De Mas en Hermans, *Geschiedenis van Marokko*, 123.
- 27 H. Bousetta, 'Comment Hassan II a organisé l'immigration des Marocain', *Demain* (2002) 97-98.
- 28 A. Kreienbrink, 'Country of emigration and new country of immigration? Challenges for Moroccan migration policy between Africa and Europe', *Stichproben. Wiener Zeitschrift für kritische Afrikastudien* 8:5 (2005) 193-219, 194-195.
- 29 Kreienbrink, 'Country of emigration and new country of immigration?', 195.
- 30 M. Mazouz, *Le Maroc et l'immigration marocaine en France* (Parijs 1985); S. Collinson, *Shore to shore. The politics of migration in Euro-Maghreb relations* (Londen 1996).
- 31 J.R. McDonald, 'Labor immigration in France, 1946-1965', *Annals of the Association of American Geographers* 59:1 (1969) 116-134, 125-130.

- 32 Kreienbrink, 'Country of emigration and new country of immigration?', 196.
- 33 Idem.
- 34 Schrover en Faassen, 'Invisibility and selectivity'.
- 35 H. de Haas, 'Between courting and controlling: the Moroccan state and "its" emigrants', Working paper nr. 54, University of Oxford (2007) 17-18. Online beschikbaar: http://www.compas.ox.ac.uk/publications/working_papers.shtml.
- 36 M. Baldwin-Edwards, "'Between a rock & a hard place": North Africa as a region of emigration, immigration & transit migration', *Review of African Political Economy* 33:108 (2006) 311-324, 312.
- 37 Brand, *Citizens abroad*, 61.
- 38 H. de Haas, 'Morocco's migration experience: a transitional perspective', *International Migration* 45:4 (2007) 39-77, 56.
- 39 M. Khachani, 'Maroc: la dimension démographique et économique des migrations', *CARIM Mediterranean Migration Report 2008-2009* (San Domenico di Fiesole 2009), 209-219.
- 40 M. Khachani, 'The impact of migration on the Moroccan economy', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 35:10 (2009) 1609-1621, 1614.
- 41 De Haas en Plug, 'Cherishing the goose', 603-634.
- 42 Khachani, 'The impact of migration on the Moroccan economy', 1615.
- 43 S. Adolf, *Marokko achter de schermen. De wedloop voor een betere toekomst* (Amsterdam 2005) 26-28.
- 44 Adolf, *Marokko achter de schermen*, 28.
- 45 Obdeijn, De Mas en Hermans, *Geschiedenis van Marokko*, 158-165.
- 46 A. Belguendouz, *La communauté marocaine à l'étranger et la nouvelle marche marocaine* (Kenitra 1999).
- 47 Brand, *Citizens abroad*, 71.
- 48 Tinnemans, *Een gouden armband*, 144-145.
- 49 Obdeijn, De Mas, Hermans, *De geschiedenis van Marokko*, 230.
- 50 Brand, *Citizens abroad*, 72.
- 51 Tot op heden beschouwt de Marokkaanse overheid alle Marokkanen die woonachtig zijn in het buitenland als haar onderdanen, zelfs als ze behoren tot de zogenaamde derde generatie of wanneer ze een tweede nationaliteit hebben aangenomen.
- 52 Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling?*
- 53 Gabaccia, Hoerder en Walaszek, 'Emigration and nation building', 80.
- 54 <http://www.marocainsdumonde.gov.ma/ministère-de-la-cmre/mre-en-chiffres>.
- 55 L. Brand, 'States and their expatriates: explaining the development of Tunisian and Moroccan emigration-related institutions', *The Center for Comparative Immigration Studies Working Paper* 52 (2002) 10.
- 56 Belguendouz, *Les Marocains à l'étranger*, 56-57.
- 57 Brand, *Citizens abroad*, 75.
- 58 Brand, 'States and their expatriates', 11-12.
- 59 *Het Nieuwsblad*, 9 januari 2006.
- 60 <http://www.marocainsdumonde.gov.ma/ministère-de-la-cmre/stratégie-et-plan-d'action>.
- 61 Brand, *Citizens abroad*, 80-81.
- 62 Belguendouz, *Les Marocains à l'étranger*, 256.
- 63 S. Bouddouf, 'Marokkaanse migratiepolitiek. Toezicht op arbeidsmigranten en hun valuta', *Justitiële Verkenningen* 27:5 (2001) 72-86, 80.
- 64 Belguendouz, *Les Marocains à l'étranger*, 256.
- 65 Aangehaald in: Brand, *Citizens abroad*, 83.
- 66 Interview Abdou Menebhi, 2 april 2008.
- 67 *NRC Handelsblad*, 27 september 1994.
- 68 KMAN, *Verslag van de reis naar Marokko*, september 1994.
- 69 http://www.map.ma/eng/sections/speeches/full_text_of_king_s3744/view, geraadpleegd op 30 januari 2008.
- 70 *Elsevier*, 3 maart 2007.
- 71 *Allochtonenweblog*, 10 november 2008.
- 72 *NRC Handelsblad*, 9 december 2008.
- 73 *Trouw*, 8 februari 2008.

Noten bij hoofdstuk 6 Marokkaanse organisaties en hun banden met Marokko, 1960-2010

- 1 L. Morales en L. Jorba, 'Transnational links and practices of migrants' organisations in Spain', in: R. Bauböck en T. Faist (red.) *Diaspora and transnationalism. Concepts, theories and methods* (Amsterdam 2010) 267-294, 269; T. Faist, 'Transnational social spaces out of international migration: Evolution, significance and future prospects', *European Journal of Sociology* 39:2 (1998) 213-247, 214.

- 2 T. Sunier, *Islam in beweging. Turkse jongeren en islamitische organisaties* (Amsterdam 1996); A. van Heelsum, *Migrantenorganisaties in Nederland, deel 1* (Utrecht 2004); A. van Heelsum, *Migrantenorganisaties in Nederland, deel 2* (Utrecht 2004); Landman, *Van mat tot minaret*.
- 3 P. de Vries, 'De korte maar bewogen geschiedenis van de Amicale', *Motief* 2:2 (1976) 17.
- 4 Interview Driss Boujoufi, 25 september 2008.
- 5 Interview Salah Abdellaoui, 26 september 2008.
- 6 Idem.
- 7 Interview Driss Boujoufi, 25 september 2008.
- 8 Interview Mohammed Rabbae, 9 september 2008.
- 9 Het Marokko Komitee, *De lange arm van koning Hassan. Dossier Amicales. De banden van een Marokkaanse spionageorganisatie in Nederland* (Rotterdam 1977) 8.
- 10 Interview Abdou Menebhi, 2 april 2008.
- 11 Idem.
- 12 Het Marokko Komitee, *De lange arm van koning Hassan*, 8.
- 13 Soetens, *Gastarbeiders, wat heeft het hun gebracht?*
- 14 Interview Abdeslam Ulichki, 21 november 2008.
- 15 Het Marokko Komitee, *De lange arm van koning Hassan*, 10.
- 16 Interview Abdeslam Ulichki, 21 november 2008.
- 17 *NRC Handelsblad*, 28 februari 1976.
- 18 *De Volkskrant*, 18 januari 1975.
- 19 Idem.
- 20 De Vries, 'De korte maar bewogen geschiedenis van de Amicale', 18.
- 21 G. Koethof, 'Een "populaire" volksbank voor Marokkanen', *Motief* 2:5 (1976) 23-25.
- 22 Koethof, 'Een "populaire" volksbank voor Marokkanen', 23.
- 23 Interview Salah Abdellaoui, 26 september 2008.
- 24 *Nieuwsblad van het Noorden*, 13 mei 1978.
- 25 Interview Salah Abdellaoui, 26 september 2008.
- 26 Interview Abdeslam Ulichki, 21 november 2008.
- 27 Het Marokko Komitee, *De lange arm van koning Hassan*, 12.
- 28 P. de Vries, 'De Amicale voelt zich op z'n ziel getrapt', *Motief* 2:2 (1976) 20-22.
- 29 *Het Vrije Volk*, 27 maart 1976.
- 30 'Amicales vergaderen met steun regering', *Motief*, 3:4 (1977) 1.
- 31 *Nieuwe Leidsche Courant*, 10 juni 1975.
- 32 L. van der Valk, 'Eenvoudige Marokkanen voedingsbodem voor Amicale-terreur', *Motief* 3:4 (1977) 8-10.
- 33 Interview Ineke van der Valk, 16 mei 2008.
- 34 Interview Abdou Menebhi, 2 april 2008.
- 35 *Trouw*, 10 juli 1976.
- 36 Interview Ineke van der Valk, 16 mei 2008.
- 37 P. de Vries, 'Marokkokomitee door Sjef Theunis te water gelaten', *Motief* 2:7 (1976) 5-6.
- 38 Interview Ineke van der Valk, 19 november 2008.
- 39 De Vries, 'Marokkokomitee door Sjef Theunis te water gelaten', 6.
- 40 *Nieuwe Leidsche Courant*, 24 januari 1978.
- 41 Van der Valk, 'Eenvoudige Marokkanen voedingsbodem voor Amicale-terreur', 9.
- 42 Marokko Komitee, *De lange arm van koning Hassan*, 27.
- 43 Idem.
- 44 Interview Abdou Menebhi, 2 april 2008.
- 45 Idem; Interview Ineke van der Valk, 19 april 2008.
- 46 Interview Abdou Menebhi, 2 april 2008.
- 47 *De Waarheid*, 27 maart 1984.
- 48 L. van der Linde, 'Het regularisatie-drama', *Motief* 1:1 (1975) 26-28; L. van der Linde, 'Ook tweede regularisatie bracht geen oplossing', *Motief* 1:2 (1976) 6-7.
- 49 *Het Parool*, 4 november 1975.
- 50 Interview Abdou Menebhi, 2 april 2008.
- 51 *Trouw*, 6 oktober 1975; *NRC Handelsblad*, 6 oktober 1975.
- 52 'Marokkanen dwongen konsulaat passen af', *Motief* 1:3 (1975) 25.
- 53 *Het Parool*, 14 november 1975.
- 54 *Trouw*, 6 oktober 1975.
- 55 P. de Vries, 'Radeloze Marokkanen in hongerstaking', *Motief* 1:4 (1975) 7-9.
- 56 *De Volkskrant*, 11 november 1972.
- 57 *De Volkskrant*, 24 november 1975.
- 58 *De Volkskrant*, 25 november 1975.

- 59 *De Volkskrant*, 20 november 1975.
- 60 P. de Vries, 'Felle en grimmige demonstratie voor generaal pardon', *Motief* 1:3 (1975) 7-8.
- 61 NA, Beleidsarchief IND, 5.023.5027, inv. nr. 2359, Kerk-Marokkanen.
- 62 *NRC Handelsblad*, 11 december 1975.
- 63 *De Volkskrant*, 11 december 1975.
- 64 *De Volkskrant*, 15 december 1975; *de Volkskrant*, 16 december 1975; *NRC Handelsblad*, 17 december 1975.
- 65 *De Volkskrant*, 17 december 1975.
- 66 *De Volkskrant*, 19 december 1975.
- 67 *De Volkskrant*, 7 januari 1975.
- 68 *De Volkskrant*, 13 maart 1976.
- 69 NA, Beleidsarchief IND, 5.023.5027, inv. nr. 2359, Kerk-Marokkanen.
- 70 *Leeuwarder Courant*, 9 augustus 1978.
- 71 NA, Beleidsarchief IND, 5.023.5027, inv. nr. 2359, Kerk-Marokkanen.
- 72 Idem.
- 73 Idem.
- 74 Idem.
- 75 *Nieuwsblad van het Noorden*, 21 juli 1976.
- 76 *De Groene Amsterdammer*, 4 oktober 1978; *de Volkskrant*, 13 oktober 1978; *Haarlems Dagblad*, 12 oktober 1978.
- 77 Handelingen Tweede Kamer, zitting 1977-1978, aanhangsel, 1703.
- 78 NA, Beleidsarchief IND, 5.023.5027, inv. nr. 2359, Kerk-Marokkanen.
- 79 Idem.
- 80 NA, Beleidsarchief IND, 5.023.5027, inv. nr. 7, Marokkaanse arbeidskrachten 1965-1971.
- 81 *NRC Handelsblad*, 3 augustus 1978; *NRC Handelsblad*, 5 augustus 1978; *de Volkskrant*, 4 augustus 1978.
- 82 *De Telegraaf*, 5 augustus 1978.
- 83 *NRC Handelsblad*, 7 augustus 1978.
- 84 *NRC Handelsblad*, 8 augustus 1978.
- 85 Idem.
- 86 *NRC Handelsblad*, 14 augustus 1978; *De Telegraaf*, 14 augustus 1978.
- 87 *De Waarheid*, 28 augustus 1978; *de Volkskrant*, 28 augustus 1978.
- 88 *De Waarheid*, 11 augustus 1978.
- 89 *Limburgsch Dagblad*, 30 augustus 1978; *de Volkskrant*, 30 augustus 1978.
- 90 *De Waarheid*, 11 augustus 1978.
- 91 *De Waarheid*, 12 september 1978.
- 92 *Limburgsch Dagblad*, 11 oktober 1978.
- 93 S. Land, 'Uitwijzing Marokkaanse hongerstakers onafwendbaar', *Motief* 4:6 (1978) 18-19.
- 94 *Het Parool*, 14 oktober 1978.
- 95 Dergelijke uitkomsten zijn ook te zien bij andere eerdere en latere gevallen. Bijvoorbeeld: M. Schrover, 'Family in Dutch migration policy 1945-2005', *The History of the Family* 14 (2009) 191-202; M. Schrover, 'Why make a difference? Migration policy and making differences between migrant men and women (The Netherlands 1945-2005)', in: M. Schrover en E.J. Yeo (red.), *Gender, migration and the public sphere 1850-2005* (New York 2010) 76-96; T. Walaardt, *Geruisloos inwilligen. Speelruimte in de Nederlandse asielprocedure, 1945-1994* (Hilversum 2012).
- 96 *Nieuwe Leidsche Courant*, 11 maart 1980.
- 97 *Nieuwe Leidsche Courant*, 11 maart 1980.
- 98 *Leidsche Courant*, 10 maart 1980.
- 99 *Leidsch Dagblad*, 10 maart 1980.
- 100 *Leeuwarder Courant*, 13 maart 1976.
- 101 R. Wiercx, 'Bijt Hassan in het zand?', *Motief* 1:4 (1975) 33-35.
- 102 Het Marokko Komitee, *De lange arm van koning Hassan*, 25.
- 103 Idem.
- 104 *Leeuwarder Courant*, 18 september 1978.
- 105 *NRC Handelsblad*, 23 februari 1976; *Leeuwarder Courant*, 23 februari 1976.
- 106 Interview Mohammed Rabbæ, 9 september 2008.
- 107 Idem.
- 108 Het Marokko Komitee, *De lange arm van koning Hassan*, 18.
- 109 H. Liefing, 'NOS: "Marokkaanse presentatoren zijn knechten van Hassan"', *Motief*, 1:1 (1975) 6-7.
- 110 I. van der Valk, 'KMAN bezet pand om Amicales te weren', *Motief*, 4:5 (1978) 9.
- 111 Interview Abdeslam Ulichki, 21 november 2008.
- 112 Interview Abdou Menebhi, 2 april 2008.
- 113 Van der Valk, 'KMAN bezet pand om Amicales te weren', 10-11.

- 114 I. van der Valk, 'Amicale gaat sociaal-kulturele boekje te buiten', *Motief* 3:9 (1977) 7.
- 115 *Leeuwarder Courant*, 10 maart 1980.
- 116 Interview Abdeslam Ulichki, 21 november 2008.
- 117 Interview Salah Abdellaoui, 26 september 2008.
- 118 Interview Brahim Amounan, 12 november 2009.
- 119 *Leeuwarder Courant*, 19 maart 1980.
- 120 Idem.
- 121 *Leeuwarder Courant*, 10 maart 1980.
- 122 *Nieuwsblad van het Noorden*, 11 maart 1980.
- 123 Interview Salah Abdellaoui, 26 september 2008.
- 124 Interview Abdeslam Ulichki, 21 november 2008.
- 125 Idem.
- 126 Landman, *Van mat tot minaret*; Sunier, *Islam in beweging*.
- 127 Interview Mohammed Echarroui, 17 september 2008.
- 128 Interview Driss Boujoufi, 25 september 2008.
- 129 Interview Mohammed Echarroui, 17 september 2008.
- 130 Interview Driss Boujoufi, 25 september 2008.
- 131 Idem.
- 132 M. Rabbae, *Naast de Amicales nu de Ummon, De mantelorganisaties van de Marokkaanse autoriteiten in Nederland* (Amsterdam 1993).
- 133 *NRC Handelsblad*, 22 januari 1994.
- 134 Zie ook: M. Engberts, *Voet aan de grond*, 71-76; 'Stop de Grijze Wolven! – Turks Extreem rechts' (uitgave van het Comité 'Stop de Grijze Wolven' Amsterdam 1997) 69-71.
- 135 *ANP*, 29 maart 1993.
- 136 *NRC Handelsblad*, 30 maart 1993.
- 137 *Het Parool*, 30 maart 1993.
- 138 *Trouw*, 30 maart 1993.
- 139 *ANP*, 5 april 1993.
- 140 *Het Parool*, 5 april 1993; *de Volkskrant*, 30 maart 1993.
- 141 *NRC Handelsblad*, 8 april 1993; zie ook: *Het Parool*, 8 april 1993; *Trouw*, 8 april 1993.
- 142 *Het Parool*, 16 april 1993; *NRC Handelsblad*, 17 april 1993.
- 143 *Het Parool*, 17 april 1993.
- 144 *Trouw*, 24 april 1993.
- 145 Idem.
- 146 Idem; *Trouw*, 2 juli 1993.
- 147 *NRC Handelsblad*, 30 april 1993; *Trouw*, 30 april 1993.
- 148 *NRC Handelsblad*, 6 november 1993.
- 149 Interview Driss Boujoufi, 25 september 2008.
- 150 Idem.
- 151 Interview Mohammed Echarroui, 17 september 2008.
- 152 Interview Driss Boujoufi, 25 september 2008.
- 153 Landman, *Van mat tot minaret*, 160.
- 154 M. Kahmann, AiO Universiteit Leiden, lopend promotieonderzoek over Marokkaans en Nederlands beleid ten aanzien van Marokkaanse Nederlanders.
- 155 Interview Mohammed Echarroui, 17 september 2008.
- 156 Landman, *Van mat tot minaret*, 73.
- 157 *De Volkskrant*, 11 mei 2000.
- 158 AIVD, *The radical dawa in transition. The rise of Islamic neoradicalism in the Netherlands* (Den Haag 2007) 39.
- 159 Landman, *Van mat tot minaret*, 73.
- 160 *ANP*, 21 oktober 2003.
- 161 T. Sunier, 'De wijk. Moskeeën en de strijd om de openbare ruimte', in: I. Hoving, H. Dibbits en M. Schrover, *Veranderingen van het alledaagse 1950-2000* (Amsterdam 2005) 315-330.
- 162 Sunier, 'De wijk', 315-330.
- 163 *AD/Groene Hart*, 3 juli 2008.
- 164 *NRC Handelsblad*, 16 april 1999.
- 165 *ANP*, 26 november 2002.
- 166 *De Volkskrant*, 20 maart 2003.
- 167 *Goudsche Courant*, 24 mei 2003.
- 168 Idem.
- 169 *De Volkskrant*, 20 maart 2003.
- 170 *Algemeen Dagblad*, 10 juli 2003.

- 171 *Rotterdams Dagblad*, 11 juli 2003.
 172 ANP, 15 augustus 2003; 'Bezwaar tegen grote moskee', *NRC Handelsblad*, 15 augustus 2003.
 173 *Trouw*, 16 augustus 2003.
 174 *De Volkskrant*, 16 augustus 2003.
 175 *Rotterdams Dagblad*, 20 augustus 2003.
 176 *Trouw*, 23 september 2003.
 177 ANP, 17 oktober 2003.
 178 *De Volkskrant*, 22 oktober 2003.
 179 ANP, 29 oktober 2003.
 180 *BN/DeStem*, 30 oktober 2003.
 181 *Rotterdams Dagblad*, 30 oktober 2003; *Eindhovens Dagblad*, 31 oktober 2003.
 182 *Metro*, 26 juni 2008.
 183 *De Volkskrant*, 25 juni 2008.
 184 *AD/Rotterdams Dagblad*, 3 juli 2008.
 185 *AD/Rotterdams Dagblad*, 27 september 2008.
 186 *NRC Handelsblad*, 17 december 2010.
 187 Voor een overzicht zie Sunier, 'De wijk'.
 188 *NRCNext*, 17 december 2010.
 189 E.R. Roose, *The architectural representation of Islam: muslim-commissioned mosque design in the Netherlands* (Amsterdam 2009).
 190 J.M.M. van Amersfoort, 'Migrant workers, circular migration and development', *Journal of Economic and Social Geography* 69:1 (1978) 17-26, 22.
 191 M. Chafik, *Imazighen, de Berbers en hun geschiedenis* (Amsterdam 2004) 99.
 192 Van Amersfoort en Van Heelsum, 'Moroccan Berber immigrants in the Netherlands', 234-262.
 193 Van Heelsum, *Migrantenorganisaties in Nederland. Deel 1*, 31.
 194 Van Heelsum, *Migrantenorganisaties in Nederland*, 1.
 195 Chafik, *Imazighen, de Berbers en hun geschiedenis*, 12.
 196 Zie ook: <http://www.adrar.nl>, <http://www.syphax.nl>.
 197 Van Heelsum, *Migrantenorganisaties*, 31.
 198 Van Amersfoort en Van Heelsum, 'Moroccan Berber immigrants in the Netherlands', 250.
 199 Chafik, *Imazighen*, 121-122.
 200 Van Heelsum, *Migrantenorganisaties*, 32.
 201 Van Amersfoort en Van Heelsum, 'Moroccan Berber immigrants in the Netherlands', 256.
 202 <http://www.amazigh.nl>.
 203 <http://www.emcemo.nl>.
 204 http://forumdemocratie.nl/transnationaal_debat_marokkaanse_migratie.
 205 <http://allochtonen.weblog.nl/allochtonen/2008/01/debat-in-rabat.html>.
 206 <http://www.republiekallochtonie.nl/marokkaanse-organisaties-stop-marokkanenfobie>.
 207 *De Volkskrant*, 10 augustus 2008.
 208 <http://allochtonen.web-log.nl/allochtonen/2008/11/band-met-marokk.html>.
 209 <http://allochtonen.web-log.nl/allochtonen/2008/11/band-met-marokk.html>.
 210 *De Volkskrant*, 10 augustus 2008.
 211 <http://allochtonen.web-log.nl/allochtonen/2008/11/band-met-marokk.html>.
 212 <http://ewoudbutter.web-log.nl/ewoudbutter/2010/11/vrijzinnige-marokkanen-pleiten-voor-meer-vrijheid.html>. Geraadpleegd op 11 juni 2011.
 213 *Radio Nederland Wereldomroep*, 22 oktober 16 april 2010.
 214 *Marokkaanse Vrouwenvereniging Nederland, 10 jaar, 1982-1992* (Amsterdam 1992).
 215 K. Arib en E. Reijmers, *Marokkaanse vrouwen in Nederland* (Leiden 1992) 21.
 216 Schrover, 'Family in Dutch migration policy 1945-2005'; Schrover, 'Why make a difference?'
 217 Handelingen Tweede Kamer, 1980-1981, Minderhedenbeleid 16102 verslag van mondeling overleg 9, 1-6.
 218 ANP, 10 mei 1996.
 219 <http://www.mvvn.nl/content/geschiedenis>.

Noten bij hoofdstuk 7 Individuele banden met Marokko, 1960-1973

- 1 Interview Driss Benkiran, 25 januari 2010.
- 2 Idem.
- 3 Van der Valk, *Harde werkers*, 31.
- 4 Interview Brahim Elatik, 16 april 2010.
- 5 Arib, *Couscous op zondag*, 18.

- 6 *Een beter leven* is een documentaire van Karin Junker uit 2008: <http://www.hollanddoc.nl/kijk-luister/documentaire/e/een-beter-leven.html>.
- 7 Interview Rachida Bouhali, 21 mei 2007.
- 8 Interview Mohamed Kitani, 4 februari 2010.
- 9 Interview Brahim Amounan, 12 november 2009.
- 10 Interview Abdeslam Ulichki, 21 november 2008.
- 11 Interview Brahim Elatik, 16 april 2010.
- 12 Interview Mohamed Echaroutti, 17 september 2008.
- 13 *Peel en Maas*, 17 juli 1970.
- 14 *Haagsche Courant*, 24 augustus 1976.
- 15 Aangehaald in: Oukbih en Verhey, 'De Hollandse droom', 17.
- 16 Interview Brahim Amounan, 12 november 2009.
- 17 Interview Brahim Amounan, 12 november 2009.
- 18 Interview Brahim Amounan, 12 november 2009.
- 19 Interview Brahim Elatik, 16 april 2010.
- 20 Interview Ahmed Belhaj, 5 november 2009.
- 21 Idem.
- 22 Interview Lahoussine Ait Chitt, 27 oktober 2008.
- 23 Idem.
- 24 Interview Driss Boujoufi, 25 september 2008.
- 25 Interview Lahousinne At Chitt, 27 oktober 2008.
- 26 *Bouchetta's* zijn vergelijkbaar met de negentiende-eeuwse tichelbodes. P. Lourens en J. Lucassen, *Arbeitswanderung und berufliche Spezialisierung. Die lippischen Ziegler im 18. und 19. Jahrhundert* (Osnabrück 1999).

Noten bij hoofdstuk 8 Individuele banden met Marokko, 1973-1985

- 1 *NRC Handelsblad*, 21 februari 1976.
- 2 Idem.
- 3 Idem.
- 4 Interview Haj Mohamed Aroug, 17 februari 2009.
- 5 N. Bouras, 'Passieve volgers of actieve immigranten? De migratie van Marokkaanse vrouwen naar Nederland, 1967-1980' (ongepubliceerde doctoraalscriptie Vrije Universiteit 2005).
- 6 Interview Zineb Ayoubi, 13 maart 2007.
- 7 Interview Hafida Kenzari, 17 maart 2007.
- 8 Idem.
- 9 Interview Fatima Taouil, 5 april 2007.
- 10 Aangehaald in: Ajarai en Van Heemstra, *Land van werk en honing*, 16-18.
- 11 Idem, 73-74.
- 12 Ajarai en Van Heemstra, *Land van werk en honing*; Arib, *Couscous op zondag*; Van den Berg-Eldering, *Marokkaanse gezinnen in Nederland*; M.F. Cammaert, *Migranten en thuisblijvers: een confrontatie. De leefwereld van Marokkaanse Berbervrouwen* (Leuven 1985).
- 13 Interview R'kia Amounan, 12 november 2009.
- 14 Interview Khadija Boufiane, 22 mei 2007.
- 15 *De Ijzeren Vogel* is een documentaireserie van de NTR uit 2011: <http://ijzerenvogel.ntr.nl>.
- 16 *De Ijzeren Vogel*, aflevering 1, migratie: <http://ijzerenvogel.ntr.nl/category/afleveringen/>.
- 17 Idem.
- 18 Idem.
- 19 Interview R'kia Amounan, 12 november 2009.
- 20 Interview Farida Aked, 30 maart 2007.
- 21 Interview Hafida Laarif, 28 mei 2007.
- 22 Interview Fatima Taouil, 5 april 2007.
- 23 Interview Fatima Ijouen, 15 april 2007.
- 24 Idem.
- 25 Interview Fatima Taouil, 5 april 2007.
- 26 Interview Fatima Faiz, 17 juli 2011.
- 27 Idem.
- 28 Idem.
- 29 N. Foner, 'The immigrant family: cultural legacies and cultural changes', *International Migration Review* 31:4 (1997) 960-974.
- 30 Aangehaald in: Engberts, *Voet aan de grond*, 14.

- 31 Interview Houssein Abourasse, 13 maart 2010.
 32 Aangehaald in: Engberts, *Voet aan de grond*, 17.
 33 Interview Haja Idrissi, 18 mei 2007.
 34 *De IJzeren Vogel*, aflevering 1, migratie: <http://ijzerenvogel.ntr.nl/category/afleveringen/>.
 35 Arib, *Couscous op zondag*, 144.
 36 *De Volkskrant*, 23 april 2011.
 37 Van den Berg-Eldering, *Marokkaanse gezinnen in Nederland*; Lucassen en Lucassen, *Winnaars en verliezers*.
 38 Interview Yamina Berrezouk, 30 maart 2005.
 39 Interview Fatima Taouil, 5 april 2007.
 40 *De IJzeren Vogel*, aflevering 5, werk: <http://ijzerenvogel.ntr.nl/category/afleveringen/>.
 41 V. Chell, 'Gender-selective migration: Somalian and Filipina women in Rome', in: R. King en R. Black (red.), *Southern Europe and the new immigrations* (Brighton 1997); A. Escriva, 'Control, composition and character of new migration to South-West Europe: the case of Peruvian women in Barcelona', *New Community* 23:1 (1997) 43-57; N. Ribas, 'Female birds of passage: leaving and settling in Spain', in: F. Anthias en G. Lazaridis (red.), *Gender and migration in Southern Europe* (Oxford 2000) 199-225.
 42 Van den Berg-Eldering, *Marokkaanse gezinnen in Nederland*, 233-235.
 43 Interview Fatima Taouil, 5 april 2007.
 44 Idem.
 45 Idem.
 46 *De IJzeren Vogel*, aflevering 4, nu is het mijn beurt en aflevering 5: werk: <http://ijzerenvogel.ntr.nl/category/afleveringen/>.
 47 Interview R'kia Amounan, 12 november 2009.

Noten bij hoofdstuk 9 Individuele banden met Marokko, 1985-2010

- 1 Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*.
 2 Interview Hoessein Hajji, 4 februari 2007.
 3 Engberts, *Voet aan de grond*, 12.
 4 Idem, 13.
 5 *Leeuwarder Courant*, 27 maart 1980.
 6 Interview Fatima Taouil, 5 april 2007.
 7 Van den Berg-Eldering, *Marokkaanse gezinnen in Nederland*, 245.
 8 Interview Houssein Abourasse, 13 maart 2010.
 9 Interview Ahmed Belhaj, 5 november 2009.
 10 Interview Houssein Abourasse, 13 maart 2010.
 11 Interview Fatima Taouil, 5 april 2007.
 12 Interview Haja Idrissi, 18 mei 2007.
 13 Interview Zohra B., 8 december 2009.
 14 Idem.
 15 De Haas, *Between courting and controlling*, 24.
 16 Interview Aicha Mrabet, 16 november 2007.
 17 Interview Fatima Taouil, 5 april 2007.
 18 Buitelaar, *Van huis uit Marokkaans*; Salih, *Gender in transnationalism*.
 19 Interview Houssein Hajji, 10 november 2007.
 20 Interview Brahim Amounan, 12 november 2009.
 21 Interview Fatima Taouil, 5 april 2007.
 22 Interview Naima el Kaddouri, 12 februari 2009.
 23 Interview Mahjoub ben Moussa, 11 februari 2009.
 24 Idem.
 25 Interview Hoceine Mnine, 15 januari 2008.
 26 *De Groene Amsterdammer*, 19 november 1997.
 27 Interview Rhimou Moujahid, 25 oktober 2007.
 28 Interview Khadija el Y., 6 oktober, 2007.
 29 Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 121-131.
 30 Interview Zineb Ayoubi, 13 maart 2007.
 31 Interview Fatima Taouil, 5 april 2007.
 32 Interview Houssein Abourasse, 13 maart 2010.
 33 Interview Fatima Taouil, 5 april 2007.
 34 Interview Brahim Bouras, 13 maart 2007.
 35 Interview Fatima Taouil, 5 april 2007.

- 36 Interview Brahim Amounan, 12 november 2009.
- 37 Interview R'kia Amounan, 12 november 2009.
- 38 Interview Haja Idrissi, 18 mei 2007.
- 39 Interview Ahmed Belhaj, 5 november 2009.
- 40 N.M. Delsing, *Rituals of Birth, Circumcision, Marriage, and Death Among Muslims in the Netherlands* (Leuven 2001); W.A.R. Shadid en P.S. van Koningsveld, *Islam in Nederland en België: Religieuze institutionalisering in twee landen met een gemeenschappelijke voorgeschiedenis* (Leuven 2008).
- 41 Interview Mohamed Kitani, 4 februari 2010.
- 42 Interview Saadia Benali, 3 juni 2010.

Geraadpleegde bronnen

Archieven

Nationaal Archief, Den Haag.
Beleidsarchief Immigratie- en Naturalisatiedienst en Voorgangers, 1956-1985.
Toegangsnummer 5.023.5027.

Inv. nr. 1206, Illegaal verblijvende Marokkanen te Tegelen 1973.
Inv. nr. 1202, Wervingsovereenkomst met Marokko 1968-1970.
Inv. nr. 2107, Marokkanen 1982-1985.
Inv. nr. 980, Tewerkstelling van Turken en Marokkanen in de mijnen 1963-1967.
Inv. nr. 7, Marokkaanse arbeidskrachten 1965-1971.
Inv. nr. 2336, Uitwijzing Marokkanen 1975.
Inv. nr. 1630, Verwijdering Marokkanen en Turken uit Venlo 1973-1974.
Inv. nr. 1541, Controle op Marokkanen in de gemeente Driebergen.
Inv. nr. 1318, Ronselen van buitenlandse werknemers.
Inv. nr. 2107, Marokkanen 1982-1985.

Staten-Generaal Digitaal, <http://statengeneraaldigitaal.nl>.
Handelingen, Kamerverslagen, Kamerstukken en Kamervragen van de Eerste Kamer en de Tweede Kamer, 1814-1995.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam.
Archief Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland (KMAN), niet geïnventariseerd.

Archief van de Marokkaanse Vrouwen Vereniging in Nederland (MVVN) is niet geïnventariseerd en bevindt zich niet op een locatie.

Kranten, tijdschriften en andere nieuwsbronnen

Algemeen Dagblad
AD/Groene Hart
AD/Rotterdams Dagblad
ANP
Buitenlanders Bulletin
BN/DeStem
De Nieuwe Linie
De Volkskrant

De Groene Amsterdammer
De Waarheid
Eindhovens Dagblad
Elsevier
Gastonderwijs
Goudsche Courant
Haagsche Courant
Haarlems Dagblad
Het Nieuwsblad
Het Parool
Het Vrije Volk
Leeuwarder Courant
Leidsch Dagblad
Leidsche Courant
Limburgsch Dagblad
Motief
Nieuwe Leidsche Courant
Nieuwsblad van het Noorden
NRC Handelsblad
NRC Next
Peel en Maas
Provinciaalse Zeeuwse Courant
Rotterdams Dagblad
Rotterdamsch Nieuwsblad
De Telegraaf
Trouw
Vrij Nederland

Documentaires

- Karin Junker, *Een beter leven* (2008): <http://www.hollanddoc.nl/kijk-luister/documentaire/e/een-beter-leven.html>.
- NTR, *De IJzeren Vogel* (2011): <http://ijzerenvogel.ntr.nl>.

Foto's

De foto's in dit boek zijn voornamelijk afkomstig uit privécollecties van de respondenten en het Historisch Beeldarchief Migranten (IISG).

Literatuurlijst

- Adolf, S. *Marokko achter de schermen. De wedloop voor een betere toekomst* (Amsterdam 2005).
- Ajarai, H., M. van Heemstra, *Land van werk en honing: verhalen van Marokkaanse moeders over hun migratie* (Amsterdam 2006).
- Al-Ali, N., R. Black, K. Koser, 'The limits to "transnationalism": Bosnian and Eritrean refugees in Europe as emerging transnational communities', *Ethnic and Racial Studies* 24: 4 (2001), pp. 578-600.
- Amersfoort, H. van, *Transnationalisme, moderne diaspora's en sociale cohesie*, IMES-paper (Amsterdam 2001).
- Amersfoort, H. van, A. van Heelsum, 'Moroccan Berber immigrants in the Netherlands, their associations and transnational ties: a quest for identity and recognition', *Immigrants and Minorities* 25: 3 (2007), pp. 234-262.
- Amersfoort, J.M.M. van, *Immigratie en minderheidsvorming: een analyse van de Nederlandse situatie 1945-1973* (Alphen aan den Rijn 1974).
- Amersfoort, J.M.M. van, 'Migrant Workers, circular migration and development', *Journal of Economic and Social Geography* 69: 1/2 (1978) 17-26.
- Anthias, F., 'New hybridities, old concepts. The limits of "culture"', *Ethnic and Racial Studies* 24: 4 (2001), pp. 619-641.
- Antonovsky, A., 'Toward a refinement of the "Marginal Man" concept', *Social Forces* 35: 1 (1956), pp. 57-62.
- Appadurai, A., 'Disjuncture and difference in the global cultural economy', in: M. Featherstone (red.), *Global culture: Nationalism, globalization and modernity* (Londen 1990).
- Arib, K., *Couscous op zondag. Een familiegeschiedenis* (Amsterdam 2009).
- Aziza, M., 'Un siècle et demi de migrations rifaines: de l'emigration saisonniere a l'emigration permanente', *Migrance* 24: 2 (2005), pp. 73-84.
- Baker, A., *Voices of resistance. Oral histories of Moroccan women* (New York 1998).
- Baldwin-Edwards, M., "'Between a rock & a hard place": North Africa as a region of emigration, immigration & transit migration', *Review of African Political Economy* 33: 108 (2006), pp. 311-324.
- Basch, L., N. Glick Schiller, C. Szanton Blanc, *Nations unbound. Transnational projects, postcolonial predicaments and deterritorialized nation-states* (New York 1994).
- Bauböck, R., 'Towards a political theory of migrant transnationalism', *International Migration Review* 37: 2 (2003), pp. 700-23.
- Bauböck, R., T. Faist (red.), *Diaspora and transnationalism. Concepts, theories and methods* (Amsterdam 2010).
- Beginselprogramma CDA, www.rug.nl/dnpp/politiekepartijen.
- Beginselprogramma VVD, www.rug.nl/dnpp/politiekepartijen.
- Belguendouz, A., *La communauté marocaine à l'étranger et la nouvelle marche marocaine* (Kenitra 1999).
- Belghazi, H., *Over twee culturen: uitbuiting en opportunisme* (Rotterdam 1982).
- Belghazi, H., *Mythen: buitenlandse arbeiders tussen kulturele konfrontatie en overheidsfalen* (Amsterdam 1985).

- Belghazi, H., *Van zoek naar arbeidsmarkt: Marokkaanse migranten en hun kinderen in Nederland* (Houten 1986).
- Belghazi, H., *Van Marokko naar Nederland: herinneringen van een gastarbeider* (Leiden 1989).
- Benali, A., H. Obdeijn, *Marokko door Nederlandse ogen 1605-2005. Verslag van een reis door de tijd* (Amsterdam 2005).
- Benhabib, S., *The claims of culture: equality and diversity in the Global Era* (New Jersey 2002).
- Bendadi, S., *Dolle Amina's. Feminisme in de Arabische wereld* (Antwerpen/Amsterdam 2008).
- Berg-Eldering, L. van den, *Marokkaanse gezinnen in Nederland* (Alphen aan den Rijn 1979).
- Berg-Eldering (red.), L. van den, *Van gastarbeider tot immigrant: Marokkanen en Turken in Nederland: 1965-1985* (Alphen aan den Rijn 1986).
- Berg-Eldering, L. van den, 'Marokkaans familierecht in Nederland', in: L. van den Berg-Eldering (red.), *Van gastarbeider tot immigrant: Marokkanen en Turken in Nederland 1965-1985* (Alphen aan den Rijn/Brussel 1986) 78-108.
- Berg, M. van den, 'Dat is bij jullie toch ook zo?' *Gender, etniciteit en klasse in het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen* (Amsterdam 2007).
- Beuzekom, S. van, 'Local community: an unrecognized factor. Een studie naar de invloed van de lokale omgeving op de identiteitsconstructie en gevoelens van "home" en "belonging" van de transnationale Suryoye gemeenschap' (ongepubliceerde MA-scriptie Universiteit Utrecht 2008).
- Bijzondere commissie voor het Minderhedenbeleid, *Notitie remigratiebeleid* (Den Haag 1985).
- Billig, M., *Banal Nationalism* (Londen 1995).
- Bonjour, S., *Grens en gezin. Beleidsvorming inzake gezinsmigratie in Nederland 1955-2005* (Amsterdam 2009).
- Boer, S. de, *Marokkaan in Nederland, Hollander in Marokko* (Rijswijk 2009).
- Boot, R.C., P. Wester, *Marokkanen in Nederland: statistiek en documenten* (Leiden 1989).
- Botros, A., M. Six, *Ik was sterk en gezond: een onderzoek naar de levensloop van Marokkaanse arbeidsongeschikten in Nederland* (Amsterdam 1986).
- Bouali, F., *Bevrijd door Allah: waarom een moslimvrouw haar mannen niet hoeft te gehoorzamen* (Amsterdam 2006).
- Bouras, N., 'Passieve volgelingen of actieve immigrantes? De migratie van Marokkaanse vrouwen naar Nederland, 1967-1980' (Ongepubliceerde doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam 2005).
- Bousetta, H., 'Comment Hassan II a organisé l'immigration des Marocain', *Demain* (2002).
- Bouw, C., C. Nelissen, *Werken en zorgen, een vergelijkend onderzoek naar de arbeidservaringen van Turkse, Marokkaanse en Nederlandse vrouwen* (Den Haag 1986).
- Bouw, C., C. Nelissen, 'Aantutten en doordouwen: Ongeschoolde vrouwen op de arbeidsmarkt', in: L. van den Berg-Eldering, *Van gastarbeider tot immigrant. Marokkanen en Turken in Nederland, 1965-1985* (Alphen aan den Rijn 1986), pp. 119-144.
- Brand, L., 'States and their expatriates: explaining the development of Tunisian and Moroccan emigration-related institutions', *The Center for Comparative Immigration Studies, Working Paper* 52 (2002).
- Brand, L.A., *Citizens Abroad. Emigration and the state in the Middle East and North Africa* (New York 2006).
- Bruquetas-Callejo, A., A. Garcés-Mascareñas, M.J.A. Penninx, P.W.A. Scholten, 'Policymaking related to immigration and integration. The Dutch Case', in: A. Zincone, M.J.A. Penninx en A. Borkert (red.), *Immigrant Policy-Making in Europe* (Amsterdam 2011).
- Buitelaar, M., *Islam en het dagelijks leven: religie en cultuur onder Marokkanen* (Amsterdam 2006).
- Buitelaar, M., *Van huis uit Marokkaans. Over verweven loyaliteiten van hoogopgeleide migrantendochters* (Amsterdam 2009).
- Burke, E., 'Pan-Islam and Moroccan Resistance to French Colonial Penetration, 1900-1912', *The Journal of African History* 13: 1 (1972), pp. 97-118.
- Buskens, L., 'Muslim identity in Dutch multicultural society', in: A. Borsboom, F. Jaspers (red.), *Identity and religion: a multidisciplinary approach* (Saarbrücken 2003), pp. 139-154.

- BVD, *De democratische rechtsorde en islamitisch onderwijs. Buitenlandse inmenging en anti-integratieve tendensen* (Den Haag 2002).
- Cammaert, M.F., *Migranten en thuisblijvers: een confrontatie. De leefwereld van Marokkaanse Berber-vrouwen* (Leuven 1985).
- Chafik, M., *Imazighen, de Berbers en hun geschiedenis* (Amsterdam 2004).
- Chell, V., 'Gender-selective migration: Somalian and Filipina women in Rome', in: R. King, R. Black (red.), *Southern Europe and the new immigrations* (Brighton 1997).
- Cherti, M., *Paradoxes of social capital. A multi-generational study of Moroccans in London* (Amsterdam 2008).
- Choate, M.I., "'Sending states" transnational interventions in politics, culture and economics: the historical example of Italy', *International Migration Review* 41: 3 (2007), pp. 728-768.
- Clifford, J., *Routes: travel and translation in the late twentieth century* (Londen 1997).
- Collinson, S., *Shore to shore. The politics of migration in Euro-Maghreb relations* (Londen 1996).
- Commissie Blok, *Bruggen bouwen. Eindrapport van de Tijdelijke Parlementaire Onderzoekscommissie Integratiebeleid* (Den Haag 2004).
- Cottaar, A., N. Bouras, *Marokkanen in Nederland. De pioniers vertellen* (Amsterdam 2009).
- Cranssen, T., 'Marokkaanse mijnwerkers in Limburg, 1963-1975', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 46 (2003), pp. 120-148.
- Dahinden, J., 'The dynamics of migrants' transnational formations: between mobility and locality', in: R. Bauböck, T. Faist (red.), *Diaspora and transnationalism. Concepts, theories and methods* (Amsterdam 2010), pp. 51-71.
- De Genova, N.P., 'Migrant "illegality" and deportability in everyday life', *Annu. Rev. Anthropol* 31 (2002), pp. 419-447.
- Dijk, T.A. van, 'Discourse analysis: Its development and application to the structures of news', *Journal of Communication* 33: 2 (1983), pp. 20-43.
- Distelbrink, M., T. Pels, A. Roodé, *Een wil, maar nog geen weg: Marokkaanse vrouwen en hun relatie tot de arbeidsmarkt* (Rotterdam 1995).
- Duyvendak, J.W., H.A. van der Heijden, R. Koopmans, L. Wijmans, *Tussen verbeelding en macht, 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1992).
- Eddaoudi, A., *Hollandse nieuwe: drie generaties Marokkanen aan het woord* (Rotterdam 2000).
- Eekert, P. van, E. Gelderloos, *Vroeger was de wereld groter: Reacties op langdurige werkloosheid bij Turken, Marokkanen en Surinamers* (Utrecht 1990).
- Ehrkamp, P., 'Placing identities. Transnational practices and local attachments of Turkish immigrants in Germany', *Journal of ethnic and migration studies* 31: 2 (2005), pp. 345-364.
- Engberts, M., *Voet aan de grond. Over de integratie van Marokkanen in Nederland, 1980-1997* (Utrecht 1997).
- Entman, R.M., 'Reporting Environmental Policy Debate: The Real Media Biases', *Harvard International Journal of Press/Politics* 1: 3 (1996), pp. 77-92.
- Entzinger, H.B., *Het Minderhedenbeleid. Dilemma's voor de overheid in Nederland en zes andere immigratielanden in Europa* (Meppel/Amsterdam 1984).
- Entzinger, H.B., P.J.J. Stijnen (red.), *Etnische minderheden in Nederland* (Heerlen 1990).
- Entzinger, H., E. Dorleijn, *De lat steeds hoger. De leefwereld van jongeren in een multi-etnische stad* (Assen 2008).
- Erikson, T.H., *Ethnicity and nationalism* (Londen 2002).
- Escriva, A., 'Control, composition and character of new migration to South-West Europe: the case of Peruvian women in Barcelona', *New Community* 23: 1 (1997), pp. 43-57.
- Espiritu, Y.L., T. Tran, 'Viet Nam, Nuoc Toi (Vietnam, my country): Vietnamese Americans and transnationalism', in: P. Levitt, M. Waters (red.), *The changing face of home. The transnational lives of the second generation* (New York 2002), pp. 367-399.
- Espiritu, Y.L., *Home bound: American lives across cultures, communities, and countries* (California 2003).

- Estellie Smith, M., 'The Portuguese female immigrant: The "Marginal Man"', *International Migration Review* 14: 1 (1980), pp. 77-92.
- Ester, P., O. Mellegers, *De Migrantenraad. Een tussentijdse evaluatie* (Utrecht 1974).
- Faist, T., *International migration and transnational social spaces* (Bremen 1998).
- Faist, T., 'Transnational social spaces out of international migration: Evolution, significance and future prospects', *European Journal of Sociology* 39: 2 (1998), pp. 213-247.
- Fickers, A., 'At the crossroad. The impact of the Rushdie Affair on the framing of the Dutch and British public debates on immigrant integration' (ongepubliceerde MA-scriptie Universiteit Leiden 2012).
- Fokkema, T., C. Harmsen, H. Nicolaas, 'Herkomst en vestiging van de eerste generatie Marokkanen in Nederland', *Bevolkingstrends, 3^e kwartaal* (2009), pp. 51-56.
- Fokkema, T., C. Harmsen, 'Herkomst en vestiging van de eerste generatie Marokkanen', *Demos. Bulletin over bevolking en samenleving* 25: 5 (2009), pp. 1-4.
- Foner, N., 'What's new about transnationalism? New York immigrants today and at the turn of the century', *Diaspora: a Journal of Transnational Studies* 6: 3 (1997), pp. 355-375.
- Foner, N., 'The immigrant family: cultural legacies and cultural changes', *International Migration Review* 31: 4 (1997), pp. 960-974.
- Foner, N., 'Immigrants past and present in New Amsterdam', in: L. Lucassen (red.), *Amsterdammer worden. Migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000* (Amsterdam 2004), pp. 25-37.
- Foucault, M., 'Polemics, politics and problematisations: an interview with Michel Foucault', in: P. Rabinow (red.), *The Foucault Reader* (Londen 1984).
- Gabaccia, D., D. Hoerder, A. Walaszek, 'Emigration and Nation-Building during the Mass Migrations from Europe', in: N.L. Green en F. Weil (red.), *Citizenship and those who leave: The politics of emigration and expatriation*, (Urbana 2007), pp. 63-90.
- Gans, H., 'Comment: ethnic invention and acculturation: a bumpy-line approach', *Journal of American Ethnic History* 12: 1 (1992), pp. 42-52.
- Gastonderwijs. Informatieblad over onderwijs aan buitenlandse kinderen* 1: 3 (1975).
- Ghorashi, H., *Ways to survive, battles to win: Iranian women exiles in the Netherlands and the US* (New York 2002).
- Ghorashi, H., 'Iraanse vrouwen, transnationaal of nationaal? Een (de)-territoriale benadering van "thuis" in Nederland en de VS', *Migrantenstudies* 3 (2003), pp. 140-156
- Ghorashi, H., 'Stop met de fixatie op verschil', *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, nr. 10 (2010) 18-21.
- Glick Schiller, N., L. Basch, C. Szanton-Blanc (red.), *Towards a transnational perspective on migration: race, class, ethnicity and nationalism reconsidered* (New York 1992).
- Glick-Schiller, N., 'Transmigrants and nation-states: something old and something new in the U.S. immigrant experience', in: Ch. Hirschman, P. Kasinitz, J. DeWind (red.), *The handbook of international migration: the American experience* (New York 1999), pp. 94-119.
- Glick Schiller, N., G. Fouran, 'The generation of identity: redefining the second generation within a transnational social field', in: P. Levitt, M. Waters (red.), *The changing face of home: the transnational lives of the second generation* (New York 2002), pp. 168-208.
- Goedings, S., 'Echtgenotes, mijnarbeiders, au-pairs en soldaten. De pionnen op het Europese schaaqbord. Gender en de Europese migratieonderhandelingen, 1950-1968', *Tijdschrift voor Sociale en Economische geschiedenis* 5: 1 (2008), pp. 49-74.
- Goldberg, M.M., 'A qualification of the Marginal Man theory', *American Sociological Review* 6: 1 (1941), pp. 52-58.
- Goldring, L., 'The gender and geography of citizenship in Mexico-U.S. transnational spaces', *Identities* 7: 4 (2001), pp. 501-537.
- Golovensky, D.I., 'The Marginal Man concept: An analysis and critique', *Social Forces* 30: 3 (1952), pp. 333-339.
- Gowrincharn, R., J. Schuster, 'Diaspora and transnationalism: the case of the Surinamese in the Netherlands', in: R. Hoefte en P. Meel (red.), *20th century Surinam* (Leiden 2001), pp. 155-174.

- Gowricharn, R., 'De duurzaamheid van het transnationalisme. De tweede generatie Hindostanen in Nederland', *Migrantenstudies* 20: 4 (2004), pp. 252-268.
- Grassmuck, S., P. Pessar, *Between two islands: Dominican international migration* (Berkeley 1991).
- Gray, B., 'Steering a course somewhere between hegemonic discourses of Irishness', in: R. Lentini (red.), *The expanding nation: towards a multi-ethnic Ireland*, Conference Proceedings, Trinity College Dublin (1999), pp. 66-73.
- Groen, J., A. Kranenberg, *Opstand der gematigden. De groeiende weerbaarheid van Nederlandse moslims* (Amsterdam 2009).
- Groenendijk, K., *Local Voting Rights for Non-Nationals in Europe: What we know and what we need to learn* (Washington 2008).
- Guarnizo, L.E., A. Portes, W. Haller, 'Assimilation and transnationalism: determinants of transnational political action among contemporary migrants', *American Journal of Sociology* 108: 6 (2003), pp. 121-148.
- Haas, H. de, *Migration and development in Southern Morocco. The Disparate Socio-Economic Impacts of Out-Migration on the Todgha Oasis Valley* (Rotterdam 2003).
- Haas, H. de, R. Plug, 'Cherishing the Goose with the Golden Eggs. Trends in Migrant Remittances from Europe to Morocco 1970-2004', *International Migration Review* 40: 3 (2006), pp. 603-634.
- Haas, H. de, *Between courting and controlling: The Moroccan state and 'its' emigrants*, Working Paper, nr. 54 (Oxford 2007).
- Haas, H. de, 'Morocco's migration experience: a transitional perspective', *International Migration* 45: 4 (2007), pp. 39-70.
- Haas, H. de, T. Fokkema, 'Intra-household conflicts in migration decisionmaking: return and pendulum migration in Morocco' *Population and Development Review* 36: 3 (2010), pp. 541-561.
- Haas, H. de, A. van Rooij, 'Migration as emancipation? The impact of internal and international migration on the position of women left behind in rural Morocco', *Oxford Development Studies* 38: 1 (2010), pp. 43-62.
- Heelsum, A. van, *Marokkaanse organisaties in Nederland. Een netwerkanalyse* (Amsterdam 2001).
- Heelsum, A. van, 'Explaining trends, developments and activities of Moroccan organizations in the Netherlands', Paper Sociaal Wetenschappelijke Studiedagen, 30-31 mei (Amsterdam 2002).
- Heelsum, A. van, *Marokkaanse organisaties in Amsterdam* (Amsterdam 2002).
- Heelsum, A. van, *Migrantenorganisaties in Nederland, deel 1. Aard en soort organisaties en ontwikkelingen* (Utrecht 2004).
- Heelsum, A. van, *Migrantenorganisaties in Nederland, deel 2. Het functioneren van de organisaties* (Utrecht 2004).
- Heinemeijer, W.F., H. van Amersfoort, W. Ettema, P. de Mas, H.H. van der Wusten, *Weggaan om te blijven. Gevolgen van gastarbeid op het Marokkaanse platteland* (Amsterdam 1976).
- Heisler, B.S., M.O. Heisler, 'From foreign workers to settlers? Transnational migration and the emergence of new minorities', *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 485 (1) (1986) 9-206.
- Henkes, B., *Heimat in Holland, Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995).
- Het Marokko Komitee, *De lange arm van koning Hassan. Dossier Amicales. De banden van een Marokkaanse spionageorganisatie in Nederland* (Rotterdam 1977).
- Hondagneu-Sotelo, P., "'I'm here, but I'm there". The meanings of Latina transnational motherhood', *Gender and society* 11: 5 (1997), pp. 548-571.
- Hooghiemstra, E., 'Migrants, partner selection, and integration: crossing borders?', *Journal of comparative family studies* 32: 4 (2001), pp. 601-628.
- Hoolboom, H., *Gezondheidszorg en buitenlandse werknemers: Turken en Marokkanen* (Alphen aan den Rijn 1981).
- Itzigsohn, J., 'Immigration and the boundaries of citizenship: the institutions of immigrants' political transnationalism', *International Migration Review* 34: 4 (2000), pp. 1126-1154.

- Itzigsohn, J., S. Giorguli Saucedo, 'Immigrant incorporation and sociocultural transnationalism', *International Migration Review* 36: 3 (2002), pp. 766-798.
- Itzigsohn, J., S. Giorguli-Saucedo, 'Incorporation, transnationalism, and gender: immigrant incorporation and transnational participation as gendered processes', *International Migration Review* 39: 4 (2005), pp. 895-920.
- Jacobs, D., 'Discourse, politics and policy: The Dutch parliamentary debate about voting rights for foreign residents' *International Migration Review* 32: 2 (1998), pp. 250-373.
- Jacobson, M.F., *Roots too. White ethnic revival in post-civil rights America* (Londen 2006).
- Jones-Correa, M., 'Gender, immigration and political participation', *International Migration Review* 32: 2 (1998), pp. 326-349.
- Joppke, C. (red.), *Challenge to the nation-state. Immigration in western Europe and North America* (Oxford 1998).
- Joppke, C., E. Morawska (red.), *Toward assimilation and citizenship. Immigrants in liberal nation-states* (New York 2003).
- Joppke, C., E. Morawska, 'Integrating immigrants in liberal national-states: policies and practices', in: C. Joppke, E. Morawska (red.), *Toward assimilation and citizenship. Immigrants in liberal nation-states* (New York 2003), pp. 1-36.
- Kaermans (red.), W., *Gastarbeiders en de tweede generatie* (Rotterdam 1979).
- Kearney, M., 'Borders and boundaries of state and self at the end of the empire', *Journal of Historical Sociology* 4: 1 (1991), pp. 52-74.
- Kemper, F.H.C., *Religiositeit, etniciteit en welbevinden bij mannen van de eerste generatie Marokkaanse moslimmigranten* (Nijmegen 1996).
- Keohane, R., J. Nye, *Transnational relations and world politics* (Cambridge 1972).
- Kersten-Mampuy, I., *Het minderhedenbeleid en de emancipatie van Turkse en Marokkaanse vrouwen* (Amsterdam 1989).
- Khachani, M., 'Maroc: la dimension demographique et economique des migrations', *CARIM Mediterranean Migration Report 2006-2007*.
- Khachani, M., 'The impact of migration on the Moroccan economy', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 35: 10 (2009), pp. 1609-1621.
- Kivisto, P., 'Social spaces, transnational immigrant communities, and the politics of incorporation', *Ethnicities* 3: 1 (2003), pp. 5-28.
- KMAN, *Verslag van de reis naar Marokko*, september 1994.
- Koethof, G., 'Een "populaire" volksbank voor Marokkanen', *Motief* 2: 5 (1976), pp. 23-25.
- Koning, M. de, *Zoeken naar de 'zuivere' islam. Geloofsbeleving en identiteitsconstructie van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims in Nederland* (Amsterdam 2008).
- Kraal, K., A. van Heelsum, *Dynamisch Mozaïek. Nieuwe trends bij Marokkaanse organisaties* (Utrecht 2002).
- Kreienbrink, A., 'Country of emigration and new country of immigration? Challenges for Moroccan migration policy between Africa and Europe', *Stichproben. Wiener Zeitschrift für kritische Afrikastudien* 5: 8 (2005), pp. 194-195.
- Labovic, S., *En we gaan nog niet naar huis. Gastarbeiderskinderen over hun jeugd* (Amsterdam 2010).
- Lacroix, T., 'Transnationalism and development: the example of Moroccan migrant networks', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 35: 10 (2009), pp. 1665-1678.
- Land, S., 'Uitwijzing Marokkaanse hongerstakers onafwendbaar', *Motief* 4: 6 (1978), pp. 18-19.
- Landman, N., *Van mat tot minaret. De institutionalisering van de Islam in Nederland* (Amsterdam 1992).
- Lange, T. de, *Staat, markt en migrant. De regulering van arbeidsmigratie naar Nederland 1945-2006* (Den Haag 2007).
- Langeweg, S., *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* (Hilversum 2011).
- Lee, D.E., 'The Origins of Pan-Islamism', *The American Historical Review* 47: 2 (1942), pp. 278-287.
- Leonardo, M. di, 'The female world of cards and holidays: women, families, and the work of kinship', *Signs, Journal of women in culture and society* 12: 3 (1987), pp. 440-453.

- Lesger, C., L. Lucassen, M. Schrover, 'Is there life outside the migrant network? German immigrants in XIXth century Netherlands and the need for a more balanced migration typology', *Annales de Démographie Historique* 2 (2002), pp. 29-50.
- Levitt, P., *The transnational Villagers* (Berkeley 2001).
- Levitt, P., '“You know, Abraham was really the first immigrant”: religion and transnational migration', *International Migration Review* 37: 3 (2003), pp. 847-873.
- Levitt, P., 'Keeping feet in both worlds: transnational practices and immigrant incorporation in the United States', in: C. Joppke, E. Morawska, *Towards Assimilation and citizenship. Immigrants in liberal nation-states* (New York 2003), pp. 177-194.
- Levitt, P., R. de la Dehesa, 'Transnational migration and the redefinition of the state: variations and explanations', *Ethnic and Racial Studies* 26: 4 (2003), pp. 587-611.
- Levitt, P., J. Dewind, S. Vertovec, 'International perspectives on transnational migration: an introduction', *International Migration Review* 39: 3 (2003), pp. 565-575.
- Levitt, P., N. Glick Schiller, 'Conceptualizing simultaneity: a transnational social field perspective on society', *International Migration Review* 38: 3 (2004), pp. 1016-1018.
- Leydesdorff, S., *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 1987).
- Leydesdorff, S., *De mensen en de woorden* (Amsterdam 2004).
- Liefting, H., 'NOS: 'Marokkaanse presentatoren zijn knechten van Hassan'', *Motief* 1: 1 (1975), pp. 6-7.
- Linde, L. van der, 'Het regularisatie-drama', *Motief* 1: 1 (1975), pp. 26-28.
- Linde, L. van der, 'Ook tweede regularisatie bracht geen oplossing', *Motief* 1: 2 (1976), pp. 6-7.
- Lucassen, L., A.J.F. Köbben, *Het partiële gelijk. Controverses over het onderwijs in de eigen taal en cultuur en de rol daarbij van beleid en wetenschap (1951-1991)* (Amsterdam/Lisse 1992).
- Lucassen, L., *The immigrant threat. The integration of old and new migrants in Western Europe since 1850* (Urbana en Chicago 2005).
- Lucassen, L., 'Is transnationalism compatible with assimilation? Examples from Western Europe since 1850', *IMIS-Beiträge*, 29 (2006) pp. 15-35.
- Lucassen, L., R. Penninx, 'Caught between Scylla en Charybdis? Changing orientations of migrant organisations in the era of national states, from 1880 onwards', *IMISCOE Working Papers*, nr. 26 (2009).
- Lucassen, L., J. Lucassen, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2011).
- Mahler, S., 'Engendering transnational migration. A case study of Salvadorans', *American Behavioral Scientist* 42: 4 (1999), pp. 690-719.
- Mahler, S., 'Constructing international relations: the role of transnational migrants and other non-state actors', *Identities: Global Studies in Culture and Power* 7: 2 (2000), pp. 197-232.
- Mamadouh, V., *De stad in eigen hand, Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* (Amsterdam 1992).
- Manifest EMCEMO*, mei 2011.
- Marshall, T.H., *Class citizenship and social development: Essays with an introduction by Seymour Martin Lipset* (New York 1964).
- Martens, E.P., A.O. Verweij, *Marokkanen in Nederland. Kerncijfers 1996* (Rotterdam 1996), pp. 35-42.
- Martin Rojo, L., T.R. van Dijk, '“There was a problem, and it was solved!”: Legitimizing the expulsion of “illegal” migrants in Spanish parliamentary discourse', *Discourse & Society* 8: 4 (1997), pp. 523-566.
- Mas, P. de, M.A.F. Haffmans, *De gezinshereniging van Marokkanen in Nederland, 1968-1984: een onderzoek naar de omvang, de aard en de gebieden van herkomst en vestiging* (Den Haag 1985).
- Mascini, P., A. Fermin en H. Snick, 'Burundese asielzoekers in Nederland: een strategische case-study naar transnationalisme', Working Paper Series on Sociology (Erasmus Universiteit Rotterdam 2009).
- Mazouz, M., *Le Maroc et l'immigration marocaine en France* (Parijs 1985).

- Mazzucato, V., 'Ghanaian migrants' double engagement: a transnational view of development and integration policies', *Global Migration Perspectives* 48 (2005), pp. 1-17.
- McDonald, J.R., 'Labor immigration in France, 1946-1965', *Annals of the Association of American Geographers* 59: 1 (1969), pp. 125-130.
- Meer, Ph. van der, *Problemen van Marokkaanse arbeiders: kultuurverschillen en communicatiestoornissen* (Amsterdam 1976).
- Meulenbeek, A.J.G., A.L. Roode, *Een eigen weg: Van denken naar doen. Hebben verblijfsduur en deelname aan banden invloed op de integratie van Turkse en Marokkaanse vrouwen in Dordrecht?* (Rotterdam 1993).
- Migrantenraad, *Informatie Migrantenraad* (Utrecht 1975).
- Minderhedennota* (Den Haag 1983).
- Morales, L., L. Jorba, 'Transnational links and practices of migrants' organisations in Spain', in: R. Bauböck, T. Faist (red.), *Diaspora and transnationalism. Concepts, theories and methods* (Amsterdam 2010), pp. 267-295.
- Mügge, L., *Beyond Dutch Borders. Transnational politics among colonial migrants, guest workers and the second generation* (Amsterdam 2010).
- Mulier, L. van, *Huisvesting van buitenlandse werknemers: voorstudie voor een onderzoek naar de toedeling van woonruimte aan Turken en Marokkanen in Nederland* (Nijmegen 1982).
- Muus, Ph.J., 'Ontwikkelingen in de arbeidsmarktpositie van de eerste generatie mannen', in: L. van den Berg-Eldering (red.), *Van gastarbeider tot immigrant. Marokkanen en Turken in Nederland, 1965-1985* (Alphen aan den Rijn 1986), pp. 112-118.
- Nasr, M., *Ahmed: het verhaal van een gastarbeider* (Amersfoort 1984).
- Nell, L., *Transnational migrant politics in the Netherlands. Historical structures and current events* (Amsterdam 2008).
- Niessen, J., *Emancipatie in internationaal perspectief: het organiseren van Marokkaanse arbeiders in Nederland* (Amsterdam 1987).
- Obdeijn, H., '“Op weg naar werk ver van huis”. Marokkaanse emigratie in historisch perspectief', *Migrantenstudies* 9: 4 (1994), pp. 34-49.
- Obdeijn, H.L.M., P. de Mas, *De Marokkaanse uitdaging: de tweede generatie in een veranderend Nederland* (Utrecht 2001).
- Obdeijn, H., P. De Mas en P. Hermans, *Geschiedenis van Marokko* (Amsterdam 2002).
- Obdeijn, H., M. Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008).
- Oechies, A., 'Gastarbeid in Ontwikkeling. De Amsterdamse Werkgroep DAR t.b.v. Turkse en Marokkaanse gastarbeiders (1966-1976): ontvangst van haar ideeën en acties' (ongepubliceerde doctoraalscriptie Minderhedengeschiedenis Universiteit Leiden 2002).
- Olfers, S., 'Arbeidsmigrant of vluchteling? Achtergronden van de Spaanse migratie naar Nederland, 1960-1980', CGM Working Paper 5 (Amsterdam 2004).
- Ong, A., *Flexible citizenship: the cultural logics of transnationality* (Durham 1999).
- Ostergaard-Nielsen, E., 'The politics of migrants' transnational practices', *International Migration Review* 37: 3 (2003), pp. 760-786.
- Ouchan, K., *Nooit geschreven boek aan mijn vader* (Amsterdam 2001).
- Oukbih, M., E. Verhey, 'De Hollandse droom: succesvolle Marokkanen in Nederland', *Vrij Nederland* (26 december 1978).
- Pajnik, M., V. Bajt, 'Migrant women's transnationalism: family patterns and policies', *International Migration* (2010) 1-25.
- Park, R.E., 'Human migration and the Marginal Man', *The American Journal of Sociology* 33: 6 (1928), pp. 881-893.
- Pels, T., *Opvoeding in Chinese, Marokkaanse en Surinaams-Creoolse gezinnen* (Rotterdam 1994).
- Penninx, R., 'Towards an overall ethnic minorities policy', in: Scientific Council for Government Policy, *Ethnic Minorities*, Report No. 17 (Den Haag 1979).

- Penninx, R., *Minderheidsvorming en emancipatie. Balans van kennisverwerving ten aanzien van immigranten en woonwagengebouwen 1967-1987* (Alphen aan den Rijn/Brussel 1988).
- Penninx, R., M. Schrover, *Bastion of bindmiddel? De organisatie van migranten in historisch perspectief* (Amsterdam 2001).
- Pessar, P., 'The linkage between the household and workplace of Dominican women in the U.S.', *International Migration Review* 18: 4 (1984), pp. 1188-1211.
- Pessar, P., S. Mahler, 'Transnational migration: bringing gender in', *International Migration Review* 37: 3 (2003), pp. 812-846.
- Peters, R., *Van vreemde herkomst: achtergronden van Turkse en Marokkaanse landgenoten* (Bussum 1982).
- Portes, A., L. Guarnizo, P. Landolt, 'The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field', *Ethnic and Racial Studies* 22: 2 (1999), pp. 217-237.
- Portes, A., 'Transnational entrepreneurs: an alternative form of immigrant economic adaptation', *American Sociological Review: Official Journal of the American Sociological Society* 67: 2 (2002), pp. 278-298.
- Praag, C.S., van, *Marokkanen in Nederland: Een profiel* (Den Haag 2006).
- Pries (red.), L., *Rethinking transnationalism. The meso-link of organisations* (Londen/New York 2008).
- Prins, K.S., *Van 'gastarbeider' tot 'Nederlander'. Adaptatie van Marokkanen en Turken in Nederland* (Groningen 1996).
- Rabbae, M., *Naast de Amicales nu de Ummon, De mantelorganisaties van de Marokkaanse autoriteiten in Nederland* (Amsterdam 1993).
- Rath, J., 'Wijkverkiezingen in Amsterdam en Rotterdam', *Buitenlanders Bulletin* 6: 10 (1981).
- Rath, J., 'The Enfranchisement of immigrants in practice. Turkish and Moroccan islands in the fairway of Dutch politics', *Netherlands Journal of Sociology* 19: 2 (1983), pp. 151-180.
- Rath, J., 'Immigrant candidates in the Netherlands', *Cahier d'études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien*. I (1985).
- Reay, D., 'Feminist theory, habitus, and social class: disrupting notions of classlessness', *Women's International Forum* 20: 2 (1997), pp. 225-233.
- Reijmers, E., K. Arib, *Marokkaanse vrouwen in Nederland* (Leiden 1992).
- Remplod/Nuffic, *Remigratie van buitenlanders: niet terug naar af* (Utrecht 1982).
- Ribas, N., 'Female birds of passage: leaving and settling in Spain', in: F. Anthias, G. Lazaridis (red.), *Gender and migration in Southern Europe* (Oxford 2000), pp. 173-197.
- Roose, E.R., *The architectural representation of Islam: muslim-commissioned mosque design in the Netherlands* (Amsterdam 2009).
- Salih, R., 'Moroccan migrant women: transnationalism, nation-states and gender', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27: 4 (2001), pp. 655-671.
- Salih, R., *Gender in transnationalism. Home, longing and belonging among Moroccan migrant women* (Londen/New York 2003).
- Scheffer, P., *Het land van aankomst* (Amsterdam 2007).
- Schinkel, W., *Denken in tijden van sociale hypochondrie* (Kampen 2007).
- Schrover, M., *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002).
- Schrover, M., 'No more than a keg of beer. The coherence of German immigrant communities', in: L. Lucassen, J. Oltmer, D. Feldman (red.), *Paths of integration. Migrants in Western Europe (1880-2004)* (Amsterdam 2006), pp. 222-238.
- Schrover, M., 'Verschillen die verschil maken: inleiding op het themanummer over gender, migratie en overheidsbeleid in Nederland en België in de periode 1945-2005', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5: I (2008), pp. 3-22.
- Schrover, M., 'Family in Dutch Migration Policy 1945-2005', *The History of the Family* 14 (2009), pp. 191-202.
- Schrover, M., 'Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing, Dutch Migration History and the Enforcement of Essentialist Ideas', *BMGN/LCHR* 125: 2/3 (2010), pp. 329-354.

- Schrover, M., 'Why make a difference? Migration policy and making differences between migrant men and women (The Netherlands 1945-2005)', in: M. Schrover, E.J. Yeo (red.), *Gender, migration and the public sphere 1850-2005* (New York 2010), pp. 76-96.
- Schrover, M., M. van Faassen, 'Invisibility and selectivity. Introduction to the special issue on Dutch overseas emigration in the nineteenth and twentieth century', *Tijdschrift door Sociale en Economische Geschiedenis/The Low Countries Journal of Social and Economic History* 7: 2 (2010), pp. 3-31.
- Schrover, M., *Om de meisjes, voor de meisjes. Een historisch perspectief op problematisering en bagatelisering van onderwerpen die te maken hebben met migratie en integratie* (Oratie Universiteit Leiden 23/5/2011).
- Schukkink, A.J., *De Suryoye: een verborgen gemeenschap* (z.p. 2003).
- Shadid, W.S., *Moroccan workers in the Netherlands* (Leiden 1979).
- Shain, Y., 'Ethnic diasporas and U.S. foreign policy', *Political Science Quarterly* 109: 5 (1994-1995), pp. 811-841.
- Sheffer (red.), G., *Modern diasporas in international politics* (New York 1986).
- Skeggs, B., *Formations of class and gender; becoming respectable* (Londen 1997).
- Smit, A., 'Mijn vader had een afro!' *Hoe Marokkaanse migranten in Nederland zich kleden sinds de jaren zestig* (Amsterdam 2011).
- Smith, M.P., L. Guarnizo (red.), *Transnationalism from below* (New Brunswick/Londen 2004).
- Smith, R.C., 'Life course, generation and social location as factors shaping second-generation transnational life', in: P. Levitt, M. Waters (red.), *The changing face of home. The transnational lives of the second generation* (New York 2002), pp. 145-167.
- Snel, E., *De vermeende kloof tussen culturen* (Twente 2003).
- Snel, E., G. Engbersen, A. Leerkes, 'Voorbij landsgrenzen. Transnationale betrokkenheid als belemmering voor integratie?', *Sociologische Gids* 4: 51 (2004), pp. 75-100.
- Snel, E., P.W.A. Scholten, 'Van gastarbeiders tot het multiculturele drama: integratie als hardnekkig beleidsprobleem', in: M. Arentsen en W. Trommel (red.), *Moderniteit en overheidsbeleid. Hardnekkige beleidsproblemen en hun oorzaken* (Bussum 2005), pp. 155-185.
- Soetens, N., *Gastarbeiders, hun vrouwen, hun kinderen: een verzameling schetsen over het leven van gastarbeiders in Nederland en met name over de problemen van de vrouwen en de opgroeiende jeugd* (Rotterdam 1978).
- Soetens, N.W., *Gastarbeiders, wat heeft het hun gebracht? Autobiografisch verslag over het Actiecomitee Pro Gastarbeiders* (Rotterdam 2008).
- Starr Sered, S., 'Food and holiness: cooking as a sacred act among Middle-Eastern Jewish women', *Anthropological Quarterly* 16: 3 (1988), pp. 129-139.
- Strijp, R., *Om de moskee: het religieuze leven van Marokkaanse migranten in een Nederlandse provinciestad* (Amsterdam 1998).
- Sunier, T., *Islam in beweging. Turkse jongeren en islamitische organisaties* (Amsterdam 1996).
- Sunier, T., 'Moslims in de Nederlandse politieke arena', in: T. Sunier, J.W. Duyvendak, S. Saharso, F. Steijlen (red.), *Emancipatie en subcultuur: sociale bewegingen in België en Nederland* (Amsterdam 2000), pp. 138-157.
- Sunier, T., 'De wijk. Moskeeën en de strijd om de openbare ruimte', in: I. Hoving, H. Dibbits en M. Schrover, *Veranderingen van het alledaagse 1950-2000* (Amsterdam 2005), pp. 315-330.
- Thomeer, E.S.M., 'Eiland binnen Utrecht. De maatschappelijke positie van Turken en Marokkanen in de Utrechtse wijk Kanaleneiland omstreeks 1980' (ongepubliceerde doctoraalscriptie Economische en Sociale Geschiedenis Universiteit Utrecht 2005).
- Thompson, P., *The voice of the Past, Oral History* (Oxford 1978).
- Theunis, S., *Ze zien liever mijn handen dan mijn gezicht: buitenlandse arbeiders in ons land* (Baarn 1979).
- Tillie, J., *Kleurrijk kiezen, opkomst en stemgedrag van migranten tijdens de gemeenteraadsverkiezingen 2-3-1994* (Utrecht 1994).
- Tinnemans, W., 'Marokkaanse onderwijzers geen agenten van regime', *Buitenlanders Bulletin* 10:8 (1985), pp. 6-9.

- Tinnemans, W., 'Tegemoetkoming gemeente Utrecht', *Buitenlanders Bulletin* 10:4 (1985), pp. 15-17.
- Tinnemans, W., *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland, 1945-1994* (Utrecht 1994).
- Valk, I. van der, 'Amicale gaat sociaal-kulturele boekje te buiten', *Motief* 3: 9 (1977), p. 7.
- Valk, I. van der, 'Eenvoudige Marokkanen voedingsbodem voor Amicale-terreur', *Motief* 3: 4 (1977), pp. 8-10.
- Valk, I. van der, 'KMAN bezet pand om Amicales te weren', *Motief* 4: 5 (1978), p. 9.
- Valk, I. van der, *Van migratie naar burgerschap. Twintig jaar Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland* (Amsterdam 1996).
- Valk, I. van der, *Harde werkers. Migranten van het eerste uur langs Rijn & Lek, 1945-1985* (Utrecht 2009).
- Vecoli, R.J., 'The Italian diaspora 1876-1976', in: R. Cohen (red.), *The Cambridge survey of world migration* (Cambridge 1995), pp. 114-122.
- Velden, F.J.A. van der, 'Marokkaans en Nederlands familierecht; botsende concepten en praktische oplossingen', *Justitiële Verkenningen* 27: 5 (2001), pp. 32-46.
- Vertovec, S., R. Cohen (red.), *Migration, diasporas and transnationalism* (Cheltenham 1999).
- Vertovec, S., 'Transnationalism and identity', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27: 4 (2001), pp. 573-582.
- Vries, P. de, 'Radeloze Marokkanen in hongerstaking', *Motief* 1: 4 (1975), pp. 7-9.
- Vries, P. de, 'Felle en grimmige demonstratie voor generaal pardon', *Motief* 1: 3 (1975), pp. 7-8.
- Vries, P. de, 'De korte maar bewogen geschiedenis van de Amicale', *Motief* 2: 2 (1976), p. 17.
- Vries, P. de, 'De Amicale voelt zich op z'n ziel getrap', *Motief* 2: 2 (1976), pp. 20-22.
- Vries, P. de, 'Marokkokomitee door Sjef Theunis te water gelaten', *Motief* 2: 7 (1976), pp. 5-6.
- Walaardt, T., *Geruisloos inwilligen. Speelruimte in de Nederlandse asielprocedure, 1945-1994* (Hilversum 2012).
- Waldinger, R., D. Fitzgerald, 'Transnationalism in question', *American Journal of Sociology* 109: 5 (2004), pp. 1177-1195.
- Waterbury, M.A., 'Bridging the divide: Towards a comparative framework for understanding kin state and migrant-sending state diaspora politics', in: R. Bauböck, T. Faist (red.), *Diaspora and transnationalism. Concepts, theories and methods* (Amsterdam 2010), pp. 131-148.
- Waters, M., *Ethnic options: choosing identities in America* (California 1990).
- Watson (red.), J.L., *Between two cultures: migrants and minorities in Britain* (Oxford 1977).
- Welle, I.C. van der, *Flexibele burgers? Amsterdamse jongvolwassenen over lokale en nationale identiteiten* (Amsterdam 2011).
- Wereldbank, *Global Economic Prospects 2006: Economic Implications of Migration and Remittances* (Washington 2005).
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), *Allochtonenbeleid* (Den Haag 1989).
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), *Migrantenbeleid* (Den Haag 1989).
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), *Identificatie met Nederland* (Amsterdam 2007).
- Wiercx, R., 'Bijt Hassan in het zand?', *Motief* 1: 4 (1975), pp. 33-35.
- Wiercx, R., 'SBW-funktionarissen op Hassan's receptie', *Motief* 4: 5 (1978).

Register van namen en plaatsen

- Abdellaoui, Salah 23, 129, 132, 134, 135, 162, 164, 216, 275, 277
- Abourasse, Houssein 23, 44, 46, 47, 48, 49, 51, 55, 215, 216, 227, 228, 241, 242, 267, 280
- Aboutaleb, Ahmed 104
- Adrar 181, 278
- Adviesraad voor Marokkanen in het Buitenland (CCME) 8, 109, 124, 252, 296
- Agadir 53, 54, 55
- Agerssif 23, 44
- Ain Borja 46
- Ait Baamrane 4, 23, 46
- Ait Chitt, Lahoussine 23, 196, 197, 279
- AIVD 102, 277
- Aked, Farida 23, 279
- Aktie Komitee Pro Gastarbeiders (AKPG) 76, 83, 130
- Al-Achar, Zohra 208, 217, 219
- Al-Ali, N. 13, 262, 266, 284
- Albayrak, Nebahat 104
- Albert Cuyppmarkt 87, 220
- Algeciras 189, 231, 232
- Algemene Bank Marokko 68
- Algemene Bond van Onderwijzend Personeel (Abop) 82, 83
- Algerije 53, 55, 111, 116, 122, 157, 197, 198, 206
- Al Hoceima 23, 24, 25, 166, 244
- Al Jazeera 240
- Almere 125
- Al Mizan 96
- Ameur, Mohamed 108, 120
- Amghane, Mohamed 131, 136, 158
- Amicales 4, 8, 23, 24, 25, 77, 81, 82, 83, 91, 96, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 180, 182, 183, 186, 187, 250, 252, 252, 253, 260, 270, 275, 276, 277, 288, 292, 294
- Amir al Mouminin 131
- Amizmiz 23, 196
- Amnesty International 81, 83, 139, 149, 151, 152, 153, 154, 155
- Amounan, Brahim 23, 44, 46, 55, 162, 191, 192, 193, 195, 196, 198, 234, 243, 267, 277, 279, 280, 281
- Amounan, R'kia 23, 206, 208, 222, 243, 279, 280, 281
- Amrani, E. 95
- Amrino, Mohamed 41
- Amrobank 133
- Amsterdams Marokkaans Forum (AMF) 182
- Amersfoort 4, 206, 208, 268, 291
- ANP 43, 139, 277, 278, 282
- Antwerpen 231, 262, 264, 285
- Arabische Liga 82
- Argan 11, 262
- Arib, Khadija 6, 23, 125, 217, 263, 278, 279, 280, 284, 292
- Aroug, Mohamed 23, 202, 203, 279
- ARP 67, 71
- Association des Marocains en France (AMF) 138, 141, 142, 143
- Avignon 44, 45
- Aynan, Asis 218
- Ayoubi, Zineb 23, 203, 240, 279, 280
- B., Zohra 23, 230, 280
- BAK-Jordaan 24, 77
- Balistraat 49
- Bamshoeve 54, 197
- Banque Populaire du Maroc 113, 121, 125, 133, 237, 251
- Basch 29, 262, 264, 266, 284, 287
- Batavier, De 54
- Battai, A. 95
- Bayonne 231

- Beerenhout, Jan 172
 Belghazi, Hassan 216, 263, 283, 284
 Belhaj, Ahmed 23, 196, 197, 227, 228, 229, 243, 279, 280, 281
 Benali, Saadia 23, 244, 281
 Beni Guemil 23
 Beni Said 23, 197, 198, 230
 Benkiran, Driss 23, 189, 190, 278
 Ben Slimane 46
 Berg-Eldering, Lotty van den 19, 89, 263, 268, 279, 280, 285
 Bergen op Zoom 95
 Berkane 23, 53, 267
 Berrechid 24
 Berrezzouk, Yamina 23, 218, 219, 280
 Berrezzouk, Mohamed 218
 Bilbao 231
 Black 13, 262, 266, 280, 284, 286
 Bloemgracht 77, 142
 Bluysen 155
 Boer, Jaap de 82
 Boersma (minister) 71
 Bolkestein, Frits 98, 99
 Bordeaux 231
 Bouchraschool 236, 237
 Boufiane, Khadija 23, 206, 279
 Bouhalhoul, Rabia 216
 Bouhali, Rachida 23, 191, 279
 Boujoufi, Driss 23, 79, 80, 129, 130, 169, 171, 172, 174, 175, 197, 270, 275, 277, 279
 Boukrim, Ahmed 132, 136, 139
 Bouras, Brahim 23, 44, 46, 49, 50, 51, 55, 211, 226, 229, 242, 280
 Bouzidi 159
 Breda 72, 158, 218, 231
 Breukelen 155
 Brussel 137, 204, 231, 243, 263, 285, 292
 Buitenlanders Bulletin 26, 91, 92, 94, 268, 270, 271, 282, 292, 293, 294
 Buitenlandse Arbeiders Kollektief (BAK) 77, 141, 143
 Buitenveldert 51
 Burgos 231
 BVD 93, 94, 137, 174, 271, 286
 Cadiz 231
 Caisse Nationale de Securité Sociale 68, 70, 105, 249
 Casablanca 23, 24, 44, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 62, 63, 68, 83, 123, 144, 190, 191, 193, 195, 198, 202, 204, 206, 212, 215, 217, 218, 221, 226, 240, 242
 Casa de l'Oasis 44
 CDA 83, 84, 85, 91, 92, 102, 103, 104, 151, 178, 185, 270, 284
 Cemsto 63
 Chami, A.B.H 69
 ChristenUnie 104
 CNV 92, 149
 Colosseumweg 176
 Comite contre la repression au Maroc 138
 Corsica 55
 Cottaar, Annemarie 5, 23, 24, 264, 267, 268, 269, 280, 286
 CPN 92, 155
 Cremerbuurt 90
 Culturele Vereniging Amazigh 181
 D66 91, 149
 Dales 174
 Dappermarkt 208
 DAR 67, 77, 270, 291
 Dar Kebdani 228
 Deetman (minister) 92
 Den Haag 10, 52, 54, 68, 75, 102, 124, 131, 139, 146, 151, 162, 181, 263, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 277, 282, 285, 286, 289, 290, 291, 292, 294
 Den Bosch 60, 155, 214
 Derb Ghalef 202
 Derb Moulay Cherif 83, 133
 Dibi, Tofik 103
 Dijsselbloem, Jeroen 103
 Dillestraat 162
 Directoraat-Generaal voor de 65, 66
 Arbeidsvoorziening 65
 Doef, Van der 69
 Doelen, De 83, 161
 Donner, Piet Hein 107
 Doorn, van (minister) 81, 83, 151
 Draa 53
 Driebergen 62, 268, 282
 Duif, De 146, 152
 Duitsland 41, 55, 61, 109, 112, 137, 229, 235
 Echarroui, Mohammed 23, 166, 167, 168, 169, 172, 175, 193, 277
 EEG 43
 Efteling 73
 Egelantiersstraat 72
 Eindhoven 46, 143, 162, 193, 234, 235
 El Jadida 23
 Elatik, Brahim 23, 44, 45, 46, 55, 190, 193, 196, 198, 278, 279
 Elsevier 102, 272, 274, 283

- Emmen 240
Engbersen 33, 265, 266, 293
Enkelaar, Carel 158
Enschede 54
Es, A. van 96
Essalammoskee 176, 177, 178, 179, 180
Euro-Mediterraan Centrum voor Migratie en Ontwikkeling (EMCEMO) 24, 182, 183, 186, 252, 278, 290
Faiz, Fatima 23, 211, 213, 215, 279
Fatara, Bahia 221
Fédécher 41
Federatie van Instellingen voor de Ongehuwde Moeder en haar Kind 73
Ferdinand Bolstraat 159, 160, 166
Ferdinandusse, Rinus 97
Fes 23, 24, 52, 53, 54, 192, 197, 211, 213, 214, 237
Filali, Mustapha el 92, 173
Ftouka 24
Flevoland 63
FNV 83, 92, 134, 155
Fortuyn, Pim 97, 99
Fox, Vincente 109
Franco 18, 80, 117
Frankrijk 34, 40, 42, 44, 46, 55, 61, 100, 111, 112, 116, 117, 123, 126, 130, 133, 134, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 187, 191, 196, 197, 203, 207, 228, 230, 235
Frankton 62
Gastarbeidwinkel 77
Gerardus Marjellakerk 147
Ghorashi, Halleh 28, 34, 262, 265, 266, 287
Gillette 47, 217
Glick-Schiller, N. 29, 262, 264, 265, 266, 273, 287
Glimmerveen 156
Gogh, Theo van 11, 59, 99, 262
Gowricharn, R. 32, 265, 288
Graaf, De (staatssecretaris) 69, 70
Griekenland 41, 79
Griestraat 203
Grijze Wolven 18, 79, 83, 134, 277
GroenLinks 11, 24, 102, 103, 178
Groningen 96, 143, 172, 263, 292
Guarnizo 30, 265, 266, 288, 292, 293
Haarlems Dagblad 68, 264, 269, 276, 283
Haars 151, 152, 154, 155, 157, 185
Haas, Hein de 21, 263, 264, 267, 273, 274, 280, 288
Haddaoui, Rafiq 174
Hadj AL Majda 137
Hajji, Hoessein 23, 225, 280
Haleber, Ron 173
Hamdan 177, 178, 179, 238, 239
Hassan II 8, 81, 82, 92, 95, 96, 114, 115, 117, 120, 121, 122, 123, 125, 131, 133, 136, 138, 139, 149, 154, 156, 157, 163, 165, 169, 171, 174, 188, 250, 251, 270, 273, 275, 276, 285, 288, 290
Hervormde Jeugdraad 77
Hirsi Ali, Ayaan 104
Hotel American 47
Idrissi, Haja 23, 217, 230, 243, 280, 281
Ierland 108
Ijounen, Fatima 23, 210, 279
Ilal Amal 82
Illegalencomité 77
INDA 202
Irak 33
Italië 34, 41, 109, 126, 228
Izaouran 181
Jaafer (staatssecretaris) 131
Jaarbeurs 81, 129, 130
Japan 33
Joegoslavië 33, 42, 271
Jonge, Freek de 155
Jongejan, Simon Evert 41, 63
Jordaan 24, 77, 167
K., Fatna el 24
Kaddouri, Naima 23, 237, 280
Kanaleneiland 52, 270, 293
Kappeyne van de Coppello 185
Kayseri 207
Kennedy, John F. 108
Kenzari, Hafida 23, 203, 204, 279
Kerk-Marokkanen 8, 25, 64, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 276
Khemisset 47
Khouribga 218
Kitani, Mohamed 24, 192, 244, 279, 281
KMAN 8, 21, 24, 25, 77, 82, 83, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 123, 124, 128, 134, 135, 138, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 150, 151, 153, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 182, 184, 186, 187, 252, 253, 260, 274, 276, 282, 289, 294
Kok, Wim 93, 155
Komrij, Gerrit 97
Koning Willemshuis 72
Koninklijk Instituut voor Amazigh Cultuur (IRCAM) 181

- Koningin Juliana 155
 Korte, De (minister) 95
 Koser, K. 13, 262, 266, 284
 Kraaijeveld-Wouters 185
 Laan, Eberhard van der 11, 14
 Laarif, Hafida 24, 208, 279
 Lambert 63
 Landelijk Comité Kinderbijslag Marokkanen 70
 Landolt 30, 265, 292
 Lankhorst 96
 Larache 24, 141, 142
 Lazrak, Ali 173
 Leerkes, A. 33, 265, 266, 293
 Leefbaar Rotterdam 177, 178, 180
 Liberaal Manifest 84
 Lilipaly 171
 Limburgse Immigratie Stichting (LIS) 72
 Lindmij 49, 50
 LPF 104, 178
 Lubbers, Ruud 28
 Luik 73
 Lyon 45, 69
 Madrid 231
 Maghrebi, Mohamed 144
 Mansouri 212, 213
 Marokkaans Arbeiders Kollektief (MAK) 130, 143
 Marokkaanse Raad Zeeburg 173
 Marokkaanse Vrouwenvereniging in Nederland (MVVN) 23, 184, 278, 282
 Marokko Komitee 137, 138, 151, 270, 275, 276, 288
 Marseille 46
 Marrakech 52, 53, 196, 266
 Massa 23
 MBC 239, 240
 Meijerij (Campina) 213
 Meknes 23, 24, 52, 189, 190
 Menebhi, Abdou 24, 82, 94, 95, 123, 124, 130, 138, 141, 142, 143, 146, 160, 166, 270, 271, 274, 275, 276
 Mexico 109, 113, 267, 287
 Midar 23, 206
 Mijdrecht 227
 Migrantenraad 23, 79, 80, 81, 270, 287, 291
 Miguel de Cervantes 88
 Ministerie van Arbeid 65, 118, 129, 134, 137
 Ministerie van CRM 25, 63, 70, 81, 83, 88, 89
 Ministerie van Economische Zaken 70
 Ministerie van Islamitische Zaken 102, 125
 Ministerie van Justitie 21, 26, 43, 70, 83, 100, 102, 106, 149, 151, 153, 178, 185
 Ministerie van Onderwijs en Wetenschap 89, 90
 Ministerie van Ontwikkelingssamenwerking 71
 Ministerie van Sociale Zaken 43, 61, 65, 67, 70, 71, 89, 125
 Mnine, Hoceine 24, 63, 239, 268, 280
 Mohamed VI 8, 102, 122, 123, 124, 251
 Moneygall 108
 Monicakerk 147
 Montagzirt Zarqat 23
 Motief 25, 26, 117, 129, 136, 148, 159, 270, 275, 276, 277, 283, 289, 290, 294
 Mouaden, Amin el 82, 83, 92
 Mouhmi 68, 158, 159
 Moujahid, Rhimou 24, 239, 280
 Moukaddim-Hathout, Maghnia 207
 Moussa, Mahjoub ben 24, 238, 239
 Mozes & Aäronkerk 146, 147, 156, 157
 Mrabet, Aicha 24, 231, 280
 Mrini, Ahmed 159
 Msalmi, Miloud 213, 214, 215, 232
 Nador 23, 24, 52, 53, 55, 197, 206
 Nass el Ghiwane 143
 Nawijn 104
 Nederlandse Federatie van Maghrebijnse Islamitische Organisaties (NFMIO) 176
 Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming 73
 Nederlandse Volksunie 156
 Netelenbos, Tineke 93
 Netwerk Vrijzinnige Marokkaanse Nederlanders (NVMN) 184
 New Ross 108
 New York 35, 98
 New York Times, The 108
 Nieuwe Daalstraat 74, 75
 Nieuwe Herengracht 167
Nieuwe Leidsche Courant 61, 264, 268, 275, 276, 283
 Nieuwkoop 227
Nieuwsblad van het Noorden 154, 264, 271, 275, 276, 277, 283
 Nigtevegt 227
 NOS 157, 158, 159, 173, 237, 276, 296
NRC Handelsblad 12, 28, 59, 62, 75, 97, 98, 123, 155, 171, 172, 201, 262, 264, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 283
 Obama, Barack 108

- Obdeijn, Herman 5, 90, 91, 92, 264, 268, 272, 273, 274, 285, 291
- Oom Hdidwan 24, 238, 239, 240
- Openlucht museum Arnhem 73
- Opstelten 178, 179
- Oran 55
- Ostadestraat, van 131, 145, 146, 167
- Ouarzazate 23, 52
- Ouchan, Karima 100, 272, 291
- Oudegracht 75
- Outat el Haj 213
- Paradiso 162
- Parijs 40, 46, 47, 49, 114, 115, 130, 138, 141, 142, 143, 144, 189, 190, 198, 231, 273, 290
- Park, Robert 29, 265, 291
- Paspoort 157, 158, 237, 238, 239
- Philips 46, 193
- Pijp, De 87, 131, 229, 270
- Pinto, David 172
- Polisario 82, 111, 122, 156, 157, 161, 162, 163, 164
- Portes 30, 31, 265, 266, 288, 292
- Portugal 41, 42
- PPR 81, 83, 96, 147, 149, 151, 154, 155
- Prinsengracht 146
- PSP 69, 83, 91, 96, 137, 147, 150, 154, 155, 164
- PvdA 23, 69, 76, 85, 87, 91, 93, 95, 102, 103, 125, 137, 155, 170, 171, 174
- PVV 11, 103, 104, 125
- Raad van Arbeid 68, 691
- Raad van Landgenoten 109
- Raad van Schriftgeleerden van Marokkanen in het Buitenland 121
- Raad voor Mexicanen in het Buitenland 109
- Rabat 43, 46, 52, 53, 68, 90, 103, 114, 124, 131, 132, 135, 137, 153, 158, 182, 183, 252, 278
- Rabbae, Mohammed 24, 86, 130, 158, 159, 170, 171, 172, 173, 174, 226, 275, 276, 277, 292
- Ramdas, Anil 12, 59
- REMPLOD 71, 250, 269, 292
- Republiek der Zuid-Molukken 59
- Reznef 204
- Rif 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 112, 114, 125, 166, 181, 197, 198, 199, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 228, 258
- Rijnmond 61, 67, 83, 161
- Robinson, Mary 108
- Roolvink (minister) 67, 69, 70
- Roosendaal 230
- Rotterdam 8, 10, 52, 54, 68, 76, 77, 82, 83, 87, 88, 92, 94, 130, 133, 143, 159, 161, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 187, 188, 194, 238, 253, 263, 266, 268, 269, 270, 271, 275, 284, 286, 288, 289, 290, 291, 292, 293
- Rotterdamsch Nieuwsblad 61, 69, 264, 268, 269, 283
- Ruiter, de (minister) 83
- Rushdie, Salman 97, 272, 287
- Sahara 8, 83, 111, 115, 122, 156, 157, 162, 163
- Salé 24
- Samenwerkingsverband Marokkanen en Tuneisiërs (SMT) 176
- San Sebastian 231
- Sbaiti, Abderrazak 94
- Scheffer, Paul 15, 98, 262, 272, 292
- Schilderswijk 52, 75
- Schiphol 43, 46, 47, 163, 204, 208, 240
- Scholten, Peter 2, 26, 60, 264, 270, 272, 285, 293
- Schoo (minister) 82, 83
- School van de Migratie 90
- Schreuders 92
- Service de la main d'oeuvre 65
- Shadid, W.S. 18, 19, 42, 263, 281, 293
- Shouli, Mohammed 63
- Sidali, Mustapha 96
- Sidi Boubaker 23
- Sidi Ifni 46, 49
- Simonis 155
- Simons, Hans 87
- Singer-Dekker 76
- Slaby, Mustapha 24, 72, 269
- Sloterdijk 49, 190
- Slotervaart 52
- Snel, Erik 26, 33, 60, 264, 265, 266, 272, 293
- Soetens, Nelly 76, 130, 263, 269, 270, 275, 293
- Sorgdrager 185
- Sous 44, 46, 53, 55, 112, 198, 203, 206, 217
- SP 226
- Spanje 34, 41, 42, 55, 72, 79, 100, 111, 117, 228, 232
- Spek, van der 83, 137
- Stationsweg 131
- Sterk, Mirjam 104
- Steunkomitee Marokkaanse Vrouwen 87, 184
- Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers 8, 25, 62, 71, 72, 74, 75, 129
- Stichting de Moskee Al Kabir 131, 159, 160, 168
- Stichting Ideeële Reclame (SIRE) 85
- Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond (SPIOR) 176

- Stitou, Mohamed 131, 137, 140
 Stoel, Max van der 137
 Syphax 181
 Szanton-Blanc 29, 262, 264, 287
 Tahir, Naema 28
 Tafraout 44, 196
 Tamir 157
 Tanger 24, 52, 201
 Taouil, Fatima 4, 24, 51, 204, 209, 210, 211,
 212, 218, 219, 220, 221, 226, 227, 229, 233,
 235, 236, 241, 242, 279, 280
 Taoujini, Najib 157, 237, 238
 Taza 52
 Tegelen 62, 268, 269, 282
 Teiwes 63
Telegraaf, De 62, 75, 154, 264, 268, 269, 276,
 283
 Temsamane 24
 Temsamani, Mohamed 24, 63, 268
 Tetouan 23, 24, 52, 53, 54, 193, 197, 232
 Thijn, van 174
 Tifrit 46
 Touareg 24
 Tunesië 42, 63
 Turkije 18, 41, 42, 43, 134, 176, 226, 271
 Twente 52, 67, 272, 293
 Twist, K. Van 43
 Uithoorn 47
 Ulichki, Abdeslam 24, 162, 193, 275, 276,
 277, 179
 Ulichki, Fenna 6, 11, 24
 UMMON 22, 23, 128, 166, 168, 169, 170, 171,
 172, 173, 174, 175, 176, 186, 187, 260, 277, 290
 UNHCR 153
 Union Marocain Leiden 78
 Utermöhlen 47, 48, 49
Utrechts Nieuwsblad, Het 74, 75, 264, 269
 Valk, Ineke van der 5, 24, 77, 137, 138, 142,
 264, 270, 271, 275, 276, 277, 278, 294
 VARA 78
 Veenendaal 63, 197
 Veghel 213
 Venlo 74, 268, 282
 Venray 72, 194
 Venray Beton 72
 Verdonk, Rita 101, 104, 272
 Verenigden Staten 29, 33, 34, 109, 110, 296
 Vlissingen 95
Volkskrant, de 67, 75, 94, 133, 147, 176, 183,
 218, 269, 271, 272, 275, 276, 277, 278, 280,
 282
 Vondeling 155
 Vrij Nederland 97, 194, 267, 272, 283, 291
 Vrije Volk, Het 95, 137, 264, 269, 271, 275,
 283
 Vrolikstraat 49
 VVD 82, 84, 95, 98, 99, 102, 103, 104, 164,
 178, 185, 270, 284
 Waarheid, De 81, 264, 267, 269, 270, 275,
 276, 283
 Waterlooplein 146, 155, 240
 Washington 35, 98, 266, 271, 288, 294
 Weesp 227
 Werkgroep Buitenlandse Arbeiders 77
 Werkgroep Internationaal Beleid 77
 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbe-
 leid (WRR) 60, 84, 98, 262, 269, 272, 294
 Wiegel, Hans 164
 Wieldraaijer 76
 Wijk, van 69
 Wilders, Geert 11, 180
 Winterswijk 54
 Worldconnectors 28
 WSV 63
 Y., Khadija el 23, 240, 280
 Younsi, Cheikh Mohamed 40, 267
 Zaanstreek 67
 Zeevalking 149, 150, 151
 Zeist 47, 48
 Zoeterwoude 24
 Zwartkruis 155
 Zuidwende 51

Curriculum vitae

Nadia Bouras werd op 8 november 1981 in Amsterdam geboren. Ze studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam (2000-2005), en schreef haar scriptie over de migratie van Marokkaanse vrouwen naar Nederland. Tijdens haar studie volgde ze een semester *African-American History* aan de College of New Jersey in de Verenigde Staten (2003) en een semester Arabische Taal en Cultuur aan de Universiteit van Amsterdam (2005). Na haar studie werkte zij als studiebegeleider bij de opleiding Geschiedenis aan de Vrije Universiteit en als deskresearcher bij Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis (voorheen: Internationaal Instituut voor Vrouwengeschiedenis-IIAV). Als promovenda aan de Universiteit Leiden deed zij onderzoek naar de verbondenheid van Marokkaanse migranten met het land van herkomst, vanuit een historisch en genderperspectief. Sinds 2007 is Bouras lid van de Marokkaanse adviesraad voor Marokkanen in het buitenland (*Conseil de la communauté marocaine à l'étranger-CCME*), die de Marokkaanse regering adviseert over de emigratiepolitiek. Bouras is co-auteur van het boek *Marokkanen in Nederland. De pioniers vertellen* (Amsterdam 2009).

Op 7 mei 2011 publiceerde NRC *Handelsblad* een kritisch essay van Anil Ramdas over het Nederlandse minderhedenbeleid. Hij verweet de overheid een te grote opdringerigheid in de omgang met de eigen culturen van migranten. Rond de eeuwwisseling, met name na '9/11' en de moord op Theo van Gogh in 2004, was er sprake van een beweging naar het andere uiterste: 'de overheid voelt zich nu geroepen om niet de eigen culturen te bevorderen, maar om de eigen culturen te bestrijden!'

In *Het land van herkomst*, waarin de banden van Marokkaanse migranten centraal staan, beschrijft Nadia Bouras de veranderde houding van de Nederlandse overheid en de verschuivingen aan Marokkaanse zijde. Haar analyse van het Marokkaanse emigratiebeleid en levensverhalen van Marokkanen maakt duidelijk welke factoren de aard en de omvang van de banden met Marokko tussen 1960 en 2010 hebben bepaald.

